

Marko Škorić
Aleksej Kišjuhas

VODIČ KROZ
◀ IDEOLOGIJE ▶
I

ako

Marko Škorić
Aleksej Kišjuhas

VODIČ KROZ
◀IDEOLOGIJE▶
I

ako

Marko Škorić
Aleksej Kišjuhas

SADRŽAJ

VODIČ KROZ IDEOLOGIJE I

Izdavač:

AKO 2014, Zola štampa Novi Sad

Recenzenti:

Vladimir Mihić
Radoš Radivojević
Slobodan Sadžakov

Lektura i korektura:

Branka Malenica

Prelom i dizajn:

Ljubomir Babić

Štampa:

Zola štampa, Novi Sad

Tiraž:

300 primeraka

Novi Sad, 2014.

Projekat podržala:

Rosa Luxemburg Stiftung - Southeast Europe

PREDGOVOR.....	5
1. ŠTA JE IDEOLOGIJA?.....	9
1.1. Definisanje i osnovne karakteristike ideologije.....	9
1.2. Političke ideologije.....	15
1.3. Politički spektar, levica i desnica.....	23
1.4. Makro i mikro ideologije.....	28
2. ISTORIJA KONCEPTA.....	35
2.1. Poreklo termina i nauka o idejama.....	36
2.2. Ideologija kao lažna svest.....	40
2.3. Ideologija u delima ranih društvenih naučnika.....	45
2.4. Ideologija kao neutralni pojam i veza između ideologije i znanja.....	49
2.5. Ideologija u marksističkoj i kritičkoj tradiciji.....	53
2.6. Ideologija, intelektualci i društvene nauke.....	59
2.7. Ideologija kao sveprisutna struktura.....	64
2.8. Ideologija, mit i kultura.....	66
2.9. Teza o kraju ideologije.....	70
3. LIBERALIZAM.....	77
3.1. Glavni mislioci i teoretičari liberalizma.....	78
3.2. Opšte i društvene karakteristike liberalizma.....	87
3.3. Poreklo i razvoj liberalizma.....	90
3.4. Škole mišljenja u liberalizmu.....	96
3.5. Osnovni principi i pretpostavke liberalizma.....	110
3.6. Liberalni politički pokreti i partije.....	114
4. SOCIJALIZAM.....	121
4.1. Glavni mislioci i teoretičari socijalizma.....	121
4.2. Opšte i društvene karakteristike socijalizma.....	134
4.3. Komunizam.....	140
4.4. Poreklo i razvoj socijalizma.....	143
4.5. Škole mišljenja u socijalizmu.....	149
4.6. Osnovni principi i pretpostavke socijalizma.....	156
4.7. Socijalistički politički pokreti i partije.....	162

5.KONZERVATIVIZAM.....	175
5.1. Glavni mislioci i teoretičari konzervativizma.....	175
5.2. Opšte i društvene karakteristike konzervativizma.....	185
5.3. Poreklo i razvoj konzervativizma.....	191
5.4. Škole mišljenja u konzervativizmu.....	197
5.5. Osnovni principi i pretpostavke konzervativizma.....	201
5.6. Konzervativni politički pokreti i partije.....	206
6.ANARHIZAM.....	213
6.1. Glavni mislioci i teoretičari anarhizma.....	214
6.2. Opšte i društvene karakteristike anarhizma.....	220
6.3. Poreklo i razvoj anarhizma.....	226
6.4. Škole mišljenja u anarhizmu.....	233
6.5. Osnovni principi i pretpostavke anarhizma.....	238
6.6. Anarhistički politički pokreti i savremeni anarhizam.....	246
7.FAŠIZAM.....	259
7.1. Glavni mislioci i teoretičari fašizma.....	261
7.2. Opšte i društvene karakteristike fašizma.....	268
7.3. Poreklo, razvoj i društveni uzroci fašizma.....	272
7.4. Škole mišljenja u fašizmu.....	279
7.5. Osnovni principi i pretpostavke fašizma.....	290
7.6. Fašistički politički pokreti i partije.....	294
Odabrana dodatna literatura.....	309

PREDGOVOR

Ova knjiga je nastala kao rezultat projekta "Škola ideologije" u organizaciji Alternativne kulturne organizacije iz Novog Sada, a pod pokroviteljstvom Fondacije "Roza Luksemburg" (*Rosa Luxemburg Stiftung*). U tom smislu, ona je izraz snažne potrebe za informisanjem i obrazovanjem mladih ljudi o osnovnim konceptima, nastanku i razvoju političkih ideologija. Glavna motivacija za to bila je u (našim iskustvom potvrđenoj) prepostavci da mladi ljudi, a posebno budući akademski građani, obično ne poseduju ni osnovno znanje o ideologijama i njihovim posledicama po različite javne i društvene politike, kao i po svakodnevne živote. Istovremeno, duboko verujemo u to da je za razumevanje i aktivnu participaciju ljudi u političkom i društvenom životu neophodno upravo (pre)poznavanje temeljnih odlika onog korpusa ideja, sociopolitičkih doktrina i pogleda na svet i čoveka koji se nazivaju ideološkim. Samo na taj način postaje moguće da se na izazove savremenog društva i politike odgovori i reaguje na način koji je odgovoran i kritički orijentisan.

S tim u vezi, ova knjiga je prvenstveno namenjena mladim ljudima različitog (nivoa) obrazovanja i može da posluži *jedino* kao uvod u veoma kompleksnu problematiku ideologija, to jest kao svojevrsni vodič za snalaženje po heterogenom i neretko zbumujućem polju. S druge strane, mimo pojednostavljenih konceptualizacija o levici i desnici, kao i površne i banalne partijske politike, ova knjiga nastoji i da pruži nešto sofisticiraniji uvid u fenomen političkih ideologija nego što je to uobičajeno. Dakle, ovaj uvod ili vodič kroz ideologije fokusira se na njihove opšte i društvene karakteristike, na njihovo intelektualno poreklo, njihove glavne mislioce i društveni razvoj, zatim na osnovne principe i pretpostavke svake ideologije posob, ali i na različite škole mišljenja u okvirima svake od njih.

Na ovaj način, umesto tipičnog i aistoričnog politikološkog pristupa ideologijama usvojen je pristup koji je moguće nazvati (socijalnom) istorijom ideja. Smatramo da je u pitanju kompleksniji, ali i celovitiji pristup koji se fokusira na istorijat i na sociokulturalni razvoj onih ideja koje nazivamo ideološkim. U tom kontekstu u knjizi je data i istorija samog koncepta ideologije, uz definisanje same ideologije, kao i analizu opštih i osnovnih odlika liberalizma, socijalizma, konzervativizma, anarhizma i fašizma kao temeljnih (makro) ideologija nastalih u modernom dobu. Konačno, u duhu prvenstveno obrazovne, kao i šire društvene, ali ne i nužno naučne funkcije ove knjige, njen tekst je namerno neopterećen referencama ka relevantnoj literaturi, čiji je pregledni izbor zatim dat na kraju u vidu opštih smernica. Takođe, studije filozofa i naučnika koje utemeljuju ideološko mišljenje date su u tekstu uz naslov i godinu originalnog izdanja, radi daljeg lakšeg istraživanja. Iz istih razloga, tekst se može činiti (pre)opterećen objašnjanjima različitih pojmoveva, fenomena i biografija ličnosti koje se spominju, a koji su mnogim čitaocima verovatno pozna-

ti. Međutim, kao i u slučaju samih ideologija, (i) oko njih često postoje mnoge nejasnoće i popularne zablude. Naš imperativ ili ideja vodilja bila je da se one bliže upoznaju, objasne, kritički promisle, a ponekad čak i raskrinkaju.

Autori

1. ŠTA JE IDEOLOGIJA?

Ideologija je samo jedan od fenomena koji dele ili ujedinjuju ljudе, poput rase, etničke pripadnosti, religije, roda, klase, nacije ili regiona i zato je važno razumeti kako ona funkcioniše i šta sve može da bude i jeste njen sadržaj. Pored toga, svi ljudi su pod uticajem neke ideologije, a da toga ne moraju ni da budu svesni, što samo znači da se radi o zaista važnom elementu svakodnevnog života. Dakle, posmatrano čisto intelektualno, ideologija nije ni dobra ni loša i zato predstavlja standardnu sociološku varijablu.

Tokom čitavog života pojedinac je okružen raznim ekspresijama ideologije – počevši od uticaja roditelja, preko prijatelja, učitelja, nastavnika i profesora, religijskih vođa, političara, televizije, muzike itd., a veoma je značajna činjenica da su ti izvori informacija često suprotstavljeni ili se samo delimično preklapaju. Zato se može reći da čovek svoja verovanja o (društvenom) svetu formira pod uticajem brojnih ideologija i, samim tim, ne treba da iznenađuje ni to što brojni autoriteti (poput državne vlasti) pokušavaju da ograniče razne izvore različitih informacija. Takođe, svi ljudi imaju verovanja koja su pod uticajem više od jedne ideologije i zato je preciznije reći da imamo verovanja, a ne ideologije, ali treba shvatiti i da ta verovanja delimično dolaze i od ideologija. Potencijalni konflikt verovanja postoji upravo zato što naša verovanja potiču od više ideologija.

Ljudi vremenom mogu da promene brojna verovanja i stavove, a obično se pretpostavlja da se kasnije u životu dešava manji broj promena nego u ranijim fazama. Međutim, ono što nije sporno i što pokazuje psihologija, jeste činjenica da ljudi od-luke ne donose racionalno (bez obzira na to što većina to sigurno misli kada se radi o njima samima), odnosno da retko kada pokušavaju da budu do kraja obavešteni o nečemu ili da nešto *znaju*, kao i da budu što je više moguće objektivni. Poput vrednosti i normi, i ideologije nastaju iz potrebe da se suočimo sa mnogim izborima u svakodnevnom životu. Izbori koje akteri čine moraju da budu opravdani, a izbori koji se odbacuju moraju da budu kritikovani i predstavljeni kao manje vredni ili negativni. Ta opravdanja i kritike jesu ideologije koje postoje na svim nivoima društvenog života.

1.1. Definisanje i osnovne karakteristike ideologije

Autori se često ne slažu oko značenja i važnosti ideologije i zato se ponekad može pročitati da je u pitanju jedan od najnejasnijih pojmovova društvene nauke. On se od Drugog svetskog rata pojavio kao jedna od najsloženijih i najkontroverznijih ideja u društvenim naukama, kao i u svesti šire javnosti. Ideologija je i polisemična reč koja označava više od jednog pojma, a koja je na različite načine povezana sa različitim naučnim disciplinama, tako da o njoj raspravljaju politikolozi, istoričari,

filozofi, lingvisti, antropolozi, sociolozi, ekonomisti i psiholozi. U vokabularu masovnih medija ovaj termin se neretko vulgarizuje kao veštačka i namerna konstrukcija koja je kreirana od strane zavedenih individua ili elita. Takođe, ideologije se kolokvijalno interpretiraju kao sistemi mišljenja koji nemaju nikakve veze sa realnim ljudskim ili političkim iskustvom, odnosno koji pokušavaju da smeste ili "uguraju" to realno iskustvo u nekakav jasan ili čist okvir koji iskrivljuje prirodno neuredenu stvarnost. Ovakvo razumevanje ideologija najčešće nije adekvatno sa stanovišta (društvene) nauke.

Uz pomoć ideologija ljudi mapiraju politički i društveni svet, jer činjenice oko nas ne govore puno same za sebe, već im je potrebna interpretacija. Svaka interpretacija, odnosno svaka ideologija, predstavlja jednu instancu nametanja obrasca, odnosno neke strukture ili organizacije, načina na koji (pogrešno) shvatamo političke činjenice, događaje, akcije itd. Zato se može reći da ideološke "mape" ne predstavljaju objektivnu spoljašnju stvarnost. Podrazumeva se da obrasci koje namećemo drugima ili ih od drugih prihvatom ne moraju da budu naročito sofisticirani, ali suština je u tome da bez nekakvog obrasca ne možemo da shvatimo šta se oko nas dešava. U ovoj knjizi će prvenstveno biti govora o političkim ideologijama, koje je moguće shvatiti i kao političke mehanizme za razumevanje (političke) stvarnosti. Iz navedenih razloga nema potrebe da ideologija bude "na lošem glasu", posebno među teoretičarima.

Najopštije posmatrano, ideologija se može definisati kao *sistem vrednosti i verovanja koja se tiču raznih institucija i društvenih procesa, a koji se prihvata kao činjenica ili kao istina od strane grupe ljudi*. Ona u tom kontekstu nudi onom ko u nju veruje sliku sveta kakav on jeste i kakav bi trebalo da bude i dok to čini organizuje ogromnu kompleksnost sveta u nešto prilično jednostavno i razumljivo. Iz toga sledi da su ideologije *organizovana verovanja*, a stepen organizacije i jednostavnost rezultirajuće slike znatno variraju od ideologije do ideologije i ta kompleksnost sveta zamagljuje pomenute slike. Međutim, jezgro i neka osnovna verovanja svake ideologije istovremeno ostaju uglavnom konstantna.

Ideologije se mogu shvatiti i kao *priče o svetu u kojem živimo i o našem mestu u tom svetu*. Kada ispričamo priču mi zapravo strukturišemo informacije kako bismo komunicirali sa drugima o našem razumevanju nečega. Te priče, naravno, mogu da budu i fantazije i laži, ali bez obzira na to one predstavljaju pokušaj da se predstavi obrazac koji se može prihvati kao istinit. Kao što je takođe slučaj sa pričama, ideologije predstavljaju *koherentnu, razumljivu sliku sveta*. Ljudi koji veruju u neku priču smatraju da govore istinu, tako da je na "publici" da sama razazna šta je istina, a šta je pogrešno ili lažno. Neki ljudi toliko žele da priča bude istinita ili stvarna da joj se u potpunosti predaju i pokušavaju da promene svoj svet kako bi on bio poput te priče, a ne da prihvate njenu neistinitost. Opet poput priče, ideologija ima pozitivne i negativne elemente, odnosno stvari koje podržava i stvari koje odbacuje, i

oni se međusobno potpomažu.

Ljudi stvaraju ideologije i proglašavaju ih "očiglednom istinom" iz tri osnovna razloga: radi *obezbedivanja značenja, pojednostavljenja egzistencije i stvaranja sigurnosti*. Adekvatna ideologija pružiće razumevanje značenja svih vrsta društvenih događaja, aktivnosti i trendova koji se inače čine nerazumljivim. Ona ove događaje, aktivnosti i trendove postavlja u referentni okvir koji im pripisuje značenje i transformiše veliku kompleksnost društvenog života. Stoga se može definisati i kao *skup manje ili više koherenčnih* (tj. međusobno konzistentnih) *verovanja o svetu*, uključujući tu i empirijske i normativne elemente. Pod empirijskim se misli na deskriptivnost i na domen činjenica, dok normativnim elementima pripadaju shvatanja o tome šta bi trebalo da bude, šta je dobro, a šta loše, šta individua treba da radi itd.¹ Na drugoj strani, Marks i Engels su tvrdili da ideologije zaslepljuju ljudе po pitanju njihovog mesta u društvu, odnosno da je to njihova osnovna funkcija.² Ovakvo određenje uticalo je na mnogobrojne potonje teoretičare, kao i na laičko i konvencionalno razumevanje ovog pojma. Za Marks-a, ideologija je predstavljala bilo koji *skup političkih iluzija koje su proizvedene društvenim iskustvom klase*, odnosno društvene grupe koja je definisana svojom ekonomskom ulogom, zbog čega je Engels ideologiju nazvao *lažnom sveštu*, o čemu će kasnije biti više reči.³

¹ Problem odnosa između "Jeste" i "trebalo bi da" u etici odnosi se na razlikovanje između deskriptivnih (Jeste) i preskriptivnih (trebalo bi da) ili normativnih tvrdnji. Etičke tvrdnje o tome šta *treba* (raditi) na osnovu toga šta *Jeste* danas se nazivaju naturalističkom greškom, ali oko ove problematike ne postoji konsenzus u filozofiji.

Kada se za nauku kaže da je eksplanatorna, misli se na to da pre svega pokušava da pronađe objašnjenje za fenomene koje proučava, odnosno da pokušava da odgovori na pitanje "zašto (se nešto dešava)?". Suprotno eksplanatornoj nauci nalazi se deskriptivna, koja nudi opise fenomena koje izučava ("šta se dešava?"), iako se u bavljenju naukom, a posebno u društvenim naukama, često brkaju opis i objašnjenje onoga što se dešava.

² Karl Marks (Karl Marx, 1818–1883) je bio nemački filozof, politički ekonomista, istoričar, politički teoretičar, sociolog i revolucionar, čije ideje značajno utiču na oblikovanje modernih društvenih nauka i socijalističkih političkih pokreta. Jedan je od utemeljivača moderne konfliktne društvene teorije, tvorac filozofije dijalektičkog materijalizma, kao i originalne i veoma uticajne teorije klase, društvene evolucije, društvene promene, kapitala itd.

Fridrich Engels (Friedrich Engels, 1820–1895) je bio nemački društveni naučnik, filozof, teoretičar politike i jedan od utemeljivača marksizma, zajedno sa Karлом Marksom. Bio je Marksov dugogodišnji prijatelj i saradnik, kao i urednik njegovih tekstova i rukopisa, a i sam je značajno doprinosisio marksističkoj društvenoj teoriji.

Marksizam je filozofija i ekonomski i sociopolitički pogled na svet koji počiva na materijalizmu u interpretaciji istorije, dijalektičkom pogledu na društvenu promenu, kao i na kritici kapitalizma, a njegovi osnivači su Karl Marks i Fridrich Engels. On obuhvata i ekonomsku i sociološku teoriju, kao i revolucionarnu praksu koja je uticala na različite društvene pokrete širom sveta.

³ Društvena klasa je složeni pojam društvene nauke koji označava mesto individue u sistemu društvene stratifikacije, uz implikaciju hijerarhijskih podela između pojedinaca i grupa. Konkretnе konceptualizacije društvene klase kao pojma, kao i konkretnih društvenih klasa u nekom aktuelnom ili istorijskom društvu, predmet su mnogih teorijskih i naučnih debata. Najtipičnija i neutralna kategorizacija

S tim u vezi, ideologiju je moguće definisati ne preko sadržaja, već preko funkcije koju vrši, u vidu opravdanja ili kritike određenih vrednosti ili normi. Ideološke sisteme verovanja koji su, na primer, organizovani oko političkih tradicija verovatno najbolje možemo razumeti preko funkcionalne analize, odnosno ukoliko identifikujemo ulogu koju ideologije igraju u društvenom ili političkom životu.⁴ Tako posmatrane, one su skupovi ideja, verovanja, mišljenja i vrednosti, ali koji imaju specifične osobenosti. Da bi neki skup ideja u ovom smislu bio društveno ili politički relevantan mora da poseduje neki trajni obrazac, odnosno nije dovoljno da se samo pojavi i brzo nestane. Takođe, potrebno je razlikovati ideologiju od pukog grupnog plana za akciju ili nečeg sličnog. Ove stvari nije uvek jednostavno utvrditi jer mnogi zagovornici neke ideologije zapravo pokušavaju da negiraju da zagovaraju određenu ideologiju i sebe predstavljaju kao pragmatiste.⁵

Zatim, može se navesti da interesi individue reflektuju njene razne identitete (klasne, rasne, nacionalne, rodne itd.). Relativna važnost svakog od tih identiteta varira kod različitih individua zbog reakcije na veliki broj društvenih i psiholoških faktora, od kojih su neki veoma suptilni. *Jedan* od najvažnijih faktora koji rukovode opštim principima pomoću kojih individua povezuje svoje raznovrsne interese jeste potreba za društvenim prilagođavanjem, odnosno pritisak da se slaže sa mišljenjima onih sa kojima je često u kontaktu, a to su prvenstveno članovi porodice, kolege na poslu i susedi. *Druga* značajna determinanta jeste efekat masovnih medija, prvenstveno novina, filmova, radija, televizije i interneta, gde možemo da vidimo šta se smatra prihvatljivim i poželjnim u današnjim nacionalnim ili svetskim kulturama. *Treći* princip u organizaciji ideoloških struktura jeste eksternalizacija onoga što je interno ličnosti, a to je psihološki balans sila koji je uspostavljen na osnovu nasleđa ili životnog iskustva individue. Prateći ovu dinamiku ličnosti neke individue inst-

društvenih klasa razlikuje višu, srednju i nižu društvenu klasu, a kriterijumi za nečiji klasni položaj obično su utemeljeni u kombinaciji faktora poput materijalnog bogatstva, političkog uticaja, obrazovanja, kulture, načina života i slično, uz različitu važnost koja se pridaje svakom od ovih faktora.

“Lažna svest” predstavlja marksistički koncept prema kojem su materijalni i institucionalni procesi kapitalističkog društva u funkciji obmane proletarijata i drugih potlačenih klasa. Dakle, ovi procesi prikrivaju istinske odnose moći među klasama i istinsku društvenu stvarnost uopšte. Lažna svest je tako proizvod ideološke kontrole od strane dominantnih klasa, pre svega pod uticajem fetišizacije robe, religije itd.

⁴ U ovom smislu funkcionalna analiza označava analizu u društvenim naukama koja nastoji da odgonetne (društvene) funkcije različitih fenomena. Ove funkcije se najčešće odnose na njihov doprinos stabilnosti društva, odnosno društvenog sistema.

⁵ U politici (ili diplomaciji), pragmatizam se odnosi na politiku koja je prvenstveno zainteresovana za praktična pitanja i konkretna upotrebljena rešenja, a ne za apstraktne, moralne ili ideološke zamisli. Pragmatizam u politici se ponekad izjednačava sa konceptom realne politike (Realpolitik) koji takođe označava političko delanje koje referiše ka realističkim, praktičnim i materijalnim faktorima. Politički pragmatizam ne treba brkati sa filozofijom pragmatizma koja se odnosi na promišljanje odnosa između organizma i okruženja i koja ističe da su ideje i koncepti pre svega instrumenti za neku praktičnu akciju, rešavanje problema itd.

ktivno mogu da se bore protiv autoriteta ili da slepo prate autoritet, mogu da favorizuju ono što je staro i davno uspostavljeno ili da vole novine, mogu da se bore za pravdu i da preziru nejednakost, ali mogu i da prihvate nepravde i nejednakost kao neizbežne i nepromenljive.

Majkl Friden, verovatno najuticajniji teoretičar (političkih) ideologija danas i autor knjige *Ideologije i politička teorija* (*Ideologies and Political Theory*, 1996) i *Ideologija: veoma kratak uvod* (*Ideology: A Very Short Introduction*, 2003), izdvaja nekoliko činjenica koje mogu da posluže kao korisna polazna osnova za adekvatno bavljenje ideologijama, a posebno političkim.⁶ *Prvo*, ideologije su prvenstveno povezane sa društvenim grupama koje nisu nužno društvene klase. Drugim rečima, one su proizvedene, usmerene ka društvenim grupama i korišćene od strane istih. *Dруго*, ideologije obavljaju niz “usluga” poput legitimizacije, integracije, socijalizacije, simplifikacije, orientacije akcije itd., bez kojih društva ne bi mogla (adekvatno) da funkcionišu. *Treće*, ideologije su sveprisutne forme političkog mišljenja i time reflektuju raznovrsne percepcije, zablude i konceptualizacije postojećih ili zamišljenih društvenih svetova.

Friden ističe da je moguće govoriti o “ideologiji” u jednini (kada se reč odnosi na neki konkretni koncept), ali da je ova reč u množini, “ideologije”, zapravo od trajnog i centralnog interesovanja za teoretičare. Oni teoretičari koji se koncentrišu na generički termin “ideologija” (jednina) zapravo vode debatu o nekoj konkretnoj perspektivi o društvenom i političkom svetu, a ne raspravu o fenomenu unutar tog sveta. *Četvrto*, ideologije su neizbežno povezane sa društvenom moći, iako ne nužno sa pretećim ili eksplotatorskim verzijama moći. Sve dok opravdavaju određene političke odluke i ohrabruju političku akciju one prizivaju moć kao svojevrsni uticaj ili usmerenje ljudskih bića. *Peto*, ideologije su distinkтивni proizvodi mišljenja koji zahtevaju pažljivo i obazrivo istraživanje po sebi. S tim u vezi, važno je razumeti da se u njihovom izučavanju bavimo konkretnim i stavnim aranžmanima (političkog) mišljenja. Škola izučavanja ideologija kao dogmi ili kao zatvorenih i apstraktnih “izama” predstavlja “skup lepih želja”, odnosno prostu generalizaciju koja je po sebi jedan ideološki proizvod Hladnog rata.⁷

⁶ Majkl Friden (Michael Freeden, rođ. 1944.) je profesor kursa Političke ideologije na Univerzitetu u Notingemu, kao i osnivač Žurnala za političke ideologije. Pre toga je radio na univerzitetu Oksford, a prvenstveno se bavio teorijom političkih ideologija.

⁷ Hladni rat je naziv za politički konflikt, vojnu napetost, ali i određene ratove između socijalističkih zemalja predvođenih Sovjetskim Savezom i kapitalističkih zemalja predvođenih Sjedinjenim Državama, koji je trajao od završetka Drugog svetskog rata do sloma socijalizma u Rusiji i Istočnoj Evropi 1991. godine. Hladni rat nije prerastao u otvoreni sukob Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Država (ili Istočnog i Zapadnog bloka) i obeležen je prvenstveno ekonomskim, političkim i propagandnim konfliktima. Međutim, ova dva bloka su davala političku i vojnu podršku sukobljenim stranama širom sveta, kao u slučajevima ratova u Koreji, Vijetnamu, Avganistanu itd. Interesantno je da je među posledicama rata bio i napredak na području nauke i tehnologije kao nuspojave kompeticije između dva bloka.

One se često povezuju sa iracionalnošću i sa emocijama, posebno u slučaju političkih ideologija sa mnogim iracionalnim komponentama kao što je npr. fašizam. Međutim, totalna iracionalnost je nezamisliva u političkom mišljenju, jer bi se u tom slučaju svaka debata redukovala na nešto što je neinteligibilno. Slično tome, racionalnost se neadekvatno kontrastira različitim nivoima emocionalne podrške određenim tvrdnjama i vrednostima ideologija. Obično se nailazi na tvrdnju da emocije ili "strasti" daju snagu ideologijama, kao i da je njena latentna funkcija upravljanje emocijama i slično. No, ovakvi pogledi su pogrešni, zbog čega je važno shvatiti da ideologije nisu suprotstavljene razumu. Sve velike ideologije, uključujući tu čak i ekstremnu desnicu, zahtevaju određeni stepen refleksivnosti i interne koherentnosti.

Ideologije zapravo predstavljaju slobodnu mešavinu racionalne i emocionalne debate. Ideološke rasprave će postati strastvenije i manje detaljne jedino ukoliko se racionalno ubedivanje pokaže kao nedovoljno uverljivo. Ideologije moraju da ponude konceptualne društvene mape i političke odluke i to jezikom koji je razumljiv većini građana, kao i intelektualcima, odnosno i amaterima i profesionalnim misliocima. Ova "slobodna mešavina" razuma i emocija nepodnošljiva je za mnoge filozofe koji emocionalne razloge ne vide kao dovoljno dobre argumente. Međutim, upotreba racionalnosti od strane filozofa i društvenih naučnika nije ono što ove individue razlikuje od "ideologa". I racionalne argumente često odlikuju čvrsta uverenja o kojima se ne raspravlja, poput stavova "autonomija je dobra" ili "ravnopravnost je ispravna" koji se predstavljaju u nekritičkoj formi. Sve ovo su karakteristike koje su tipične i za "otvorenu" i za "zatvorenu" ideološku debatu. Na primer, i liberalizam i socijalizam pristaju uz mnoge rasprostranjene i široko prihvaćene vrednosti, a razlozi za njihovo prihvatanje se nikada jasno ne ističu. Svi sistemi verovanja, čak i oni koji su najviše skloni racionalizmu, sadrže komponente zasnovane na "vanracionalnim" sklonostima. Sasvim je plauzibilno posmatrati našu sklonost demokratiji kao stvar osećanja podjednako kao i stvar intelekta ili razuma, jer ideja o demokratiji sadrži mnoge racionalne sklonosti ka određenom tipu procesa donošenja odluka, ali i neracionalne sklonosti ka vrednovanju individua na jednak ili ravnopravan način.

Psihološka istraživanja takođe mogu da ponude distinkтивnu sliku ideologija, a ona najčešće naglašavaju spoznaju, izbor i namerno formiranje zajedničkih obrazaca verovanja (ili kognitivni odabir umesto iluzija). Psiholozi istražuju svesne procese mišljenja koji potiču od društvenih vrednosti i koji zatim doprinose njihovoj proceni, dok oni koji su skloni psihometriji impliciraju i da se ideologije kreću po jednoj dimenziji (npr. "otvorene" i "zatvorene" ličnosti, "konzervativnih" ili "radikalnih" stavova itd.), što je pojednostavljeno tumačenje. S druge strane, psihanaliza se radije usredsređuje na nesvesne sadržaje ljudskog uma, odnosno nesvesne razloge odabira (i prihvatljivosti) određenih ideologija. Zatim, socijalna

psihologija konceptualizuje ideologiju i kao okvir unutar kojeg individue delaju i kao masovni fenomen, a takođe ističe i važnu distinkciju između kvalitativno elitističkih i popularnih ideologija, odnosno "intelektualnih" i "proživljenih" ideologija. Kao i bilo koja druga nauka, psihologija uvodi svoje koncepte poput individualnih perspektiva i pristrasnosti koji dodatno doprinose celovitom i međudisciplinarnom razumevanju ideologija. Međutim, uprkos psihološkim ili "mikro" funkcijama ideologija na nivou individue, one su pre svega povezane sa centralnim političkim strukturama koje su istovremeno i glavni objekti ideologija i sistemi koji vrše diseminaciju ideoloških aktivnosti.

1.2. Političke ideologije

Politička ideologija je u suštini ideologija koja se fokusira na političko, a politički sistem predstavlja način na koji društva donose odluke o svojim najvažnijim vrednostima. Ova knjiga se bavi političkim ideologijama, a naredna obrađuje one koje nisu primarno političke u klasičnom smislu. Termin "politička ideologija" odnosi se na verovanja grupe i ne treba ga mešati sa terminima "politička filozofija" i "politička teorija", koji se često upotrebljavaju naizmenično, iako se i tu mogu napraviti određene razlike. Politička teorija se odnosi na generalizacije o politici i društvu koje su zasnovane na podacima, kao i bilo koja generalizacija u nauci. S druge strane, politička filozofija je eksplicitno normativna ili evaluativna jer predstavlja skup ideja o tome kako bi države i ljudi *trebalo* da se ponašaju.

Sva ova tri termina povezana su jer je politička filozofija makar delimično zasnovana na političkoj teoriji. Drugim rečima, svaka izjava o tome kako ljudi i državne uprave treba da se ponašaju sadrži i stav o tome kako se ljudi zaista ponašaju. Zato i svaka politička ideologija sadrži i političku teoriju i političku filozofiju, odnosno generalizacije o tome kako se ljudi i državne uprave ponašaju i kako bi trebalo da se ponašaju. Međutim, u političkoj ideologiji ove generalizacije postaju verovanja, a ne empirijski ili normativni stavovi o ponašanju.

Dakle, ako se ideologija povezuje sa verovanjem, postaje jasno da su sistemi verovanja opštiji od nje, jer je sistem verovanja i neverovanja neke osobe zapravo političko-religijski-filozofski-naučni-itd. sistem, dok je politička ideologija samo *politički* deo sistema verovanja. Taj sistem se sastoji od skupa verovanja na osnovu kojih se individue orijentisu u domenu politike. Politička ideologija u tom smislu označava određeno stanje ili strukturu političkog sistema verovanja, što znači da nisu svi sistemi političkih verovanja ideološki. S tim u vezi, *ideologizam* se može kontrastirati *pragmatizmu*.

Uopšteno gledano, moguće je govoriti o ideologiji u znanju i o ideologiji u politici. U prvom smislu pitanje je da li i u kojoj meri je ljudsko znanje ideološki uslovljeno ili iskrivljeno. U drugom smislu pitanje je da li je ideologija suštinsko obeležje po-

litike, a ako jeste, šta ona objašnjava. Problemi nastaju kada shvatimo da razlika između ideologije, politike i nauke nije baš uvek najjasnija – nauka postaje ideologija kada se na njoj gradi odobravanje ili neodobravanje vrednosti. U prvom smislu ideologija se kontrastira istini, nauci i validnom znanju uopšte, a u drugom, političkom smislu, nas ne zanima istinitost, već njena funkcionalnost.

Većina političkih ideologija u početku se razvijala preko povezanosti sa rastom i sazrevanjem raznih društvenih pokreta. To je očigledno bio slučaj sa početnim razvojem moderne demokratije u sedamnaestom veku, sa marksizmom i anarhizmom u devetnaestom veku i fašizmom, nacizmom, feminizmom, teologijom oslobođenja, ekologizmom itd. u dvadesetom veku.⁸ Takođe, u svim slučajevima postojali su pokušaji da se pronađu filozofski, teorijski ili politički prethodnici ovim ideologijama. Jedno od centralnih pitanja prilikom izučavanja političkih ideologija jeste mera u kojoj i načini na koje ideologija utiče na (političku) praksu, te je važno razumeti da u svim društвima različiti delovi populacije zagovaraju različite političke ideologije. Ideologija sigurno ograničava praksu, ali je verovatno ne determiniše u velikoj meri, gde se (osim u ekstremnim političkim uslovima) ovo ograničenje odnosi na to da politički lideri najčešće “ne vide” ili ne pominju kao opcije one politike koje su van dometa njihove ideologije.

Postoji i određena opasnost u prostom svođenju političkih ideologija na određene političke programe. S tim u vezi, navodi se da je Lenjin bio sklon Napoleonovoj maksimi “uđimo u borbu, pa čemo videti (kako će se situacija razvijati).”⁹ Na primer, rani italijanski fašizam uspešno je inkorporirao mnoge kontradiktorne političke programe u veoma kratkom roku, dok je kasniji fašizam obično odbacivao ulogu političkih programa i fokusirao se na prostu volju i akciju vođe. Zato je u teorijskom smislu problematično isticati korelaciju između neke ideologije i nekog političkog programa, pokreta ili partije – npr. definisati liberalizam preko skupa verovanja članova i simpatizera neke liberalne partije. Svođenje ideologije i neke političke institucije na prost “jedan-na-jedan” odnos bila je dugotrajna prepreka političkim i istorijskim analizama. Ona je proizvela i značajno “slepilo” pred činjenicom da često postoje mnoge ideologije unutar svake konkretne političke grupacije, kao i da postoje mnogobrojne i raznovrsne političke grupe čiji članovi imaju (parcijalno) slične ideološke poglede.

⁸ Teologija oslobođenja je specifična i kontroverzna verzija katoličke teologije koja je posvećena problemu bede i siromaštva, odnosno oslobođenju od nepravednih ekonomskih, političkih ili društvenih okolnosti. Ona se pre svega obraća siromašnima i potlačenima, ali predstavlja i poziv da se ove populacije putem vere i praktičnog delovanja “oslobode” svog teškog položaja. Posebnu popularnost ima u Latinskoj Americi, a pojedini autori je nazivaju i “hristijanizovanim marksizmom”.

⁹ Vladimir Iljič Lenjin (Vladimir Ilyich Lenin, 1870–1924) je bio ruski revolucionar, državnik i filozof, vođa Oktobarske revolucije 1917. godine i osnivač Sovjetskog Saveza. Porodično prezime bilo je Uljanov, ali ga zamjenjuje revolucionarnim pseudonimom Lenjin (u početku Volgin, zatim Nikolaj Lenjin, pa Vladimir Iljič Lenjin) po sibirskoj reci Leni.

Danas je moguće razlikovati i *inkluzivne* i *restriktivne* koncepcije političke ideologije. Prema inkluzivnim određenjima i interpretacijama “idelogijom” je moguće smatrati veoma raznovrsni korpus ideja i mišljenja. Tipični primer inkluzivne koncepcije jeste pristup Karla Manhajma i njegovo razmatranje “totalne ideologije”, o čemu će biti reči.¹⁰ Mnoge inkluzivne definicije neretko posmatraju svako društveno mišljenje kao ideologiju, čime se gubi mogućnost razlikovanja ideologije od drugih potencijalno korisnih koncepcata, kao npr. političke kulture ili socijalizacije. S druge strane, restriktivno određenje ideologije koje je karakteristično za američke političke teoretičare ističe da su ideologije samo određeni specifični tipovi sistema verovanja (i to najčešće njihove radikalne forme, poput komunizma ili fašizma). Na ovaj način kao ideologije se uzimaju jedino isključivi, “monistički” sistemi mišljenja koji počivaju na “strogim” istinama (npr. “marksizam je nauka”, “postoji biološka osnova rase” itd.), što nije adekvatno.

Jedna od tipičnih pogrešnih prepostavki o političkim ideologijama jeste ona da su konkretnе ideologije sačinjene od međusobno isključivih sistema ideja. Na primer, liberalizam i socijalizam se predstavljaju kao međusobno suprostavljeni u pogledu većine političkih pitanja, a prihvatanje jednog sistema ideja samim tim vodi u automatsko odbijanje verovanja drugog sistema ideja. Drugim rečima, tvrdi se da ljudi ili podržavaju instituciju privatnog vlasništva ili joj se protive, da ili priželjkuju veću ekonomsku jednakost ili joj se suprostavljaju itd. Da bi ovakve prepostavke bile istinite ideologije bi morale da budu potpuno zatvorene, a njihovi argumenti čvrsti i koherenti. Međutim, i liberali i socijalisti dele mnoge političke stavove, kao što je, na primer, zagovaranje individualne slobode. Slično tome, i konzervativci i socijalisti dele ideju o jednoj organskoj zajednici čije vrednosti treba sačuvati i tome slično. Jednostavno rečeno, ne postoji jedinstveni pogled političkih ideologija na mnoga konkretna društvena i politička pitanja, kao što se i pogledi ideologija na ta pitanja ne zauzimaju na logički strogo konzistentan način. Na primer, socijalisti se međusobno mogu razlikovati po pogledu na to da li je ludska priroda inherentno dobra ili je društveno determinisana (i samim tim promenljiva), ali ne mogu zauzimati stav da su ludska bića inherentno i nepopravljivo sebična, agresivna i pohlepna.

U određenju ideologije korisno je razmotriti i šta političke ideologije *nisu*, a ne samo šta jesu. Istovremeno, na ovaj način moguće je objasniti zašto ovoj knjizi “nedostaju” određena poglavља koja pojedinci smatraju ključnim savremenim ideologijama, kao što su npr. kapitalizam ili demokratija. Pojednostavljeni rečeno, ovo

¹⁰ Karl Manhajm (Karl Mannheim, 1893–1947) je bio mađarski društveni naučnik jevrejskog porekla koji se bavio pitanjima kao što su znanje, ideologija, intelektualnost, struktura modernog društva, obrazovanje i tome slično. Za njega, različita istorijska i društvena iskustva dovode do različitih razumevanja sveta, što implicira da različite društvene grupe imaju različitu strukturu i sadržaj mišljenja koje je nazivao perspektivama.

su pre svega državne i ekonomske procedure ili sistemi koji mogu zauzeti mnoge različite oblike. Sjedinjene Američke Države, Francuska, Japan, Južna Koreja ili Singapur odlikuju se kapitalističkim sistemima, ali oni su međusobno veoma različiti. Naglasak na slobodi tržišta ne podrazumeva nužno i stepen političkih sloboda, tako da su mnogi kapitalistički sistemi (bili) političke diktature.

Kada je reč o demokratiji, i ona ima raznovrsne forme, od participatorne i direktnе do ograničene i pluralističke predstavnicike demokratije u liberalnim društvima. Moguće je postaviti pitanje da li je rasprostranjeno i masovno učešće građana neophodno za "istinsku" demokratiju (kao što govore socijalisti ili anarhisti) ili, s druge strane, mase predstavljaju pretnje po slobodu i toleranciju (kao što to ne retko napominju konzervativci)? To znači da termin "demokratija" može obuhvatiti i gotovo suprostavljene opozite. Takođe, u 20. veku, a posebno nakon 1945. godine, dolazi do svojevrsnog "takmičenja" gotovo svih političkih ideologija u vezi sa monopolom nad rečju "demokratija". Tako su socijalistički režimi u Istočnoj Evropi sebe često nazivali "narodnim demokratijama", a čak i Severna Koreja danas sebe naziva "demokratskom republikom".

Iz ovoga sledi da političke ideologije obično poseduju određeni skup atributa, odnosno eksplisitnu ili implicitnu "listu" empirijskih i normativnih pogleda na (1) ljudsku prirodu, (2) istorijski proces i (3) sociopolitičku strukturu. Iz navedenih razloga postaje očigledno zašto, na primer, demokratija nije politička ideologija, dok nacionalizam jeste. Iako i nacionalizam (kao i demokratija) može da bude odlika raznovrsnih formi vladavine i režima (liberalnih, socijalističkih, fašističkih itd.), nacionalizam odlikuje gorenavedeni skup jasnih atributa. Nacionalisti veruju da postoji nešto univerzalno prirodno u grupisanju ljudi u nacije (stav o ljudskoj prirodi), da je istorija proces uspešne ili neuspešne izgradnje država-nacija (stav o istorijskom procesu) itd., dok s druge strane ne postoji opšteprihvaćen stav demokratije o pitanjima ljudske prirode, istorijskog procesa ili sociopolitičke strukture.¹¹ Slično tome, ni globalizacija nije ideologija, već samo jedan politički i ekonomski proces kojim se označava slom političkih i državnih granica ili širenje nekog proizvoda ili potrošačke prakse širom sveta i slično. Ona je možda stimulisana ideoškim stanovištem liberalizma, ali nije adekvatno svoditi je na liberalnu tradiciju.

¹¹ Država-nacija označava državu koja svoj politički legitimitet temelji na suverenosti određene nacije na određenoj teritoriji. Pre formiranja država-nacija države su pretežno bile multietnička carstva i male države na subnacionalnom nivou. Jedna od istaknutih karakteristika države-nacije jeste i stepen do kojeg one koriste državu kao instrument postizanja nacionalnog jedinstva u pogledu ekonomskog, društvenog i kulturnog života. Na primer, države-nacije ukidaju interne carine u okvirima države, na ovaj način promovišući nacionalno jedinstvo u ekonomskoj sferi. Države-nacije često imaju i centralizovanu i uniformnu javnu administraciju, a njenu populaciju obično karakteriše manji diverzitet nego u slučaju prethodnih državnih formi, kao npr. carstava. Uz to, države-nacije su sklone gušenju regionalnih identiteta i autonomija, odnosno promociji uniformnosti jezika, istorije, kulture i slično na svojoj teritoriji. Na primer, stvaranje nacionalnih sistema obaveznog osnovnog obrazovanja (i rela-

Međutim, Friden ni nacionalizam ne vidi kao (klasičnu) političku ideologiju poput "makro" ideologija liberalizma ili socijalizma. Po njegovom mišljenju, nacionalizam se fokusira jedino na vrednost neke nacije koja oblikuje ljudski identitet dok naglašava njenu superiornost u odnosu na ostale nacionalne identitete (čime opravdava zahteve koje nacija daje svojim pripadnicima). Gotovo ništa više od toga nacionalizam ne nudi, a sigurno ne proizvodi shemu za distribuciju oskudnih i za život značajnih dobara, odnosno ne nudi odgovor na pitanje: "Ko dobija šta, kada i kako?", koje je od centralnog značaja za politiku. Takođe, ne govori o individualnim pravima ili slobodi i o odnosu između javne i privatne sfere.

U vezi s tim, kao "radnu definiciju" političke ideologije koju iznosi Rodžer Itvel moguće je navesti da ona predstavlja *relativno koherentan skup empirijskih i normativnih verovanja i mišljenja koji je fokusiran na probleme ljudske prirode, istorijski proces i sociopolitičke aranžmane*.¹² Političke ideologije se najčešće povezuju sa političkim programima koji imaju konkretnije neposredne i kratkoročne ciljeve. U zavisnosti od povezanosti političke ideologije sa dominantnom vrednosnom strukturu u društvu ona može da predstavlja *stabiliju ili radikalnu silu*. Pojedinačne osobe mogu da otelotvore jezgro neke ideologije, ali nazvati neku ličnost "ideologom" najčešće se interpretira kao pejorativna etiketa. Iz navedenih razloga, termini "politički filozof" ili "politički teoretičar" adekvatniji su kada se radi o misliocima sposobnim za političke debate na sofisticiranom nivou. Konačno, političke ideologije su u suštini proizvod kolektivnog mišljenja, kao i idealni tipovi koje ne treba brkati sa konkretnim političkim pokretima, partijama ili režimima koji mogu da nose njihovo ime.¹³ Na osnovu svega navedenog, može se reći šta političke ideologije *nisu*.

tivno uniformnog školskog programa) bio je efikasan instrument u širenju nacionalnog jezika i kulture. U nekim slučajevima ovakve politike su izazvane sukobe i separatizam određenih regiona ili manjinskih etničkih zajednica. Postoje i teorijska razmimoilaženja oko sociogeneze države-nacije, odnosno nacije, u smislu problematizacije pitanja o tome šta dolazi prvo, država-nacija ili nacija?

Sličan pojmu države-nacije jeste pojam nacionalne države, kao koncepta države u kojoj se izjednačavaju država kao politički i pravni entitet i nacija kao kulturni i etnički entitet. U tom smislu, nacionalna država obično se odnosi na državu u kojoj preovladava jedna nacija i koja se (najčešće ustavno) određuje kao država navedene nacije.

Nacionalna država se najčešće kontrastira građanskoj državi koja se temelji na građanskim pravima, a ne na suverenosti nacije ili etničkoj kulturi. Drugim rečima, građanska država podrazumeva da su u političkom smislu svi građani (nosioci državljanstva) jedne države jednaki i samim tim podjednako izvor suverenosti.

¹² Rodžer Itvel (Roger Eatwell, ?-) je profesor politike na Univerzitetu u Batu. Obrazovao se na Oksfordu, predavao je i na Univerzitetu Vels, a bavi se evropskom političkom kulturom i desnim ekstremizmom i fašizmom.

¹³ Idealni tipovi su metodološko sredstvo ili hipotetički konstrukt koji označava tipične karakteristike ili elemente nekog fenomena. Uz to, u pitanju nije moralno idealna (reč "idealni" u ovoj sintagmi se odnosi na "ideju", odnosno na "idejni konstrukt" a ne na "ideal(no)'), niti statistički prosečna verzija nekog fenomena. Reč je o konceptu koji označava misaono (pre)naglašavanje određenih karakteristi-

(1) One su prvenstveno zainteresovane za temporalne okolnosti, dok je sisteme mišljenja zainteresovane za božanske ili večne koncepte adekvatnije nazivati *religijsama*. Takođe, postoji određena "siva zona" između religije i ideologije, posebno kada se smatra da religija mora da preuzme jasnu temporalnu ulogu, kao u slučaju religijskog fundamentalizma.¹⁴

(2) Političke ideologije se ne smeju brkati ni sa *propagandom*, jer je u pitanju sasvim drugačiji i kontroverzniji termin. Na primer, u komunističkim režimima propaganda se koristi na pozitivan način i odnosi se na racionalno političko obrazovanje (dok se termin "agitacija" koristi za daleko prostije političko i ideoško delanje među građanima). Pored toga, propaganda ima pejorativnu konotaciju među liberalnim društвима na Zapadu, gde implicira određenu obmanu ili manipulaciju. Stoga je najbolje ograničiti pojам propaganda na namerne pokušaje za sticanje političkog uticaja, fokusiranjem na relativno ograničen i prost skup pitanja.

(3) Političke ideologije i propagandu ne treba brkati sa *socijalizacijom*, kao procesom prenošenja određenih društvenih vrednosti članovima društva (sa ciljem njihove integracije unutar dominantnog vrednosnog sistema). Studije socijalizacije mogu da budu posvećene mnogim i raznovrsnim društvenim i političkim fenomenima, kao što su porodica, škole, mediji itd. Uzmimo za primer način na koji se žene u medijima ili reklamama ponekad prezentuju kao predmeti seksualne požude (ili kao poslušne domaćice), što predstavlja polno stereotipiziranje. Međutim, ovo nije ideologija, delom zbog toga što predstavlja isuviše parcijalan pogled na svet. U pitanju nije ni propaganda, jer većina ovakvih fenomena nije nameravana ili planirana u smislu svesne ideoške indoktrinacije, već samo odraz normi koje proizvodi socijalizacija.

(4) Postoji i određena razlika između političke ideologije i *političke kulture*. Pod političkom kulturom se najčešće podrazumevaju stvarne političke vrednosti, a ne proces njihovog (ideoškog) širenja. Iz toga proizilazi da vrednosna struktura društva ili podgrupa u društvu uključuje i stavove i mišljenja koji nisu nužno svesni ili sistematski i koji dolaze iz raznih izvora. Moguće je govoriti o američkoj političkoj kulturi ili političkoj kulturi Srednjeg zapada, ali ovo nisu političke ideologije. Takođe, ove kulture jesu masovne, kao što imaju vezu i sa ideologijom,

ka fenomena (npr. kapitalizma ili birokratije uopšte) kako bi se one uporedile sa realnim fenomenima (kapitalizma ili birokratije u konkretnom istorijskom društvu). Koncept idealnog tipa skovao je nemački sociolog Maks Veber (Max Weber, 1864-1920), jedan od osnivača sociologije i jedna od najznačajnijih figura ove nauke, a koji se posebno bavio metodologijom, zapadnom kulturom, kapitalizmom, religijom i sličnim temama.

¹⁴ U opštem smislu, "religijski" ili "verski fundamentalizam" je termin koji se odnosi na strogo pridržavanje određenih teoloških doktrina. U konvencionalnom smislu pod njim se označavaju različite političke ideologije i pokreti koji pokušavaju da usklade celokupni društveni i politički život sa doslovnim tumačenjem određenih verskih doktrina i principa. Njega najčešće karakterišu kritika i/ili odbacivanje modernih ideja o verskoj toleranciji, ravnopravni odnosi među polovima, kao i kritika (dostignuća) nauke i tehnologije itd.

budući da su koncepti poput "američkog načina života", "od šupe do Bele kuće" i slični u velikoj meri deo ideologije individualističkog, preduzetničkog liberalizma.

Među najproblematičnijim pitanjima u vezi sa političkim ideologijama su sledeća. (1) Da li ideologije treba izučavati preko njihovih *društvenih funkcija*? S tim u vezi, one su skupovi racionalizacija koji reflektuju dominantne vrednosti elita ili interesu pobunjeničkih grupa poput radničke klase. (2) Da li ih treba posmatrati preko njihove intrinzične strukture? Ovo bi podrazumevalo izučavanje njihovih karakteristika, kao što su osnovna verovanja, mitovi, kontradiktornosti, napetosti, čak i etičnost ili istinitost. (3) Da li treba usvojiti *idealistički* pristup koji vidi ideologije kao veliku motivišuću silu u istoriji i životu ili je adekvatnije usvojiti *materijalistički* pristup koji ekonomske sile posmatra kao motor istorije i svesti?

Izučavanje političkih ideologija interesuje se za pitanja o tome ko su bili njihovi ključni mislioci, koje su njihove glavne prepostavke, do kojeg stepena unutar njih postoje kontradikcije ili napetosti, da li su neki aspekti određene ideologije bili posebno naglašeni u različitim vremenskim periodima, koji uticaj one mogu da imaju u neposrednoj budućnosti itd. U izučavanju političkih ideologija postoji i problem odabira jedinice analize – da li su to politički mislioci, partije, režimi itd.¹⁵ Neki mislioci (koji najčešće *nisu* politički lideri) su promišljali društvo na način koji može da bude interesantan za formiranje političke ideologije ili za konkretnе političke vođe, ali pitanje je kako su (i da li su uopšte) ovi mislioci uticali na političke pokrete i političke režime?

Ukoliko bavljenje političkim ideologijama obuhvata izučavanje mnogih mislilaca, pokreta, partija i režima, da li je ovo problem po samu izgradnju ideologije? Na primer, pri izučavanju fašizma pitanje je da li fokus treba da bude na individualnim fašistima (i njihovim tekstovima i govorima), na fašističkim pokretima ili na politikama fašističkih režima? Takođe, italijanski fašizam i nemački nacizam imali su veoma različite faze u pogledu političkih pokreta i političkih režima – fašizam je pre dolaska na vlast bio radikalni i veoma kritički nastrojen prema religiji i kapitalizmu, dok je na vlasti delovao u skladu sa njihovim interesima. Upravo zbog toga razni autori zagovaraju analizu fašizma koja nije primarno zasnovana na konkretnim praksama fašističkih režima.

¹⁵ Prema jedinici sociološke analize i pristupu u proučavanju društvenih fenomena sociologiju je moguće podeliti po više kriterijuma, ali najčešće je to na makrosociologiju, mikrosociologiju i mezosociologiju. Makrosociologija predstavlja pristup koji se usredsređuje na društvene sisteme, strukture ili populacije koristeći koncepte širokog opsega, najčešće na visokom nivou teorijske apstrakcije. Ona se bavi i pojedincima, porodicama i sličnim elementima društva, ali to čini na planu šireg društvenog sistema. Suprotno tome, mikrosociologija predstavlja pristup koji se usredsređuje na nivo individualne akcije i društvene interakcije i analizira različite (pa i makroskopske) društvene fenomene koristeći pojedinca i/ili interakciju kao nivoe analize. Mezosociologija se nalazi između ova dva pristupa i upotrebljava koncepte kao što su društvene grupe ili organizacije za jedinice analize i objašnjenja.

Mnogi autori upućuju i na dramatične razlike između socijalističke ideologije i prakse pojedinih socijalističkih režima, zbog čega je suvislo upitati se šta treba analizirati kao "istinsku" ideologiju. S tim u vezi, važno je razumeti da izučavanje konkretnе političke "prakse" ili konkretnih režima ne mora nužno da predstavlja adekvatniji ili "istinitiji" prikaz suštine određenih političkih ideologija. Drugim rečima, prikladno prikazivanje socijalizma ne mora da obuhvata prikaz komunizma u Sovjetskom Savezu, kao što ni adekvatna analiza konzervativizma ne mora da obuhvata analizu vladavine Ronald Regana ili Margaret Tačer i sl.¹⁶ Iz navedenih razloga fokus ove knjige je stavljen na političke ideje, a ne na istoriju ili konkretnu političku praksu režima koji se (be) povezuju sa pojedinim političkim ideologijama.

Friden navodi da su političke ideologije zapravo *korišćenja i kombinovanja političkih koncepata*, odnosno *specifične konfiguracije političkih koncepata*. Svaka ideologija ima skup osnovnih koncepata, a neki vremenom variraju, kao što se neki nikad ne menjaju. To bi značilo da smo preko ideologija uspeli da shvatimo pravo značenje pravde, jednakosti i sličnih pojmljiva, i da "znamo" da su druga značenja koja se tim konceptima daju pogrešna. Friden napominje da ideologije predstavljaju proizvod ljudskog umu koji je moguće razumeti preko trojakog procesa: (1) upotrebom konceptualne analize kojom se služe teoretičari politike, (2) upotrebom empirijskog i kontekstualnog istraživanja tipičnog za istoričare, kao i (3) shvatnja morfoloških obrazaca koji doprinose određenju ideooloških značenja. Rezultat ovakvog istraživanja jeste izučavanje političkih ideja unutar okvira kulturnih, temporalnih, prostornih i logičkih ograničenja, kao okvira koji koriste bogatstvo informacija i dubinu razumevanja proisteklog iz političke teorije.

Osim toga, Friden je pokušao da se distancira od marksističkih pristupa ideologiji

¹⁶ Ronald Regan (Ronald Wilson Reagan, 1911–2004) je bio američki političar i državnik, odnosno 40. predsednik Sjedinjenih Američkih Država, od 1981. do 1989. godine. Diplomirao je ekonomiju i sociologiju, a pre nego što se počeo baviti politikom radio je kao sportski komentator, a zatim i televizijski i filmski glumac. Od 1937. do 1965. godine Regan se pojavio u preko 60 filmova, a zatim je bio izabran za predsednika Udruženja filmskih glumaca. Kao predsednik Sjedinjenih Država uveo je niz krupnih političkih i ekonomskih reformi, među kojima su i smanjivanje stopa poreza, smanjenje državnih troškova, kao i državnog upliva na ekonomiju. Na njega je bio izvršen (neuspisan) atentat, a upamćen je i po snažnom protivljenju Sovjetskom Savezu. Smatra se jednim od najuticajnijih državnika u 20. veku, a bio je i jedan od najpopularnijih američkih predsednika, uprkos brojnim kritikama i političkim i društvenim kontroverzama koje su obeležile njegovu vladavinu.

Margaret Tačer (Margaret Thatcher, 1925–2013) je bila premijerka od 1979. do 1990. godine. Bila je britanski premijer sa najdužom vladavinom u 20. veku, kao i jedina žena na toj funkciji. Upamćena je po svom protivljenju Sovjetskom Savezu, zbog čega je od strane sovjetskih medija dobila nadimak Gvozdena Lejdi. Za vreme mandata uvela je niz političkih i ekonomskih reformi, naglašavajući privatizaciju državnih kompanija, slobodu tržišta, kao i slabljenje sindikata. Diplomirala je hemiju 1947., a zatim i pravo 1953. godine. Dobitница je mnogih nagrada i priznanja, a obično se ističe kao jedan od najuticajnijih državnika 20. veka, iako su njenu politiku pratile i brojne kontroverze, nezaposlenost i društveni nemiri.

i želeo je da ih istraži kao fenomene po sebi, a ne samo kao nešto što prikriva "nešto drugo", što znači da je želeo da sazna koja je priroda ideologija, a da ih ne potčini samo političkoj analizi. Iz navedenih razloga on se posebno zainteresovao za *morfologiju ideologija*, koja se odnosi na izučavanje forme i strukture. Iz toga sledi da je bilo neophodno saznati načine na koje su ideologije strukturirane povezanostima između pojmljiva koji sačinjavaju svaku pojedinačnu ideologiju. Zato on ideologije vidi kao nešto što je sačinjeno od pojmljiva od kojih neki sačinjavaju njeno jezgro, a drugi su u blizini jezgra ili na periferiji. Ti pojmovi vremenom mogu da se menjaju, kako u zavisnosti od kulturnog okruženja, tako i na osnovu njihovog međusobnog odnosa unutar ideologija.

Stoga se može reći da sve političke ideologije u sebi sadrže objašnjenje društvene i političke stvarnosti, kao i objašnjenje kako se ta stvarnost može poboljšati. One nam pomažu da shvatimo kompleksan društveni svet u kojem živimo, a to čine nudeći nam opis društva, neku vrstu intelektualne mape koja nam omogućava da se pozicioniramo u društvenom miljeu. S druge strane, ideologije nude opis društvene stvarnosti i sadrže skup političkih idea koji za cilj imaju da pojasne najbolji oblik društvene organizacije, a zajedno sa mapom stvarnosti ide i slika idealnog društva.

1.3. Politički spektar, levica i desnica

Politički spektar je sistem klasifikovanja različitih političkih pozicija, ideologija i partija, pri čemu je svakako najpoznatija podela na "levo" i "desno", odnosno na političku levicu i političku desnicu. Pojednostavljeno rečeno, levo se svrstavaju komunizam i socijalizam, a desno fašizam i konzervativizam. Specifična je pozicija liberalizma (koji može da označava različite stvari), koji se ponekad svrstava u levicu (socijalni liberalizam), a ponekad u desnicu (ekonomski liberalizam). Pored leve i desne moguće je govoriti i o centru, odnosno centrizmu, koji obično označava svojevrsnu (i takozvanu) umerenost.

Danas ovi termini ne znače svuda isto, tako da se levica u Sjedinjenim Državama povezuje sa liberalizmom i Demokratskom partijom, dok se, na primer, u Francuskoj ove pozicije pre smatraju desnicom, tj. "levo" se posmatra kao nešto što je bliže socijalizmu nego liberalizmu. S tim u vezi, u Francuskoj se politička levica često zove partijom pokreta, a desnica partijom poretka. Takođe, levičarska i desničarska politika obično se predstavljaju kao suprotstavljene, iako je moguće da individua ili grupe imaju levičarske stavove prema nekoj temi ili problemu, a desničarske prema nekoj drugoj. Iz navedenih razloga karakterizaciju političkih ideologija najadekvatnije je predstaviti postavljanjem na određeni kontinuum, a ne putem isključivih opozita.

Pod političkom levicom danas se obično podrazumevaju: *progresivci, revolucionari, komunisti, socijalni liberali, zeleni, socijaldemokrate, socijalisti, demokratski*

socijalisti, levi libertarijanci, sekularisti, feministkinje, autonomisti, antiimperijalisti, antikapitalisti, anarchisti i slični. Na drugoj strani, pod političkom desnicom obično se podrazumevaju: *konzervativci, reakcionari, neokonzervativci, tradicionalisti, kapitalisti, neoliberali, desni libertarijanci, socijalni autoritarijanci, monarhisti, teokrate, nacionalisti, (neo)nacisti, fašisti* itd. Najčešće se misli da je levica politički progresivnija, a desnica konzervativnija, ali prava situacija obično je daleko kompleksnija i zbog toga je možda najbolje krenuti od genetičkog objašnjenja političke levice i desnice.

Termini "levo" i "desno" u politici potiču iz Francuske revolucije i povezani su sa rasporedom sedenja u raznim zakonodavnim telima Francuske, odnosno u Nacionalnoj skupštini, osnovanoj 1789. godine.¹⁷ U revolucionarnoj Nacionalnoj skupštini različite političke frakcije i predstavnici različitih delova stanovništva pozicionirali su se levo ili desno (ili u centru) u odnosu na govornički podijum. Do ovog pozicioniranja došlo je i zbog zavisnosti od toga koliko su se različite frakcije protivile predrevolucionarnom poretku, odnosno starom režimu (*ancien régime*).¹⁸ Za one koji su sedeli *levo* revolucija je predstavljala ostvarenje racionalnih i liberalnih ideja prosvetiteljstva, oslobođenje od iracionalnosti i sujeverja, oslobođenje privrede od kontraproduktivnih eksplotatorskih praksi i oslobođanje društva i politike od klasno zasnovane opresije. Za one na *desnoj* strani revolucija je uništila institucije koje su u prethodnim vremenima testirane i koje su u skladu sa religijom koja je zagovarala naivno verovanje u dobrotu ljudske prirode čime je olakšala dolazak surovosti, varvarizma i tiranije rulje.

Pojednostavljeni rečeno, aristokratija je bila ta koja je sedela na desnoj strani, a buržoazija i "obični ljudi" sedeli su na levoj u odnosu na govornika. Glavna ideološka tačka neslaganja između njih bio je takozvani (pomenutii) stari režim ili poredak koji je imao tri aspekta: absolutnu monarhiju, dominaciju katoličke crkve

¹⁷ Nacionalna (ili Narodna) skupština u doba Francuske revolucije bila je revolucionarno telo koje su osnovali poslanici tzv. Trećeg staleža (koji je trebalo da predstavlja "obične" građane, a zapravo je prvenstveno predstavlja buržoaziju). Pre formiranja ove skupštine vlast (i sve privilegije) u Francuskoj držali su predstavnici prva dva staleža, aristokratije i sveštenstva. Formirana je 13. juna 1789. godine, a trajala je do 9. jula iste godine, kada je preimenovana u Nacionalnu ustavotvornu skupštinu. Do formiranja je došlo nakon što su predstavnici dva povlašćena staleža odbili da se u zajedničkoj skupštini glasa "po predstavnicima" ("glavama"), zagovarajući glasanje "po staležima" (gde su imali većinu od 2 prema 1), tako da tada treći stalež formira svoju Nacionalnu skupštinu i već 17. juna donosi niz ključnih odluka koje će uticati na tok Revolucije (pad Bastilje dogodio se 14. jula), uz odluku da se poslanici ne razilaze sve dok se u Francuskoj ne doneše novi ustav.

¹⁸ U užem smislu, termin "stari režim" (*Ancien Régime*) se pre svega odnosi na aristokratski društveni i politički poredak u Francuskoj od 15. veka do Francuske revolucije. Stvorili su ga francuski prosvetiteljski mislioci i revolucionari kako bi promovisali novi društveni poredak bez aristokratskih privilegija. U širem smislu, stari režim označava bilo koji politički ili društveni sistem koji se temelji na feudalnim i aristokratskim privilegijama, kao i monarhije koje su zamenjene republikama ili, pak, svaki sistem koji je prethodio pojavi nekog novog društvenog i političkog porekta.

i posebnu distribuciju vlasništva. Dakle, ko je želeo da oslabi apsolutni autoritet monarha ili izvršne vlasti uopšte (u republikanskom režimu), ko je bio antiklerikalno nastrojen i ko je priželjkivao redistribuciju bogatstva pripadao je pre levici, a ko je želeo da zadrži sve ili određene karakteristike starog režima pripadao je desnici. To znači da je *desno* podrazumevalo podršku aristokratskim ili kraljevskim interesima i crkvi, dok je *levo* označavalo podršku republikanizmu, sekularizmu i građanskim slobodama.

Međutim, danas biti na levici (uglavnom) znači favorizovati ekonomsku redistribuciju koja bi vodila većoj jednakosti, tako da ona više ne podrazumeva nužno podršku slaboj izvršnoj vlasti, jer je možda snažna državna uprava potrebna kako bi omogućila ekonomsku redistribuciju. Takođe, neki argumenti tradicionalne desnice iz Nacionalne skupštine danas nisu više politički održivi, kao što je npr. favorizovanje nejednake distribucije vlasništva, odnosno ideja da ona postoji jer tako bog želi, kao i ideja da nisu svi ljudi jednaki po pitanju prava i slobode. Danas argument o nejednakom bogatstvu obično biva pravdan kao nužna posledica dopuštanja slobodnom tržištu da se razvija, zbog čega je veoma bitno pitanje zašto neki misle da je slobodno tržište poželjno.

Drugim rečima, u ovoj originalnoj konstelaciji iz Nacionalne skupštine u domen levog spadala je i podrška *laissez-faire* kapitalizmu i slobodnom tržištu, jer su ove ideje favorizovali buržoaski kapitalisti, a ne aristokratija, ali izvan parlamentarne politike ova shvatanja često se povezuju sa desnom orientacijom.¹⁹ Iako su u početku radnička klasa, siromašno seljaštvo i nezaposleni delili političke interese sa ranim kapitalistima, to ne znači da su delili i njihove ekonomске interese. Vremenom je aristokratija postajala sve manje relevantna i nju su zamenili predstavnici kapitalista.

Iako se političke ideologije i danas obično opisuju preko kontinuma koji ide s leva na desno, važno je razumeti da ovo nije opšteprihvaćena (niti naročito prikladna) klasifikacija. O tome svedoče neke zelene partije koje sebe ne žele da svrstaju ni levo ni desno (već "ispred"), kao i tzv. "treći put" koji se predstavlja kao sinteza tradicionalno suprotstavljenih stanovišta levice i desnice.²⁰ To sve znači da je konti-

¹⁹ *Laissez-faire* ("pustiti", "ostaviti na miru" i tome slično) je oznaka za društveno okruženje u kojem (privredna) razmena između privatnih lica nije ograničena državnom intervencijom u bilo kom obliku. Prema legendi, fraza potiče sa sastanka između francuskog ministra finansija i grupe francuskih poslovnih ljudi koji se održao oko 1680. godine. Navodno, kada je mercantilistički ministar upitao preduzetnike kako im država može pomoći (mercantilizam se obično smatra oblikom ekonomskog nacionalizma), jedan od njih je odgovorio sa "Laissez-nous faire", što znači "Pustite nas da radimo" (u smislu, "ostavite nas na miru"). *Laissez-faire* kao slogan popularizovan je sredinom 18. veka i karakterističan je za klasičnu ekonomiju.

²⁰ "Treći put" je izraz koji se koristi za opisivanje političkih doktrina koje se nalaze između tradicionalne levice i tradicionalne desnice, odnosno koje podrazumevaju mešavinu ovih političkih i ideoloških orientacija (zagovornici trećeg puta obično opisuju svoju poziciju kao svojevrsni novi "spoj" levice i desnice, a ne kao njihovu mešavinu). On odbacuje i *laissez-faire* doktrine i i socijalizam,

num koji ide s leva na desno i sam u velikoj meri ideološki jer sugerije da su ideologije međusobno isključive i da među njima postoji jasne razlike. Većina modernih ideologija je izuzetno kompleksna i pojednostavljene generalizacije nisu moguće (a da pri tom budu tačne).

U prošlom veku postojali su razni pokušaji merenja političkih vrednosti i mapiranja političkog spektra različitih ideologija. Istovremeno, ovo su bili i pokušaji da se pronađu problemi na osnovu kojih bi bilo moguće opisati političke i ideološke varijacije mimo pojednostavljene podele na levicu i desnicu. Poznata je Fergusonova skala iz 1950. godine koja meri stavove prema: (1) kontroli rađanja, (2) smrtnoj kazni, (3) cenzuri, (4) komunizmu, (5) evoluciji, (6) zakonu, (7) patriotizmu, (8) teizmu, (9) tretiranju kriminalaca i (10) ratu.²¹ Prema nekim drugim podelama u kontekstu političkog spektra moguće je razlikovati dva faktora – *radikalizam i umerenost*, što je 1956. godine istakao britanski psiholog nemačkog porekla Hans Ajsenk.²² Međutim, a usredsređen je na tehnološki razvoj i obrazovanje, demokratiju i modernizaciju društva. Gidens je politiku trećeg puta nazvao "radikalnim centrom", što je sintagma koju je (is)koristio Bler u promociji novog političkog kursa Laburističke partije. Prema Gidensu, osnovni cilj politike trećeg puta jeste pomoći građanima u izlaženju na kraj sa velikim revolucionama savremenog doba – globalizacijom, transformacijama u ličnom životu i u domenu odnosa čoveka prema prirodi.

Entoni Gidens (Anthony Giddens, 1938) je britanski sociolog, profesor emeritus na Londonskoj školi za ekonomiju i jedan od najuticajnijih savremenih sociologa. Svoju reputaciju izgradio je kao značajan interpretator klasične socioološke tradicije i njenih nastavljača, a zatim kao autor teorije strukturacije (teorije koja razmatra problematiku odnosa između akcije i strukture u kojoj se ne dodeljuje primat nijednom od ovih pojmova). Postao je globalno poznat kao komentator i teoretičar globalizacije, te kao savetnik nekadašnjeg britanskog premijera Tonija Blera.

Entoni "Toni" Bler (Anthony Charles Lynton "Tony" Blair, rođ. 1953) je britanski političar koji je bio premijer Ujedinjenog Kraljevstva od 1997. do 2007. godine, kao i lider Laburističke partije od 1994. do 2007. godine. On je 1997. godine odneo ubedljivu pobedu na parlamentarnim izborima i osvojio je 418 poslaničkih mandata, što je bilo najviše u istoriji te partije, a zatim su pod njegovim rukovodstvom laburisti pobedili i na izborima 2001. i 2005. godine. Bio je i najmlađi britanski premijer još od 1812. godine, a vodio je i intenzivnu spoljnu politiku. U unutrašnjoj politici njegov kabinet je uvećao poreze, uveo je obavezni minimalni dohodak na nacionalnom nivou, promovisao je prava za homoseksualne osobe (uključujući i zakon o "građanskom partnerstvu", odnosno građanskom braku između ovih osoba u Velikoj Britaniji), smanjio je siromaštvo i socijalne razlike, unapredio je socijalnu zaštitu, ali je sproveo i mnoge druge reforme u pogledu obrazovanja i zdravstva koje su bile utemeljene na tržišnim principima. Diplomirao je pravo na Oksfordu, a u mладosti se bavio muzikom. Pevao je i svirao gitaru u bendu Agli Rumors (Ugly Rumours) i radio kao promoter mnogih rock grupa. Poznat je i po svojoj religioznosti i sklonosti mnogim Nju Ejdž praksama, a 2007. godine je iz protestantizma prešao u katoličanstvo.

Laburistička partija (Labour Party, čiji prevod bi glasio Partija rada) je levo orijentisana i jedna od dve dominantne političke partije u Ujedinjenom Kraljevstvu (druga je Konzervativna partija, kolokvijalno nazvana Torijevska partija). Osnovana je 1900. godine, a karakterisale su je brojne ideološke promene i transformacije – od izrazito socijalističke do umerene socijaldemokratske orientacije.

²¹ Leonard Ferguson (Leonard W. Ferguson, 1898–1963) je bio američki psiholog koji se bavio fenomenima ličnosti, društvenim stavovima, industrijskom psihologijom itd.

²² Hans Ajsenk (Hans Eysenck, 1916–1997) je bio britanski psiholog nemačkog porekla, upamćen po istraživanju inteligencije i ličnosti. Bio je profesor na Institutu za psihijatriju na Kings koledžu u

prema ovoj ideji komunizam i nacizam se svrstavaju u istu grupu (u kojoj dominira radikalizam), uprkos tome što su u pitanju politička levica i politička desnica.

Takođe, moguće je razlikovati političke ideologije i na osnovu ideja o slobodi i jednakosti, prema idejama Miltona Rokića iz 1973. godine.²³ Tako bi razlika između levice i desnice bila u tome što levica više naglašava važnost jednakosti, ali su i prema ovom modelu nacizam i komunizam slični jer ne vrednuju slobodu kao što to, recimo, rade socijademokrate, socijalisti ili kapitalisti. Prema istom modelu postojala bi sličnost i između liberalizma i anarhizma, koji visoko vrednuju individualnu slobodu. Novije studije i analize ubacuju i ekonomski pitanja, a neke razmatraju samo stepen kontrole od strane državne uprave bez dalje analize nekih drugih društvenih ili političkih varijabli (tu su, na primer, kao dva ekstrema predstavljeni fašizam i anarhizam).

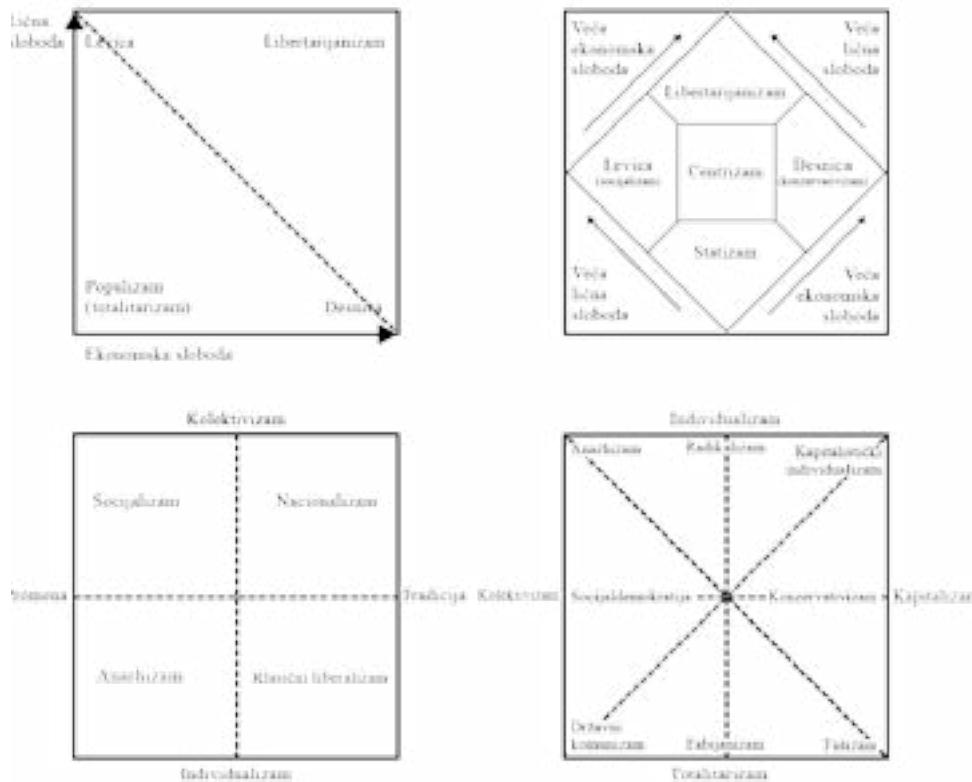
Poznat je i pokušaj Virdžinije Postrel iz 1998. godine koji nudi kontinuum za merenje stava prema budućnosti i tako razlikuje staziste (koji se plaše budućnosti i zato žele da je kontrolišu) i dinamiste (koji žele da se budućnost odvija "prirodno", odnosno bez pokušaja da se planira i kontroliše).²⁴ Konačno, danas je verovatno najpoznatiji tzv. Nolanov grafikon koji pravi podelu političkih mišljenja na dva vektora – ekonomski stavove i lične stavove, a koji meri vrednosti lične slobode (u rasponu od totalitarizma do libertarianizma) i vrednosti ekonomski slobode (u rasponu od kapitalizma do komunizma, odnosno političke desnice i levice).²⁵ Danas postoje razne varijacije ovog grafikona.

Londonu od 1955. do 1983. godine, a bavio se istraživanjima efekata pušenja (finansiranim od strane duvanske industrije), psihologijom politike, kao i genetikom ličnosti. Pominje se kao utemeljivač moderne naučne teorije ličnosti, značajno je doprineo i metodama lečenja mentalnih bolesti, a optuživan je i za bliskost ekstremnoj desnici. U poslednjim godinama života bio je najcitatniji živi psiholog u naučnim časopisima.

²³ Milton Rokić (Milton Rokeach, 1918–1988) je bio američki socijalni psiholog poljskog porekla koji je doktorirao na Univerzitetu Kalifornija u Berkliju, a predavao je na univerzitetima Mičigen Stejt, Vašington Stejt i drugim. Bavio se psihološkim osnovama rasnih predrasuda (koje je dovodio u vezu sa socioekonomskim statusom), kao i prirodom ljudskih vrednosti.

²⁴ Virdžinija Postrel (Virginia Postrel, rođ. 1960.) je američka autorka koja se bavi političkim i kulturnim temama, a pisala je redovne kolumnе za *Njujork Tajms*, *Vol Strit Žurnal* i časopis *Atlantik*. Posebno se bavi temama kao što su zdravstvena zaštita, bioetika i estetika, a zauzima liberalne poglede na društvo.

²⁵ Dejvid Nolan (David Nolan, 1943–2010) je bio američki aktivista, autor i političar, kao i jedan od osnivača Libertarijanske partije Sjedinjenih Država. Upamćen je kao kreator i popularizator spomenutog "Nolanovog grafikona".

1.4. Makro i mikro ideologije

Ako su ideologije sačinjene od ideja koje pokreću ljudе na akciju, postavlja se pitanje koje je njihovo mesto u savremenom svetu? Da li su ideje koje su dominirale modernim svetom i stvorile masovne društvene pokrete, političke partie i zahteve za revolucionarnim promenama danas izgubile svoju privlačnost? Da li su mnogi inspirišući ideali prestali da mobilišu ljudе, da li su zamjenjeni novim ideologijama, drugačije prirode i porekla, sa sasvim drugačijim političkim implikacijama? Ili je situacija takva da politički život odlikuje odsustvo sveprisutnih ideja ili ideologija? Ideologije savremene politike najčešće su mešavina starog i novog, odnosno starih skupova ideja koje pokušavaju da se adaptiraju na promenjenu realnost, odnosno na sasvim drugačija društva koja stvaraju nove probleme za stare ideologije. Ako su se političke ideologije pojavile u istorijskim okolnostima koje su drugačije od okolnosti koje postoje danas i ako žele da budu relevantne za savremenu politiku one se takođe moraju menjati i razvijati, što najčešće i čine.

Postoje autori koji tvrde da je u javnoj sferi nakon pada Berlinskog zida počela da dominira politika u kojoj centralnu ulogu igra borba za jednak priznanje. Naime,

u okvirima ovakve politike individue žele da budu priznate kao bića sa dostojanstvom i specifičnim identitetom koji im pruža osećaj autentičnosti. Drugim rečima, tvrdi se da je *politika identiteta* (koja je u vezi sa idejama o poštovanju, priznanju i autentičnosti) zamenila *politiku ideologija*. Dakle, političkim životom savremenih "razvijenih" društava, a možda i gotovo svih društava na planeti, u tom slučaju dominiraju borbe za priznanjem i poštovanjem. Cilj ovakvih politika najčešće jeste u tome da odredene "autentične" kulture, religije ili običaji dobiju svoj "prostor" ili priznanje. Deluje kao da navedene politike stižu prioritet nad klasičnim ideoškim temama koje su mnogo šire i sveobuhvatnije po svom obimu. Zato se može reći da ideje liberalizma, socijalizma, konzervativizma i drugih ideologija nude daleko opštije aspiracije i da vode poreklo od zajedničkog zapadnog nasledja. Iz navedenih razloga one možda nisu toliko privlačne pojedincima i grupama čije kulturno poreklo nije na Zapadu i koji odbacuju proklamovanu univerzalnost idea "levice" i "desnice" dok traže priznanje i poštovanje. Ove činjenice mogu da opišu i svojevrsnu *krizu ideologija*, kao situaciju u kojoj su glavne ideologije zapadne tradicije izgubile svoj mobilnišući kapacitet. Stoga, glavno pitanje ideje o krizi ideologije u savremenom dobu glasi: da li je identitet zamenio (ili smanjio značaj) ideologije ili su možda nove ideologije koje pridaju veću važnost ovim "politikama priznanja" zamenile starije ideologije koje marginalizuju pitanja kulturnog identiteta?

Tokom dvadesetog veka razne ideologije su nudile rešenja (namerno ili slučajno) važnih političkih pitanja koja su postojala ili koja su nastajala. Tu se prvenstveno misli na takozvane *makro ideologije*: liberalizam, konzervativizam, socijalizam/komunizam, fašizam i anarhizam, što su i ideologije koje su predmet ove knjige. Većina ovih modernih ideologija poseduje i institucionalnu dimenziju u obliku političkog pokreta ili partie. Kao što je navedeno, ovo ne znači da su liberalizam i konzervativizam apsolutno identični sa idejama koje zastupaju određene liberalne ili konzervativne partie, jer ideologije retko kada bivaju formulisane od strane političkih partie. Obično partie predstavljaju te ideologije u nekoj razumljivoj formi i pokušavaju da ih efikasno šire. U tom smislu, može se reći da u ideoškoj proizvodnji partie predstavljaju mehanizam masovne proizvodnje. Same ideologije ipak nastaju među grupama koje mogu i ne moraju pripadati partie, a te grupe mogu da sačinjavaju intelektualci ili vrlo vešti retoričari koji artikulišu popularnija ili tek nastala verovanja ili koji razvodnjavaju kompleksna filozofska stanovišta.

U savremenom društvu je moguće govoriti o kontrastu koji postoji između navedenih makro ideologija i tzv. *politika društvenih pokreta* ili *ideoloških politika* (za razliku od politike ideologija), koje se neretko svode na *politiku kampanja*. Kampanje su političke akcije posvećene konkretnim političkim pitanjima ili specifičnim temama za koje se pojedinci zalažu ili bore na komparativno ograničen način (npr. prava konkretnih društvenih grupa, pitanja zagadenja životne okoline itd.). Ove ideoške politike pokušavaju da odgovore na konkretna pitanja, kao npr. da li treba

sprečiti izgradnju nekog autoputa i da li protestovati protiv njega, da li ustati protiv deportacije imigrantskih radnika i kršenja njihovih ljudskih prava itd.? Kada u savremenim liberalnim demokratijama građani izadu na ulice, to je najčešće u vezi sa nekim partikularnim pitanjima: protestima protiv rata u Iraku, demonstracijama protiv povećanja cena školarine na univerzitetima, protestima protiv reforme penzionih zakona itd. Ovo su, samim tim, *kampanje* zainteresovane za konkretnе teme i sa ograničenom perspektivom. Drugim rečima, one ne doprinose idejama o budućem ili različitom društvu, već nastoje da promene sadašnjicu bez aspiracija za izgradnjom novog društva.

Međutim, ova podela na *makro* i na *partikularne* (ili *mikro*) ideologije ne sme se shvatiti isuviše strogo. Svaka borba za neko konkretno pitanje ili svaka kampanja može se opravdati jedino u okvirima neke opšte filozofije ili ideologije. Protestovati protiv autoputa ili velikog lanca supermarketa istovremeno znači biti (makar implicitno) pokrenut nekom ideologijom, poput ekologizma ili antiglobalizma. Slično tome, pridružiti se maršu protiv rata u Iraku ne mora da bude svesna identifikacija sa socijalizmom ili nekom drugom ideologijom političke levice, ali jeste indikator prihvatanja šire filozofije o sklonosti miroljubivim rešenjima konflikata putem međunarodnih organizacija (kao što su Ujedinjene nacije) nasuprot hegemoniji Sjedinjenih Država.²⁶ Zato distinkcija između ideoloških pokreta i političkih kampanja, odnosno distinkcija između politika ideologija i politika kampanja, nije toliko nedvosmislena. Konkretna "mikro" pitanja mogu se identifikovati jedino unutar okvira koje nude opštiji okviri politike ideologija. Ovi okviri obezbeđuju svojevrsnu "mapu sveta" i specifikuju *zašto* je nešto pitanje ili problem za koji ima smisla boriti se ili protestovati protiv njega.

Upravo iz tog razloga moguće je napraviti održivu distinkciju između *totalizujućih* (ili *totalističkih*) ideologija i ideologija koje su ograničene ili parcijaln(ij)e u poređenju sa njima. Totalizujuće često pružaju sliku harmoničnog društva i nude projekat sveukupne društvene i političke transformacije ne birajući sredstva za taj poduhvat. S druge strane, parcijalne, fragmentarne ili *molekularne* ideologije imaju manje holistički pogled na društvo i društvenu promenu i pokušavaju da poprave konkretne probleme ili nevolje bez žrtvovanja trenutnih generacija u ime nekog budućeg cilja. U sličnom maniru može se govoriti o manje razvijenim ili "tankim" ideologijama koje koriste razvijenije ("makro") ideologije kao svoje pokriće, iako i one mogu da postoje same za sebe. "Tanke" ideologije imaju specifičnu morfologi-

²⁶ Ujedinjene nacije se najčešće definišu kao globalno udruženje državnih uprava koje sarađuju na polju međunarodnog prava, globalne bezbednosti, ekonomskog razvoja i društvene nejednakosti i osnovane su u oktobru 1945. godine. Sedište je u Njujorku i od 2011. godine 193 zemlje su države članice ove organizacije. Ujedinjene nacije mogu da održavaju i isporučuju oružane snage svojih članica u mirotvornim misijama, a težnja ka održavanju mira i ostvarivanju ljudskih prava je glavni razlog njihovog stvaranja, dok Povelja Ujedinjenih nacija obavezuje sve zemlje članice na njihovo poštovanje i promovisanje.

ju, ali za razliku od velikih ideologija one su ograničene – ne nude odgovore na sva pitanja o kojima govore makro ideologije, a ograničenje se tiče "ambicije" i "obima".

U tom smislu, postideološko društvo jeste ono u kojem su politike identiteta i molekularne ili "tanke" ideologije istaknutije nego u ideoleskim društvima 19. i 20. veka. Iz navedenih razloga mnogi autori ističu tezu o kraju ideologije, navodeći da su ta društva dostigla svoj vrhunac u totalitarnim formama nacizma i fašizma u 20. veku. Međutim, polazna osnova za novo promišljanje ideologija u savremenom društvu najčešće su periodi "pre" i "posle" kolapsa komunističkih sistema. Ističe se da glavne ideologije modernosti organizovane oko klasičnog političkog spektra levice i desnice proizilaze iz Francuske revolucije, odnosno iz debata koje je ovaj krupni prevrat otvorio.²⁷ Mi danas objektivno živimo u sasvim drugaćijem svetu, bez obzira na to da li je u njemu (ne)moguće uvideti linije podele koje su ekvivalentne onima iz 1789. godine.

Slika ideološke scene sredinom 20. veka, odnosno nakon Drugog svetskog rata, bila je ispunjena globalnim rivalstvom između dva modela društva – liberalno-de-

²⁷ Velika ili Francuska revolucija počela je napadom na srednjovekovnu tvrđavu i tadašnji zatvor Bastilju, u noći 14. jula 1789. godine, što je bila kulminacija ekonomske, političke i administrativne krize tokom vladavine kralja Luja XVI (1754–1793). Francusko društvo je u ovom periodu bilo podjeljeno na tri staleža: sveštenstvo, plemstvo (aristokratiju) i treći stalež, koji su činili buržoazija, radnici i seljaci. Buržoazija je raspolagala najvećim delom francuskog bogatstva, ali nije imala političku vlast koja je bila u rukama privilegovanog plemstva i sveštenstva (koji su zajedno činili samo oko 2% ukupnog broja stanovnika). Istovremeno, prva dva staleža bila su oslobođena poreza, dok je treći stalež (a posebno seljaci) bio opterećen nizom feudalnih dažbina prema crkvi i državi. Zbog čestih ratova, novčane pomoći Sjedinjenim Državama tokom rata za nezavisnost od Velike Britanije i brojnih drugih troškova, državna riznica je bila iscrpljena i 1788. godine proglašen je bankrot. Zatraženo je osnivanje parlamenta kao "saziva državnih staleža" u kojem će biti i predstavnici trećeg staleža, što je kralj inicijalno podržao. Poslanići izabrani na izborima sastali su se 5. maja 1789. godine u Versaju, ali su ubrzo proglašili sebe Nacionalnom skupštinom (a ne skupštinom staleža) i odredili sebi zadatak donošenja Ustava koji bi ograničio kraljevu vlast. Određeni pripadnici prvog i drugog staleža pristupili su trećem staležu, zbog čega je Luj XVI zatvorio zgradu u kojoj se skupština održavala, kompletno rekonstruisao vladu i počeo sa okupljanjem vojske. Iz tih razloga veliki broj Parižana kreće u otvorenu pobunu i nakon nekoliko sati borbe osvaja zatvor Bastilju kao simbol kraljeve vlasti (iako je oslobođeno samo sedam zatvorenika – četiri lopova, dvojica ludaka i jedan seksualni prestupnik). Pobuna se ubrzo proširila Francuskom, posebno u seoskim krajevima, gde su spaljivane povelje o vlasništvu, kao i izvestan broj dvoraca, crkava i manastira.

U avgustu 1789. godine buržoazija donosi zakon o ukidanju feudalnih dažbina, čime je i definitivno srušen stari poredak, a doneta je i Deklaracija o pravima čoveka i građanina u kojoj su sloboda, jednakost i vlasništvo proglašeni neotuđivim pravom čoveka. Ubrzo je došlo do sekularizacije crkve, čija imanja su proglašena državnim dobrrom, a 3. septembra 1791. godine proglašen je prvi francuski ustav. Seljaci postaju zakupnici zemlje na kojoj su radili, biračko pravo je dato punoletnim muškarcima sa imovinom određene vrednosti, a Francuska je transformisana u ustavnu buržoasku monarhiju, odnosno kralj je morao da deli vlast sa izabranom skupštinom. Međutim, među pristalicama revolucije ubrzano se razvijaju dve frakcije – Žirondinci (umerena frakcija nazvana po pokrajini Žirondi) i jakobinci (radikalna frakcija koja se okupljala u manastiru Svetog Jakova). Zatim, kralj osporava mnoge odluke parlamenta i Francuska ulazi u rat sa Pruskom i Austrijom (što podržavaju

mokratskog i komunističkog. Komunistički model je svoju inspiraciju i političku legitimnost pronalazio u marksizmu, pri čemu je moguće govoriti i o ideološkom iskrivljenju marksizma kao kritičke ideologije politike. S druge strane, liberalne demokratije su često isticale da su neideološke po prirodi i to u dva smisla. Prvo, da su neideološke u poređenju sa tzv. totalitarnim društvima (za kakva su smatrali i komunističke i fašističke režime) i, drugo, da su neideološke u smislu da nijedan jedinstveni sistem verovanja nije bio nametan njihovim građanima (koji su bili slobodni da iskazuju svoju privrženost raznovrsnim političkim idejama). Nijedan argument nije adekvatan jer komunistički i fašistički režimi počivaju na sasvim drugačijim ideologijama, idealima i vrednostima. Zatim, u realnosti, ni liberalno-demokratska društva nisu uvek tolerisala raznovrsne političke ideje u praksi – poput perioda makartizma u Sjedinjenim Državama ili poput perioda Treće republike u Francuskoj.²⁸ Drugim rečima, ni liberalno-demokratska društva nisu (uvek) kralj i žirondinci, a protive mu se jakobinci) što radikalizuje revoluciju i dovodi do ustavne krize. Dolazi do novih pobuna i u noći 10. avgusta 1792. godine pobunjenici su zarobili kralja, što dovodi do stvaranja Konventa, zaduženog za pisanje novog ustava, ali i nove francuske vlade pod dominacijom žirondinaca. U septembru 1792. godine ukinuta je monarhija i proglašena je republika, a kralj je ubijen u januaru 1793. godine.

Pošto je rat sa Austrijom krenuo loše, a cene su skočile, dolazi do novih pobuna od strane siromašnih radnika podržanih jakobincima koji, predvođeni Robespierom (Maximilien Robespierre, 1758–1794), državnim udarom preuzimaju vlast. Ovaj period poznat je kao Vladavina terora i trajao je od septembra 1793. do jula 1794. godine, pošto ga karakterišu masovne egzekucije pojedinaca koji su smatrani za neprijatelje revolucije (procenjuje se da je ubijeno između 16000 i 40000 ljudi). U tom periodu pokrenuta je i kampanja dechristianizacije francuskog društva, što je podrazumevalo hapšenje i ubijanje sveštenstva, uništavanje crkava, manastira i religijskih spomenika, zabranu javnog i privatnog praktikovanja hrišćanske religije i uvođenje nove svetovne religije (10. novembra 1793. godine proglašen je kult boginje Razuma u katedrali Notr Dame) i kalendara. Vladavinu terora prekinuo je novi državni udar, poznat kao termidorska reakcija, tako što su umereni članovi Konventa smenili i pogubili Robespjera. Zakonodavna vlast je prešla u ruke dvodomne skupštine, a izvršna vlast na pet direktora koji su birani od strane skupštine, što je poznato kao vladavina direktorijuma. Međutim, novi režim se susreo sa otporom preostalih jakobinaca, kao i pristalica monarhije, a ključnu ulogu u gušenju tog otpora imala je vojska, čime veliku moć i ugled stiče njen general Napoleon Bonaparta (Napoléon Bonaparte, 1769–1821). Napoleon je 9. novembra 1799. godine izvršio državni udar, proglašio sebe za Prvog konzula i uveo diktatorski režim koji je postao poznat kao Konzulat, a koji kulminira u njegovom proglašenju za cara 1804. godine.

Iako je Francuska decenijama nakon Revolucije oscilovala između republike i carstva, revolucija je inicirala izuzetne transformacije francuskog društva, ukidajući dotadašnje feudalne, aristokratske i religijske privilegije pod pritiskom liberalnih i buržoaskih političkih grupa, kao i masa na ulicama. Ovaj događaj se često vidi kao prekretnica u istoriji Zapada – kao događaj koji je dominaciju apsolutizma, aristokratije i crkve zamenio usponom buržoazije i građanstva kao glavne političke, društvene i kulturne snage društva.

²⁸ "Makartizam" (McCarthyism) je termin koji se orginalno koristio za označavanje jake i vatrenе antikomunističke propagande u SAD tokom 1940-ih i 1950-ih godina prošlog veka po američkom republikanskom senatoru Džozefu Makartiju (Joseph McCarthy 1908–1957), koji je poznat po takvoj propagandi i vatrenom govorima u kojima je optuživao sovjetske obaveštajne službe za infiltraciju u institucije SAD-a. Kasnije se termin proširio na svaku praksu javnog optuživanja za nelojalnost, sub-

praktikovala pluralističke ideale, a posebno je neadekvatno nazivati ih neideološkim.

Nakon pada Berlinskog zida i okončanja Hladnog rata uistinu dolazi do sloma ovog ideološkog rivalstva.²⁹ Tako dolazimo do zaključka da svojevrsna kriza ideologija jeste realna karakteristika savremene politike. Da bi se adekvatno razumeo ovaj fenomen neophodno je uvesti koncept *fragmentacije*, koji označava situaciju u kojoj su ranije sile političke akcije (poput klase ili nacije) izgubile na znacaju kao agens političke i društvene akcije. Iz navedenih razloga smanjuje se i privlačnost tradicionalnih ideoloških politika jer u savremenim razvijenim društvima dolazi verziju i zavereništvo bez ikakvih dokaza.

Francuska Treća republika označava republikansku vlast u Francuskoj koja je trajala od 1870. godine (kada je Francuska poražena u Francusko-pruskom ratu) do 1940. godine (kada je Francusku okupirala nacistička Nemačka). U pitanju je bila istinska naslednica vrednosti Francuske revolucije i prosvjetiteljstva, pre svega zbog politike insistiranja na snazi razuma i znanja u pokušajima stvaranja društvenog blagostanja. Protivnici ideala Treće republike bile su konzervativne snage oličene u vojsci, crkvi i seljaštvu.

Berlinski zid je bila fizička barijera koju je 1961. godine izgradila Istočna Nemačka sa ciljem da u potpunosti ogradi Zapadni Berlin od Istočnog Berlina, odnosno od njegovog okruženja (Istočne Nemačke). Naime, Zapadni Berlin je bio politička enklava koja se nalazila u okvirima socijalističke Istočne Nemačke (pod faktičkom upravom Sovjetskog Saveza) i koja je postojala od 1949. do 1990. godine. Zapadnim Berlinom su upravljale američke, britanske i francuske okupacione sile i on je imao specijalni politički status, ali je bio u bliskoj vezi sa kapitalističkom Zapadnom Nemačkom. Istočna Nemačka je tvrdila da je ogradila Zapadni Berlin da bi se zaštitila od ulaska fašističkih elemenata u svoju državu (njegov zvanični naziv je i bio "Antifašistička zaštitna barijera"), ali je zid zapravo služio da bi sprečio masovnu emigraciju građana socijalističkog Istoka na kapitalistički Zapad. Smatra se da je pre izgradnje Berlinskog zida oko 3,5 miliona stanovnika Istočne Nemačke emigriralo u Zapadnu Nemačku preko Zapadnog Berlina (navodi se da je jednog dana emigrirala čitava katedra za matematiku sa univerziteta u Lajpcigu), a nakon izgradnje zida oko 5000 ljudi je pokušalo da pobegne, od čega je oko 600 ubijeno. Nakon niza političkih promena u Sovjetskom Savezu i faktičkog kolapsa socijalizma, vlada Istočne Nemačke je 9. novembra 1989. godine dozvolila svojim građanima da posete Zapadnu Nemačku i Zapadni Berlin, nakon čega su se mnogi građani popeli na zid i počeli da ga prelaze, a dočekani su od strane građana Zapadnog Berlina u atmosferi proslave i spontanog rušenja zida. U narednih nekoliko nedelja gradani su oduševljeno rušili delove ovog zida, a vlade dve Nemačke su zatim mašinama pomogle njegovo rušenje (najveći deo zida bio je fizički srušen 1990. godine). Pad Berlinskog zida je bio prvi korak u ujedinjenju Nemačke koje se dogodilo u oktobru 1990. godine. Iz navedenih razloga Berlinski zid je bio vidljivi i nedvosmisleni simbol podele između kapitalističkog i socijalističkog bloka tokom trajanja Hladnog rata.

Sam zid je bio dugačak 155 kilometara i prosečno visok 3,6 metra, sa brojnim rovovima, dodatnom ogradom, bunkerima, bodljikavom žicom i sa 302 osmatračka tornja. Zatim, 1962. godine su počeli radovi na drugoj paralelnoj ogradi, a prostor između ove dve barijere postao je poznat kao "staza smrti" jer je bio miniran i pružao je brisan prostor za otvaranje vatre sa osmatračkih tornjeva. Efekti Berlinskog zida bili su dramatični i zato što su mnoge porodice postale razdvojene, a i mnogi stanovnici Istočnog Berlina su ostali odsečeni od svojih poslova u Zapadnom Berlinu koji je postao poput izolovane enklave na neprijateljskoj teritoriji. Istovremeno, on je bio svojevrsna propagandna katastrofa za celokupnu Istočnu Nemačku i socijalistički blok jer je postao ključni simbol onoga što su kapitalističke zemlje smatrale komunističkom tiranijom. Postojali su i uspešni prelasci zida, među kojima se ističu prelasci preko dugih tunela, klizanje niz žicu u vazduhu, letenje jedrilicama, a čak i brzi prelasci ispod rampe u specijalno adaptiranom (izuzetno niskom) sportskom automobilu.

do gradualnog pomeranja od totalizujućih ka molekularnim ideologijama, kao ideologijama koje su manje zainteresovane za transformisanje društva, a fokusirane su na parcijalne, partikularne akcije. Među tipičnim akcijama ovog tipa su borbe za priznanje određenih identiteta ili konkretne kampanje za određene javne politike ili pitanja. Zanimljivo je i to da se može tvrditi kako ovaj trend kretanja od totalizujućih ka specifičnim ili molekularnim ideologijama nije dobrodošao iz demokratske perspektive. Navedeni preokret moguće je razumeti u svetu istorije 20. veka i totalitarnih pokreta poput fašizma, kao i društvenih promena na globalnom planu koje su razorile jedinstvo jedinica poput klasa i nacija.

Moguće su različite reakcije na ovu situaciju, odnosno na izazove koji se nalaze pred tzv. tradicionalnim ili makro ideologijama na spektru levica-desnica. Prvo, moguće je naprsto "otpisati" ove "stare" ideologije i reći da su one danas ustupile mesto manje totalizujućim ili molekularnim ideologijama koje se fokusiraju na parcijalna pitanja i koje su napustile sveobuhvatne ambicije ranijih modusa ideoloških politika. Druga mogućnost jeste poziv na ideoško prilagodavanje – da dominantnim ideologijama treba novi fokus ili adaptacija na realnost koja se transformisala na razne načine. Jedan primer ovakve modifikacije jeste prilagođavanje tradicionalne socijaldemokratije na forme politika "trećeg puta", koje uzimaju u obzir nova pitanja kojima se nisu bavile ranije socijalističke politike. Treće, moguće je zagovarati tezu da je potrebna nova slika ideoške scene koja se ne može sa lakoćom obuhvatiti tradicionalnim ideologijama levice i desnice. Ovo ne znači da je ideja o ideoškim politikama irelevantna, niti da je savremenu liberalnu demokratiju najbolje opisati kao "postideološku" ili "neideološku". Ideološku scenu savremenih liberalnih demokratija koje dominiraju svetom karakterušu nova razmimoilaženja, i to između hegemoničkog (ali ne i neosporavanog) neoliberalizma i skupa različitih i raznovrsnih otpora toj hegemoniji koji formiraju osnovu kontraideologija u (još uvek) ranim fazama razvoja, tj. koje uvek tragaju za formama definicije i društvene akcije.³⁰ Međutim, da bi se adekvatno razumeli ovi savremeni društveni procesi neophodno je "vratiti se" detaljnou izučavanju klasičnih, modernih ili "makro" ideologija – liberalizmu, konzervativizmu, socijalizmu, fašizmu i anarhizmu. One i dalje predstavljaju osnovni okvir koji pruža značenje različitim konkretnim politikama u savremenom svetu, kao što su i izvor iz kojeg nove "molekularne" ideologije crpe inspiraciju, odnosno teme, koncepte i ideje. Iz navedenih razloga neophodno je dobro razumeti i strukturu, vrednosti i karakteristike makro ideologija koje su i predmet ove knjige.

³⁰ U opštem smislu, neoliberalizam označava tržišni pristup ekonomskoj i socijalnoj politici, zasnovan na neoklasičnim teorijama ekonomije, a koji naglašava efikasnost privatnog vlasništva, liberalizovanu trgovinu i relativno otvorena tržišta. Dakle, on pokušava da maksimizira ulogu privatnog sektora u determinisanju političkih i ekonomskih prioriteta države.

Neoklasična ekonomija je pravac u savremenoj ekonomskoj misli koji u prvi plan ističe pojedinca koji ima svoje potrebe i nastoji da uveća svoje korisnosti i blagostanje.

2. ISTORIJA KONCEPTA

Kao što je pomenuto, nije postignut konsenzus oko toga kako je najbolje definisati pojam ideologije. Neki autori je definišu kao skupove vrednosti i verovanja koji rukovode političkom akcijom, a neki kao ideje ili simboličke forme koje na određeni način izobličavaju ili pogrešno predstavljaju društveni svet ili koje služe interesima nekih individua ili grupa nauštrb drugih. Proučavanje ideologije u ovom drugom smislu podrazumeva njeno kritičko pretresanje, a ne samo puku deskripciju vrednosti i verovanja, odnosno podrazumeva demaskiranje ideologija kako bi se pokazalo da one pogrešno predstavljaju svet ili kako služe dominantnim interesima.

Danas neki teoretičari pišu da treba napustiti koncept ideologije jer je isuviše nejasan, a neki opet da je on još uvek koristan, tako da se može napraviti osnova razlika između njegove dve različite upotrebe. Jedna grupa autora koristi termin na deskriptivan način za bilo koji sistem mišljenja ili verovanja koji dovodi do društvene ili političke akcije. To je *neutralna koncepcija* ideologije i obično se o njoj misli preko raznih "izama": marksizam, komunizam, socijalizam, fašizam, nacizam, liberalizam, konzervativizam itd. Druga grupa teoretičara koristi termin u normativnom smislu, gde se misli na ideje, verovanja ili simboličke forme koje su u nekom smislu iluzorne, jednostrane ili koje služe interesima moćnih grupa. To je *kritička koncepcija* ideologije jer se ističe negativna konotacija. Ako se prihvati kritička koncepcija onda nije dovoljno samo opisati verovanja i vrednosti ideologije jer postoji i normativna dimenzija, odnosno ovakva analiza povezana je sa pitanjima društvene i političke kritike. Kritička i neutralna koncepcija ideologije su naizmenično varirale (ili, pak, koegzistirale) u istoriji promišljanja ovog koncepta.

Koncept ideologije ima brojne preteče, a najvažnija je verovatno knjiga Fransa Bejkona *Novi Organon* (*Novum Organon*, 1620).³¹ U ovoj knjizi on zagovara naučni pristup svetu koji bi ljudi oslobođio pre svega idola koji su tipični za ljudsko mišljenje i koji su zasnovani na religijskim otkrovenjima, aristotelovskom pogledu na svet, sujeverju, praznoverju, predrasudama, tradiciji itd.³² Ovakvi i slični procesi sekularizacije i sve većeg nezadovoljstva tradicionalnim izvorima autoriteta i znanja vrhunac dostižu u Francuskoj revoluciji, kada je i skovan termin "ideologija" i na-

³¹ Fransis Bejkon (Francis Bacon, 1561–1626) je bio engleski filozof, državnik, naučnik, advokat, pravnik i pisac. Pominje se kao otac empirizma i veliki popularizator induktivnih metodologija naučnog istraživanja. Osim toga, predstavlja izuzetno važnu figuru u naučnoj revoluciji.

³² Bejkonova doktrina o idolima predstavlja ideju o slikama koje se (neadekvatno) uzimaju kao stvarne, odnosno o sistematskim greškama kojima je um izložen. Ovi idoli su: *idoli plemena* (prepostavka da u prirodi ima više poretka i regularnosti nego što je to zaista slučaj; npr. da se nebeska tela kreću po savršenim kružnim linijama), *idoli pećine* (zablude pojedinaca koje su stvorene nasleđem, navikom ili vaspitanjem), *idoli trga* (zablude koje su nastale zbog jezika koji takođe sadrži sistematske nedostatke; npr. imenovanje stvari koje realno ne postoje) i *idoli teatra* (zablude koje su postale deo ljudskog uma zbog dogmi filozofa, lažnih zakona itd.).

kon čega dolazi do njegove masovn(ij)e upotrebe. Međutim, iako je reč “ideologija” nastala tokom Francuske revolucije, koncept je sazreao pod drugačijim uslovima. Kako se odvijao tehnološki razvoj u procesima proizvodnje nastajale su nove fabrike u kojima je radio sve veći broj ljudi, gradovi su postajali sve veći i ta ekonom-ska modernizacija prerasla je u industrijsku revoluciju na čijem čelu su se nalazili kapitalisti koji su posedovali sredstva za proizvodnju i ekonomisti i filozofi koji su pravdali njihovu težnju za sve većim profitom.³³ Zato je kapitalizam omogućio impetus i kontekst za nove pokušaje demarkacije novog ideološkog domena, za šta su najzaslužniji Marks i Engels.

2.1. Poreklo termina i nauka o idejama

Termin “ideologija” prvi je skovao i upotrebio francuski prosvjetiteljski aristokrata i filozof škotskog porekla Desti de Trasi (Antoine Louis Claude Destutt, comte de Tracy, 1754–1836) 1796. godine. Nakon Francuske revolucije bio je član parlementa kao predstavnik plemstva, zatim je postavljen za komandanta konjice u severnoj francuskoj armiji, ali je napustio ovaj zadatak i posvetio se naučnom radu. Za vreme terora tokom Francuske revolucije uhapšen je i utamničen godinu dana, i u

³³ Industrijska revolucija je naziv za niz krupnih ekonomskih i društvenih promena, kao i tehnoloških inovacija i ekonomskog rasta. Ove promene sa sobom su donele udaljavanje od tradicionalne poljoprivrede i trgovine, te približavanje mehanizaciji proizvodnje, razvoj fabričkih sistema, globalnih tržišta i dr., zbog čega važni resursi postaju gvožđe, ugalj i para. U pitanju je bila izuzetna prekretnica u ljudskoj istoriji koja je uticala na gotovo svaki aspekt svakodnevnog života. Ljudi su masovno migrirali iz sela u gradove, što je dovelo do rasta urbanih populacija slabo plaćenih fabričkih radnika. Fabrički rad je povećao klasne konflikte, kao agensi društvene kontrole nastale su javne škole i dobro regulisan zatvorski sistem, porodica nije više bila centar proizvodnje i došlo je do nove podele rada (obično su muškarci radili u fabrici, a žene kućne poslove). Takođe, veliki broj Evropljana je u vidu masovnih migracija odlazio preko Atlantika ili u Rusku imperiju, ali i prosečni prihodi i populacija počinju da beleže nezapamćeni rast. Za samo dva veka nakon 1800. godine prosečni svetski dohodak po glavi stanovnika uvećan je deset, a ljudska populacija šest puta. Ovaj proces je počeo tranzicijom manuelnog rada i ekonomije zasnovane na životinjama za vuču ka proizvodnji zasnovanoj na mašinama. Navedena tranzicija započinje mehanizacijom proizvodnje tekstila, razvojem tehnologije proizvodnje gvožđa i uvećanom upotreboom prerađenog uglja, a širenje trgovine omogućeno je kanalima, boljim putevima i železnicom.

Uvođenjem parne mašine koju pokreće ugalj drastično su uvećani kapaciteti proizvodnje, a razvoj metalnih mašinskih alata olakšao je proizvodnju u svim granama industrije. Obično se razlikuju prva industrijska revolucija, koja počinje u 18. veku, i druga za čiji se početak uzima 1850. godina, kada tehnološki i ekonomski progres dobija novi podstrek, pre svega upotrebotom parobroda, železnice, mašine sa unutrašnjim sagorevanjem i generatora električne energije. Istovremeno, istoričari vode debate oko toga da li je termin “revolucija” adekvatna oznaka za navedene događaje, pošto je bruto nacionalni dohodak po glavi stanovnika bio relativno stabilan pre industrijske revolucije i pojave nove kapitalističke privrede, a procesi ekonomskih i društvenih promena izazvanih industrijalizacijom dešavali su se gradualno, a ne naglo. Uprkos tome, malo ko dovodi u pitanje činjenicu da je pokretanje industrijske revolucije bio najznačajniji događaj u ljudskoj istoriji od pripitomljavanja biljaka i životinja.

tom periodu izučava Kondijaka i Loka, napuštajući bavljenje prirodnim naukama radi filozofije.³⁴ Dakle, de Trasi je bio obrazovani plemić pod velikim uticajem evropskog prosvjetiteljstva i Želeo je da razvije novu disciplinu koja bi se bavila sistemskom analizom ideja i osećaja. Iako je gajio simpatije prema Francuskoj revoluciji, pitao se šta je prouzrokovalo varvarstva koja su karakterisala vladavinu terora, ali i način na koji su se međusobno razlikovale vrednosti različitih epoha i društava. Želeo je i da unapredi društvo u kojem je živeo, ukazujući na to koje su ideje lažne, a koje istinite, te da razvije sistem obrazovanja koji bi stvorio bolje pojedince.

Napisao je delo *Elementi ideologije* (*Éléments d'idéologie*, 1817–1818) u pet tomo-vaa, gde je ideologiju zamislio kao nauku o idejama ili nauku o ljudskom umu, dok je npr. biologiju i zoologiju posmatrao kao nauku o živim vrstama. Do kraja života se bavio politikom sa manje i više uspeha, s obzirom na to da je zbog izražavanja svog razočaranja političkom situacijom često bio smatrana opozicijom vladajućim režimima, a bio je i jedan od najistaknutijih zagovornika liberalizma za vreme i nakon Revolucije. Odbacivao je monarhiju, zbog čega dolazi u sukob sa Napoleonom, a priličan uticaj ostvaruje u Sjedinjenim Državama jer je promovisao republikanizam i tržišnu ekonomiju, kao i odsustvo bilo kakve državne regulacije ili uticaja na ekonomiju.³⁵ Tomas Džeferson je branio de Trasija, navodeći da njegovi principi političke ekonomije štite privredu od “parazitskih institucija” države, a Karl Marks

³⁴ Kondijak (Étienne Bonnot de Condillac, 1715–1780) je bio francuski filozof koji se bavio epistemologijom, psihologijom i filozofijom uma, a poznat je po svojim doprinosima Enciklopediji u kojoj piše odrednice iz filozofije. Bio je zagovornik radikalne empirističke filozofije uma koja je danas poznata kao senzualizam. U pitanju je filozofska doktrina prema kojoj su čulni utisci i čulna percepcija osnovni i najvažniji oblik spoznaje.

Džon Lok (John Locke, 1632–1704) je bio engleski filozof, lekar i državnik i jedan od prvih engleskih filozofa empirizma, a često se naziva i ocem liberalizma. Njegov empirizam je izvršio značajan uticaj na epistemologiju, dok su njegove teorije društvenog ugovora bile veoma uticajne u socijalnoj filozofiji. Zagovarao je republikanizam, a protivio se autoritarizmu i utemeljio je doktrinu o umu kao “praznoj ploči” (tabula rasa), odnosno ideju o tome da se ljudi rađaju bez urođenih ideja, što implicira da je ljudsko znanje proizvod iskustva utemeljenog na čulima. Pominje se kao jedan od najvećih i najuticajnijih filozofa svih vremena.

Enciklopedija (Encyclopédie) predstavlja čuveno i kontroverzno delo koje je sadržalo najveći deo onoga što se može zvati prosvjetiteljskom filozofijom. U njoj se nalazio i detaljan opis umetnosti i zanata u Francuskoj sa brojnim ilustracijama i tzv. drvetom svih nauka. Počivala je na ideji o značaju (razvoja) ljudskog razuma i društvenog progresa, kao i slabljenju uticaja dogmatizma, zbog čega je postala predmet napada mnogih religijskih grupa. Prvi tom je objavljen 1751. godine, a godinu dana kasnije, kada je objavljen drugi, zabranjeno je dalje štampanje. Međutim, zabrana je ubrzo ukinuta i sve do 1757. godine izlazio je po jedan tom godišnje. Ponovo je zabranjena 1759. godine, ali je pisana i štampana u tajnosti, uključujući tu i preostalih deset tomova i još jedanaest tomova slika. Prodato je oko 4225 primeraka originalnog izdanja, a svih prvih sedam prolazilo je kroz cenzuru. Odrednice u poslednjih (ilegalnih) deset tomova bile su još oštrienje i kritički nastrojene kada se radi o religijskim, društvenim i političkim temama nego u prvih sedam. Pored svega navedenog, *Enciklopedija* je predstavljala do tada najveći poduhvat kada se radi i o tehnologiji štampanja i objavljivanja i bila je simbol intelektualne dominacije Francuske u osamnaestom veku.

³⁵ Republikanizam označava ideologiju o vladavini državom kao republikom, odnosno o načinu vla-

ga je nazvao "hladnokrvnim buržoaskim dogmatom".³⁶

Prema de Trasijevom mišljenju, ideologija bi kao nauka o idejama bila svojevrsna "prva nauka", pošto naučno znanje uključuje kombinaciju ideja i kao takva služila bi kao osnova za obrazovanje, moral i politiku. Na taj način mogla bi da nam pomogne da bolje shvatimo ljudsku prirodu i da regulišemo društveni i politički život u skladu sa tim potrebama i aspiracijama ljudskih bića. Cilj tako koncipirane ideologije bio je da se uspostavi čvrst i neupitan metod pomoći kojeg se tačne ideje mogu identifikovati na naučni način kako bi na kraju razum bio taj koji rukovodi ljudskim dešavanjima i koji bi mogao da poboljša ljudsko stanje. Kao što se može videti, de Trasijeva vizija ove nove discipline predstavlja logički razvoj određenih prosvetiteljskih tema, kao što su naglasak na progresu i kapacitet ljudskih bića da razumeju i kontrolišu svet putem sistematične, naučne analize. Drugim rečima, otac ideologije je delio ciljeve prosvetiteljskog pokreta jer je želeo da osvetli mračne elemente mišljenja i života za dobrobit ljudi.

Istovremeno, de Trasi je bio poslednji istaknuti predstavnik senzualističke škole koju je u Francuskoj osnovao Kondjak na temelju radikalne interpretacije Loka. Kondjakove senzualističke principe on je razvio do krajnjih granica, dovodeći ih u sklad sa materijalističkim pogledima Kabanisa.³⁷ Međutim, dok je Kabanis bio zainteresovan za fiziološku stranu čoveka, de Trasi se interesovao za njegovu

davine prema kojem vladalac treba da bude ustoličen načinima koji nisu utemeljeni u nasleđivanju. Ideologija suprotstavljena republikanizmu jeste monarhizam.

Tržišni sistem ili tržišna ekonomija predstavlja ekonomski sistem u kojem su investiranje, proizvodnja, distribucija, kao i visina cena robe i usluga zasnovani na ponudi i tražnji, odnosno na slobodnom tržištu. Tržišni sistemi variraju od hipotetičkog *laissez-faire* sistema (potpune slobode tržišta i odsustva svake intervencije spolja) do tržišta koja su regulisana u određenoj meri, najčešće od strane države. Većina postojećih tržišnih ekonomija danas inkorporira određeni stepen ekonomskog planiranja, odnosno tržišni sistem retko postoji u čistoj formi budući da ga države i vlade uređuju do određenog stepena. Suprotnost tržišnoj ekonomiji je planska ekonomija.

Planski sistem ili planska ekonomija je ekonomski sistem u kojem se odluke o investiranju i proizvodnji temelje na planu proizvodnje koji obično određuje neki centralni autoritet, najčešće država, odnosno državne agencije, birokrate i planeri. Interesantno je da i ovaj sistem (kao i tržišni sistem) retko postoji u svojoj čistoj formi pošto se obično dopušta određeni uticaj tržišta, odnosno sistema ponude i tražnje. Planski sistem se naziva još i komandnom ekonomijom, a karakterisao je mnoge socijalističke zemlje, ali i Nemačku tokom vladavine nacizma, kao i mnoge druge države tokom ratova.

³⁶ Tomas Džeferson (Thomas Jefferson, 1743–1826) je prvi državni sekretar u administraciji Džordža Vašingtona, potpredsednik Sjedinjenih Država u administraciji Džona Adamsa, drugog predsednika, kao i treći predsednik Sjedinjenih Država, od 1801. do 1809. godine. Bio je i glavni autor američke *Deklaracije o nezavisnosti*, osnivač univerziteta u Pensilvaniji i jedan od najistaknutijih i najuticajnijih predstavnika američkog prosvetiteljstva. Podržavao je razvoj nauke i istraživanja, kao i obrazovanje koje je odvojeno od religije, a odbacivao je hrišćanstvo i prihvatao je deizam.

³⁷ Pjer Žan Žorž Kabanis (Pierre Jean George Cabanis, 1757–1808) je bio francuski fiziolog, lekar i materijalistički filozof. Čulnost je video kao osnovnu prirodnu činjenicu, a intelektualne procese interpretirao je kao posledicu aktivnosti nervnog sistema.

psihološku ili "ideološku" osnovu. Kako je sam navodio, njegova zamisao o ideologiji bila je "deo zoologije", odnosno biologije. Mislio je da četiri svojstva koja za njega čine svesni život (percepcija, pamćenje, rasudivanje, volja) predstavljaju samo varijaciju čulnih iskustava utemeljenih na nervnoj aktivnosti.

De Trasijev povezivanje ideologije sa naukom ipak je bilo kratkog daha, a reč "ideologija" ubrzo se degenerisala u pejorativni termin koji je počeo da se odnosi na *predmet* (naučnog) istraživanja, a ne na *način* izučavanja ideja. Ovakva situacija u velikoj meri traje i danas, kada se implicira da obrazovani ljudi poseduju znanje i zdrav razum koji su ugroženi od strane opasnih "ideologija". Ovo značenje termina promenilo se već početkom devetnaestog veka i za to je prvenstveno zaslужan Napoleon Bonapart. On je u početku gajio simpatije prema de Trasijevim idejama, ali ih je nakon što je postao car izvrgao ruglu i de Trasija i njegove sledbenike nazvao je "ideoložima". Na to su uticale i Napoleonova želja da pridobije podršku tradicionalnih krugova (poput aristokratije i crkve), ali i njegovo shvatanje da emocionalne i simboličke forme politike mogu da pomognu njegovoj diktatorskoj vlasti.

Drugim rečima, kada je Napoleon došao na vlast racionalizam de Trasijeve nauke nije naišao na odobravanje jer je ona percipirana kao pretnja njegovom autoritarnom režimu. Na ovaj način Napoleon je uticao na veliki broj kritičara i teoretičara koji ideologiju povezuju sa karakteristikama kao što su pojednostavljena analiza koja je udaljena od stvarnosti i/ili sa autoritarnom željom da poboljša život ljudi. Iz navedenih razloga, on je kao političar počeo da koristi pojам ideologije u negativnom i podsmešljivom kontekstu, aludirajući na svoje liberalne političke protivnike poput Kondorsea, Kabanisa, kao i de Trasija.³⁸

Zato je ubrzo nakon nastanka sama reč imala dva značenja – nauka o idejama (de Trasi) i skup pogrešnih i subverzivnih ideja (Napoleon). Ta dihotomnost "proganja" je od samog nastanka i tako je ubrzo počela da se shvata (i) kao apstraktna metafizička doktrina koja nije povezana sa stvarnom političkom moći. Njeno značenje počelo je da se menja i termin se nije više odnosio na nauku o idejama, već na same ideje, a naročito na one koje su navodno pogrešne, koje vode u zablude i koje nisu povezane sa realnim društvenim i političkim životom. U ovom negativnom značenju termin se pojavljuje i kod Marks-a, koji ideologiju conceptualizuje kao svojevrsnu "lažnu svest" stvorenu od strane buržoaskih misilaca (za kakvog je smatrao i de Trasija).

³⁸ Markiz de Kondorse (Marie Jean Antoine Nicolas de Caritat, marquis de Condorcet, 1743–1794) je bio francuski filozof, matematičar i rani politički naučnik. Bio je ugledan matematičar, a zagovarao je slobodno tržište u ekonomiji, besplatno i slobodno javno obrazovanje, kao i jednakna prava za žene i pripadnike svih rasa. Bio je i ministar finansija u revolucionarnoj Francuskoj, a podržavao je ideale očeva osnivača Sjedinjenih Država.

2.2. Ideologija kao lažna svest

Kao što je rečeno, nove transformacije u zamislima o ideologiji potiču od Marks-a i Engelsa tokom 1840-ih i 1850-ih godina. Oni su u delu *Nemačka ideologija* (*Die Deutsche Ideologie*, 1846) ideje svojih protivnika nazivali ideoškim, u smislu da su apstraktne i metafizičke i da ne uzimaju u obzir realne materijalne uslove društvenog i političkog života. Marks i Engels takođe govore o svakodnevnim ideologijama, ali ih interpretiraju kao preovladavajući pogled na svet koji stvara dominantna društvena klasa da bi lakše upravljala društvom. U tom smislu, u njihovim delima prvenstveno je prisutan pejorativni koncept ideologije. Međutim, može se reći i da je Marks, koji uvodi koncept ideologije u društvenu i političku teoriju, više od bilo koga drugog koristio ovaj termin u gotovo svim njegovim značenjima, i to bez namere da ih razjasni ili razgraniči.

Najpoznatija marksistička tvrdnja o ideologiji pojavljuje se upravo u *Nemačkoj ideologiji*, pri čemu Marks i Engels tvrde sledeće: "Ideje vladajuće klase su dominantne ideje svake epohe, tj. klasa koja predstavlja materijalnu društvenu silu, istovremeno je i vladajuća intelektualna sila nekog društva. Klasa koja u svojim rukama poseduje sredstva za materijalnu proizvodnju istovremeno ima kontrolu nad sredstvima za mentalnu proizvodnju." Prema ovakvoj viziji, u pitanju je određeni skup ideja koji služi kao instrument za reprodukciju postojećih društvenih odnosa i samim tim predstavlja "lažnu svest". Stoga zamisao ideologije kao lažne svesti predstavlja marksistički koncept prema kojem su materijalni i institucionalni procesi kapitalističkog društva u funkciji obmane proletarijata i drugih potlačenih klasa. Za Marks-a i Engelsa ovi procesi prikrivaju istinske odnose moći među klasama i istinsku društvenu stvarnost uopšte. Lažna svest je tako proizvod ideoške kontrole od strane dominantnih klasa, pre svega pod uticajem fetišizacije robe, religije itd.

Međutim, u svojim kasnijim delima Marks menja značenje ideologije i napominje da u klasnim društvima ideje mogu da imaju važnu ulogu pri artikulaciji suprotstavljenih ciljeva i interesa različitih društvenih klasa. On je napravio razliku između materijalnih uslova proizvodnje, s jedne strane, i ideoških formi s druge. Dok su materijalni uslovi proizvodnje predstavljali pravu osnovu društvenog i političkog života i osnovnu silu društvene promene, na nivou ideoških formi svesti (pravne, političke, religijske, estetske i filozofske forme) individue postaju svesne konflikata koji proizilaze iz materijalne osnove i bore se protiv njih. Drugim rečima, Marks je u kapitalističkom društvu razlikovao "ekonomsku bazu" i "duhovnu nadgradnju", pri čemu je bazu činila osnovna organizacija sredstava za proizvodnju (i rezultirajući klasni sistem), a nadgradnju su činile različite ideologije. To znači da ideologije nisu samo razni "izmi", već izraz ili refleksija društva uređenog u skladu sa interesima vladajuće klase. Samim tim, one su bile pravni, politički, religijski, estetski ili filozofski principi koji su osnaživali kapitalističko društvo.

Marks podvlači da moramo pokazati kako su ideoške forme ukorenjene u materijalnim uslovima društvenog života i da su njima oblikovane. Ako se ideoške forme svesti objasne na ovaj način mi ih možemo demaskirati, odnosno pokazati da one predstavljaju izraz interesa određenih grupa i klasa. Iz tog razloga analiza zasnovana na naučnom izučavanju materijalnih uslova društvenog života može da se razvije, i to kao kritika ideoških formi svesti koje istovremeno i objašnjava i demaskira. Marks ističe da što je veća kontrola nad sredstvima za proizvodnju i što je "koncentrisanija" društvena moć, ekonomski i političke elite mogu u većoj meri kontrolisati proizvodnju i proizvoditi simbole, posebno ideologije koje (o) pravda(va)ju nejednakosti.

Nemačku ideologiju Marks i Engels su završili 1846. godine, kada su imali 28 i 26 godina, a veći deo knjige posvećen je polemikama sa mlađim hegelijancima i izdavač je odlučio da je objavi zbog toga što je Marks već bio poznat kao politički radikalni misilac, proteran iz Nemačke i Francuske. Za mlađe hegelijance konflikti i revolucije se odvijaju jedino u umu, jer ne dolazi do destrukcije građevina, povreda ili smrti, a takvo tumačenje Marks nije mogao da prihvati i isticao je da su ovi filozofi kritikovali isključivo religijsku stranu Hegelove misli. Istovremeno, prilikom kritike mlađih hegelijanaca on razvija određeno razumevanje društvene teorije, opis karakteristika svih društava i teorijsku metodologiju za razumevanje tih karakteristika. Politička ekonomija je bila samo jedna od naučnih disciplina koje je on istraživao i podvrgavao kritici, dok su ostale bile pravo, moral i politika. Marks je pre svega kritikovao filozofe koji su govorili da je uloga ideja ključna u istoriji i u društvenom životu, verujući u to da društvena egzistencija determiniše individualnu svest, a ne obrnuto. Zato se može reći da je usvojio materijalistički pogled na istoriju u kojem ekonomski sile, a ne veliki lideri ili velike ideje, vode u društveni napredak.

Kao alternativu idealizmu mlađih hegelijanaca navodio je da teorijska analiza mora da bude empirijski utemeljena na analizi egzistencije živih ljudskih bića koja moraju da preživljavaju u relativno agresivnom okruženju. Ovakva orientacija je neophodna jer su ljudska bića različita od drugih životinja u smislu da koriste svoje okruženje kako bi zadovoljila svoje potrebe. Uz to, ljudi su životinje koje imaju svest, a ona izrasta iz realnog društvenog iskustva, što je argument koji je u direktnoj opoziciji sa Hegelovim idealizmom u kojem moral, religija i drugi oblici svesti postoje nezavisno od ljudskih bića. Modernim jezikom rečeno, Marks je navodio da ljudi proizvode svoje ideje o svetu u skladu sa društvenim strukturama u kojima žive i iskustvima koja imaju živeći u tim strukturama. Kako se ove društvene strukture menjaju menja se i sadržaj ideja i svesti.

Raskidajući sa idealizmom Marks nije promovisao jednostrani materijalizam, niti je ljudski um zamišljao kao pasivnog primaoca. On je aktivan u svojim odgovorima na materijalni svet i u pokušajima da ga promeni i zbog toga društvena teorija treba

da se usredsredi na to kako ljudi utiču na njihove materijalne uslove života i kako ti uslovi života utiču na ljude – na primer, stepen njihove gladi, nivo zaštite od strane okruženja, prilike za blagostanje i realizaciju kreativnih potencijala. Ove ideje predstavljaju fundamentalni epistemološki prekid sa idealizmom i Marks je Hegela “okrenuo naglavačke”, u smislu da je idealističku filozofiju transformisao u empirijsku društvenu nauku. Prema ovakvoj viziji, on je naglašavao da se teorijska analiza mora orijentisati ka onome što je nazvao stvarnim procesom proizvodnje, odnosno suštinskim karakteristikama koje su zajedničke za sva društva. Ove karakteristike (Marks ih je nazvao momentima) ne odnose se na društvenu evoluciju, već na društvene uslove koji simultano postoje od prvih ljudi naovamo.

Kada je reč o ideologiji, Marks i Engels su mislili da je jedna od osnovnih karakteristika svih društava ta da ideje i vrednosti nastaju iz podele rada, odnosno iz čovekovih praktičnih npora za održanjem svoje egzistencije. Rezultat te činjenice jeste da ideologije najčešće opravdavaju status quo. Ideologiju čini sistematski pogled na svet kakav bi trebalo da bude, izrečen u formi religijskih i političkih doktrina i vrednosti. Religijska i politička uverenja u kapitalističkom sistemu iznose da pojedinci imaju pravo na vlasništvo nad zemljištem ili kapitalom, da imaju pravo da koriste proizvodna sredstva za sopstvene interese, a ne interesu kolektiva i tako dalje. Pogrešno je, smatra Marks, da svi prihvataju ovakva uverenja, iako samo mali broj ljudi (zemljoposednici i kapitalisti) imaju koristi od njih i mogu praktikovati ta prava. On veruje da su vrednosti ili ideologije karakteristične za određeno društvo sredstvo dominantne klase kojim ona obmanjuje populaciju o svojim istinskim interesima. Iz tih razloga i religiju je opisao kao opijum za mase – religijska uverenja služe zaslepljivanju ljudi, tako da oni ne mogu uvideti sopstvenu eksplotaciju i istinske političke interese. Religija to čini naglašavajući spasenje na drugom svetu kao kompenzaciju za bedu i otuđenje na ovom. Drugim rečima, religijska verovanja opravdavaju društvenu nejednakost.

Prvim obrisima Marksove i Engelsove teorije iz *Nemačke ideologije* nedostaje odgovor na pitanje kako eksplatisani proletari postaju svesni sopstvenih stvarnih interesa i kako zauzimaju kontrolu nad društvom u korist svih. Na ovaj i na druge probleme revolucionarne akcije Marks i Engels nastoje da odgovore u Komunističkom manifestu u kojem tvrde da oni koji poseduju i kontrolisu sredstva za proizvodnju mogu koncentrisati moć među sobom i upotrebljavati simbole (posebno ideologije) za legitimaciju svoje moći i svog vlasništva. Kontrola nad ovim snagama omogućava kontrolu nad drugima i oni koji kontrolisu sredstva za proizvodnju kontrolisu i društvenu nadgradnju, odnosno poseduju političku i kulturnu moć. To znači da kontrola nad proizvodnjom (kao i kontrola nad moći i simbolima) uvećava stepen društvene nejednakosti.

Rezultat takvog stanja jeste da potčinjeni delovi društva uvećavaju sopstvenu svest o svojim interesima, mobilisu se ideološki i pokušavaju da slome kontrolu ekonom-

skih i političkih elita nad proizvodnjom kulturnih simbola. Zbog toga se društvo polarizuje na dva potencijalno zaraćena tabora društveno podređenih i nadređenih, a produbljivanjem ideološke mobilizacije pojavljuje se političko organizovanje preko kojeg podređeni slojevi preuzimaju kontrolu nad proizvodnjim sredstvima od strane elita i slama se njihova kontrola nad društvenom moći i simboličkom proizvodnjom. Nova elita sada poseduje sredstva za proizvodnju i iznova se pokreće ista dijalektika.

Interesantno je da Marks nije mislio da su njegove ideje predstavljale ideologiju, već ih je video kao ideje koje su zasnovane na naučnom razumevanju istorije kao neminovnog trijumfa radničke klase i socijalizma. Međutim, Engels je bio taj koji je radio na popularizaciji sintagme “naučni socijalizam” kao oznake za Marksovo delo. Takođe, Engels je skovao frazu “lažna svest” (Marks ovu sintagmu nikada nije upotrebio) koja je kasnije postala centralna ideja marksističke teorije ideologije. Treba naglasiti da se izraz “lažna svest” odnosi na društveno i vremenjski ograničene poglede na društvenu stvarnost koji doprinose podršci i jačanju određenog političkog ili društvenog sistema. Tipičan primer ovako shvaćene “lažne svesti” jeste, na primer, verovanje da je liberalna demokratska država “neutralna”, tj. da su individue i grupe u državi jednake pred zakonom, da državna administracija ne deluje u skladu sa svojim klasnim interesima itd. Za Marks-a i Engels-a, država i zakoni države su bili u službi odbrane kapitalizma, vlasništva i klasnih odnosa, kao i mnoge druge karakteristike liberalno-demokratske države.

Kao i Napoleon svojevremeno, oni menjaju smisao i značenje de Trasijeve zamisli ideologije. Oni ideologiju povezuju sa klasom (ideje vladajuće klase su vladajuće ideje u društvu) i tvrde da su ideološke iluzije tako instrument u rukama vladara koji je povezan sa državom i koji na taj način ostvaruju kontrolu i dominaciju. Suština marksističkog viđenja ideologije kao proizvoda brojnih loših uzroka jeste u sledećem:

- (1) potreba za pojednostavljenim i lako shvatljivim objašnjenjima sveta oko nas,
- (2) želja nekih individua i grupa da dominiraju drugima,
- (3) sve veća tendencija da se ljudska aktivnost “slomi” na odvojene delove, o čemu svedoči podela rada, i da se međusobno otuđe misao i akcija.

Dakle, prema Marks-u i Engels-u, ideologija podržava sve ovo i samim tim ostavlja društvo u neznanju i patnji. Da bi se ove ideje uopšte prihvatile ili odbacile potrebno je shvatiti šta ove argumente čini smislenim. Prvo, oni zavise od suštinske razlike između prave svesti i iskrivljenih ili lažnih verovanja, a da bismo tvrdili da je naše razumevanje (političkog) sveta zasnovano na iluziji moramo da budemo sigurni da je pravo znanje moguće. Marks je smatrao da će istina izaći na videlo kada se iskrivljenje ukloni, ali i takvo shvatanje je vrlo lako obeležiti kao ideološko. Takođe, postojanje nekakvih društvenih istina ponekad je prilično kontroverzno pitanje i ono zavisi od takozvanih interpretativnih mapa koje koristimo.

Drugo, ako je ideologija iskrivljenje ona će nestati kada se otkriju pravi društveni odnosi. Ako je ona proizvod neprirodne podele između materijalnog i duhovnog to znači da će nestati kada se shvate materijalni korenji duhovnog. Takođe, ako ona ojačava odnos moći između klasi koje vladaju i kojima se vlada nestaje čim se ti odnosi moći transformišu u demokratski poredak društvene jednakosti. Zato Marks i Engels mogu da kažu da je ideologija patološki proizvod istorijskih okolnosti i da će nestati kada se one promene, odnosno poprave.

Treće, ako je ideologija zaista nešto što skriva stvarnost, što je se brže otarasimo to će nam biti bolje, i besmisleno je istraživati šta je ona i čemu služi. Marksova ubeđenja o socijalizmu su sprečila ozbiljnija izučavanja ideologije jer se puno toga svelo na puko preziranje ideologije, a ne na naučnu analizu.

Četvrto, u skladu sa Marksovom teorijom, ideologije su deo jedinstvenog, odnosno totalnog objašnjenja političkog sveta, što je dugo vremena bila izuzetno uticajna ideja. Ipak, potrebne su ubedljivije analize koje bi pokazale da takvi monolitski pogledi na svet postoje i da vrše veliki uticaj.

Peto, uloga ideologija je preterana jer se često ispostavlja da je manja nego što se na prvi pogled misli, kao što je pogrešna i ideja o ideolozima. Marksističko povozivanje ideologije sa odnosima moći dovodilo je do identifikacije profesionalne grupe ideologa, a to su obično bili intelektualci, što je shvatanje koje je i danas često.

Šta je onda ostalo vredno od Marksove analize? On je:

(1) ukazao na značaj društvenih i istorijskih okolnosti u oblikovanju političkih (i drugih) ideja,

(2) jasno je pokazao da su ideje vrlo važne u društvenom životu,

(3) ideje imaju vrlo važne političke funkcije, unose red u društveni svet i legitimizuju ili delegitimizuju neke prakse,

(4) važno je i njegovo naglašavanje da ono što vidimo nije uvek nužno tačno. U slučaju ideologija to znači da ako želimo da ih razumemo moramo da shvatimo da sadrže nivo značenja koji su skriveni, i to ne samo od onih kojima se serviraju, nego i često i od onih koji su ih stvorili. Zbog svega navedenog može se reći da izučavanje ideologija u velikoj meri sadrži pokušaje dekodiranja, identifikovanja struktura, konteksta i motiva koji se ne vide na prvi pogled.

Marks nije bio prvi teoretičar koji je primetio da individue i grupe imaju sisteme verovanja ili poglede na svet koji mogu da budu više ili manje eksplisitni ili da ovi pogledi na svet ograničavaju i pitanja koja individue i grupe postavljaju i odgovore koje na ta pitanje daju. Međutim, on je bio prvi koji je pripisao termin "ideologija" tim sistemima verovanja, iako u kasnijim upotreбama (uključujući tu i upotrebe od strane njega samog) to značenje ideologije značajno varira. Takođe, u Marksovom nasleđu postoji određena napetost između uobičajenog pejorativnog tumačenja ideologije i upotrebe ideologije u opštijem smislu, kao neophodnog elementa sistema sistema verovanja u svim društвima.

Savremeno istraživanje ideologija još uvek je pod velikom senkom Marks-a i Engelsa. Ovo ni u kom slučaju nije samo po sebi loše jer je marksistički pristup ideologijama doprineo usredsređivanju pažnje teoretičara na ključne aspekte ljudskog razmišljanja u društvu i o društvu, kao i na izvore, ograničenja i nesavršenosti tog razmišljanja. Marksizam je političkim filozofima i teoretičarima ponudio kritički vidik sa kojeg je moguće proceniti, interpretirati i prevazići postojeće forme društvene, ekonomske i političke misli. Marksistička ideja da ljudsko mišljenje predstavlja refleksiju socioekonomskih praksi danas je truizam.

2.3. Ideologija u delima ranih društvenih naučnika

Ideologija se kao predmet izučavanja pojavljuje i kod još nekih klasičnih teoretičara društvenih nauka, pre svega sociologa, uključujući tu i njene osnivače, kao što su Sen-Simon i Harijet Martino. Sen-Simonova teorija stavljala je naglasak na evolucijski organicizam, odnosno na svojevrsnu sintezu naučnog naturalizma i racionalističke vere prosvetitelja sa praktičnim materijalizmom narastajuće preduzetničke i buržoaske klase.³⁹ Uz to, njegovu teoriju je karakterisalo i insistiranje na ideološkom jedinstvu, kao i autoritarna komponenta koju je pronašao kod konzervativnih teoretičara poput Berka i de Bonala.⁴⁰ Ideal Sen-Simonove teorije društva bio je "organski" ekvilibrrijum, prema kojem je društvo ujedinjeno pod jedinstvenim organizacionim sistemom bez sukoba među pojedincima ili društvenim klasama.⁴¹ Prema konzervativnoj viziji, ovakva društvena organizacija

³⁹ Klor Anri Sen-Simon (Claude Henri de Rouvroy, comte de Saint-Simon, 1760–1825) je bio rani francuski socijalista koji je uticao razvoj sociologije. Bio je aristokrata i avanturista koji je branio uspehe i napredak nauke i tehnologije, a zagovarao je vladavinu industrijalaca i stručnjaka u korist svih društvenih klasa.

Organicizam je filozofska perspektiva koja univerzum i njegove delove vidi kao delove organske celine (u prenesenom ili doslovnom smislu). U društvenim naukama on obično podrazumeva ideju o tome da društvo prvenstveno predstavlja organsku celinu koju čine njeni međupovezani delovi, nalik na organe u organizmu.

Naturalizam je pogled na svet prema kojem postoje samo prirodne stvari, sile i uzroci i njih izučavaju prirodne nauke. Naturalistička orientacija u društvenim naukama zahteva objašnjenje i testiranje hipoteza pozivanjem na prirodne uzroke i događaje i često naglašava da postoji kontinuum između prirodnih i društvenih nauka.

⁴⁰ Edmund Berk (Edmund Burke, 1729–1797) je bio engleski državnik, publicista, politički teoretičar i filozof irskog porekla. Bio je član engleskog parlamenta, a upamćen je po podršci Američkoj revoluciji, ali i ostrom protivljenju Francuskoj. Danas se smatra za osnivača modernog konzervativizma.

⁴¹ Luj de Bonal (Louis Gabriel Ambroise, Vicomte de Bonal, 1754–1840) je bio francuski konzervativni filozof i političar. Protivio se principima Francuske revolucije zbog čega je 1791. godine emigrirao u Hajdelberg. Za njega se temelj ljudskih društava nalazi u religiji, a isticao je i da su francuski revolucionari u svojim težnjama da individue oslobođe društvene prinude zaboravili na to da društvo ima prvenstvo u odnosu na pojedinca.

Društveni ekvilibrrijum označava stanje u kojem postoji dinamički balans među različitim i međusobno zavisnim elementima sistema. U navedenom stanju svi podsustemi će se prilagoditi pro-

zahteva autoritarni "zemaljski" sistem insistucija, ali i "duhovnu" ideologiju o primerenom ponašanju koja bi opravdavala postojeći "zemaljski" sistem i poredak. Društvo je analizirao kao organizam, a zadatak filozofa-naučnika bio je u posmatranju društvene promene i identifikovanju zakona koji upravljaju ovim društvenim kretanjem.

Sen-Simon je bio među prvim autorima koji su doveli u pitanje konzervativnu verziju organicizma, dodajući joj evolucionu ideju o društvenom razvoju. U istoriji zapadnog čoveka razlikovao je dva glavna organska sistema: prvi, u antičkoj Grčkoj i Rimu (kojeg karakterišu politeistička ideologija, robovlasnička privreda i čvrsta politička uprava) i drugi, feudalni i srednjovekovni, od 11. veka (kojeg karakterišu racionalnija teologija, tehnički napredak, odvajanje crkvenih i sekularnih autoriteta). Kao i prosvjetiteljski filozofi, Sen-Simon je rast ljudskog znanja interpretirao kao osnovni kriterijum i determinantu evolucionog napretka društva. Pisao je i o trendu ljudske istorije koja se menja od antropomorfnih teističkih interpretacija sveta do naučnog naturalizma, u čemu je posebno uticao na Ogista Konta.⁴² Takođe, Sen-Simonovi sledbenici su napominjali da nova društvena hijerarhija mora da bude utemeljena na sposobnostima, a ne na rođenju, odnosno poreklu, kao i da ideologija liberalnog individualizma proizvodi podelu društva na bogate i siromašne.

Zatim, Harijet Martino, prva sociološkinja, kao i istoričarka, novinarka, inovatorka, javna edukatorka i jedna od prvih osoba koje su vršile empirijska društvena istraživanja, analizirala je i međuodnos društvene stvarnosti i vladajuće ideologije u američkom društvu.⁴³ Ona je dve godine, od septembra 1834. do avgusta 1836. godine, provela u istraživanju američkog društva putujući skoro 10000 milja po Sjedinjenim Američkim Državama i predstavljajući rezultate svog rada u studiji *Društvo u Americi (Society in America, 1837)*. Posetila je brojna mesta, neka čak i više puta, i intervjuisala je ljude svih klasa, rasa, religija, životnog doba i političke pripadnosti. Razgovarala je i sa predsednikom Sjedinjenih Država, Endruom Džeksonom, kao i sa robovima, pripadnicima plemena američkih starosedelaca,

menama u drugim podsistemima (i obrnuto), što će se nastavljati sve dok se ne dostigne ekvilibrijum. Na ovaj način kreira se društvena stabilnost i održava se društveni poredak.

⁴² Ogist Kont (Auguste Comte, 1798–1857) je bio francuski matematičar, filozof i jedan od utemeljivača sociologije. Smatra se i da je sociologiji dao njeno zvanično ime (iako se reč "sociologija" pojavljuje i ranije), bio je i utemeljivač doktrine pozitivizma, odnosno ideje da se društveni fenomeni mogu proučavati metodama prirodnih nauka, a da se ova saznanja zatim mogu upotrebiti radi društvenog progresa.

⁴³ Harijet Martino (Harriet Martineau, 1802–1876) je bila prva žena sociolog (tj. sociološkinja), kao i istoričarka, novinarka i javna edukatorka. Bila je inovatorka i jedna od prvih osoba koja je vršila empirijska društvena istraživanja, koja je artikulisala metodologiju za sociologiju i koja je analizirala posledice ekonomske i društvene promene. Prenosila je sociološko znanje široj javnosti i učestvovala je u diskursu rane društvene nauke, iako je njen pionirski sociološki rad bio gotovo u potpunosti zaboravljen sve do 1960-ih godina.

članovima raznih eksperimentalnih zajednica, farmerima, radnicima, feministkinjama i mnogim drugima.⁴⁴ Posetila je i zatvore, bolnice, ustanove za mentalno obolele, književne i naučne institucije, fabrike, plantaže i farme, koristila je sva dostupna prevozna sredstva, a puno vremena provela je u hodanju (misleći da je ovo najbolje sredstvo pomoću kog se nešto može naučiti o ljudima).

Kao cilj svog istraživanja postavila je komparaciju postojećeg društvenog stanja u Sjedinjenim Državama sa principima na kojima su one osnovane. Na ovaj način nastojala je da testira institucije, moral i ponašanje preko nekog nedvosmislenog i nesporognog (a ne arbitarnog) standarda. Na primer, kritički je analizirala plantaže kao prostor protivrečnosti između ideologije slobode i prakse ropstva, zatim pojedine gradske kuće kao kolevke demokratije, ali i zatucanosti itd. Pristup kojim se služila Martino karakteriše i imanentna kritika, odnosno analiza koja upoređuje i procenjuje normativne strukture, tj. političke i kulturne principe i vrednosti američkog društva kako su artikulisane u zvaničnim dokumentima, verovanjima, politici i institucijama sa stvarnim društvenim praksama i ponašanjem pojedinaca na terenu. Centralne teme mlade američke demokratije bile su jednakost i pravda, kako ih je Martino videla, a u suprotnosti sa ovim doktrinama i jednakim pravima pojedinaca bila je institucija ropstva, kao i potčinjeni položaj žene. Zaključak njenih istraživanja odnosio se na raskorak između principa i realne društvene prakse u američkom društvu. Posebno interesovanje Martino bila je "društvena teorija i praksa" (što je bila i njen prvo bitna ideja za naslov knjige), čime je demonstrirala i svojevrsnu kritičku analizu društvenog stanja.

Kasniji klasični autori najčešće su polemisali sa Marksovim viđenjem ideologije kao proizvoda materijalnih odnosa u društvu. Na primer, Verner Zombart nije pratilo Marksov teoriju o bazi i nadgradnji u kojoj proizvodne snage čine osnovu na kojoj počivaju proizvodni odnosi, ideološka sfera itd.⁴⁵ U njegovoj teoriji prioritet je imala duhovna sfera. On nije bio marksista u striktnom smislu, iako je bio naklonjen socijalističkim ciljevima, međutim, smatran je radikalno levo orientisanim ekonomistom, a Fridrih Engels je govorio da je u pitanju jedini nemački profesor koji je razumeo *Kapital*. Među ostalim temama kojima se bavio Zombart bile su: rasa, judaizam, nemački identitet, kapitalizam i tehnologija, moda, potrošnja, slobodno vreme, kao i metodološka pitanja. Prve tri teme su bile neobične za sociolo-

⁴⁴ Endru Džekson (Andrew Jackson, 1767–1845) je bio sedmi predsednik Sjedinjenih Američkih Država i sin relativno siromašnih škotsko-irske imigranata iz ruralnih predela. Postao je sudija Vrhovnog suda u američkoj državi Tenesi, a zatim se proslavio kao vešt vojskovoda u sukobu Sjedinjenih Država i Velike Britanije 1812. godine, kao i u ratovima sa američkim starosedecima. Kao proslavljeni general kandidovao se za predsednika Sjedinjenih Država u okvirima partijske frakcije koja će zatim postati američka Demokratska stranka.

⁴⁵ Verner Zombart (Werner Sombart, 1863–1941) je bio nemački ekonomista i sociolog, kao i jedan od vodećih evropskih društvenih naučnika početkom 20. veka. Sebe je prvo bitno video kao marksistu, ali se vremenom udaljio od marksizma i približio nacionalizmu, uz iskazivanje antisemitskih stavova.

giju, a za njega su bile od centralnog značaja.

Zombart je zagovarao i novi teorijski program za sociologiju – noološku sociologiju, koji je bio zasnovan na premisi da je celo društvo duh (*Geist*) i da je ceo duh društvo, a ova sociologija trebalo bi da se bavi formama i ciklusima civilizacije i ne može da koristi metod prirodnih nauka. Njena tema bili bi emergentni društveni fenomeni koji se mogu razumeti jedino unutar restriktivnog socioistorijskog i institucionalnog konteksta – npr. religija, država, crkva ili ekonomija.⁴⁶ Interesantno je da Zombart naučni pristup u sociologiji naziva “zapadnim”, a noološki “nemačkim”. U prvom periodu karijere on nije nastojao da odbaci ili prevaziđe Marks-a, već da Marksovju perspektivu dopuni izvesnom sociopsihološkom i sociokulturnom dimenzijom analize nastanka i prirode kapitalizma. Međutim, na prelazu vekova on postaje antimarksista sa određenim antisemitskim sentimentom i njegov odnos prema Nemačkoj karakteriše slična promena. U svojim ranim delima gajio je rezervisanost prema sopstvenoj državi, da bi oko 1910. godine postao glasni nacionalista.

S druge strane, Thorsten Veblen je pratilo mnoge Marksove ideje, tj. može se reći da su neke od njegovih osnovnih ideja izuzetno slične Marksovim, ali ne terminološki, već sadržinski.⁴⁷ Osnovne sličnosti su u naglašavanju klase, ekonomije i institucije vlasništva kao ključnim faktorima istorijske promene i stavljanje ideooloških elemenata na drugo mesto, verovanje u to da je kriza prekomerne proizvodnje inherentna kapitalističkim ekonomijama, koncepcija klasne strukture koja počiva na dve međusobno antagonističke grupe zanimanja, shvatanje da je moderna država samo izvršni komitet biznismena, ubeđenje da će države postati uključene u ratove itd. Za razliku od marksista, Veblen nije govorio o višku vrednosti, akumulaciji kapitala kao stimulusu imperijalizma i neizbežnosti socijalizma. Međutim, može se takođe

⁴⁶ Emergencija predstavlja način na koji kompleksni sistemi i obrasci nastaju iz nekih aktivnosti, interakcija ili sistema. Drugim rečima, u pitanju je nastanak novih, koherentnih struktura, obrazaca i obeležja. U prirodi, odnosno u biologiji, emergentne strukture su obrasci koji se pojavljuju kao rezultat kolektivne akcije (ili “akcije”) mnogih individualnih entiteta. One su obično mnogo više od prostе sume ovih akcija, odnosno ne bi nastale ukoliko bi različiti akteri delali nezavisno jedni od drugih. Sama interakcija svakog elementa sa svojim neposrednim okruženjem, kao i međusobno, stvara složene procese koji iniciraju određeno emergentno obeležje ili strukturu. Emergentne strukture su prisutne u mnogim prirodnim fenomenima, uključujući tisu formu konkretnih uragana, strukture kristala, peščaneidine, a u životu svetu tipične emergentne strukture predstavljaju građevine termita. Slično važi i za ljudske gradove ili delove grada u kojima ne postoji centralno planiranje. Uz to, obično se navodi i da je internet odličan primer sistema sa emergentnim karakteristikama, jer ne postoji nikakva centralna organizacija koja ga uređuje ili kontroliše na bilo koji način.

⁴⁷ Thorsten Veblen (Thorstein Veblen, 1857–1929) je bio američki ekonomista i sociolog, kao i kritičar kapitalizma, a u svoje ekonomske analize inkorporirao je i određene evolucionističke ideje. Gajio je simpatije prema idejama o državnom vlasništvu, iako nije podržavao sindikalne pokrete svog doba, a pitanje je da li su (i koliko) njegove ideje kompatibilne sa marksizmom. Upamćen je po konceptu “upadljive potrošnje” kao kupovine (luksuzne) robe i usluga koje su u funkciji prikazivanja društvenog statusa, iako su ovakve prakse neracionalne u tradicionalnom ekonomskom smislu.

reći da je bio svestan mere u kojoj socioekonomske institucije oblikuju znanje i ideologije i kako je anticipirao kasniju sociologiju znanja.

Na kraju, zanimljivo je spomenuti i koncepciju ideologije u delu Zigmunda Frojda, koji se posebno zanimao za religijska verovanja, ali je to što je pisao o religijama moguće primeniti i na ideologije.⁴⁸ Tvrđio je da iako su sistemi verovanja iluzije zasnovane na iskrivljenju ili represiji naših psiholoških potreba oni i dalje obezbeđuju organizovani okvir za objašnjenje sveta. Za njega, prihvaćeno objašnjenje čak i onda kada je pogrešno može da bude utešno za individuu. Zato je, poput Marks-a, ideologije video kao iluzije koje nas obmanjuju, ali nas isto tako čine zadovoljnijim čak i u teškim, a nekad i u inače neizdrživim uslovima. Razlika među njima jeste i u tome što je Frojd “propisivao” psihoanalizu ako iluzija postane dovoljno patološka, a Marks je “propisivao” revoluciju.

2.4. Ideologija kao neutralni pojam i veza između ideologije i znanja

Nakon Marks-a i Engelsa brojni autori su koncept ideologije počeli da koriste u neutralnijem smislu i najpoznatiji primer svakako predstavlja Manhajmova knjiga *Ideologija i utopija* (*Ideologie und Utopie*, 1929). On je bio pod uticajem Marks-a i u pitanju je prvi teoretičar koji je ideologiju postavio u centar društvene analize. Manhajm iz marksističkog pristupa ideologiji izvlači suštinu – za njega je ideologija refleksija svih istorijskih i društvenih okruženja. Dok je Marks kritikovao društvene uslove kapitalizma kao izvor ideooloških zabluda, Manhajm je shvatio da je ideologija obeležje svih društvenih okruženja koje utiče na mišljenje ljudi. Ovo je značilo da društvo može da proizvede više od jedne ideologije i taj pluralistički potencijal ideologije dobija još više na značaju kod kasnijih teoretičara. Takođe, ideologija za Manhajma ima društvene i psihološke manifestacije i ne služi samo manipulaciji. Ono što je on nazvao utopijom mi bismo danas nazvali progresivnom ili transformativnom ideologijom (tj. ideologijom koja za cilj ima društvenu promenu, a ne očuvanje *status quo*-a) koja je različita od tradicionalne ili konzervativne.

Manhajm pre svega pokušava da analizira ideologiju na naučni način i napominje da joj treba prići iz dve perspektive koje je nazvao *totalnom* koncepcijom i *partikularnom* koncepcijom ideologije. On je sve prethodne analize ideologije video kao partikularne, gde se pod ideologijom podrazumeva nivo manje ili više svesnih obmana i laži. Dakle, kada ideje i shvatanja naših protivnika karakterišemo kao ideologije i vidimo ih za pogrešne predstave ili iskrivljenja stvarne prirode stvari, mi prepostavljamo partikularnu ideologiju u ovom smislu. Tome je Manhajm su-

⁴⁸ Zigmund Frojd (Sigmund Freud, 1856–1939) je bio austrijski neurolog i psiholog koji je postao poznat kao osnivač psihoanalize. Postulirao je niz različitih koncepcija za objašnjenje ljudskog ponašanja i mentalnog života (od kojih većina nema naučnu osnovu), ali je svojim radom dramatično uticao na psihijatriju, društvene nauke i humanističke discipline. Posebni značaj pripisivao je polnim nagonima, nesvesnim aspektima ljudske psihe, kao i i skustvu u ranim godinama razvoja.

protstavio *totalnu koncepciju ideologije*. Nju prepostavljamo kada pokušavamo da dokučimo načine mišljenja i iskustva, odnosno pogled na svet epohe ili grupe i vidimo je kao posledicu kolektivnih životnih okolnosti. Partikularna koncepcija ostaje na nivou individua koje su upletene u optuživanja i obmane, a totalna se tiče kolektivnih sistema mišljenja koji su u vezi sa društvenim kontekstima.

Kada se u potpunosti pređe na totalnu koncepciju ideologije (što Marksu nije uspeло, kako misli Manhajm) analiza prestaje da bude intelektualno oružje neke grupe i umesto toga postaje metod istraživanja društvene i intelektualne istorije koji Manhajm opisuje kao sociologiju znanja. Iz tog razloga, prema njegovom mišljenju, ideologija u smislu totalne koncepcije može da se smatra sistemima mišljenja i iskustava koji su uslovljeni društvenim okolnostima, koji su zajednički grupama individua i koji mogu da se analiziraju putem sociologije znanja.

U suštini, Manhajm je najviše ostao upamćen po zasnivanju i promovisanju sociologije znanja koju je stvorio u opoziciji prema Marksovoj teoriji ideologije, gde se ideologija shvatala kao svesno iskrivljenje stvarnosti koja donosi korist vladajućoj ekonomskoj klasi. Verovao je da mnoga iskrivljenja stvarnosti nisu svesna, već da nastaju usled brojnih društvenih blokova kojima su zajednički slični društveni interesi. Ta iskrivljenja su jednostrana i reflektuju interes određene klase o kojoj se radi, tako da ideologije nisu nužno ukorenjene u ekonomiji (mogu da budu zasnovane na političkom pogledu, rasi, generacijskom dobu itd.) i nisu nužno pokušaji da se ostvari sveobuhvatna kontrola. Zato je on i definisao sociologiju znanja kao izučavanje odnosa između ljudske misli i uslova egistencije uopšte.

U *Ideologiji i utopiji* pravi se razlika između dva oblika sistema verovanja:

(1) ideoloških sistema, koji obezbeđuju inerciju u verovanjima preko naglašavanja prošlosti,

(2) utopijskih sistema, koji prihvataju promenu u verovanjima preko naglašavanja budućnosti.

Ova Manhajmova knjiga može da se shvati i kao pokušaj razumevanja pogleda na svet koji divergiraju od modernog racionalizma. On se trudio da ideologiju osloboodi od njenih tadašnjih dominantnih marksističkih konotacija, naročito od načina na koje se ona reflektovala u kritici "lažne svesti", i pisao je da se svi pogledi na svet (kapitalizam, socijalizam i komunizam) mogu klasifikovati kao ideološko utopijsko mišljenje, u zavisnosti od konteksta i interesa sa kojima su pomešani.

U svojoj sociologiji znanja Manhajm je takođe pokušao da razjasni uticaj društvene strukture na razlike u pogledima na svet. Jedna relevantna struktura po ovom pitanju jeste ona koja uključuje generacije, odnosno individue koje su rođene otprilike u isto vreme. On je naglašavao da generacije kao demografske jedinice treba razlikovati od generacija kao aktualnosti, što zahteva da pripadnici generacije imaju zajedničku kulturu. Drugo struktorno obeležje koje ga je interesovalo bilo je nadmetanje među suprotnim pogledima na svet. Zato pravi razliku između domi-

nirajućih pogleda na svet koji se postižu konsenzusom, monopolističkom interpretacijom, atomističkom kompeticijom i koncentracijom između različitih zajednica mišljenja.

Ovim temama Manhajm se bavi i kada piše o specifičnim tipovima pogleda na svet, uključujući konzervativizam, ideologiju i utopizam. Kada ih analizira on se udaljava od apstraktne koncepcije kognitivnog subjekta i počinje da naglašava zajednice mišljenja. To znači da ne misle individue u izolaciji, već ljudi u grupama koji razvijaju posebne stilove mišljenja. Jedan stil mišljenja koji je on izučavao jeste konzervativizam – reakcija na prosvetiteljske pokušaje racionalizacije.

Sociološke varijable koje Manhajm koristi preuzete su od Marks-a i marksizma – dominantne klase, opadajuće klase, nove samosvesne klase itd., iako je i generacije, sekte i političke partie obeležio kao strukturne nosioce određenog pogleda na svet. U *Ideologiji i utopiji* on je izneo prepostavku o tome da "neintegrисане" i "iskorenjene" revolucionarne grupe misle na intuitivan način i da se ne bave istorijskim razvojem. Zatim, smatrao je da konzervativne grupe misle na morfološki način (baveći se formom, oblikom i strukturonom postojećih koncepata), a da liberalne i humanitarne grupe naglašavaju otvorenost budućnosti i progresivno ostvarivanje moralnih vrednosti.

Kao što je napomenuto, Manhajm razlikuje partikularni, totalni i opšti koncept ideologije. Partikularna ideologija konstituiše samo segment mišljenja oponenata (ideje određene grupe sa kojima se ne slažemo), totalna konstituiše celinu njihovog mišljenja (pripada čitavom socioistorijskom bloku i ne shvata se kao namerno iskrivljenje), što je slično Marksovom pojmu lažne svesti, a opšta je karakteristična i za oponenta i za nas same.⁴⁹ Pojmom opšte ideologije naglašava se da nijedna ljudska misao nije imuna na ideologizaciju od strane društvenog konteksta, a jedini izuzeci su matematika i delovi prirodnih nauka. Na ovaj način on je ideologiju izvukao iz uskog političkog konteksta i postavio ju je kao veoma važan epistemološki problem.

Ideologija je za njega vrsta pogleda na svet koji zamagljuje sadašnjost pokušavajući da pronađe smisao preko prošlosti, a njih najviše propagiraju oni koji imaju moć i koji žele da održe *status quo*. Suprotno ideologijama, utopije traže smisao u sadašnjosti, transcendirajući te ideologije futurističkom orientacijom, a najčešće se javljaju kod onih koji žele revolucije i društvenu promenu i utiču na akciju i dovode do promene.⁵⁰ Posledica promena je obično ta da utopija postaje skup ideja

⁴⁹ Partikularna ideologija uključuje tip analize koja ispituje samo sadržaje date izjave, dok se prepostavlja postojanje zajednički prihvaćenog kriterijuma validnosti, dok totalna podrazumeva dovođenje u pitanje kategorija i stila mišljenja, kao i njihove sadržaje i uključuje analizu pogleda na svet subjekta.

⁵⁰ "Utopija" je termin koji označava određenu zajednicu ili društvo koje odlikuju izuzetno poželjni ili gotovo savršeni kvaliteti (etimološki označava "mesto kojeg nema"). Istovremeno, u pitanju je koncept koji poziva na istraživanje mogućnosti idealnih društvenih aranžmana ili društvene organizacije.

nove vladajuće klase i da se transformiše u ideologiju koja opet dovodi do nastanka novog utopijskog sistema. Utopije, odnosno ideje koje sa sobom nose sposobnost da transformišu sadašnjost, identifikovane su preko njihove uspešnosti u transformaciji društva.

Ponekad je teško napraviti razliku između ideologije i utopije, jer su u pitanju etikete koje dolaze od suprotne grupe. Posao sociologa znanja nije da odredi šta je ideologija, a šta utopija, već da razotkrije iskrivljenja i izvore datog sistema ideja, što nas dovodi do pitanja odakle dolaze ideje? Odgovor bi bio iz nadmetanja sa drugim idejama, a nadmetanje ideja je od suštinskog značaja za promenu i razvoj.

Kada se u sociologiji govori o istini i ideologiji, obično se pod ideologijom podrazumeva pogrešna interpretacija istine ili stvarnosti, međutim, istina i ideologija ne moraju da budu antitetične, jer ideologija nije nužno intrinzično iskriven, a samim tim i lažni sistem verovanja. Manhajm je želeo da izbegne iracionalne i relativističke implikacije svog shvatanja i zato je pokušao da razvije perspektivizam, odnosno relacionizam.

Relativizam je shvatanje da je čitava misao povezana sa konkretnom, istorijskom situacijom mislioca i da nema objektivnu i univerzalnu osnovu. Problem je što na taj način sve može da se odbaci kao relativno i subjektivno i npr. u slučaju ideologije oni koji su potlačeni takođe ne mogu sa izvesnošću da znaju istinu. Budući da je to bio nepouzdani način za utvrđivanje motiva i akcija Manhajm je bio zagovornik *relacionizma* koji, kao i relativizam, prihvata kontekstualni značaj misli i odsustvo apsolutne istine kada se radi o društvenim i istorijskim pitanjima. Ova situacija se ponekad naziva i "Manhajmovim paradoksom" – ne možemo da razotkrijemo neko stanovište kao ideološko, a da i sami ne prihvativmo ideološko stanovište.

Međutim, relacionizam je doveo u pitanje tri stvari. Prvo, ističe se da je ideje moguće shvatiti samo kroz njihovu međuzavisnost, odnosno nemoguće je razumeti jedan element mišljenja bez njegovog odnosa (relacije) sa drugim idejama. Drugo, taj holistički okvir nudi mogućnost društvenog stanovišta sa kojeg se procenjuju različita relacionistička razumevanja i sa kojih se mogu izvući znanje o svetu i "istine". Ovo omogućava analitičaru da pravi razliku između različitih ideoloških argumenta, da izučava različite ideje koje postoje u društvu, da ih poredi i da odluči koje osobnosti tih ideja mogu da budu i validne i da se međusobno podržavaju. Manhajm nije bio sasvim jasan kada se radi o stavu da li su ove istorijski izvučene istine trajn(i)e. Treće, pomoću totalne koncepcije ideologije mogla je da nastane sociologija znanja i to je omogućilo da termin "ideologija" promeni značenje i da postane kritički analitički mehanizam koji daje smisao ideološkim argumentima.

Manhajmov značaj bio je i u tome što je ukazao na pozitivne funkcije ideologije. On je pisao da se ideologije, kao i znanje, konstantno menjaju, iako je insistirao na tome da se ideje mogu objektivno izučavati i da se mogu generisati objektivno, kao znanje o društvenoj stvarnosti. Pluralizam relativizma video je kao potencijalno

destabilizujući društveni faktor koji treba prevazići, a njegov najveći nedostatak svakako je bila ideja da postoji grupa individua koja je u stanju da se uzdigne iznad svoje klase i istorijskog konteksta i koja zato može da se osloboди ideologija koje slede iz datog konteksta. Ta grupa je za njega inteligencija koja će doći do zajedničkih ideja i čije stanovište će biti neideološko. Danas su autori sumnjičavi prema ideji da intelektualci mogu da postignu konsenzus oko mnogo pitanja zato što postoje mnoga objašnjenja i mnoge interpretacije brojnih društvenih i istorijskih dešavanja i problema. Takođe, vrlo je teško da se intelektualci u potpunosti oslobole vrednosti i sopstvenih preferencija.

2.5. Ideologija u marksističkoj i kritičkoj tradiciji

U marksističkoj i kritičkoj tradiciji koncept ideologije zadržava svoju negativnu dimenziju, ali dolazi do interesantnih i podsticajnih sofistikacija izvornih ideja Marks-a i Engels-a. Vladimir Iljič Uljanov, poznatiji kao Lenjin, bio je komunistički revolucionar, lider Sovjetskog Saveza, kao i marksistički politički teoretičar. U svom delu *Šta da se radi?* (*What Is to Be Done?*, 1902) pisao je da radnička klasa prepuštena sama sebi nikada neće usvojiti socijalističku ideologiju. Za njega, jedino svesnim naporom "obrazovanih predstavnika vlasničkih klasa" (tj. naporom marksista) postaje moguće usmeriti radnički pokret u jedinstveni revolucionarni, antikapitalistički pokret. Iz navedenih razloga mislio je i da nakon komunističke revolucije mora uslediti period vladavine nazvan "diktaturom proletarijata" (u čemu kao "avangarda radničke klase" istaknutu ulogu ima partija) kao prvog stadijuma u gradualnom kretanju ka komunizmu. Drugim rečima, ponudio je praktičnu teoriju o promociji i implementaciji određene političke ideologije među određenim klasama, a zatim i u društvu u celini. Lenjin je upamćen i po svojoj konceptualizaciji imperijalizma kao najvišeg stadijuma kapitalizma, zbog čega je zagovarao svetsku revoluciju. Bio je vatreni protivnik antisemitizma i nacionalizma, pri čemu je nacionalne granice proglašio zastarelim konceptom i zagovarao je konačno uspostavljanje svojevrsnih "Sjedinjenih država sveta".

Lenjin je poput Marks-a i Engelsa video marksizam kao nauku, ali je za razliku od njih prihvatio ideju o tome da je ideologija termin koji ne treba ograničiti samo na kapitalistička i pretkapitalistička (feudalna) društva. Na sličan način, i revolucionistički marksista Eduard Bernštajn je povezao socijalizam sa ideologijom.⁵¹ Lenjin je govorio da socijalistička ideologija može doprineti razvoju klasne svesti

⁵¹ Eduard Bernštajn (Eduard Bernstein, 1850–1932) je bio uticajni nemački politički teoretičar i političar, kao i osnivač škole revolucionističkog marksizma. U pitanju je pravac mišljenja u okvirima marksističke teorije koji revidira odredene zamisli "ortodoksnog" marksizma, odnosno ideja utemeljivača marksizma (pre svega Marks-a i Engels-a i njihovih tumača). U tom smislu, Bernštajn je zagovarao i mogućnost mirnog (a ne isključivo revolucionarnog) prelaska iz kapitalizma u socijalizam.

kod radničke klase nasuprot tzv. ekonomizmu (ili fokusu jedino na neposredne i uske ekonomske interese). On je posebno verovao u to da je socijalistička ideologija važna kako radnici ne bi zapali u "sindikalnu svest", pošto je sindikate video kao oruđe kapitalizma i mislio je da se sindikalni zahtevi za boljim platama i radnim vremenom u kratkom roku mogu ostvariti u okvirima "boljeg" ili "zdravijeg" kapitalizma. Sindikate je u isti mah video kao pretnju, jer mogu podeliti radničku klasu na relativno dobro plaćene sindikalne grupe i na osiromašeni proletarijat. Zato je tvrdio da je jedini izbor za radničku klasu ili prihvatanje buržoaske ili socijalističke ideologije, a ne nezavisne ideologije sindikalizma. Konačno, isticao je da socijalističku ideologiju mora da razvije inteligencija koja se oslobođila od (moći) kapitalizma. Ova tvrdnja je značila i implicitno napuštanje marksističkog modela rigidnih materijalističkih zakona istorije prema kojima ekonomska baza determiniše društvenu svest.

Zatim, Antonio Gramši je bio italijanski politički aktivista i društveni teoretičar koji je takođe bio pod uticajem Marks-a. Istovremeno je bio i teoretičar koji je u nekim aspektima sličan, a u nekim različit od Manhajma.⁵² Svoje ideje prvenstveno je razvio dok je bio u zatvoru, gde su ga oterali italijanski fašisti, tokom poslednjih jedanaest godina svog života. On je takođe odbacivao rigidne forme materijalizma koji je redukovao "duhovnu nadgradnju" na "ekonomsku bazu", a bio je i veoma kritički nastrojen prema Lenjinu. Naime, verovao je da lenjinizam ne obraća dovoljno pažnje na snagu "civilnog društva" u liberalnim demokratijama, poput nevladinih organizacija, masovnih medija, obrazovanja itd. Gramši je na veoma značajan način modifikovao marksističko razumevanje ideologije, pri čemu je najznačajniji njegov pojam *hegemonije*.

Insistirao je na tome da vladavina jedne klase nad drugom nikada nije striktno ekonomske prirode, već da zavisi od "hegemonije", odnosno od kulturnih i ideoloških sila. Ideološka hegemonija je nešto što vladajuća klasa, buržoazija, želi da uspostavi, ali ne samo preko državne sile nego i preko kulture, čime ideologija prestaje da bude samo državni mehanizam. Ona se proizvodi u civilnom društvu, sferi nedržavne individualne i grupne aktivnosti, pri čemu su intelektualci glavni formulatori i upravljači ideologijom kao nedržavni lideri koji poseduju kulturni autoritet. Pošto su intelektualci ti koji proizvode konsenzus kod šire populacije koji

⁵² Antonio Gramši (Antonio Gramsci, 1891–1937) je bio italijanski eseista, političar, politički teoretičar, lingvista i filozof. Bio je i među osnivačima Komunističke partije u Italiji, kao i istaknuti ateista. Zatvoren je od strane fašističkog režima 1926. godine i u zatvoru ostaje do kraja života. Smatra se za jednog od najoriginalnijih misililaca marksističke tradicije i isticao je značaj političke i ideološke borbe. Uz problematizacije praktične politike posebno se bavio i analizom kulture, uvodeći pojam kulturne hegemonije kao koncepta putem kojeg kapitalistička država opstaje na vlasti. U zatvorenству je napisao preko 3000 stranica teksta u više od pedeset beležnica. Interesovala ga je i uloga intelektualaca u društvu, navodeći da intelektualci ne smeju da budu indiferentni prema stanju u društvu i da oni moraju da uzmu aktivno učešće u kulturnoj revoluciji koja bi doprinela osvajanju političke moći.

prethodi dominaciji državne moći ideologija je shvaćena kao svesna kreacija od strane onih koji je proizvode i nesvesna kada se radi o ljudima koji je prihvataju.

Drugim rečima, Gramši ističe da vladajuće klase ne moraju da dominiraju nižim klasama putem sile jer koriste institucije socijalizacije, odnosno škole, crkve, porodice itd., kako bi stvorili društvenu hegemoniju. To znači da se ljudi socijalizuju tako da vide svet na isti način kao i oni koji njime vladaju (vladajuća klasa). Posledica takve socijalizacije jeste nesvesno prihvatanje takvog pogleda na svet kao normalnog dela svakodnevnog života. Lenjin je pre Gramšija koristio termin "hegemonija" kako bi označio političko liderstvo radničke klase u demokratskoj revoluciji, a Gramši je zatim proširio ovaj koncept i razvio detaljnu analizu načina na koji vladajuća kapitalistička klasa ili buržoazija uspostavlja i održava svoju ideološku kontrolu.

Početkom 20. veka kapitalizam je delovao snažniji nego ikad, što se suprotstavljalo marksističkom "predviđanju" komunističkih revolucija u razvijenim, industrializovanim zemljama sveta. Dok je Lenjin ovu činjenicu tumačio imperijalizmom, Gramši je isticao da kapitalizam održava svoju društvenu kontrolu ne samo putem imperijalizma (odnosno nasilja i ekonomske prinude), već i putem ideologije. Za njega, buržoazija je razvila kulturnu hegemoniju nad ostatkom društva, u kojoj je promovisala svoje vrednosti i norme na način na koji su postali sveprisutna ideologija, odnosno "zdravorazumske" vrednosti i norme svih slojeva društva. Na ovaj način, pripadnici radničke klase i drugih klasa počeli su da identifikuju sopstveno blagostanje sa blagostanjem buržoazije, što je doprinelo održanju *status quo* a umesto pobune ili revolucije. Dok je za Lenjina domen kulture bio sporedan, Gramši je isticao da je kultura (odnosno kulturna hegemonija) fundamentalna za sticanje i održanje društvene moći.

Pisao je da vladajuća klasa ne može da dominira društvom samo putem ostvarivanja svojih uskih ekonomskih interesa, niti to može putem puke sile i prinude, već ona potlačenim klasama mora nametnuti i svoje intelektualno, moralno i ideološko liderstvo. Buržoaske kulturne vrednosti i ideologija se prema Gramšiju nameću putem folklora, popularne kulture i religije, a veliku pažnju posvetio je i analizi intelektualaca i obrazovanja. On se posebno interesovao za ulogu intelektualaca, koje je podelio na "tradicionalne" i "organske": tradicionalni intelektualci su verovali u to da su besklasni i racionalni (univerzitetski profesori, crkveni velikodostojnici itd.), a organski su pojedinci koji su blisko i organizaciono povezani sa klasnom strukturom (članovi komunističke partije, sindikalne vođe itd.). Za Gramšija, organski intelektualci imaju ključnu ulogu u stvaranju kontrahegemonije preko svojih tekstova, javnih nastupa i ulogama u ključnim društvenim institucijama. Istovremeno, on je ideologiji dao status specifičnog fenomena koji treba izučavati.

Marksistički filozof, društveni teoretičar, kao i teoretičar umetnosti i književnosti Đerđ Lukač je marksističkoj teoriji ideologije doprineo kroz koncept klasne svesti.⁵³

⁵³ Đerđ Lukač (György Lukács, 1885–1971) je bio mađarski marksistički filozof i književni kritičar, a

Sintagma "klasna svest" pojavljuje se u naslovu njegove zbirke eseja *Istorija i klasna svest* (*Geschichte und Klassenbewusstsein*) iz 1923. godine, što je njegovo jedino delo koje je nedvosmisleno posvećeno sociopolitičkoj teoriji. Za Lukača, klasna svest nije istinska ili empirijska individualna svest pripadnika radničke klase koja bi zatim činila osnovu nekakve masovne psihologije. Umesto toga, on napominje da svaka klasa poseduje determinisanu svest koju može ili ne mora da dostigne. Za razliku od liberalne zamisli o svesti kao osnovi individualne slobode ili društvenog ugovora, marksistička klasna svest je postignuće, odnosno nju je neophodno "osvojiti" ili "zaraditi". Drugim rečima, klasna svest proletarijata predstavlja rezultat konstantne borbe za razumevanje "stvarnog totaliteta" istorijskog procesa, kao i sopstvenog društvenog položaja.

Lukač je u duhu marksističke tradicije pripisivao "lažnu svest" (ideologiju) vladajućoj klasi, dok je potčinjenu revolucionarnu klasu odlikovala "istinita svest". Istovremeno, poput Lenjina je mislio da je ova svest nesavršeno artikulisana, zbog čega je neophodno postojanje izvesne teorijske "avangarde" u vidu partije i/ili intelektualaca. Iz toga sledi da se pripisivanje pozicije avangarde radničkom pokretu i njegovim liderima zasnivalo upravo na njihovom posedovanju radikalno drugačijeg pogleda na svet od pogleda ili ideologije buržoaskog društva. Prema Lukaču, radnička klasa poseduje određene teorijske uvide u vezi sa istorijskom i društvenom situacijom, što su uvidi koji su superiorniji od stavova buržoazije. Lažna svest buržoazije koja formira ideologiju nije samo prosta logička greška, već iluzija koju je nemoguće rasturiti. Proletariat je prva klasa u istoriji koja može dostići istinsku klasnu svest, pre svega zbog svoje specifične pozicije koju je opisivao još Karl Marks.

Pored toga, Lukač je kritikovao individualističku "buržoasku" filozofiju subjekta koju je video kao ideologiju i na njenom mesto želeo je da postavi filozofiju usredsređenu na društvene odnose. Umesto buržoaskog subjekta i korespondirajućeg ideoološkog koncepta slobodne volje, proletariat se u kapitalizmu pretvara u objekat (u robu) koji zatim postaje svestan samog sebe, transformiše samu strukturu objektivnosti i, samim tim, stvarnosti. Zbog navedenih analiza i teorijskih uvida Lukača je danas moguće svrstati među osnivače ili prethodnike sociologije znanja.⁵⁴

Kada je reč o teoretičarima Frankfurtske škole ili kritičke teorije poput Maksa Horkhajmera, Teodora Adorna i drugih, oni su koristili sociologiju, političke nau-

jedan je od osnivača tradicije zapadnog marksizma. Doprinoe je razvoju ideja o postvarenju i klasnoj svesti u okviru marksističke filozofije i društvene teorije, a u kratkom periodu bio je i ministar kulture Mađarske. Postvarenje (ili opredmećenje) se obično odnosi na praksi (stvarnog ili lažnog) pretvaranja nečega u stvarnost ili stvar – najčešće ideja, koncepcija, apstrakcija i slično, ali i preoblikovanja prirode u željene predmete putem rada.

⁵⁴ Sociologija znanja je sociološka disciplina koja proučava odnos između društvenog konteksta i ljudskog znanja (i mišljenja). U tom smislu bavi se načinima na koji sociokulturalni faktori determinišu ljudsko znanje, ali i posledicama koje znanje i određene ideje mogu da imaju po društvo.

ke, filozofiju, umetnost, književnost, kulturne studije (uključujući tu i teoriju filma i popularne kulture) da bi stvorili multidisciplinarnu, multidimenzionalnu i dijalektičku sociološku teoriju zainteresovanu na problemu otudenja, dominacije i komodifikacije u modernim društвima.⁵⁵ Insistirali su na dijalektici i protivrečnostima kao inherentnim karakteristikama (društvene) stvarnosti, nastojeći da prevaziđu ograničenja klasičnog pozitivizma, materijalizma i determinizma. Takođe, govorili su da kapitalizam i eksplorativne i otudje građane putem svojih ideologija razuma, slobode i demokratije.

Međutim, iako su se ovi autori fokusirali na ideologiju i kulturu, oni zadržavaju osnovne Marksove ideje o imanentnoj kritici kapitalizma, njegovim koncepcijama o postvarenju i otuđenju, eksploraciji i ideologijama, posebno u kontekstu analize nemačkog društva pre i tokom uspona nacizma. Analiza nezaposlenosti i društvenih nemira koji su karakterisali Vajmarsku republiku, kao i potonja pojava nacizma, genocida i Holokausta, odveli su ove teoretičare do pitanja o poreklu ovakvog varvarskog ponašanja u kontekstu jednog od kulturno najnaprednijih društava na svetu.⁵⁶ Frankfurtski teoretičari tada počinju sa obimnim istraživanjem

⁵⁵ Institut za društvena istraživanja (Institut für Sozialforschung) je sociološka i filozofska istraživačka institucija koja je (labavo) povezana sa univerzitetom u Frankfurtu na Majni. Osnivači, studenti i sledbenici ovog instituta razvijaju specifičnu školu mišljenja u društvenim naukama koja je postala poznata kao Frankfurtska škola. Sam institut osnovan je 1923. godine, da bi se usponom nacizma 1930-ih preselio u Ženevu, a zatim i u Njujork na Univerzitet Kolumbija (u tom periodu, u egzilu se zvao Međunarodni institut za društvena istraživanja). Vraćen je u Frankfurt 1951. godine, a sačinjavali su ga disidentski marksisti, kritičari kapitalizma, ali i sovjetskog socijalizma koji su nastojali da unaprede Marksov misao putem kritike savremenog društva, zbog čega se škola mišljenja vezana za ovaj institut i naziva kritičkom teorijom.

Maks Horkhajmer (Max Horkheimer, 1895–1973) je bio nemački filozof i društveni teoretičar, najpoznatiji po radu u okviru kritičke teorije društva i kao dugogodišnji direktor Instituta za društvena istraživanja iz Frankfurta, institucionalnog jezgra frankfurtske škole. Upravo je on definisao interdisciplinarni i istraživački način rada ove škole, vodio je Institut u godinama dok je bio u egzilu i vratio ga je u Frankfurt nakon Drugog svetskog rata. Horkhajmer je smatrao da se tadašnja filozofija bavi irrelevantnim pseudoproblemima i pozivao je na blisku saradnju između ekonomije, pravnih studija, psihologije, sociologije i filozofije.

Teodor Adorno (Theodor W. Adorno, 1903–1969) je bio nemački filozof, društveni teoretičar i kulturni kritičar, odnosno centralna figura u razvoju kritičke teorije frankfurtske škole. Kritikovao je tada rastuću industriju zabave i kulture, videvši je kao sistem putem kojeg se kontroliše društvo. Bio je angažovan i na projektu o prirodi antisemitizma u okvirima kojeg konceptualizuje tzv. autoritarnu ličnost, a bavio se i fenomenom predrasuda.

U marksističkoj i kritičkoj teoriji komodifikacija označava proces pripisivanja ekonomске vrednosti nečemu što pre nije bilo razmatrano ekonomskim kategorijama (npr. ideji, identitetu, polu), odnosno pretvaranja u robu (široke potrošnje) nečega što nije ili što ne bi trebalo da bude roba.

⁵⁶ Vajmarska republika je naziv koji istoričari koriste za nemačku republiku koja je nastala nakon Prvog svetskog rata, odnosno 1919. godine (zvanični naziv za ovu državu bio je Nemačko carstvo), i koja je trajala narednih 14 godina, do dolaska Hitlera na vlast. U pitanju je bila savezna država sa predstavničkom demokratijom, ali koju su odlikovali brojni društveni problemi, od hiperinflacije do uspona mnogih paravojnih grupa.

obrazaca autoriteta u modernim porodicama koje iznosi prepostavku o određenom tipu ličnosti (sadomazohistička autoritarna ličnost) koja u kontekstu ekonomskih poteškoća i društvene nesigurnosti poseže za harizmatičnim liderima koji obećavaju društvenu obnovu i vraćanje nacionalnog ponosa. Uz to, nacisti su uspešno koristili nove masovne medije (film i radio) u cilju propagande i mobilizacije čitavih populacija. S tim u vezi, ovi teoretičari tvrde da (je) privlačnost fašizma počiva(la) na:

- (1) psihološkim nagradama za pojedinca,
- (2) reakcionarnoj ideologiji koja obezbeđuje značenje u otuđenom svetu,
- (3) ritualima i socijalnim organizacijama koje izazivaju osećaj zajedništva.

U Sjedinjenim Državama kritički teoretičari nastavljaju svoj rad na autoritarizmu, trudeći se da pokažu kako američka "industrija kulture" u obliku filma, muzike, televizije i reklama ima političku funkciju promocije obmane i eskapizma.⁵⁷ Šezdesetih godina kritički teoretičari se orijentisu ka temama kao što su kontruktura, seksualna revolucija i konzumerizam, za koje misle da izazivaju lažan osećaj slobode u kontekstu porobljavanja.

Dakle, kritička teorija Frankfurtske škole se razlikovala od ortodoksnog markizma u tome što klasni konflikt nije smatrala osnovom društvene promene. Za ove autore, zbog uticaja buržoaskih ideologija i dostupnosti robe široke potrošnje, radnička klasa nije više akter progresivne društvene promene. Na problem podrške radničke klase konzervativnim i militarističkim ideologijama i kampanjama kritički teoretičari odgovaraju analizom ideologije koja oblikuje svest pojedinaca, pre svega putem propagande i "industrije kulture", kao i konceptom autoritarne ličnosti sa sadomazohističkim skonostima koja u društveno nepovoljnoj situaciji traga za očinskom figurom koja pribegava nasilju da bi zaštitila svoje uplašene sledbenike.

Konačno, radikalni austrijski psihoanalitičar Vilhelm Rajh se pod uticajem Froyda posebno bavio "masovnom psihologijom" fašizma, a njegov (pseudo)naučni rad bio je uticajan u studentskim i kontruktturnim krugovima 1960-ih godina.⁵⁸ On je

⁵⁷ "Eskapizam" je termin koji označava praksu "bega" od neprijatnih okolnosti društvenog života, neretko putem zabave, rekreacije, čitanja i sličnih aktivnosti.

⁵⁸ Vilhelm Rajh (Wilhelm Reich, 1897–1957) je bio austrijski psihoanalitičar i jedna od najradikalnijih figura u istoriji psihijatrije. Bio je posebno zainteresovan za značaj telesnih pokreta, kao i za značaj orgazama za mentalno zdravlje i blagostanje, a izvesno vreme proveo je i u zatvoru, gde je i preminuo.

Pod kontrukturom se podrazumevaju kulture ili potkulture koje su implicitno ili eksplicitno su-protstavljene dominantnoj kulturi u nekom društvu. Kontruktura obično izražava neke želje ili aspiracije određenih društvenih grupa u nekom konkretnom istorijskom ili sociopolitičkom dobu, nakon čega mogu da doprinesu kulturnim promenama. Na primer, moguće je govoriti o romantizmu kao o svojevrsnoj kontrukturi u evropskoj istoriji, dok je tipični primer novije kontruktture bila hipni kontruktura 1960-ih i 1970-ih godina, koja je zagovarala vrednosti pacifizma, seksualnih sloboda, upotrebu ilegalnih narkotika itd. Kada je reč o potkulturi, u pitanju je pojam koji označava grupu pojedinaca unutar kulture koja se u određenom smislu razlikuje od većinske kulture kojoj pripada (što je npr. karakteristično za kulturu mlađih osoba, tj. za omladinske potkulture). Interesantno je da mnogi teoretičari danas odbacuju termin "potkultura" i radije govore o "ko-kulturi", aludirajući na to

mislio da privlačnost i uspon ideologije poput fašizma počiva na seksualnoj represiji, a bavio se i ekonomskom i ideoškom strukturom nemačkog društva pre uspona nacista. Prema Rajhu, Nemci su masovno prihvatali autoritarnost fašizma zato što su od roditelja naučili da potiskuju svoje seksualne nagone, što je kod njih proizvelo masovnu anksioznost i iracionalnost. Za njega, potiskivanje seksualnosti kod dece i omladine stvara individue koje su stidljive, poslušne, u strahu od autoriteta, dok inhibicija seksualne radoznalosti i razmišljanja o seksualnosti stvara pojedince koji su neskloni racionalnom i kritičkom mišljenju. Na ovaj način dete se prilagođava autoritarnom poretku porodice kao svojevrsne "mini države", a zatim postaje sklon počinjavanju širem autoritarnom poretku (fašističke) države. Rajh je tvrdio da je autoritarna porodica reakcionarna "osnovna celija" fašističkog društva, a bavio se i simbolizmom nacističkih simbola poput svastike, kao i značajem sinhronizovanog marširanja i drugih političkih rituala za koje je govorio da sistematski manipulišu nesvesnim elementima ljudske psihe. Osim represivne porodice kritikovao je i "sadistički" obrazovni sistem, ekonomiju i religiju u tadašnjoj Nemačkoj.

Borba protiv fašizma za Rajha je bila prvenstveno naučno pitanje borbe protiv iracionalnosti i misticizma, iako je primenjivao metode psihoanalize. Iz navedenih razloga, zagovarao je harmonično usmeravanje libida individua u modele političke akcije koji bi očuvali slobodnu, nezavisnost i odgovornost građana.⁵⁹ Izbačen je iz Komunističke partije Nemačke čiji je bio član jer je verovao da postoji analogija između fašizma i boljevizma. Nakon što je 1933. godine pobegao iz Nemačke u Sjedinjene Države zagovarao je ideju o tome da postoji kosmička seksualna energija koju je nazvao "orgonskom" (od reči iz koje potiče reč "orgazam"), zagovarao je otvorenu seksualnost (i među adolescentima), a praktikovao je i "orgazmoterapiju" (masažu delova tela sa ciljem dostizanja orgazma kod pacijenata). Zbog svojih knjiga, eksperimenata i kliničke prakse dospeo je i u zatvor (gde je i preminuo), a knjige su mu bile spaljivane u Nemačkoj, ali i u Sjedinjenim Državama 1950-ih godina.

2.6. Ideologija, intelektualci i društvene nauke

U promišljanju veze između ideologije i znanja, intelektualaca i društvenih nauka, pojedini autori zauzimaju kritičku dimenziju, dok se neki drugi inspirišu neutralnim, Manhajmovim konceptom ideologije. Među autorima koji su se bavili Manhajmovim konceptom ideologije ističe se američki sociolog Luis Virt, koji se zanimalo za sociologiju intelektualnog života.⁶⁰ U "Uvodu" u *Ideologiju i utopiju*, u

da u pitanju nije kultura koja je "ispod" većinske kulture ili koja joj je inferiorna, već ravnopravna.

⁵⁹ "Libido" je termin koji se koristi za seksualni nagon ili želju za seksualnom aktivnošću kod pojedinca i osoba sa izuzetno čestim ili uvećanim libidom obično se naziva hiperseksualnom osobom. On varira od jedne osobe do druge, kao i u različitim okolnostima, kod žena je u korelaciji sa menstrualnim ciklusom, a sam termin je popularizovao Froid.

⁶⁰ Luis Virt (Louis Wirth, 1897–1952) je bio američki sociolog poreklom iz Nemačke. Bio je jedan

američkom prevodu iz 1936. godine, diskutovao je o serijama međusobno povezanih pitanja u ovoj oblasti, fokusirajući se na znanje kao društveni proizvod, ulogu sistema verovanja i ideologija, uticaj misli na društveni život i društvene organizacije intelektualnog života.

Tu je i američki sociolog Luis Kozer koji je svoju teoriju o intelektualcima povezao sa teorijom društvenih sukoba.⁶¹ On napominje da će konflikti biti intenzivniji i nasilniji u meri u kojoj su strane u sukobu orijentisane ka kolektivu, a ne prema sebi, odnosno kada misle da vode borbu zarad natprirodnih ciljeva. Ideološke borbe koje transcendiraju individualne omogućavaju učesnicima dobar izbor sredstava za borbu – individue koje sebe vide kao reprezentante nekog cilja ili razloga, odnosno kao da se bore ne za sebe već samo za ideale kolektiviteta koji predstavljaju, obično jesu radikalnije i nemilosrdnije nego oni koji se bore zarad lične koristi ili dobiti. Ideološki cilj može dovesti do situacije da se (o)pravdaju sredstva borbe koja se inače odbacuju u privatnim konfliktima.

Ovi fenomeni naglašavaju važnost intelektualaca, odnosno tvoraca i oblikovatelja ideologija u društvu. Intelektualci koji transformišu konflikte interesa u konflikte ideja olakšavaju javno opravdanje konflikata i time ih intenziviraju. Konflikti mogu da uključe potragu za ličnim interesima ili mogu da nastanu iz potrage za interesima raznih tipova kolektiviteta. Kada intelektualci funkcionišu kao ideolozi oni ogoljavaju takve konflikte od ličnog ili interesnog aspekta i transformišu ga u borbu oko večnih istina i na taj način ga intenziviraju i produbljuju. Ipak, kako uloga intelektualaca ne bi bila precenjena, Kozer naglašava da oni funkcionišu kao “ideološki agenti” samo u strukturama koje favorizuju rast ideologija. U pluralističkim društvima, u kojima postoje isprepleteni konflikti koji se odvijaju po raznim osama, uloga ideologa će verovatno biti manje naglašena i njihov uticaj znatno slabiji. Oni verovatno neće imati važne uloge u strukturama u kojima nametanje konflikta na jednu osu favorizuje pojavljivanje ujedinjenih ideoloških frontova. Kada se mnogostruki konflikti nametnu jedni drugima, mnogi interesi mogu da se pomešaju u zagovaranje zajedničke ideologije.

Američki sociolog Rajt Mils je kao osnovni problem doba u kojem je živeo (koje je nazivao “četvrtom epohom”, što je označavalo epohu nakon modernog doba, danas nazvanu postmodernom) navodio “racionalnost bez razuma”.⁶² Za razliku od 18. i od značajnijih figura čikaške škole u sociologiji, a bavio se gradskim životom, društvenom interakcijom, manjinskim grupama, nacionalizmom i masovnim medijima. Smatra se za jednog od osnivača urbane sociologije i ljudske ekologije, a poznat je po svojoj studiji *Geto* (*The Ghetto*, 1928) i radu *Urbanizam kao način života* (*Urbanism as a Way of Life*, 1938).

⁶¹ Luis Kozer (Lewis A. Coser, 1913–2003) je bio američki sociolog koji se rodio u Berlinu kao Ludvig Koen. Bio je jedan od prvih sociologa koji je nastojao da pomiri strukturalni funkcionalizam i konfliktnu teoriju, pišući o funkcijama društvenog konflikta (*The Functions of Social Conflict*, 1956). Napisao je i nekoliko uticajnih studija o sociološkim teorijama i klasičnim sociološkim teoretičarima, poput *Velikana sociološke misli* (*Masters of Sociological Thought*, 1971). Izabran je za predsednika Američke sociološke asocijacije 1975. godine.

⁶² Rajt Mils (Charles Wright Mills, 1916–1962) je bio jedna od najprepoznatljivijih i najprovokativnijih figura u sociologiji. Bavljenjem temama slobode, demokratije i društvene promene, bio je jedan od najinovativnijih sociologa u 20. veku.

19. veka, racionalnost više nije proizvodila slobodu pošto su dve ideologije modernog Zapada, liberalizam i marksizam, prestale da se bave objašnjanjem i kontrolom društvene promene. Najveći problem u takvom kontekstu bila je uloga intelektualaca koji kao nosioci društvene moći nisu insistirali na svom moralnom liderstvu i postali su nezainteresovani za istinske društvene probleme. Milsov napor bio je usmeren ka kritičkoj analizi ideologija kao sistema ideja i obrazaca života, ne bi li iskoristio sociološko znanje ovog tipa za praktične forme demokratske emancipacije. *Sociološka imaginacija* (*The Sociological Imagination*, 1959) je američku sociologiju predstavila kao disciplinu kojom dominiraju slatkorečivi “brbljivci”, “računovođe” i istorijski neobavešteni liberalni profesori koji se ne razlikuju od srednjih klasa iz *Belih okovratnika* (*White collar: The American Middle Classes*, 1951).

Slično Milsu, američki sociolog Alvin Guldner je govorio da sociologija mora da se udalji od težnje ka proizvodnji objektivnih naučnih istina i da se mora razumeti subjektivna priroda sociologije i znanja uopšte, odnosno kako su oni povezani sa aktuelnim društvenim kontekstom, što je suština njegovog koncepta refleksivnosti.⁶³ Njegova refleksivna sociologija, kao radikalna alternativa dominantnoj sociološkoj tradiciji, zapravo je osmišljena kao osnova za artikulaciju pozitivne vizije sociologije i društva. Nju karakteriše “distinkтивна svest o ideološkim implikacijama i političkom odjeku sociološkog rada”, odnosno ona je iznad svega samokritička radikalna sociologija. Takva vrsta sociologije svesna je sopstvene istorijske, ideološke i društvene utemeljenosti, a “istorijska misija” refleksivne sociologije bila bi u prevazilaženju sociologije kakva postoji danas. Guldner je naglašavao da sociolozi produbljivanjem razumevanja “svog sociološkog sopstva” i njihovog mesta u svetu mogu pomoći u tome da se pojavi nova vrsta sociologa koji će tada adekvatnije razumeti društvo. Osnovna karakteristika refleksivne sociologije bila bi navika posmatranja sopstvenih uverenja i praksi na način na koji se posmatraju uverenja i prakse drugih.

Guldnerov osnovni doprinos sociologiji moguće je razumeti kao poziv sociologima da postanu svesni eksternih uticaja na istraživačke programe i savezništva koja jih figura američke sociologije. Bavio se fenomenom društvene moći, analizirajući karakter američke srednje klase u delu *Beli okovratnici* (*White collar: The American Middle Classes*, 1951), a zatim i visoke klase u delu *Elita vlasti* (*The Power Elite*, 1956). Od 1960-ih godina posvetio se političkom angažmanu, odnosno pokušajima da utiče na politiku svog doba, zbog čega je bio pod višegodišnjim nadzorom FBI. Sebe je počeo da vidi kao marksistu, a posetio je i Kubu i Sovjetski Savez, sastajući se sa predstavnicima tamošnjih režima.

⁶³ Alvin Guldner (Alvin Ward Gouldner, 1920–1980) je bio istaknuti američki sociolog, kao i zagovornik radikalne politike 1960-ih godina. Kritikovao je apstraktne sociološke sisteme i izolaciju posleratne američke sociologije od političkog aktivizma. Mislio je da intelektualci moraju da imaju dominantnu društvenu ulogu u ostvarivanju progresivnih društvenih promena, a sebe je smatrao i za kritičara akademске sociologije, ali i klasičnog marksizma. Jednu svoju knjigu posvetio je Marksovom vanbračnom i nepriznatom sinu.

sklapaju jedni sa drugima, kao i sa fondacijama i institucijama. U duhu kritičkih teorijskih frankfurtske škole, a posebno Teodora Adorna, bio je kritički nastrojen prema ideji (mogućnosti) objektivnog znanja o društvu – pokušavao je da dokaže kako vladajuća ideologija proizvodi lažne premise i pretpostavke u društvenim naukama, te da ih vladajuće klase koriste kao sredstvo za upravljanje i potčinjavanje drugih klasa. Iz tih razloga, kritička subjektivna misao je značajnija od objektivne misli ili analize. Istovremeno, u tome leži i snaga ideologije koju razvijaju kritički orijentisani intelektualci, pošto ona može da postane sredstvo društvene promene.

Guldnerova kritička teorija intelektualaca u mnogo čemu je radikalnija od teorija mislilaca frankfurtske škole, a i Marks je bio uzdržan kada je reč o ulozi revolucionarnih intelektualaca u teoriji društvene promene. Kada je reč o intelektualcima u okviru sociologije, Guldner ih optužuje za licemerje pošto sebe smatraju vrednosno neutralnim, dok odabiraju one vrednosti koje odgovaraju njihovim ličnim interesima. U tom smislu, kritikovao je i liberalne sociologe koji se stavljaju na stranu ugnjetenih i marginalizovanih delova populacije. To znači da su ideologija profesionalizacije, ekološki i ženski pokret takođe proizvodi nove klase.

Prema Guldneru, kritički marksisti i naučni marksisti posmatraju ideologiju na različit način. Za naučni marksizam ideologija je iskrivljena slika sveta, dok kritički marksisti veruju da pojedinci tragaju za ideološkim maskama koje će u određenu ideju ubediti njih same i druge. Kada je o samom Marksru reč, za Guldnera je mlađi Marks blizak levim hegelijancima bio kritički orijentisan, dok je stariji Marks bio blizak naučnom marksizmu. Ova dva tipa intelektualaca razlikuju se i po svojim epistemologijama i pogledima na ulogu nauke – kritički marksisti naglašavaju kontekstualizovane istorijske pristupe koji insistiraju na društvenoj promeni i fluidnosti, dok naučni marksisti insistiraju na apsolutnoj vrednosti nauke i istorijskih zakonitosti. Za naučne marksiste nauka je dobra i deo rešenja za društvene probleme, a kritički marksisti govore o tome da je nauka moćna, ali da nije nužno dobra ili društveno korisna, odnosno da je i sama deo problema. Uprkos ovako oštrim kritikama, Guldner nije bio potpuni pesimista u pogledu novih društvenih klasa intelektualaca. Iako je ovu klasu video kao manjkavu, istovremeno ju je nazivao “njaprogresivnjom snagom modernog društva” i centrom čovekove emancipacije u budućnosti. Čak i ako su nove klase zainteresovane jedino za sopstvene interese one još uvek preispituju *status quo*.

Britanski sociolog Tomas Botomor je govorio o tome da je sociologija znanja nastala prvenstveno u Nemačkoj, na osnovu dve intelektualne preokupacije – jedna se tiče problema istorijskog znanja i rešenja koje je ponudio istoricizam, a druga marksističke teorije ideologije i njenih primena u političkoj misli.⁶⁴ Ove dve tradicije su konvergirale kod Manhajma, a Botomor želi da pokaže kako je *sociologija znanja drugačija* od Marksove teorije ideologije ili Manhajmovog perspektivizma.

⁶⁴ Tomas Botomor (Thomas Bottomore, 1920–1992) je bio istaknuti britanski marksistički sociolog

On smatra da su Marksove fragmentarne diskusije o problemu ideologije i otuđenja ostale filozofske i etičke, odnosno da nisu bile sociološke. Suština ove teorije može se predstaviti na sledeći način:

(1) Ona ne govorи o tome da postoji apsolutna distinkcija između prirodnih nauka s jedne strane i društvenih i istorijskih nauka s druge.

(2) Ona razlikuje nauku i ideologiju i tretira društvene nauke kao iste (ili kao da mogu da budu iste) prirodnim naukama (jednako objektivne, jednako “naučne”, iako različite po pitanju metoda). O tome svedoči i Marksova rečenica iz ranih spisa: “Prirodna nauka će jednog dana inkorporirati nauku o čoveku, kao što će nauka o čoveku inkorporirati prirodnu nauku; postojaće jedna nauka.”

(3) Iz ovoga sledi da ideolesko mišljenje nije trajno i neizbežno obeležje ljudske situacije. Ideologije se tretiraju kao privremene konstrukcije, prepreke konstituisanju nauke o društvu koje će nestati kada se uspostavi takva nauka. Konstituisanje takve nauke, međutim, zavisi od promena u samom društvu.

(4) Teorija ideologije nije predstavljena kao nova epistemologija i Marks ne bi razvio teoriju na način na koji je to učinio da već nije verovao da su doktrine koje napada pogrešne. Zato Botomor za njegovu teoriju znanja govorи da je teorija prirodnih nauka.

Američki sociolog Stiven Sanderson takođe ističe da je jasno kako su i naučnici ljudi i da su kada je reč o znanju bitni i mnogi drugi faktori.⁶⁵ Odnosno, da je jasno kako (politička) ideologija ili neke duboke konceptualne ideje mogu da igraju veoma važnu ulogu u proizvodnji naučnog znanja. U sociologiji su preferencija teorije i izbor među njima pod velikim uticajem političkih shvatanja sociologa, koja opet mogu da budu pod velikim uticajem pozicije sociologa u društvu. U svojim istraživanjima među sociologozima Sanderson je otkrio da je politička ideologija zapravo ubedljivo najvažnija determinanta teorijskih izbora kod sociologa.

Konceptualne ideje su suptilnije kada se radi o uticaju, jer su u pitanju široki pogledi na svet koji karakterišu određenu kulturu ili društvo u određenom istorijskom periodu. Dobar primer jeste prihvatanje Darwinovih ideja u prvih osamdesetak godina nakon formulisanja teorije.⁶⁶ Njegova ideja o evoluciji brzo je bila prihvaćena koji je do kraja života zastupao socijalističke političke stavove. Iako nije bio ortodoksn marksista, uređivao je Marksove spise, a bavio se analizom klasa i društvenih elita, političkom i ekonomskom sociologijom i sličnim temama.

Istorizam označava tip mišljenja u društvenim naukama koji poseban naglasak stavlja na specifični društveni kontekst (npr. istorijski period, geografski prostor, lokalnu kulturu) u kojem nastaje određeni društveni fenomen. Zbog insistiranja na društvenom kontekstu on odbija ideju o mogućnosti zasnivanja univerzalnih, fundamentalnih i nepromenljivih znanja o društvu.

⁶⁵ Stiven Sanderson (Stephen K. Sanderson, rod. 1945.) je američki sociolog koji se bavi sociološkom teorijom i sociokulturnom evolucijom pod uticajem ideja Čarlsa Darvina. Doktorirao je na univerzitetu Kalifornija u Riversajdu, a bio je profesor sociologije na Indijana univerzitetu u Pensilvaniji.

⁶⁶ Čarls Darwin (Charles Darwin, 1809–1882) je bio engleski prirodnjak koji je utemeljio teoriju evolucije putem prirodne selekcije. Svoju teoriju predstavio je u delu *O poreklu vrsta*, objavljenom

među naučnicima, ali je njegovo objašnjenje evolucionog procesa, prirodna selekcija, naišla na veliki otpor zato što je protivrečila duboko ukorenjenom konceptu stvaranja, odnosno dizajna. Dakle, naučne teorije mogu da budu pod raznim društvenim uticajima, ali njihovo konačno prihvatanje ili odbacivanje zasnovano je na kriterijumima koji su interni, a ne eksterni nauci.

2.7. Ideologija kao sveprisutna struktura

Principi strukturnog marksizma počivaju na izučavanju dubinskih, nevidljivih struktura kapitalističkog društva, jer se veruje u to da one ograničavaju ili određuju šta akteri misle i čine. Za francuskog strukturnog marksistu Luju Altisera, strukture ekonomije, ideologije i politike poseduju relativnu autonomiju i mogu da imaju nezavisne puteve razvoja, postajući tako dominantna društvena snaga.⁶⁷ To znači da akteri samo popunjavaju mesta u navedenim strukturama, istovremeno bivajući ograničeni tim strukturama, a ovu ideju on je nazvao "strukturnom kauzalnošću".

Altiser je bio mišljenja da ideološki državni aparati znače i da specifične sociokonomske strukture zahtevaju specifične ideologije. Sve dok je osoba uspešno interpelirana, odnosno sve dok prihvata prakse povezane sa ovim institucijama (porodica, škola, crkva itd.) ona sebe interpretira kao osobu koja obavlja aktivnosti na određeni način i prepoznaje sebe kao subjekt, a posledica ovog prihvatanja jeste trajnost društvenih odnosa. Za Altisera, znanje nije nešto što se otkriva, već nešto što se proizvodi u procesu koji karakterišu tri opšta elementa:

- (1) "sirovi materijal" ili prednaučne ideje, apstrakcije i činjenice,
- (2) konceptualni okvir ili "problematika" koja se odnosi na sirovi materijal znanja,
- (3) završni proizvod transformisanog teorijskog entiteta ili konkretno znanje.

Prema ovakovom shvatanju validnost znanja nije garantovana korespondencijom sa nečim eksternim. Pošto je Marksov istorijski materijalizam nauka, ona poseduje sopstvene metode dokazivanja i njome ne upravljuju interesi društva, klase, ideologije, politike ili ekonomije. Sirovi materijal, odnosno već postojeći koncepti, mogu da budu ideološkog karaktera, a zadatak nauke jeste da ih učini naučnim, što se postiže teorijskom praksom.

Marksova "nauka" o istoriji ključna je za razumevanje svake ljudske aktivnosti, uključujući tu i naučnu aktivnost. "Epistemološki rez" koji karakteriše njegovu misao zapravo je period smene ideoloških koncepcata naučnim konceptima. Koje

1859. godine. Darvinovo otkriće predstavljalo je teoriju koja daje naučno objašnjenje porekla i diverziteta života, zbog čega se sa razlogom smatra za jednog od najvećih naučnika svih vremena.

⁶⁷ Luj Altiser (Louis Althusser, 1918–1990) je bio francuski marksistički filozof i sociolog, dugogodišnji član Francuske komunističke partije, a celog života je bolovao od mentalnih bolesti (ubio je svoju suprugu zadavivši je). Izvršio je veoma važan intelektualni uticaj na filozofski marksizam, istovremeno oštro kritikujući njegove dominantne struje u Francuskoj. Posebno se bavio Marksovim *Kapitalom*, koji je video kao osnovu za razumevanje Marksove misli.

god zamisli o prirodi ljudskih bića ili o adekvatnom funkcionisanju države pojedinac poseduje one su istorijski stvorene i/ili ideološke i postoje samo da bi reprodukovale postojeće društvene odnose.

Ideološki sadržaj čovekovih pretpostavki o ljudskoj prirodi i najboljem obliku političke vlasti predstavljaju ideje koje odbacuju jednostavnu kauzalnost u kojoj ekonomske prakse formiraju individualnu svest i kulturne prakse. Altiser je odbacivao i filozofiju istorije koja neretko prati ovaj model, navodeći da ne postoji obrazac ekonomskog razvoja prema kojem svaka prethodna forma nužno vodi u sopstveni kolaps i u zamenu drugaćijim ekonomskim sistemom. On se protivi ideji o tome da istorija ima predmet ili cilj, smatrajući je procesom bez subjekta. U suštini, postoje obrasci istorijskog života i društvene promene, ali to ne mora da podrazumeva društveni progres.

Prema Altisera, želje, izbori, namere i sklonosti pojedinca su proizvodi društvenih praksi i on je nastojao da konceptualizuje način na koji društvo stvara pojedinca po sopstvenom liku. U kapitalističkim društvima pojedinac se razume kao subjekat obdarjen samosvesću i odgovornošću i čije akcije se mogu objasniti njegovim verovanjima i mislima. Međutim, sposobnost osobe da percipira samu sebe na određeni način nije urođena ili data, već se stiče putem strukture uspostavljenih društvenih praksi.

On insistira na tome da su vrednosti, želje i sklonosti pod uticajem ideološke prakse kao aranžmana institucija koje je nazvao "ideološkim državnim aparatima" i u koje ubraja porodicu, medije, religijske organizacije i obrazovni sistem. Verovanje u sebe kao samosvesnog aktera pojavljuje se učenjem toga što znači biti sin, učenik, profesor itd. Uprkos mnogim institucionalnim formama, funkcija i struktura ideologije ostaju istorijski nepromenljive: "Ideologija nema istoriju". Altiser je ideologiju uporedio sa obraćanjem, nudeći ilustraciju u kojoj policajac na ulici više: "Hej ti tamo!" osobi koja se kreće njemu u susret. Ova osoba će tada odgovoriti okretanjem oko sebe, čime je transformisana u subjekat. To znači da osoba ima svest o sebi kao subjektu i svesna je druge osobe, a biti svestan drugih ljudi takođe je jedan od oblika ideologije, što znači da je pojedinac (od)uvek ideološki subjekat, čak i pre nego što se rodio, pošto se transformacija individue u subjekat već dogodila.

Altiser je ideologiju definisao kao imaginarni odnos pojedinaca sa stvarnim uslovima svoje egzistencije i kao entitet koji poseduje materijalno postojanje, odnosno koji nije u formi ideja u umovima pojedinaca. Naime, ideologiju čine akcije i ponašanja tela kojima upravlja njihova pozicija unutar materijalnih ili fizičkih okvira. Govorio je i o procesu ideološke *interpelacije*, kao procesu u kojem ljudsko biće postaje samosvesni subjekat, na ovaj način braneći stav da je diktatura proletarijata neophodna za uspešnu tranziciju od socijalizma ka komunizmu.⁶⁸ Po nje-

⁶⁸ Interpelacija je marksistički koncept u vezi sa ideologijom, a koji se odnosi na deskripciju procesa

govom mišljenju, režimi ili države uspevaju u održanju kontrole putem reprodukcije subjekata koji veruju da je njihov položaj u okviru društvene strukture prirodan. U tom smislu, ideologija se razume kao uvek prisutna, u vidu dubinskih ideja koje pojedinci poseduju o načinu na koji svet treba da funkcioniše i načinu na koji oni funkcionišu u tom svetu.

U suštini, Altiser je revidirao Marksov pristup ideologiji tvrdnjom da ideologija ne samo što zamagljuje ili krije stvarnost, već stvara novu. Na ovaj način, sistem verovanja postaje deo života neke osobe i van njega nema druge stvarnosti. Radnici prihvataju svoju poziciju kao prirodni poredak, a to očigledno samo pojačava poziciju vladajuće klase. Ideologija može na takav način da strukturira mišljenje i život individue, da postaje njihov suštinski deo, čak i ako je lažna.

2.8. Ideologija, mit i kultura

Kada je reč o odnosu ideologije i kulture, može se reći da je ovu teorijsku tradiciju započeo francuski filozof i teoretičar revolucionarnog sindikalizma Žorž Sorel.⁶⁹ On je pisao o tome da masovni pokreti razvijaju vizije budućnosti u koje njihovi pripadnici baš i ne veruju, ali da su one ipak suštinski deo koji ih pokreće. Te vizije je nazvao mitovima, a ne ideologijama, i fokusirao se na specifične mitove kao što su verovanja u opšti štrajk koji dominira među sindikalistima, a ne na široke sisteme verovanja koji se u ovoj knjizi zovu ideologijama. Takođe, reč "mit" implicira i dubinu verovanja koja nije ista u ideologiji, iako mitovi svakako mogu da podstiču ljudе i jasno je da su deo ideologija. Po njegovom mišljenju, mit je pre svega izraz "odlučnosti za delanje", pri čemu oni obuhvataju najsnažnije sklonosti čoveka, partije ili klase. Sorel je danas upamćen po svojoj odbrani nasilja u knjizi *Razmišljanja o nasilju* (*Réflexions sur la violence*, 1908), u kojem je isticao da radnici treba da se udalje od socijalističkih partija i da koriste štrajkove i nasilje kao osnovnu metodu svoje borbe protiv srednjih i viših klasa. Posebno je kritikovao srednju klasu koju je opisivao kao mediokritetsku i nekompetentnu, a koja je uvođenjem opštег biračkog prava stekla određeni deo političke moći. Iz tih razloga, neophodno je da radnici bojkotuju parlamentarni sistem i vrati se nasilju kao svom osnovnom političkom u kojem ideologija državnog aparata utiče na predideološko stanje pojedinca i na ovaj način ga proizvodi kao sopstvenog subjekta. Umesto standardne slike uzroka i posledice ovaj koncept prepostavlja da situacija uvek prethodi individualnom ili kolektivnom subjektu.

⁶⁹ Žorž Sorel (Georges Eugène Sorel, 1847–1922) je bio kontroverzni francuski filozof i teoretičar anarhizma i socijalizma. Njegovo najvažnije delo je *Razmišljanja o nasilju* (*Réflexions sur la violence*, 1908), u kojem zagovara i opravdava političko nasilje, a pisao je i o mitovima kao osnovnoj motivaciji ljudi, klase i političkih partija. Odbacivao je ideje teoretičara koji su verovali u neminovnu i evolucionu promenu, naglašavajući značaj ljudske volje i direktnе akcije, odnosno stalnih akcija sa ciljem uništenja kapitalizma i ostvarivanja radničke kontrole.

Sindikalizam je tip nekapitalističkog ekonomskog sistema koji počiva na organizaciji privrede u kojoj su glavni akteri sindikati (kojima upravljaju radnici).

oruđu. Takođe treba istaći da je Sorelova ideja o snazi mitova u političkom i svakodnevnom životu inspirisala i marksiste i fašiste.

Za istaknutog američkog antropologa Kliforda Gerca ideologija je predstavljala sistem simbola.⁷⁰ Poput Manhajma, on je tragao za relativno neutralnom definicijom koja bi mogla da koristi društvenim naučnicima. Kao antropolog, Gerc je pisao da ideologija potiče iz kulture koja proizvodi skup psihološki zadovoljavajućih simbola koji unose red u svet u kojem živimo tako što nudi mehanizme preko kojih se taj svet može razumeti. Slično Sorelu, savremenih francuskih filozof Pol Riker je razvio teoriju ideologije koja je naglašavala važnost "osnivačkih" mitova koji zbližavaju ljudе i pomažu da se stvori nacionalni identitet.⁷¹ Osim toga, isticao je stav da su ovi mitovi lažni i otvoreni za kritiku i izazove i zato za njega ideologija poseduje i negativne i pozitivne elemente i ovu reč je, takođe, koristio na neutralan način kako bi bolje razumeo ljudsko ponašanje. Kanadski filozof i društveni teoretičar Čarls Tejlor koristio je frazu "društveni imaginarijum" na način na koji se obično koristi termin "ideologija".⁷² U pitanju je zajedničko razumevanje koje omogućava zajedničke prakse i naširoko prihvaćen osećaj legitimite, pri čemu su ova razumevanja najčešće izražena u raznim pričama i mitovima.

Na kraju, potrebno je posvetiti pažnju i raspravi o razvoju ljudskih društava, društvene stratifikacije, a samim tim i ideologija, u neoevolucionoj teoriji američkog sociologa Gerharda Lenskog.⁷³ Njegova teorija naglašava razne stadijume društvenog razvoja koji su pod uticajem tehnologije preživljavanja, populacione dinamike, sociopolitičke organizacije, okruženja i ideologije. Prema Len-

⁷⁰ Kliford Gerc (Clifford James Geertz, 1926–2006) je bio američki antropolog koji je više od tri decenije viđen kao najuticajniji kulturni antropolog u Sjedinjenim Državama. Na univerzitetu u Čikagu razvio je teorijski okvir simboličke antropologije, koji je insistirao na značaju simbola u konstrukciji značenja, a kulturu je opisivao kao prvenstveno sistem simboličkih formi putem kojeg ljudi komuniciraju i formiraju znanje.

⁷¹ Pol Riker (Paul Ricoeur, 1913–2005) je bio uticajni francuski filozof koji se bavio fenomenima kao što su jezik, interpretacija teksta, mitologija, psihanaliza, metafore itd. Držao je katedru za filozofiju na Sorboni, a radio je i na Univerzitetu u Čikagu.

⁷² Čarls Tejlor (Charles Taylor, rođ. 1931.) je kanadski filozof koji se bavi političkom filozofijom, filozofijom društvenih nauka i istorijom filozofije. Značajan je i po svojoj filozofiji komunitarizma, gde insistira na značaju društvenih institucija i zajednica za formiranje individualnog značenja, identiteta i sopstva.

Komunitarizam je ideologija koja počiva na značaju odgovornosti pojedinca za zajednicu, odnosno na društvenom značaju društvenih zajednica, a posebno porodice.

Društveni imaginarijum je koncept koji označava skup vrednosti, institucija, zakona i simbola koji su uobičajeni određenoj društvenoj grupi i/ili društvu, a putem kojeg pojedinci zamišljaju ili osmišljavaju svoja društva kao celinu. Drugim rečima, u pitanju je kreativna i simbolička dimenzija društvenog sveta, na osnovu koje individue organizuju svoj društveni život.

⁷³ Gerhard Lenski (Gerhard Emmanuel Lenski, rođ. 1924.) je američki sociolog, poznat po svom radu iz sociologije religije i društvene nejednakosti, a posebno po svojoj društvenoj teoriji sociokultурне evolucije. Tehnološki progres je isticao kao osnovni faktor u evoluciji društava i kultura, fokusirajući se na koncept proizvodnje i upotrebe informacija. Na osnovu nivoa razvoja tehnologije, komunikacije

skom, tehnologija preživljavanja (tehnologija koju koriste pripadnici društva kako bi sebi omogućili da prežive) predstavlja ključni faktor koji omogućava (ali ne determiniše) društvene razlike, uključujući tu i nivo stratifikacije unutar društava i među njima. Unutar društva se zatim razvija ideologija kako bi omogućila razumevanje postojećih materijalnih uslova, što znači da predstavlja kulturne informacije koje se koriste radi interpretiranja ljudskog iskustva i poretka društvenog života.

Glavna premisa teorije Lenskog jeste da društvene razlike počinju u domenu tehnologije i da se zatim šire u gotovo svaku drugu sferu života. S obzirom na to da nivo i oblik tehnologije variraju među društвима, isto važi i za ideologiju, što je analogno Marksovom razumevanju ovog pojma. Dakle, sistemi stratifikacije su osetljivi na ekonomije na kojima počivaju i menjaju se zajedno sa promenom u njima. Ukratko, teorija sociokulturalnog razvoja i promene Lenskog tvrdi da promene u nivoima stratifikacije zavise od promena u načinima preživljavanja. Na primer, prelazak sa drvenog štapa za kopanje (u jednostavnim hortikulturnim društвима) na metalni štap (u naprednim hortikulturnim društвима) omogućava povećanje ekonomске nejednakosti.⁷⁴ Tada se mogu promeniti i ideologije i njih obično koriste elite kako bi legitimizovale nejednakosti distribucije moći i bogatstva.

(1) Tehnologija preživljavanja u *društвима lovaca i sakupljača* opisuje se kao ono što se moglo naći u prirodi, jer su kao alati korišćene kosti, drvo i kamen. Nejednakost u ovim društвима varira, ali uopšteno posmatrano ograničena je na funkcionalnu nejednakost. Ideologija koja u njima postoji obično je animizam, tj. religijsko verovanje da duhovi naseljavaju sve u prirodi, i koristi se kako bi se objasnile nejednakosti po pitanju prestiža. Dominantno verovanje jeste da su prestižne individue u bliskoj vezi sa ritualima duhova i da su blagoslovene kad im udovolje. Sve u svemu, zbog ograničene tehnologije preživljavanja društва lovaca i sakupljača su relativno jednakih, odnosno sa veoma malo nejednakosti po pitanju prestiža, a ideologija ima veoma malo uticaja na društvenu promenu.

(2) U *jednostavnim hortikulturnim društвима* zemlja i alati su lako dostupni bilo kom pripadniku društva (koji želi samo malo da se potradi), zbog čega nema većih nejednakosti po pitanju materijalnog stanja. Međutim, u odnosu na lovačko-sakupljačka društва ovde postoje veći varijeteti po pitanju vlasništva koji su posledica sedelačkog karaktera jednostavnih hortikulturnih društава. Štap za kopanje omogućava baštovanstvo, koje zauzvrat umanjuje uzdanje u lov i stabilizuje zajednicu po pitanju pokretnosti. Veća trajnost naseljavanja povezana je sa ideologijom i privrede razlikovao je društva lovaca-sakupljača, prosta agrarna društva (bez pluga), razvijena agrarna društva, industrijska društva i posebna društva (npr. ribolovačka i slično). Ljudske mogućnosti za rast populacije takođe je video kao značajan faktor sociokultурне evolucije.

⁷⁴ Jednostavna hortikulturna društva su sedelačka društva čija privreda počiva na prostoj obradi zemlje i koja obično nastaju iz lovačko-sakupljačkih društава. U pitanju su i društva sa niskim nivoima društvene nejednakosti, pri čemu različiti društveni položaji najčešće počivaju na društvenom statusu.

koja naglašava važnost srodstva, sve češće obožavanje predaka i religijske rituale.

(3) I u *naprednim hortikulturnim društвима* bogatstvo, privilegije i status su direktno povezani sa distribucijom dobara i usluga u njima, u čemu glavnu ulogu igraju vladari i ratnička klasa. U ovim društвима stoga dominiraju ekstremna eksplatacija kraljevih podanika, brojna klasa robova bez ikakvih prava, žrtvovanje ljudi i razmena žena. Lenski naglašava da u ovom tipu društava ideologija počinje da igra glavnu ulogu u društvenom razvoju. Tradicionalna verovanja u kult ratnika obično su dovodila do sve češćeg ratovanja, tako da je došlo do daljih promena u društvenom razvoju.

4) U *feudalnim* ili u *agrarnim društвима* dolazi do sve veće podele između rukovodenja, posedovanja zemlje, urbane pismene klase i nepismene ruralne mase. Drugim rečima, u mnogim društвима ovakvog tipa od seljaka se zahtevalo da sav proizvedeni višak daju elitama, čime su klasne razlike postale naglašene kao nikad ranije. Vojna sila je obično korišćena za sakupljanje poreza, dobara i kontrolisanje seljačke populacije, a ova ekonomska i politička kontrola obično je pravdانا pozivanjem na religiju. Zapravo, religija je postala glavno polje ideološke kontrole i u ovom periodu crkva i država počinju da se odvajaju, ali elite su ostale blisko povezane sa sveštenstvom koje je zauzvrat branilo elite i pravdalo njihove privilegije preko pozivanja na božanstvo i nasleđivanje. Ideologija je zato bila čvrsto kontrolisani ishod koji je kontinuirano rekonstruisan kako bi opravdao postojeće stanje – kako se stratifikacija zaoštravala usled tehnologije promenila se i ideologija.

(5) U *industrijskim društвима* dolazi do značajne tehnološke promene koja se ogleda u sve većem zauzdavanju energije mašina. Industrijalizacija je revolucionarna i po tome što zaustavlja (dotadašnji) trend povećanja nejednakosti i obrće ga – dok se mogućnosti za nejednakost povećavaju i usložnjavaju, standard življenja za prosečnu osobu raste. Usled velikog povećanja ekonomskih viškova i socioekonomskih transformacija ideologije industrijskih društava su se takođe promenile kako bi se pronašao smisao u svim tim promenama. Nove sekularne ideologije poput demokratije i kapitalizma zamenile su tradicionalna verovanja, a one su branile slobodno tržište i interes bogatih. Ekonomski viškovi su rasli, no, za razliku od prethodnih trendova sve veće ekonomске nejednakosti, bogatstvo i dohodak nisu više bili toliko nejednako distribuirani – obrnuti trend u uvećanju nejednakosti koji karakteriše prelazak od agrarnih ka industrijskim društвима. Lenski pre svega tumači usponom demokratskih ideologija, uz još neke značajne faktore. Sa ovim ideologijama mnogi pojedinci i društveni slojevi mogli su da se udruže protiv nekolicine i da tako restrukturiraju društvo u svoju korist. Naime, kapitalistička industrijalizacija je stvorila krupnu i sve moćniju radničku klasu koja je pozivala na demokratizaciju društva jer su njihovi ekonomski interesi bili ugroženi.

2.9. Teza o kraju ideologije

Nakon Marksа i Manhajma bilo je još dosta pokušaja objašnjenja ideologije na razna načine, ali posebno uticajna bila je teza iz pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka o kraju ideologije. Ona se odnosi na navodno opadanje radikalnih i revolucionarnih političkih doktrina u razvijenim industrijskim društvima. Nakon Drugog svetskog rata, poraza nacizma i fašizma i propasti staljinizma, neki autori su počeli da tvrde kako stare ideologije iz osamnaestog i devetnaestog veka gube na značaju i snazi (npr. Remon Aron, Edvard Šils i Danijel Bel).⁷⁵ S tim u vezi, treba znati i da je frazu "kraj ideologije" prvi upotrebio Alber Kami, 1946. godine, a u sociologiju je ušla preko Remona Arona, čije se poglavlje u knjizi o kritici marksizma zvalo "Kraj ideoškog doba".⁷⁶ Bel je za svoju zbirku eseja o klasi i politici odabran naslov *Kraj ideologije*, ali se samo u epilogu eksplicitno bavio tom temom.

Remon Aron je pokušavao da pronađe vezu između teorije i akcije, ali i između opštih tendencija ljudskih kolektiviteta i onih koje su jedinstvene, kontingentne i slučajne. Fokusirao se na interakciju između istorijskog iskustva i političke volje, iako se udaljio od svakog istorijskog determinizma, navodeći da je istorija "otvorenog karaktera". Zagovarao je probabilističku teoriju istorije, koja bi u obzir uzimala i ono što je nužno i ono što je slučajno, baveći se i stvarima koje su se mogle dogoditi, kao i onima koje jesu. Pojedinci i narodi moraju imati svojevrsnu percepciju samih sebe, svoje prošlosti i svoje budućnosti, u čemu ideologije igraju ključnu

⁷⁵ Remon Aron (Raymond-Claude-Ferdinand Aron, 1905–1983) je bio francuski filozof, sociolog, politikolog i novinar. Radio je i kao šef kabinet-a francuskog ministarstva obrazovanja, a upamćen je po svom delu *Opium za intelektualce* (*L'Opium des intellectuels*, 1955), u kojem aludira na Marksov opasku da je religija opijum za narod, tvrdeći da je u posleratnoj Francuskoj marksizam postao opijum za intelektualce.

Edvard Šils (Edward Shils, 1910–1995) je bio američki sociolog i profesor na univerzitetu u Čikagu, Londonskoj školi za ekonomiju i Kembriđu. Poznat je po istraživanju uloge intelektualaca i njihovih odnosa u vezi sa društvenom moći i politikom. Interesantno je da nije imao formalno obrazovanje iz sociologije (diplomirao je francusku književnost), ali ga je primetio Luis Virt i angažovao ga je za svog asistenta. Držao je kurseve iz sociologije, socijalne psihologije, engleske književnosti, istorije kineske nauke i mnoge druge. Bio je jedan od najboljih poznavalaca sociologije Maksa Vebera, preveo je dela Karla Manhajma na engleski jezik, a bio je i član Američke akademije nauka i umetnosti.

Danijel Bel (Daniel Bell, 1919–2011) je bio uticajni američki sociolog, publicista i profesor emeritus na Harvardu. Postao je poznat po tezi o kraju ideologije, kao i o ideji o nastupajućem postindustrijskom društvu (kao društvu čija se osnovna privredna dinamika zasniva na uslužnim delatnostima), a bavio se i kulturnim protivrečnostima kapitalizma.

⁷⁶ Alber Kami (Albert Camus, 1913–1960) je bio francusko-alžirski filozof koji je 1957. dobio Nobelovu nagradu za književnost, a dve godine kasnije poginuo je u saobraćajnoj nesreći. Obično se smatra predstavnikom egzistencijalizma, iako je on sam to negirao, a povezuje se i sa apsurdizmom. U filozofiji, apsurd se odnosi na konflikt između ljudske tendencije da traga za smisalom života i njegove nesposobnosti da ga nađe. Dakle, ne misli se na logičku nemogućnost, već na ljudsku. Kamijeva najpoznatija književna dela su *Stranac* (*L'Étranger*, 1942; koji se na engleskom često prevodi i kao *Autsajder*) i *Kuga* (*La Peste*, 1947), a od filozofskih *Mit o Sizifu* (*Le Mythe de Sisyphe*, 1942).

ulogu.

Za Arona, političke institucije i procesi u modernom industrijskom društvu nisu bili samo refleksija određene industrijske osnove ili kapitalističkih društvenih odnosa. Politika je predstavljala nezavisnu sferu ljudske akcije, kao i ključnu dimenziju pri evaluaciji različitih društvenih tipova. Ideologije su "opijum intelektualaca" (iako je u tom smislu pre svega na umu imao levičarske ideologije), odnosno izraz kvarenja duha razuma i slobode – u pitanju je najveća pretnja institucijama koje su utemeljene na principima slobode. Međutim, ni Aron nije bio oslobođen određenih političkih vrednosti ili ideologija, pre svega svojevrsne konzervativne verzije liberalizma. Koncepti razuma i slobode za njega su bili suština starih francuskih republikanskih vrednosti u duhu prosvetiteljstva, a ne samo apstraktni koncepti. Interesantno je da je Aron bio svestan inkonzistentnosti sopstvenih kritičkih stavova prema ideologiji i bliskosti određenim liberalnim, ali i konzervativnim idejama, iako ovu nedoslednost nije rešavao.

Pojedinci su obdareni svojevrsnom samosvešću koja modifikuje sve apstraktne modele stvorene da bi se međusobno razumeli i tako sve sociološke teorije odlikuju određena ideologija sa svojim pozitivnim i negativnim vrednostima koje se ne mogu eliminisati na naučni način. U svojim bespōstednim i neprekidnim kritikama mitova političke levice i desnice, poseban predmet Aronovih napada bili su levičarski francuski intelektualci, naročito Sartr i Merlo-Ponti.⁷⁷ Analizirao je politički emocionalne koncepte u njihovim delima, pre svega kao dela u kojima se ideologija meša sa stvarnošću. Njegove ideje o "kraju ideologije" zato je potrebno posmatrati u ovom kontekstu, jer nije odbacivao uticaj ideologije na istoriju već je samo želeo da ukaže na opasnosti koje se perpetuiraju u njeno ime.

Zatim, u kontekstu konceptualizacije ideologije kao neutralnog termina ili teze o kraju ideologije važno je napomenuti i američkog sociologa Edvarda Šilsa. Mnogi njegovi tekstovi su bili uticajni, a nekoliko njih mogu se smatrati za klasične sociologije. Na primer, koautorski rad "Kohesiјa i dezintegracija Vermahta u Drugom svetskom ratu" ("The cohesion and disintegration of the Wehrmacht in World War II", 1948) predstavlja klasično objašnjenje solidarnosti vojnih jedinica i uloge ideologije je koja je sa njom povezana.⁷⁸ Centralni problem Šilsove sociologije bio

⁷⁷ Žan-Pol Sartr (Jean-Paul Sartre, 1905–1980) je bio francuski filozof, dramaturg, književnik i politički aktivista. Bio je jedna od ključnih figura filozofije egzistencijalizma i marksizma, a njegov rad je uticao na sociologiju, kritičku teoriju, teoriju književnosti itd. Dobitnik je Nobelove nagrade za književnost 1964. godine, ali ju je odbio.

Moris Merlo-Ponti (Maurice Merleau-Ponty, 1908–1961) je bio francuski filozof koji se bavio problemima značenja u ljudskom iskustvu, kao i percepcijom, jezikom, umetnošću i politikom. Tvrđio je da percepcija ima ključnu ulogu u razumevanju sveta.

⁷⁸ Vermaht (Wehrmacht, što znači "odbrambena snaga") je naziv za oružane snage nacističke Nemačke koje su se sastojale od kopnene armije, mornarice i avijacije, odnosno Luftwaffe, što znači "vazdušno oružje".

je pokušaj odgovora na temeljno pitanje sociologije i socijalne filozofije: kako je društvo moguće? On je mislio da društva postoje kroz varijetete veza koje ljudi formiraju jedni sa drugima u malim grupama, većim kolektivitetima, a čak i društvenim klasama ili nacijama. Ideologije ili sistemi verovanja neke od ovih veza čine snažnijim i relevantnijim od drugih, a društvo se može razumeti jedino ako se razume njegova svojevrsna prirodna istorija. Samo razumevanjem ideologije, religije, nauke, medija itd. nekog društva, njihovih različitih oblika i međusobnih veza, moguće je razumeti promene i poredak tog društva.

Teza o kraju ideologije danas se najčešće povezuje sa Danijelom Belom, koji je bio jedan od najpoznatijih sociologa svoje generacije (a verovatno i najčuveniji sociolog u američkoj javnosti), profesor emeritus na Harvardu, i često je svrstavan među vodeće američke intelektualce u periodu posle Drugog svetskog rata. Doktorirao je na Kolumbiji tezom koja je bila posvećena upravo kraju ideologije, odnosno iscrpljivanju političkih ideja u 1950-im godinama. Poznat je po predviđanjima o postindustrijskom društvu, po konzervativnim kritikama savremene kulture i po tezi da su ideološki konflikti u modernom društvu nestali.

Za Bela, ona je sekularna religija, odnosno skup ideja pomešanih sa strašću koje žele da transformišu čitav način života. Ideologija zato igra važnu funkciju konvertovanja ideja u društvene mehanizme prisile, a to čini preko strasti i kapaciteta da utiče na emocije i da kanališe njihove energije u političku akciju, kao što religija kanališe emocionalnu energiju u ritualne i artističke ekspresije. Ideologija je makar jednim delom mogla da popuni "psihički" jaz koji je ostavio proces sekularizacije u devetnaestom veku, time što je naglašavala kontinuitet kolektivnog trijumfa protiv individualne smrtnosti. Političke ideologije devetnaestog veka bile su osnažene i usponom klase intelektualaca koji su želeli da utvrde svoj status zbog nedostatka priznanja od strane buržoazije iz domena biznisa i pozitivnim vrednostima nauke koje su mogle da izmere i ukažu na to da se odvija neki progres.

Bel ističe da su danas te ideologije iscrpljene i za to daje tri uzroka:

- (1) nasilna represija vladajućih komunističkih partija nad građanima,
- (2) popravljanja loših posledica kapitalističkog tržišta nastankom države blagostanja,

(3) nastanak novih filozofija, kao što su egzistencijalizam i humanizam, koje naglašavaju stoičko-teološku ontologiju čovečanstva i koje se suprotstavljaju romantičarskim filozofijama kao što su marksizam i liberalizam, a koje naglašavaju mogućnost usavršavanja ljudske prirode.⁷⁹

⁷⁹ Stoicizam je bio filozofski pokret osnovan u Atini krajem 4. veka pre nove ere, u kojem centralnu ulogu igra koncept prirode. Za stoike, ključ ljudskog ispunjenja ili sreće jeste život u skladu sa prirodom, a njihova filozofija je bila zasnovana na ovoj koncepciji životnog cilja. Izučavanje prirodnog sveta bilo je od centralnog značaja za skoro sve stoike, a za njih je ljudska priroda pre svega ispunjena racionalnošću (i koja je, kada se razvije do kraja, božanska po svojoj savršenosti). Bog je u potpunosti racionalna sila koja je odgovorna za svet i njegovu uređenost, a izraz ljudske prirode i prirode kosmo-

To sve znači da su za radikalnu inteligenciju stare ideologije izgubile svoju "istinu" i moć ubedivanja i Bel kaže da malo ko veruje u to da utopistički društveni inženjering može da stvori novu utopiju društvene harmonije. Upravo ovo govori o tome da se ideološko doba završilo, jer verovatno malo koji liberal veruje u to da država ne treba da ima neku ulogu u ekonomiji, kao što malo koji konzervativac veruje da je država blagostanja put ka siromaštvu.⁸⁰ Bel ističe da među intelektualcima postoji neki grubi konsenzus o političkim pitanjima:

- prihvatanje države blagostanja,
- poželjnost decentralizovane moći,
- zagovaranje sistema mešane ekonomije,
- insistiranje na političkom pluralizmu.

Potrebno je naglasiti da on nije u potpunosti oduševljen ovim razvojem, tako da zagovara povratak strasti u politiku, brine se o tome kako u nju kanalizati energije mladih, a insistira i na zadržavanju utopija kao fokusa ljudskih aspiracija, jer bez njih društvo se svodi na besmisleni materijalizam. U vezi sa navedenim idejama, Mils je tvrdio da Belovo shvatanje o kraju istorije i ideologije nema akademsku objektivnost i smatrao je da endizam pre predstavlja političku modu koja zanemaruje stvarnost siromašnih država.⁸¹ Iстичао је да сvi концепти о "крају нечега" обично прикривају политичку апатију и одбрану *status quo-a*, односно да endizam i sam представља идеологiju о kraju ideologije, a ne kraj ideologije. Promena фокуса Belovih текстова tokom devedesetih verovatno reflektuje uticaj kritika koje су му упутили левићарски оријентисани sociolozi (poput Milsa), u vezi sa tim da su njegove ideje o kraju ideologije i postindustrijskom društvu zastarele (iako je on besno reagovao na sve kritike koje su ga svrstavale u intelektualnu desnicu).⁸²

sa jeste čovekov kapacitet za logiku.

Ontologija označava filozofsko izučavanje prirode bića, egzistencije ili stvarnosti uopšte. Bavi se pitanjima o tome koji entiteti postoje, kako se oni mogu grupisati, kakav je njihov odnos u hijerarhiji i kako se mogu deliti na osnovu sličnosti i razlika.

⁸⁰ Država blagostanja (ili socijalna država) označava koncept vlasti u kojoj država igra ključnu ulogu u zaštiti i promociji ekonomskog i socijalnog blagostanja građana. Za prototipove moderne države blagostanja obično se smatraju skandinavske zemlje, odnosno Švedska, Norveška, Danska i Finska. U pitanju je tip uprave orijentisan ka punoj zaposlenosti, smanjivanju siromaštva i klasnih razlika, odnosno jakoj socijalnoj zaštiti, uz državno finansiranje zdravstvenih i penzionih fondova itd. u okvirima kapitalističke privrede. Za period uspona modernih država blagostanja obično se smatraju 1950-e i 1960-e godine (iako do formiranja države blagostanja u Švedskoj dolazi još 1930-ih godina).

⁸¹ Endizam se odnosi na (obično optimističku) ideju o tome da je nastupio ili da će uskoro nastupiti kraj određenih krupnih i dugotrajnih društvenih procesa, najčešće onih koje imaju negativni karakter. Ovakva razmišljanja su karakteristična za istinski završetak nekih krupnih istorijskih događaja, poput Drugog svetskog rata ili Hladnog rata.

⁸² Postindustrijsko društvo je ideja ili koncept u društvenim naukama prema kojem savremeno društvo karakteriše dominacija uslužnog privrednog sektora koji stvara više bogatstva od proizvodnog, industrijskog sektora. S tim u vezi, i nekadašnje industrijsko društvo je ustupilo mesto društvu koje je uslužnog, odnosno postindustrijskog karaktera.

Može se reći da su teoretičari kraja ideologije zastupali ideju da je stara ideološka politika potrošena i da na scenu stupa novi pragmatizam u razvijenim industrijskim društвima – revolucionarna strast je navodno zamenjena pragmatičnim korak po korak pristupom društvenoj promeni. Dakle, Bel i njemu slični društveni naučnici poput npr. Simora Martina Lipseta su zapravo slavili trijumf socijalne verzije liberalnog pragmatizma.⁸³ Ovom “trijumfu” navodno je doprinelo i opadanje značaja političkih mitova (o kojima je govorio još Sorel), odnosno sistema mišljenja i programa koji generišu emocionalne reakcije među masovnim sledbenicima. Ova teza ne isključuje postojanje ideologija u manje razvijenim društвима, kao ni povremene revolucionarne ispade u razvijenim društвимa, ali suština jeste u ideji da je doba velikih ideologija završeno i da ideologija nema više značajnu ulogu u modernim industrijskim društвимa.

Kraj ideologije ne podrazumeva kraj političkih debata i konfliktata, već se misli na to da debate i konflikti nisu više pod uticajem totalizirajućih, utopijskih vizija koje podstичu ljude na revolucionarnu akciju. Politički procesi sve više bivaju institucionalizovani u okviru pluralističkog okvira u kojem se političke grupe ili partije nadmeću za moć i implementiraju pragmatičnu politiku društvenih reformi. Ipak, krajem šezdesetih i tokom ekonomskih recesija sedamdesetih i osamdesetih godina postalo je jasno da teza o kraju ideologije nije adekvatna jer je ideologija ostala veoma značajan aspekt politike i u zapadnim društвимa, o čemu svedoče tačerizam i uspon neoliberalizma, kada ideologija ostvaruje značajan uticaj na domen politike. Međutim, Danijel Bel je dosta godina nakon svoje knjige *Kraj ideologije* (*The End of Ideology*, 1960) i dalje tvrdio da je bio u pravu kad je pisao da se ideologija zavrшила, ali da postoji neka nova istorija, a pri tom je mislio na to da se nacije ili etničke grupe sveta bore za svoj specifični identitet u svetu. Međutim, teza o kraju ideologije je već krajem 1960-ih godina izgubila na popularnosti, pre svega zbog narastajuće snage komunizma i radikalizma u zemljama “Trećeg sveta”, kao i zbog rastućeg nezadovoljstva i pobuna u zemljama Zapada.⁸⁴ Ipak, slomom komunističkih režima 1990-ih godina endizam se ponovo (na kratko) vratio u modu.

Debata o kraju ideologije koja je započela 1950-ih i 1960-ih godina ponovo pos-

Uslužni ili “treći” sektor (“prvi” sektor je poljoprivreda, a “drugi” industrija) u privredi označava aktivnosti u kojima ljudi nude svoje znanje i vreme da bi uvećali produktivnost. Krajnji rezultat ovog privrednog sektora su različite usluge, kao npr. transport, distribucija, prodaja, preprodaja (robe), ali i usluge u restoranima, bioskopima itd. Dakle, fokus uslužnog sektora jeste na interakciji među ljudima, a ne na proizvodnji.

⁸³ Simor Martin Lipset (Seymour Martin Lipset, 1922–2006) je bio američki sociolog koji se bavio političkom sociologijom, društvenom stratifikacijom, javnim mnjenjem i sociologijom intelektualnog života. Pisao je i o uslovima za pojavu demokratije iz komparativne perspektive.

⁸⁴ Termin “Treći svet” je označavao zemlje koje nisu svrstane u jedan od dva bloka, odnosno države pod uticajem kapitalističkih Sjedinjenih Država (Prvi svet) i komunističkog Sovjetskog Saveza (Drugi svet), a obično je obuhvatao siromašne i nerazvijene države, te se koristi i u pejorativnom smislu.

taje aktuelna kada američki politikolog i tadašnji zvaničnik Stejt Departmenata Frensis Fukujama objavljuje rad “Da li smo dosegli kraj istorije?” (“Have we reached the end of history?”, 1989), a kasnije i knjigu *Kraj istorije i poslednji čovek* (*The End of History and the Last Man*, 1992).⁸⁵ U ovoj knjizi tvrdi da je liberalizam (što je njegov termin za demokratski kapitalizam) očigledno “pobedio” sve ostale ideologije i da njemu nijedna druga ideologija ne predstavlja ozbiljan izazov. Razlog za ovakve tvrdnje Fukujama je video u okončanju Hladnog rata i u padu Berlinskog zida (1989. godine), odnosno u kolapsu istočnog ili komunističkog bloka. Zato pod frazom “kraj istorije” nije podrazumevao kraj svih istorijskih zbivanja ili svakodnevnih događanja, već “samo” kraj ideoloških sukoba vođenih sa ciljem globalne prevlasti konkretne ideologije i ekonomskog sistema. Za njega, svet je početkom 1990-ih godina došao u stanje u kojem više ne postoje fundamentalne protivrečnosti, kako u političkim ideologijama tako i u političkoj praksi.

Iz navedenih razloga Fukujama bio je povezivan sa neokonzervativnim pokretom u Sjedinjenim Državama, koji započinje sa administracijom američkog predsednika Ronalda Regana, ali se tokom administracije Džordža Buša mlađeg distancirao od neokonzervativizma.⁸⁶ Teza o kraju istorije bila je predmet brojnih kritika, a mnogi autori smatraju da su je opovrgnula i mnoga globalna dešavanja poput raznih konfliktata, uspona islamskog fundamentalizma itd. Istovremeno, ova teza je ponekad i pogrešno tumačena kao ideja o kraju sveta (kakva postoji u raznim religijama), što nije adekvatno. Fukujama nije govorio o kraju sveta, života ili ljudske rase, već o nastupanju stanja u kojem ljudski život u budućnosti traje beskonačno, ali bez krupnih promena u društву, ekonomiji ili sistemu vladavine. Treba istaći i to da on nije autor sintagme “kraj istorije”, koju je još 1861. godine koristio francuski filozof i matematičar Kurno kako bi označio upravo kraj istorijske dinamike usled gradualnog usavršavanja građanskog (liberalnog) društva.⁸⁷

Moguće je tvrditi i to da je teza o kraju ideologije bila po sebi ideološka i da prati ideju o totalitarizmu 1950-ih godina koji je ohrabrilava i američka vlada. Prema ovoj ideji, i politički sistemi Sovjetskog Saveza i nacističke Nemačke proglašeni su ideološkim političkim sistemima koji su vodili u brutalne diktature, totalitarizam

⁸⁵ Frensis Fukujama (Francis Fukuyama, rođ. 1952.) je američki politikolog, ekonomista i publicista, poznat po svom konceptu kraja istorije. Govorio je da su liberalizam i tržišni kapitalizam Zapada odneli ideološku pobedu nad svojim alternativama, iako je vremenom modifikovao svoje stavove.

⁸⁶ Džordž Buš mlađi (George W. Bush, rođ. 1946.) je bio 43. predsednik Sjedinjenih Američkih Država, od 2001. do 2009. godine. Diplomirao je na univerzitetu Jejl i na Harvardskoj školi za biznis, a upamćen je po pokretanju tzv. Rata protiv terora, međunarodnoj vojnoj kampanji koja je obuhvatila i rat u Avganistanu (2001.) i rat u Iraku (2003.). Vodio je i konzervativnu unutrašnju politiku, smanjujući poreze i budžetska izdavanja uz zagovaranje veće slobode tržišta.

⁸⁷ Antoan Kurno (Antoine Augustin Cournot, 1801–1877) je bio francuski filozof i matematičar, ali ostvario je značajan uticaj i u ekonomiji, naročito teorijama o monopolu i duopolu, odnosno oligopolu.

i svetski rat. S druge strane, endizam nije samo prosti zapadni trijumfalizam, već je zasnovan i na zamislima o tome kako ideologije nastaju i propadaju. U osnovi endizma jeste pretpostavka o tome da je širenje blagostanja umanjilo društvene sukobe na kojima su se zasnivale radikalne ideologije. Drugim rečima, u pitanju je ideja prema kojoj ideologije nisu nešto što je inherentno svim društvima (kao sredstvo za društveno povezivanje ili za društvene promene), nego nešto što sejavljuje u periodima napetosti ili krize. Takođe, endizam počiva na pretpostavci da su ideologije poput komunizma i fašizma bile oblici sekularne religije, zasnovane na veri i iracionalnom načinu mišljenja. Iz navedenih razloga pretpostavljaljalo se da ovakve ideologije propadaju zbog porasta masovnog obrazovanja, uvećane svesti intelektualaca itd. Zato i Belove i Fukujamine ideje ostaju korisne (jedino) kao polazna osnova za rasprave o ideološkim trendovima posle Drugog svetskog rata, jer impliciraju i skup pretpostavki o tome kako dolazi do uspona i pada ideologija.

3. LIBERALIZAM

Termin "liberal" je u upotrebi od 14. veka, ali ima širok spektar značenja. Odnosio se na klase slobodnih ljudi ili "slobodnjaka" (koji nisu kmetovi ili robovi), kao i na velikodušnost ili otvorenost duha, kada je počeo da se vezuje za šire shvaćenu ideju slobode. "Liberalizam" u modernom smislu te reči, kao politička filozofija i politička ideologija, pojavio se tek počekom 19. veka (prvi put je upotrebljen u Španiji 1812. godine). Kao sistematski pogled na svet najverovatnije nije ni postojao pre 19. veka, ali bio je zasnovan na teorijama i idejama koje su se razvijale tokom prethodnih tri stotine godina.

Liberalne ideje su rezultat sloma feudalizma u Evropi, kojeg je zamenio rast tržišnog ili kapitalističkog društva. U mnogim pogledima ove ideje su izraz težnji srednje klase u usponu (dok je konzervativizam izraz težnji aristokratije, a socijalizam radničke klase), čiji interesi dolaze u sukob sa moćima monarhije i zemljoposedničke aristokratije. Ideje liberala prvo bitno su bile radikalne i oni su tražili krupne, a ponekad i revolucionarne promene. Naime, engleska Slavna revolucija, kao i Američka i Francuska revolucija, sadržale su mnoge liberalne elemente, iako se sama reč nije koristila.⁸⁸ Liberali su doveli u pitanje apsolutnu moć monarhije, koncept božanskog prava kraljeva, kao i vlast i autoritet crkve, a umesto apsolutizma branili su ustavnu i reprezentativnu (predstavničku) vlast naroda. Kritikovali su i političke i ekonomске privilegije plemstva i feudalni sistem u kojem je društveni položaj bio određen rođenjem.

Devetnaesti vek je u velikoj meri bio vek liberalizma, pošto je širenjem industrijalizacije dolazilo do trijumfa liberalnih ideja koje su branile industrijalizovani i trži-

⁸⁸ Rezultat revolucije 1688. godine, poznatije pod imenom Slavna revolucija, bilo je svrgavanje kralja Džejmsa II (James II, 1633–1701) od strane engleskih parlamentaraca i uz pomoć holandskog plemića Vilijama Oranskog (William of Orange, 1650–1702). U pitanju je izuzetno značajan događaj za političku istoriju Engleske i Evrope, budući da je englesko plemstvo tada izdejstvovalo da vlast kralja definitivno pređe u ruke Parlamenta donošenjem Povelje o pravima, 16. decembra 1689. godine. Ovim aktom kralj nije više mogao da odbija zakone koje je doneo Parlament, nije mogao svojevoljno da diže poreze, ni da jača vojsku u mirnodopsko vreme bez odluke Parlamenta. Zbacivanje Džejmsa II sa vlasti označilo je početak moderne parlamentarne demokratije u Engleskoj, kao prvog oblika vladavine te vrste na svetu. Nijednom nakon Slavne revolucije engleski monarh nije imao apsolutnu vlast, a Povelja o pravima postala je jedan od najvažnijih dokumenata u engleskoj i svetskoj političkoj istoriji.

Džejms II je bio kralj Engleske koji je vladao od 1685. do 1688. godine, a poznat je i kao poslednji engleski katolički kralj. Mnogi njegovi podanici nisu mu verovali zbog njegove verske politike i apsolutističkog načina vladanja. Svrgnut je u Slavnoj revoluciji 1688. godine.

Vilijam Oranski je bio holandski protestantski plemić i kralj Engleske, Irske i Škotske od 1680. do 1702. godine. Englesku krunu je dobio nakon Slavne revolucije, kao zet svргнутog engleskog kralja Džejmsa II. Vladao je zajedno sa svojom suprugom koja je bila Džejmsova čerka, kao i samostalno nakon njene smrti. Učestvovao je u mnogim ratovima vođenim protiv katoličke Francuske, zbog čega je smatrana vođom protestantizma. Iza njegovog ugleda stajala je vojska i moćna flota, a njegova vladavina označila je početak kraja dinastije Stjuart.

Monopol je tržišno stanje u kojem se na strani ponude nalazi samo jedan prodavac koji je u mogućnosti da odlučujuće utiče na formiranje cena, a na strani potražnje nalazi se mnoštvo kupaca bez mogućnosti izbora drugog dobavljača i uticaja na cenu. Duopol je situacija u kojoj na tržištu postoje dva prodavca koji u međusobnom dogовору određuju cenu proizvoda, a u oligopolu učestvuje više prodavaca u dogоворu ove vrste.

šni ekonomski poredak koji je "slobodan" od uplitanja vlade, a u kojem su poslovi vođeni isključivo profitom. Zapadni politički sistemi danas su takođe toliko oblikovani liberalnim idejama i vrednostima da se obično klasifikuju kao liberalne demokratije, a ideje kao što su sloboda govora, sloboda veroispovesti, pravo na ličnu svojinu takođe su izvedene iz političke filozofije liberalizma. Drugim rečima, on je postao dominantna ideologija industrijalizovanog Zapada, a prema određenim interpretacijama postoji nužna i neizbežna veza između liberalizma i kapitalizma.

3.1. Glavni mislioci i teoretičari liberalizma

Među misliocima koji se smatraju za osnivače političke filozofije i ideologije liberalizma izdvajaju se Tomas Hobs (Thomas Hobbes, 1588–1679), Džon Lok (John Locke, 1632–1704), Adam Smit (Adam Smith, 1723–1790), Džeremi Bentam (Jeremy Bentham, 1748–1832), Benžamen Konstan (Benjamin Constant, 1767–1830), Vilhelm fon Humbolt (Wilhelm von Humboldt, 1767–1835), Džejms Mil (James Mill, 1773–1836) i Džon Stjuart Mil (John Stuart Mill, 1806–1873), čije ideje pripadaju tradiciji klasičnog liberalizma. Uz to, važno je izdvojiti i doprinose autora kao što su Tomas Pejn (Thomas Paine, 1737–1809), Tomas Hil Grin (Thomas Hill Green, 1836–1882), Herbert Kroli (Herbert Croly, 1869–1930), Džon Djui (John Dewey, 1859–1952) i Džon Rols (John Rawls, 1921–2002), koji utiču na formiranje modernog (socijalnog) liberalizma. Zatim se izdvajaju mislioci koji doprinose formulisanju tzv. neoklasičnog liberalizma (i/ili neoliberalizma), kao što su Karl Menger (Carl Menger, 1840–1921), Ludvig fon Mizes (Ludwig von Mises, 1881–1973) i Fridrih Hajek (Friedrich Hayek, 1899–1992). Mnogi od spomenutih klasičnih autora doprinose i konceptualizaciji libertarianizma, koji je nedvosmislenije formulisan u delima autora poput Ajn Rend (Ayn Rand, 1905–1982) i Roberta Nozika (Robert Nozick, 1938–2002).

Glavna preteča liberalizma bio je *Tomas Hobs*, a ideje koje je on izneo u *Levijatanu* (*Leviathan*, 1651) reflektuju većinu osnovnih prepostavki i prioriteta liberalne tradicije. Hobsova politička teorija pokušava da razume poreklo države preko individualnih interesa i on zamišlja uslove u kojima nema države i gde ljudi imaju potpunu slobodu da delaju kako žele, ali smatra da je takvo stanje izuzetno loše i da zato individue biraju da odustanu od svoje potpune slobode i voljno se potčinjavaju apsolutnom autoritetu političkog suverena koji ih čuva i štiti. Dakle, država stiče legitimitet preko konsenzusa individua.

Hobs prepostavlja da su u prirodnom stanju svi ljudi jednaki i slobodni i da žele da zadovolje sve svoje impulse. Takođe, ljudi su u takvom stanju kompetitivni, nesigurni i sujetni, te je konflikt zbog toga nusproizvod ljudske prirode. Zato je prirodno stanje zapravo stanje rata sviju protiv svih i život u takvim uslovima je veoma brutalan, kratak i jadan. Ipak, ljudi su dovoljno racionalni da shvate na koji

način mogu da napuste prirodno stanje, a to se čini putem društvenog ugovora koji uspostavlja suverena koji je dovoljno jak da ih zaštitи u borbi jednih protiv drugih, ali i od napada spolja.⁸⁹ Ova autoritarna državna uprava je suprotnost liberalnim idealima lične slobode i autonomije, tako da u nekom suštinskom smislu Hobs nije liberal, ali njegove teze o važnosti individue, značaju konsenzusa za politički legitimitet i prirodnosti ljudske slobode i jednakosti anticipiraju ključne liberalne ideje. Zbog svog shvatanja ljudske prirode on žrtvuje individualnu prirodnu slobodu zarad lične bezbednosti i to ga sprečava da bude liberalni politički teoretičar u pravom smislu.

Iz navedenih razloga za promociju liberalizma verovatno je najodgovorniji *Džon Lok* i njegovo delo *Dve rasprave o vladi* (*Two Treatises of Government*, 1689). On prihvata neke Hobsove ideje, uključujući tu i koncepte prirodnog stanja i društvenog ugovora, ali njegove pretpostavke o ljudskoj prirodi odvode ga u drugom političkom smeru. Lok svoju teoriju počinje opisom ljudi u prirodnom stanju i tvrdi da postoje prirodni zakoni, uključujući sprečavanje individua da naštete drugima po pitanju njihovog života, zdravlja, slobode ili imovine. Ljudi su dovoljno racionalni da shvate ove prirodne zakone i dovoljno moralni da ih poštiju, tako da ukoliko individua prekrši prirodne zakone onda drugi imaju pravo da te zakone primene i da kazne prekršitelja proporcionalno zločinu ili prekršaju. Međutim, Lok tvrdi da ljudi ne mogu da budu objektivni kada su u pitanju njihovi interesi, tako da su kazne nekad preterane, što opet dovodi do kršenja prirodnih zakona, čime se stvara začaranji krug. Stoga je prirodno stanje nezgodno i, kako bi se ta situacija izbegla, racionalni ljudi sklapaju ugovor ne bi li stvorili državu kao medijatora koji bi rešio nesporazume među ljudima. Država tako postaje nepristrasni sudija, potrota i egzekutor. Zato je njena primarna funkcija da objektivno primenjuje prirodni zakon i da omogući građanima da uživaju u svom životu, zdravlju i imovini bez mešanja drugih. Ako država nije u stanju ili ne želi da ispunи svoje obaveze onda je ugovor prekršen i građani imaju pravo da se pobune.

Adam Smit je bio jedan od najuticajnijih političkih ekonomista Zapada, ali je prvo postao poznat kao filozof. Bio je jedna od ključnih figura škotskog prosvjetiteljstva, a njegovo delo *Bogatstvo naroda* (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1776) smatra se prvim modernim delom iz ekonomije i zato se

⁸⁹ Društveni ugovor je koncept društvene i političke teorije koji se bavi pitanjem porekla društva i legitimnosti autoriteta države nad individuom. Prema ovoj ideji, individue su se eksplisitno ili implicitno "dogovorile" ili "sporazumele" da se odreknu određenih individualnih prava i podrede autoritetu vladara ili države u zamenu za zaštitu svojih ostalih prava. Ovaj koncept se pojavljuje od sredine 17. do ranog 19. veka, iako se slične ideje mogu pronaći i ranije. Takođe, društveni ugovor često implicira stanje koje je postojalo pre njega, kao svojevrsno "prirodno stanje" bez društva, države ili vlasti. Teoretičari društvenog ugovora međusobno se razlikuju po svojim idejama, kao i implicitnim političkim ideologijama, a sami sadržaji njihovih teorija izuzetno variraju. Međutim, svima njima je zajednički pokušaj odgovora na to zašto bi se racionalno i slobodno ljudsko biće dobrovoljno odreklo svojih prirodnih prava i sloboda u korist nekakvog društvenog ili političkog poretka.

često naziva ocem moderne ekonomije i ideologom kapitalizma. U ovoj knjizi on iznosi svoju osnovnu ideju koja ga je i učinila slavnim i uticajnim – da rad pojedinca u racionalnom sopstvenom interesu i u slobodnoj ekonomiji uvećava blagostanje svih. Ova ideja predstavlja temelj tržišne privrede i pokazuje kako naizgled haotičan tržišni sistem poseduje unutrašnju logiku, pokoravajući se onome što je nazvao “nevidljivom rukom” tržišta.⁹⁰ Na primer, da bi neko zaradio novac za sebe, on na konkurenckom tržištu mora da pruži drugima nešto što oni cene odgovarajućom protivrednošću, čime nesvesno i nevoljno radi i u njihovom interesu. Kako Smit kaže: “Ne očekujemo mi večeru od dobrodušnosti mesara, pivara i pekara, već od njihovog čuvanja sopstvenog interesa”. Drugim rečima, ukoliko se poštuju tudi život i imovina, kao i ugovori na osnovu kojih ljudi trguju dobrima, obezbeđen je osnovni i “nevidljivi” način uskladišavanja različitih interesa u vidu tržišta – polazeći od sopstvenog interesa, pojedinci će sami znati šta mogu prodati (i po kojoj ceni) i to će i proizvoditi. Iz tih razloga nema potrebe da se bilo ko sa strane meša u tržišnu razmenu, određujući pojedincima šta da proizvode, u kojoj količini i po kojim cenama.

U skladu sa tim Smit je zagovarao slobodnu trgovinu unutar zemlje, ali i u međunarodnoj trgovini. Njegovo delo predstavlja napad na tada dominantan koncept merkantilizma, prema kojem je za jednu zemlju najvažnija količina zlata u rezervima i sposobnost države da popravlja trgovinske bilanse putem intervencija na tržištu.⁹¹ Njegov argument se zasnivao na tome da je slobodna trgovina između zemalja korisna za sve “narode”, tj. da uvećava dohodak i jedne i druge zemlje. Trgovina i kompeticija motivisana jedino ličnim interesom doprineće društvu kao celini zato što će cene držati niskim. Takođe, Smit nije bio naivan i bio je veoma obazriv prema preduzetnicima, upozoravajući na mogućnost monopolâ, odnosno njihovu “zaveru protiv javnosti” kako bi održali visoke cene. Uprkos popularnom mišljenju, on nije negirao svaku ulogu države, niti se protivio oporezivanju, carinama i subvencijama, već je verovao u to da država može doneti veliku korist ekonomskom životu ukoliko se bude bavila stvarima kao što su zaštita ugovora, imovine, državno obrazovanje za siromašne, infrastrukturni projekti (putevi, mostovi itd.). Za glav-

⁹⁰ “Nevidljiva ruka” (tržišta) je koncept kojim ekonomisti obično opisuju samoregulišuću prirodu tržišta. Ovu metaforu je prvi put upotrebio Adam Smit u *Teoriji moralnih osećanja*, a pomenuo ju je tri puta u svojim delima. Smatrao je da nevidljivu ruku stvara zbir sila pojedinačnih interesa, kompeticije i ponude i tražnje. Centralna razmimoilaženja između ekonomskih ideologija mogu se protumačiti i kao neslaganja oko toga kolika je realna snaga “nevidljive ruke”, odnosno koliko se tržišta zaista regulišu sama i bez intervencije spolja.

⁹¹ Merkantilizam je ekonomski doktrina prema kojoj je kontrola trgovine sa inostranstvom ključan faktor u izgradnji ekonomski i vojno snažne države. Ova doktrina je dominirala ekonomskom politikom Zapadne Europe od 16. do pozognog 18. veka, a nju obično karakterišu visoke carine na robu koja dolazi iz inostranstva u cilju zaštite domaće proizvodnje. Drugim rečima, merkantilizam ohrađuje izvoz i obeshrabruje uvoz i predstavlja je izvor mnogih evropskih ratova, a danas ga kao izvor ekonomskog napretka odbacuju gotovo svi ozbiljni ekonomisti.

nog pokretača ekonomskog napretka video je podelu rada koja donosi sve veću specijalizaciju znanja i veština radnika, i sa kojom ide veća efikasnost proizvodnje. Ipak, njegove rečenice o “nevidljivoj ruci” često se zloupotrebljavaju ili pogrešno interpretiraju.

Kada je reč o *Džeremiju Bentamu*, on je bio britanski filozof, pravni reformator i osnivač filozofije utilitarizma.⁹² Njegove ideje su postavile temelj za filozofski radikalizam koji doprinosi mnogim reformama u engleskom društvu, pre svega u državnoj administraciji, pravu, upravi i ekonomiji. Koristeći princip opšte korisnosti (“najveća sreća za najveći broj ljudi”) razvio je svoje opravdanje *laissez-faire* ekonomije, ustavne reforme i političke demokratije. Bio je i vodeći i veoma uticajni teoretičar filozofije prava, a poznat je i po odbrani individualnih i ekonomskih sloboda, odvajanja crkve i države, slobode izražavanja, jednakih prava za žene (govorio je kako je sa 11 godina postao svestan društvenog položaja žena i da mu je to bio glavni podsticaj za bavljenje društvenim reformama), prava na razvod, prava životinja. U eseju koji nije objavio tokom života, a koji je prvi put objavljen 1931. godine, kritikovao je kriminalizaciju homoseksualnosti. Iako ju je nazivao “nepravilnim zadovoljenjem seksualnog apetita”, isticao je da je u pitanju “prekršaj” koji se odnosi na privatnu sferu i da zato ne sme da bude predmet krivičnog gonjenja. Zagovarao je i ukidanje ropstva, smrtnе kazne i fizičkog kažnjavanja (uključujući tu i kažnjavanje dece). Iako je snažno branio individualna prava zasnovana na zakonu, koncepte prirodnog prava i prirodnih zakona nazivao je “besmislicom na štakama”.

Bentamov ideal nije bila sloboda koliko sigurnost, tako da je njegov korak ka radikalizmu bio izazvan verom u društvenu jednakost, sa jedne strane, i nepokolebljivom rešenošću da sve potčini odlukama razuma sa druge. Njegova sklonost ka društvenoj jednakosti odvela ga je u suprotstavljanje naslednoj monarhiji i aristokratiji, kao i u zagovaranje potpune demokratije. Kada se radi o pravu životinja, smatrao je da posedovanje razuma ne bi smelo da bude kriterijum za to da li neko ima prava, zato što bi tada ova prava trebalo uskratiti i deci i umno obolelima. Čuvena je njegova parola da “nije važno da li mogu da misle i govore, već da li mogu da pate”.

⁹² Utilitarizam je etička, pravna, socijalna, ekomska i psihološka teorija koja u ponašanju ljudi kao vrhunsku vrednost ističe vladavinu principa korisnosti, a ne zaštitu neke više moralne vrline ili vrednosti. Dakle, etika utilitarizma podrazumeva stav da je moralno ispravna akcija ona akcija koja proizvodi najviše dobra, i u tom smislu ispravne akcije se razumeju isključivo putem njihovih posledica. Klasični utilitaristi identifikuju dobro sa zadovoljstvom i nastoje da uvećaju dobro, odnosno zadovoljstvo, insistirajući na najvećoj količini dobra za najveći broj ljudi kao apsolutnoj vrednosti. U striktnijem filozofskom smislu, u pitanju je filozofska ideja prema kojoj se moralni sadržaj određene akcije vrednuje isključivo prema njenoj korisnosti pri uvećanju koristi (afirmativni utilitarizam), odnosno smanjivanju negativne koristi (negativni utilitarizam). U ovom smislu, korisnost se definije kao zadovoljstvo bez patnje, odnosno najadekvatniji odnos između količine zadovoljstva ili sreće i patnje ili bola.

Upamćen je i po konkretnim predlozima za pravne i društvene reforme, među kojima se izdvaja plan za izgradnju zatvora nazvanog Panoptikon. Prema Bentamovoj viziji, zatvore je moguće graditi tako da budu kružnog oblika i sa stražarskom kulom u sredini, što bi obezbedilo trajan nadzor nad zatvorenicima (čak i kada u kuli zapravo ne bi bilo stražara). Uticao je i na formiranje gradske milicije 1800. godine, kao prve preventivne policijske snage u državi, a pisanjem o higijeni, sanitarnim zakonima i slično, utiče na donošenje zakona o poboljšanju uslova za život siromašnih građana. Bio je i ključna figura u stvaranju Univerziteta u Londonu, pre svega zagovaranje obrazovanja koje je dostupno za sve, a posebno za one koji nisu bogati i koji ne pripadaju zvaničnoj crkvi (što su bili preduslovi za upis na Oksford ili Kembridž). Na ovaj način stvorio je prvi engleski univerzitet koji je studente upisivao nezavisno od nacionalnosti, verskih ili političkih ubeđenja, a bio je i osnivač *Vestminsterskog pregleda*, žurnala za "filozofske radikale", osnovanog 1823. godine.

Bentamov utilitarizam počiva na tvrdnji da su zadovoljstvo ili sreća (on je ove reči koristio kao sinonime) ono što je dobro, a bol ono što je zlo. Iz tih razloga jedno stanje stvari je bolje od drugog tek ako za posledicu ima veću proporciju zadovoljstva nego bola ili manju proporciju bola nego zadovoljstva. Od svih mogućih stanja stvari najbolje je ono koje proporcionalno ima najviše zadovoljstava u odnosu na bol i u tom smislu moralno ponašanje pojedinca, ali i politike i zakonodavstva, treba da se rukovodi principom "najveće sreće za najveći broj ljudi". U pitanju je bio radikalni pogled zato što je odričao apsolutni karakter moralu – držeći se ovog principa, moralno je ubiti jednog pojedinca koji namerava da ubije dvoje pojedinaca i slično. On nije samo smatrao da je dobro opšta sreća, već i da svaki pojedinac ide za onim što smatra svojom sopstvenom srećom i iz tih razloga posao zakonodavca jeste da dovede u sklad opšte i lične interese. Na primer, u opštem je interesu da se čovek uzdrži od krađe, ali to nije u njegovom ličnom interesu, osim u situaciji gde postoji efikasan krivični zakon, tako da je krivični zakon metod kojim se interesi pojedinca usklađuju sa interesima zajednice. Zato moralni poredak proizilazi iz ravnoteže interesa, a princip korisnosti može da obezbedi kriterijum za moral i zakonodavstvo, kao i da predstavlja temelj za društvenu nauku.

Benžamen Konstan je bio francuski plemić švajcarskog porekla, koji se smatra jednim od prvih modernih mislilaca filozofije liberalizma. Rodio se u Lozani u Švajcarskoj, a obrazovao se na univerzitetima u Bavarskoj i u Edinburgu. Bio je snažni zagovornik liberalizma i protivnik povratka monarhije, a kao publicista i političar bio je aktivan za vreme Francuske revolucije, kao i u periodu od 1815. do 1830. godine, kada je bio poslanik u parlamentu. Upamćen je i kao briljantan govornik i vođa poslaničke grupe koja se prvo bitno nazivala "nezavisnima", a zatim i "liberalima". Na osnovu ličnog iskustva napisao je i jedan roman, *Adolf (Adolphe, 1816)*, priču u kojoj se jedan neodlučni mladić odlučuje na katastrofalnu ljubavnu

aferu sa starijom ženom sumnjivih moralnih vrlina.

Razlikovao je "slobodu drevnih" i "slobodu modernih", ugledajući se na Veliku Britaniju, a ne na antički Rim kao praktični uzor slobode u razvijenom, trgovачkom društvu. "Sloboda drevnih" bila je participatorna i republikanska, budući da je građanima davala pravo da direktno utiču na politiku preko debata i glasova, te je na ovaj način biti građanin podrazumevalo opterećujuću moralnu obavezu, odnosno značajno investiranje vremena i energije svakog pojedinca. Ovakav poredak zahtevao je robovlasički sistem, tj. robeve koji su radili najveći deo produktivnih aktivnosti u društvu. Ova vrsta slobode važila je samo za relativno mala i homogena društva u kojima su građani mogli da se okupljaju na jednom mestu kako bi raspravljali o stvarima od javnog interesa.

"Sloboda modernih" bila je zasnovana na posedovanju građanskih sloboda, vladavini prava i slobodi od državnog uplitanja u privatnu sferu i ekonomiju. Iz tih razloga, direktna participacija građana morala je da bude ograničena, pre svega zbog veličine modernih država, ali i društava koja se ne oslanjaju na rad robova, već u kojima gotovo svako sam mora da zarađuje za život. Iz tih razloga, građani treba da biraju svoje predstavnike tela kao što je parlament, a koji će delati u interesu naroda i time ih poštovati svakodnevni politički angažman. Relativni neuspeli Francuske revolucije Konstan je pripisivao činjenici da su Francuzi pokušali da primene antičke zamisli građanskih sloboda na modernu državu.

Za njega, sloboda je značila povlačenje granice između privatnog i javnog života, a strastveno je kritikovao svaki despotizam i iz tih razloga kritikuje filozofiju Rousseaua, navodeći da je on pobrkao autoritet i slobodu, odnosno da su reformisti i revolucionari koristili model antičke države i javne sile, organizujući se na despotiski način pod imenom republike.⁹³ Prema određenim interpretacijama, čitava Konstanova filozofija odnosila se na fenomen Vladavine terora i osnovni problem video je u razlici između privatnog i javnog, odnosno u činjenici da su svi građani počeli da se bave javnim stvarima. Na taj način stvoreni su preduslovi za pojavu despota kao što je bio Napoleon. Verovao je u superiornost trgovine nad ratom, kritikujući Napoleonov appetit za ratom i navodeći da on nije odgovarao modernoj trgovinskoj društvenoj organizaciji – "drevna sloboda" je bila ratoborna, dok država organizovana na principu "moderne slobode" treba da bude u miru sa svim miroljubivim državama. Iстicao je i da ustavna monarhija bolje odgovara principima "moderne slobode" od republike, ali je izlagao i novu teoriju o ustavnoj monarhiji, prema kojoj je vlast monarha neutralna i služi kontroli i balansu ostalih grana vlasti – izvršne, sudske i zakonodavne.

Vilhelm fon Humbolt je bio nemački filozof, državni funkcioner, diplomata i osnivač

⁹³ Žan-Žak Ruso (Jean-Jacques Rousseau, 1712–1778) je bio francuski filozof švajcarskog porekla koji je doprineo razvoju filozofije prosvetiteljstva, kao i romantizma, a značajno je uticao na kasniji razvoj moderne političke, sociološke i obrazovne misli.

vač univerziteta Humboldt. Upamćen je kao lingvista koji je značajno doprineo filozofiji jezika, kao i teoriji i praksi obrazovanja. Upravo je on stvorio moderni i obavezni obrazovni sistem u Pruskoj, koji je zatim upotrebljen kao model obrazovanja u Sjedinjenim Državama i Japanu. Kao filozof liberalizma, Humboldt je između 1791. i 1792. godine napisao uticajno delo *O granicama državne akcije* (*Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen*, objavljeno je tek 1850), kao jedno od najhrabrijih odbrana slobode i idealeta prosvetiteljstva. Ovo delo značajno utiče na rad Džona Stjuarta Mila, zahvaljujući kojem su Humboltove ideje postale poznate na engleskom govornom području. Humboldt je pisao i o razvoju liberalizma, ulozi slobode u individualnom razvoju i potrazi za blagostanjem, a insistirao je na minimalnoj društvenoj ulozi države, ograničavajući ovu ulogu jedino na zaštitu imovine građana. Postao je pruski ministar obrazovanja i bio je posebno zaslužan za reformu sistema obrazovanja u gimnazijama i stručnim srednjim školama, a isticao je aktivnu ulogu pojedinca u izgradnji sveta i društva oko njega koju treba da podstakne obrazovanje, uz nužnost izgradnje koncepta čovečanstva u svakom pojedincu. Uz to, posebno se izdvaja njegova uloga u reformisanju nemačkih univerziteta u moderne naučne i istraživačke institucije.

Džejms Mil je bio škotski istoričar, ekonomista, politički teoretičar i filozof, a ujedno i jedan od osnivača klasične ekonomije i filozofije liberalizma i utilitarizma. Upoznao se sa Bentamom 1808. godine i postaje njegov sekretar i dugogodišnji savetnik i saborac, nakon što je u potpunosti usvojio Bentamovu filozofiju i posvetio se njenoj primeni. Pisao je o obrazovanju, slobodi štampe, iznosio je brojne kritike crkve, kao i tekstove u kojima izlaže filozofiju utilitarizma. Bentam mu je poklonio jednu kuću (koja je nekada pripadala Miltonu) i pomagao ga finansijski.⁹⁴ Nakon što je objavio *Istoriju britanske Indije* (*The History of British India*, 1817) zadobija veliku pažnju i uspeh, kao i angažman u vlasti, a poznat je bio i po odbranama aktivnosti Istočnoindijske kompanije.⁹⁵

Mil je bio politički radikal, verovao je u svemoć obrazovanja, a prihvatao je i filozofiju Helvecija i Kondorsea.⁹⁶ U odrednici "državna uprava" ili "vlada" koju

⁹⁴ Džon Milton (John Milton, 1608–1674) je bio engleski pesnik, autor i politički pisac koji je zagovarao legalnost i moralnost razvoda, oštro je kritikovao cenzuru i branio slobodu štampe, uz odbranu izvornih hrišćanskih, ali i humanističkih vrednosti.

⁹⁵ Britanska istočnoindijska kompanija je bila trgovacko društvo koje je dobilo ekskluzivno pravo trgovine sa Indijom na osnovu posebne kraljevske povelje iz 1600. godine. Ona se od trgovackog društva pretvorila u instituciju koja je vladala Indijom sve do raspuštanja, 1858. godine, preuzevši sve vojne i administrativne funkcije. Drugim rečima, kompanija je bila vojna i trgovacka sila koja se sukobljavala sa holandskim i portugalskim trgovcima u Indijskom oceanu. Aktom iz 1670. godine dobila je pravo da izdaje vlastiti novac, zauzima teritorije, komanduje tvrdavama i vojskom, stvara saveze i proglašava rat i mir. Ostvarivanjem kompletnog monopola uspostavlja i sopstveni lobi u britanskom parlamentu i vremenom postaje toliko moćna da utiče na odluke vlade u Londonu. U 18. veku preuzela je trgovinu opijumom u Kini, što izaziva rat između Velike Britanije i Kine. Ova kompanija obično se smatra simbolom kolonijalizma, kao i prvom multinacionalnom korporacijom.

⁹⁶ Klod-Adrijan Helvecije (Claude-Adrien Helvétius, 1715–1771) je bio francuski filozof i književnik,

piše za *Enciklopediju Britaniku* izlaže utilitarističke stavove da je cilj vlade, kao i ljudskog ponašanja, najveće zadovoljstvo. Tvrđio je da se ono može postići kada vlada štiti vlasništvo pojedinaca, pre svega zbog stava o dominaciji sebičnih motiva u ljudskom ponašanju. Vlada predstavlja narod koji se ujedinio da bi manjini delegirao moć zaštite njihovog vlasništva, a ključni mehanizam u ovom procesu jeste reprezentacija, odnosno predstavništvo, pošto narod ne može delati kao celina. Ukoliko se predstavnici naroda mogu efikasno kontrolisati da ne zloupotrebe svoju vlast, moguća je dobra vlada. Verovao je u to da se do adekvatnih predstavnika dolazi izborima održavanim u kraćim vremenskim periodima (npr. jednom godišnje), tajnim glasanjem uz univerzalno biračko pravo. Mil je značajno doprineo razvoju političke filozofije liberalizma u Engleskoj u 19. veku, a njegovi radovi o širenju glasačkog prava, slobodi štampe, slobodi veroispovesti, slobodnoj trgovini, ukidanju ropstva, obrazovanju finansiranom od strane države itd. utiču na njegove savremenike i sledbenike.

Džon Stuard Mil je bio britanski filozof, ekonomista, poslanik u britanskom parlamentu i društveni naučnik, a važi i za jednu od najznačajnijih ličnosti filozofije liberalizma. Rodio se u Londonu i bio je najstariji sin Džejmsa Mila. Bio je i član britanskog parlamenta u periodu od 1865. do 1868. godine i prvi je pozvao na usvajanje biračkog prava za žene. Kada je reč o položaju žena, video je tri prepreke njihovoj društvenoj jednakosti sa muškarcima:

- (1) društvene predrasude o ženama,
- (2) nemogućnost obrazovanja i
- (3) brak.

Potčinjeni položaj žena smatrao je jednim od poslednjih ostataka antičkog doba, odnosno skupom predrasuda koji u velikoj meri sputava progres čovečanstva. Protivio se ropstvu i ideji da su crnci inferiorniji od belaca, a upozoravao je i na posledice neograničenog rasta po čovekovu životnu okolinu.

Još kao mladić pravio je razliku između dva osnovna društvena stanja: (1) prirodnog i (2) tranzicionog (prelaznog). U prirodnom stanju na vlasti su oni pojedinci koji su najpogodniji za taj položaj, dok u tranzicionom stanju vladaju oni koji tom zadatku nisu dorasli na najbolji način. Prirodno stanje se podriva usponom novih lidera, a borba između njih i starih lidera stvara stanje tranzicije koje vremenom biva zamjenjeno novim prirodnim stanjem. Iako je Mil kasnije napustio ovu analizu, ona je ostala kao rezidua njegovog mišljenja. U svom delu o političkim institucijama, *Razmišljanja o predstavničkoj vladi* (*Considerations on Representative Government*, 1861), tvrdi da je predstavnička vlada najbolji tip vlasti za ljude koji

koji je upamćen po svom delu *O umu* (*De l'esprit*, 1758), zbog kojeg je i osuđivan zbog jeretičke, ateističke i subverzivne poruke (ovo delo je javno zabranjeno i spaljeno). Njegova žena je držala čuveni pariski salon, a Helvecije je zagovarao i fiozofski egoizam, ali je istovremeno isticao i izuzetni značaj obrazovanja za reformu društva.

su "dovoljno civilizovani" da mogu da preuzmu odgovornost za svoje živote.⁹⁷ Pod predstavničkom vladom on podrazumeva izvršnu vlast koju je izabrala i koja odgовара predstavničkoj skupštini, odabranoj od strane naroda. Mil je verovao da, uz nekoliko posebnih izuzetaka (nepismenih, kriminalaca i onih koji ne mogu da se staraju o sebi), svaka odrasla osoba muškog ili ženskog pola treba da ima pravo glasa. Za razliku od predstavničke vlade, despotska vlada građane čini apatičnim i pasivnim, jer predstavnička kreira pojedince koji se uzdaju u sebe, koji su oprezeni i energični, stvarajući time društvo u kojem vladaju red, stabilnost i napredak. Međutim, ovakva vlada je takođe podložna opasnostima i slabostima, pre svega zato što počiva na brojčano većinskom mišljenju koje samim tim ne mora da bude adekvatno.

Milov esej *O slobodi* (*On Liberty*, 1859) je verovatno njegov najpažljivije napisan i najtrajniji spis. I on sam je bio ovog mišljenja, a značaj ovog njegovog dela najbolje se može shvatiti jedino u kontekstu Milove društvene nauke i teorije vlasti. Pošto je verovao u društveni progres od nižih ka višim stadijumima civilizacije, političku kulminaciju ovog razvoja video je u pojavi sistema predstavničke demokratije. On je, naime, predstavničku demokratiju smatrao idealnom i najboljom formom vlasti, odnosno onom formom vlasti ka kojoj napreduje čovečanstvo. Istovremeno, Mil pojavu predstavničke demokratije nije razumeo kao pojavu utopije, a bio je i svestan sveprisutne sklonosti ka društvenom regresu sa kojom društva neprekidno moraju da se bore. Podjednako opasna bila je i sklonost najprogresivnijih reformističkih pokreta da očvrsnu u dogmatske sisteme prinudnog konformizma koji sprečavaju budući progres. Dok su pokornost i rad bili osnovni preduslovi ljudskog napretka na ranim stadijumima razvoja, u civilizovanom periodu ove prakse postaju ukorenjene, te uslov za budući progres postaje sloboda.

Mil je princip slobode definisao na više različitih načina. Prvo, dopuštao je društvenu kontrolu samo u slučajevima gde ona služi sprečavanju činjenja štete drugim ludima. U pitanju je granica između ponašanja koje se tiče drugih ljudi (i koje samim tim mora da bude sankcionisano) i ponašanja koje se odnosi samo na pojedinca koji ga i izvodi. Za Mila, ova granica se određuje u vezi sa tim da li određeno ponašanje rezultira u nanošenju štete ili bola. U svim drugim slučajevima reč je o ponašanju koje se tiče jedino pojedinca koji ga obavlja i koje samim tim ne sme biti predmet društvene kontrole. Kasnije Mil govori o povredi interesa ili prava drugih ljudi, a upotrebljavao je i mnoge druge definicije u kojima se bavi granicama ljudske slobode. Sve ove različite definicije otežavaju interpretaciju njegovog dela, iako je nastojao da oblast ljudske slobode učini što je moguće širom. Ograničenja o kojima je govorio služila su tome da odbrane, a ne da ugroze čovekovu slobodu – takvo shvanjanje slobode tiče se slobode da se traga za sopstvenim dobrom na sop-

⁹⁷ Predstavnička vlada je forma vlasti zasnovana na principu izabranih pojedinaca koji predstavljaju narod ili građane određene države.

stveni način, pod uslovom da se ne sprečavaju naporci drugih da čine isto to. Kada je reč o ponašanju koje krši standarde lične moralnosti, a koje ne ugrožava interes drugih, potrebno je samo "ubediti" ljude da se ponašaju na drugačiji način, ali bez ikakvog mehanizma (državne) prinude.

3.2. Opšte i društvene karakteristike liberalizma

Konceptualni, socioekonomski i politički elementi liberalne doktrine neraskidivo su povezani i formiraju deo jedinstvenog istorijskog procesa. Liberalizam u velikoj meri korespondira aspiracijama nastajućih srednjih klasa koje su u osamnaestom i devetnaestom veku pokušavale da svrgnu aristokratsku i agrarnu elitu i da stvore novo okruženje koje bi bilo prikladno za potrebe trgovine, industrije i profesija. To je bilo jasno tadašnjim teoretičarima koji se ponekad nazivaju klasičnim liberalima. Odatle potiče liberalna odbrana onih građanskih i ličnih sloboda koje su neophodne individuama kako bi živele u skladu sa sopstvenim verovanjima, a da ne budu kažnjene zbog heterodoksije, političkih ili seksualnih shvatanja i praksi.

U središtu liberalne politike nalazi se i striktna distinkcija između države i civilnog društva.⁹⁸ Svrha države isključivo je da reguliše ili pospešuje društvenu interakciju u svim njenim oblicima, a ne da bude zamena za individualnu inicijativu preko državne kontrole društvenih institucija. U tom smislu, liberalizam i konzervativizam postaju osnovni neprijatelji u modernoj zapadnoj političkoj teoriji. Od druge polovine 18. veka desilo se nekoliko važnih teorijskih razvoja, tako da se u međuvremenu razvio socijalizam, a liberalna tradicija se razgranala na dva krila – moderni liberalizam i libertarijanizam, o čemu će biti reči. Međutim, bez obzira na ove promene debata između liberalizma i konzervativizma ostaje fundamentalno obeležje političke teorije i prakse.

Razlike između liberalizma i konzervativizma najlakše je uočiti ukoliko se shvate tri teorije o odgovornosti države. Moderni liberali brane aktivističku državu koja se brine o dobrobiti svojih građana – ona treba da obezbedi osnovne resurse pomoću kojih ljudi mogu da zadovolje svoje interesu. Konzervativci veruju da država treba da održi društveni poredek – zato favorizuju *status quo* i protive se radikalnim promenama. Političko lice liberalizma nastaje na pomenutim filozofskim i društvenim debatama. Naime, zahtev da se stvari država na liberalnim principima izrastao je iz političkih borbi koje su izazvale religijski ratovi i erozija feudalizma. Kako su društvene strukture zasnovane na statusu zamenjene ugovornim odnosima između

⁹⁸ Civilno društvo obično označava sferu javne i privatne delatnosti koju ne nadzire država, a samim tim i sferu udruživanja građana u različite kolektive, obično na dobrovoljnoj osnovi. Smatra se da ova sfera obično pokreće određene kolektivne akcije koje za cilj imaju ostvarenje određenih kolektivnih interesa i vrednosti bez državne kontrole, te se tu obično svrstavaju razne nevladine organizacije, verske organizacije, sindikati, profesionalna udruženja itd.

jednakih građana, feudalne hijerarhijske političke strukture su podrivate. Država je, kao i čitavo društvo, počela da se posmatra kao volontarna asocijacija koju održava konsenzus pripadnika, a ne potčinjenost prema društveno nadređenim individuama. U pitanju je koncepcija političkog poretku sumirana u teoriji o društvenom ugovoru.

Klasični liberali su smatrali da slobodno tržište ne proizvodi društveni konflikt, već da ga rešava. Mehanizam nevidljive ruke koji rukovodi zakonima ponude i tražnje promovisao je harmonizaciju planova individualnih života, a iz sličnih razloga liberali su zagovarali slobodnu trgovinu između država kao najbolje sredstvo za dostizanje međunarodnog mira. Iz ove perspektive liberalni ideal se ne sastoji iz društva egoista koji žele da zadovolje sopstvene interese, već iz asocijacije odgovornih građana koji sarađuju kako bi ostvarili individualno, društveno, materijalno i moralno poboljšanje. Međutim, nadmetanje na tržištu obično prepostavlja da su potrošači potpuno informisani o svojim potrebama i dostupnim uslugama i da su jednako u mogućnosti da učine da njihove potrebe budu primećene. Ipak, u stvarnosti veličina tržišta i nejednaka podela bogatstva, kontrola koju imaju velike korporacije i radne organizacije nad dobrima, uslugama i informacijama u određenoj oblasti podrazumevaju da individue retko kada poseduju takvo znanje i da teško mogu da utiču na privredu. Dakle, u praksi tržišna ekonomija nije dovela do kooperativnog društva, već do sveta u kojem dominiraju konfliktni grupni interesi.

Isti uzroci su radikalno promenili i prirodu demokratije. Univerzalno pravo glasa uništilo je moć lokalnih uglednih ljudi i glavni demokratski akteri su postali masovne političke partije. Uticaj takvih organizacija učinio je da mnogi tradicionalni koncepti liberalne demokratije postanu zastareli, a u političkom životu su najvažnije postale partijske mašine.⁹⁹ Takođe, tendencija modernih masovnih partija da budu povezane interesima, a ne ubedjenjima, promenila je prirodu liberalne politike od procesa racionalne debate do sredstva pogodažanja i pomirljivosti između koristoljubivih grupa i individua. U tom smislu, politička debata nije više o kvalitetu i istini rivalskih argumenata, već o manipulaciji strasti i interesa kako bi se izgradila većina kojom se može vladati.

Moguće je govoriti i o tome da je liberalizam od ideologije vremenom postao neutralna metaideologija koja je u stanju da postavi pravila za sve legitimne ideološke nesuglasice.¹⁰⁰ Njegova sveprisutnost rezultira iz činjenice da su liberalne vrednosti oblikovale i reflektovale karakter modernih država i društvene i ekonomski sisteme Zapadne Evrope. Istovremeno, kao što to može da pokaže analiza drugih ideologija, moguće je zauzeti drugačiju perspektivu o političkim institucijama i društveno-

⁹⁹ Liberalna demokratija je oblik državne uprave u kojoj predstavnička demokratija funkcioniše po principima liberalizma, odnosno štiti prava manjina i individua.

¹⁰⁰ Metaideologija se u ovom kontekstu odnosi na sveprisutnu ideologiju koja se bavi (i rasuđuje o) drugim ideologijama. U drugim i neutralnim značenjima ona predstavlja izučavanje strukture, forme i manifestacije ideologija.

ekonomskim procesima savremenog sveta koji su doveli do liberalnog sveta. Specifičnost liberalizma leži u tome što je on postao dominantna ideologija, a ne u tome što je postao neideologiski. Naime, kada se raspao sovjetski blok i kada je Zapad pobedio u Zalivskom ratu ponovo je postalo aktuelno pričati o kraju ideologije i neizbežnom trijumfu liberalnih vrednosti i praksi.¹⁰¹ Postoje tri glavne slabosti ovog argumenta:

(1) on ili ignoriše nezadovoljstvo povodom postojanja liberalnih vrednosti od strane nacionalista i religijskih grupa ili precenjuje sposobnost liberalizma da ih objedini u jedan zajednički okvir,

(2) on previđa trajne izvore društvene tenzije koje potiču od deprivacije ili nejednakosti, a koje nastaju iz brojnih strukturnih faktora unutar država i među njima,

(3) liberalizam zadržava arhaičnu sliku društvenih odnosa, što je možda i najvažniji faktor.

Pominjanje autonomije, slaganja, reprezentacije i narodnog suvereniteta deluje prilično dubiozno u današnjim kapitalističkim sistemima, a primena vokabulara iz osamnaestog ili devetnaestog veka na probleme ovog veka teško da je relevantna. Neki savremeni autori i kritičari liberalizma smatraju liberalni etos za isuviše skeptičan, subjektivistički, materijalistički i egoistički. Međutim, iako liberali insistiraju na pravu individue da ostvari svoju koncepciju dobrog, to ne znači da sva verovanja ili načine života smatraju jednako vrednim. Oni samo tvrde da imamo pravo da sami tragamo za vrednošću ili validnošću naših mišljenja ili verovanja. Dakle, validnost ideja i praksi može da se utvrdi samo ako je individuama dozvoljeno da eksperimentišu i da dovode u pitanje prihvaćene doktrine. Način života ili verovanje koje ne može da izdrži javnu kritiku nisu vredni čuvanja. Slično tome, liberali smatraju da lična vrlina potiče od ideje da svi preuzimamo odgovornost za svoje živote, odnosno da ne sme da nastane situacija u kojoj neka grupa u društvu nameće svoja shvatana ostatku društva jer tako može da dođe do dogmatske greške i na taj način se demoralije populacija i dolazi do stagnacije u društvu – individue

¹⁰¹ Zalivski rat (ili Persijski zalivski rat) je naziv za vojni sukob između Iraka i koalicije predvođene Sjedinjenim Državama (u koaliciji je učestvovalo još 33 države) i pod ovlašćenjem Ujedinjenih nacija. Rat je izazvan invazijom Iraka na obližnji Kuvajt, a zatim i prisilnim pripajanjem Kuvajta Iraku. Ovo je izazvalo snažnu osudu međunarodne zajednice, kao i uvođenje strogih ekonomskih sankcija, a ubrzo je pripremljen i vojni napad na Irak. Prvobitno, 17. januara 1991. godine usledilo je vazdušno bombardovanje iračkih trupa (kao i Bagdada) kako bi se primorale na povlačenje iz Kuvajta, a zatim je 24. februara organizovan kopneni napad. Koalicione snage su pobedile i na ovaj način su oslobodile Kuvajt i ušle relativno duboko u iračku teritoriju. Koalicija je zatim prekinula napredovanje, samo oko sto sati nakon početka kopnene invazije. Nepoznat je tačan broj ljudskih žrtava, iako se prepostavlja da su iračke žrtve bile velike (oko 20 hiljada vojnika i 3600 civila), dok su snage Sjedinjenih Država izgubile 294 čoveka (od kojih je oko polovina preminula u nesrećama koje nisu bile u borbi). Tokom rata, Irak je u pokušaju da spreči kopnenu invaziju namerno prosuo 150 miliona kubnih metara sirove nafte u Persijski zaliv i zapalio je oko 700 naftnih bušotina povlačeći se iz Kuvajta (poslednja vatrica ugašena je čak 10 meseci kasnije). Ovaj rat je upamćen kao prvi koji je prenošen uživo sa glavnih linija fronta na američkim i svetskim televizijama, usled napretka u tehnologiji prenosa vesti.

moraju da prave greške kako bi na osnovu njih učili.

Ista mešavina etičkog i instrumentalnog razmišljanja leži u pozadini liberalnog prihvatanja ekonomskog individualizma tržišta. Ovaj aspekt liberalne društvene vizije nastao je iz iskustva preduzetnika, trgovaca i zanatlija ranog kapitalizma i podseća na sliku idealizovanog tržišnog poretka u kojem su nagrade blisko vezane sa trudom i zaslugom. Ova veza je kodirana u radnoj teoriji vrednosti i u nekim delovima sveta (npr. u britanskoj i američkoj kulturi) crpela je dodatnu snagu iz religijskih verovanja određenih protestantskih sekti koje su ohrabrivale marljivost kao znak spasa.¹⁰² Kao što je rečeno, liberali su hvalili tržište sve dok ono deluje kao stimulus za individualnu inicijativu i otkriće koje može da omogući progres društva. U tom smislu, vrline slobodnog tržišta u radu i robe slične su vrlinama slobodnog tržišta ideja – one promovišu dobro i loše i iskorenjuju loše. Kada ove prednosti nedostaju liberali bi obično bili manje entuzijastični prema *laissez-faire* kapitalizmu.

3.3. Poreklo i razvoj liberalizma

Istorijski posmatrano, najvažniji društveni uticaji na formiranje liberalizma bili su religijski ratovi, naučna revolucija u šesnaestom i sedamnaestom veku i prelazak sa feudalizma na kapitalizam koji je trajao od pomenutog perioda i sve do devetnaestog veka.¹⁰³ Religijski ratovi su doveli do povećane religijske tolerancije koja je u osnovi liberalne posvećenosti racionalizmu i moralne jednakosti individua. Želja da se zaštite prava individua da ostvare sopstvenu koncepciju dobrog u meri u kojoj se to ne meša sa pravom drugih individua može da se prati do ovog izvora. Drugi važan događaj (prelazak na kapitalizam) jeste posledica liberalnog napada na prip-

¹⁰² Radna teorija vrednosti je ekonomski teorija koja tvrdi da je ekonomski vrednost neke robe ili usluge determinisana ukupnom količinom rada neophodnog za njihovu proizvodnju. Ona se obično povezuje sa Karлом Marksom, ali su slične ideje izlagali i klasični ekonomisti poput Adama Smita.

¹⁰³ Termin "naučna revolucija" uveden je kao oznaka za najznačajniji diskontinuitet koji se dogodio u istoriji evropske nauke, a koji grubo pokriva period između 1500. i 1700. godine. U ovom periodu prekinuta je dominacija Aristotelove prirodne filozofije koja je svoj dogmatski autoritet temeljila na aktivnostima i doktrinama katoličke crkve, odnosno tada dolazi do formiranja nauka i naučnih institucija. Navedeni period moguće je označiti i kao doba pojave i institucionalizacije nove društvene grupe inženjera-naučnika koju su činili inženjeri, naučnici, pronalazači, umetnici i istraživači. Ova grupa se suprotstavila tradicionalnoj prirodnoj filozofiji izazovima utemeljenim na praksi i na iskustvu, ali i baveći se samoodrživim objašnjenjima prirodnih fenomena, očekujući od nauke da bude sredstvo koje će ovladati prirodom. Među trajnim doprinosima naučne revolucije nalazi se uspostavljanje heliocentrične astronomije (astronomije Sunčevog sistema sa Suncem u središtu), klasične mehanike u fizici, kao i brojni doprinosi optici, hemiji, fiziologiji i drugim disciplinama moderne nauke. Mnoga od ovih dostignuća predstavljala su temelj za tehnološke inovacije i otkrića, međutim, ova otkrića su došla mnogo kasnije nego što su to protagonisti naučne revolucije očekivali. Intelektualna dostignuća koja su odgovorna za trajni uticaj ove revolucije na razvoj nauke ostvarena su tek na kraju ovog perioda i nekoliko generacija nakon ideja njenih prvih protagonisti. Naučna revolucija je posta-

san status i posvećenost jednakosti prilika, odnosno šansi.¹⁰⁴ Zatvoreni feudalni poredak nasleđenih prava, zajedno sa hijerarhijskim sistemom aristokratskih privilegija, doveo je do otvorenijeg kapitalističkog poretka u kojem su individuina društvena pozicija i uspeh navodno bili refleksija individuinalih sposobnosti i truda, a u pitanju je način života za koji se često smatralo da se najbolje može ostvariti u ekonomiji slobodnog tržišta.

Dakle, liberalizam je bio ključna politička inovacija ranog modernog perioda. Tokom srednjeg veka, društveni i politički život karakterišu nejednakost i potčinjenost, tako da je feudalni sistem bio važna ekomska i društvena institucija koja je održavala rigidnu hijerarhiju preko pripisanog društvenog statusa. Katolička crkva je bila dominantna religijska institucija koja je obezbeđivala religijski konformizam i autoritet sholastičkog razumevanja moralnosti i političkog poretka. Ipak, serija događaja je doveo do kraja feudalizma i oslabila je taj uticaj crkve, a sve to bilo je potpomognuto novim proizvodnim tehnologijama, otkrićima novih teritorija i trgovačkih puteva, kao i kugom.¹⁰⁵ Protestantska reformacija je izazvala katoličku doktrinu i posebno je naglašavala duhovnu jednakost svih individua, a renesansa je uspostavila humanističku perspektivu, fokusirajući se prvenstveno na čoveka i ljudske probleme, a ne više na boga i duhovnost.¹⁰⁶

Osnovne komponente liberalne politike nastaju nakon Engleske (1688), Američke (1776) i Francuske (1789) revolucije i najvažniji je bio princip vladavine prava koji je bio u osnovi novog političkog poretka. Dva kriterijuma su bila najvažnija:

la osnovna ideja za sve pristupe u istoriji i filozofiji nauke i od doba prosvjetiteljstva ona je interpretirana kao trijumf naučnog metoda nad iracionalizmom religijskih verovanja. Suprotno ovom tradicionalnom verovanju postoje i tvrdnje da ova revolucija nije predstavljala naročiti ili radikalni prekid, već samo epizodu u okviru trajne akumulacije naučnog znanja tokom srednjeg veka.

¹⁰⁴ U društvenim naukama obično se navodi da društveni status može da bude pripisan (ili askribovan) i stečen. Pripisani statusi su oni koji su dobijeni rođenjem, odnosno koji su povezani sa nekim nedobrovoljnim činom, titulom ili pozicijom, dok se stečen odnosi na svesno dostizanje statusa ličnim zalaganjem, postignućem ili uspehom. Status se odnosi na društvenu poziciju koju neka osoba zauzima u društvenoj hijerarhiji.

¹⁰⁵ U ovom kontekstu se misli na epidemiju tzv. bubonske i pneumonične kuge, odnosno "crne smrti" koja se javila 1347/48. godine. Ova bolest je doveo do smanjenja evropske populacije za četvrtinu ili trećinu (prema nekim procenama ona je u četrnaestom veku ubila oko 75 miliona ljudi, što je iznosilo 30-60% evropske populacije). Desetine hiljada evropskih sela bukvalno je nestalo, a ove epidemije su se javljale sve do osamnaestog veka. Neki eksperti su smrtnost procenili na 40%, te da se demografski oporavak desio tek u sedamnaestom veku.

Kuga je bolest koja ima tri glavna oblika: (1) bubonska kuga (zahvata limfnii sistem i kod ljudi ubija svakog trećeg pacijenta u roku od dva do šest dana ako se ne leči), (2) septikemična kuga (infekcija krvotoka, sa stopom smrtnosti od 99 do 100% i bila je najređa u srednjem veku) i (3) pneumonična kuga (tip infekcije pluća, odnosno respiratornog sistema, i ako se ne leči smrtnost je 100% i nastupa već u roku od 36 sati).

¹⁰⁶ Protestantska reformacija je evropski hrišćanski i društveni pokret koji je zahtevima za reformom tadašnjeg zapadnog hrišćanstva (a zatim i odvajanjem od katoličanstva) uspostavio protestantizam kao konstitutivnu granu savremenog hrišćanstva.

- (1) da se zakoni primenjuju nepristrasno i univerzalno i
- (2) da garantuju jednaka prava za sve individue, a osnovna prava te vrste obično su bila prava na privatnu svojinu i pravo na slobodu verovanja.

Ove promene su inspirisale novu teoriju politike koja je nazvana liberalizam i njen fokus je bila individua, a smatrala je da država treba da služi interesima svakog građanina, a ne boga, kralja ili aristokratije. U liberalizmu konsenzus postaje osnova političkog legitimiteta, tako da se autoritet države pravdao preko konsenzusa među ljudima, a ne preko božanskog prava, tradicije ili sile. Od 19. veka istorijski razvoj je u izvesnoj meri izmenio prirodu liberalizma kao ideologije i političke filozofije – nakon što je srednja klasa uspela da uspostavi svoju ekonomsku i političku dominaciju, promenio se i karakter liberalizma tako što je njegova radikalna i revolucionarna oštrica počela da se gubi. On je postajao sve više konzervativan, zalažući se manje za promene i reforme, a više za održanje postojećih (liberalnih) društvenih institucija. Rani liberalizam je insistirao na što manjem uplitanju vlade u živote građana, dok moderni liberalizam najčešće ističe da vlada treba da bude odgovorna za uređivanje i funkcionisanje mnogih društvenih oblasti (obrazovanje, zdravstvo, penzije itd.). Ta činjenica je dovela do razvoja dve tradicije mišljenja unutar liberalizma, koje se obično nazivaju klasični i moderni (ili socijalni) liberalizam.¹⁰⁷

Ideje klasičnog liberalizma su bile ideje autora poput Loka, Bentama, Humbolta i Mila, koje su predstavljene ranije. S druge strane, moderni liberalizam se fokusira na individualno blagostanje i razvio se delimično i kao reformski pokret za poboljšanje uslova za ugrožene putem državnih usluga i redistribucije resursa. Moderni liberali se razlikuju po tome koju politiku zastupaju, ali zajedničko im je to što koriste državu kako bi pomogli ljudima da ostvare svoje interesne i da iskoriste svoje slobode.

Ideali ovog modernog liberalizma reflektuju se još u idejama *Tomasa Pejna*, jednog od očeva osnivača Sjedinjenih Država. On nije bio samo revolucionar, već i društveni reformator, a poznat je slogan koji se njemu pripisuje: "Dajte mi slobodu ili mi dajte smrt". On u delu *Zdrav razum* (*Common Sense*, 1776) prepostavlja prirodno stanje u kojem su ljudi slobodni i jednakim i tvrdi da je uloga države da obezbedi bezbednost za individuuma i da je najbolji oblik vladavine reprezentativna

¹⁰⁷ Klasični liberalizam je filozofija i politička ideologija posvećena ideji o ograničenoj državnoj vlasti, vladavini zakona i slobodi pojedinaca, uključujući tu i slobodu veroispovesti, slobodu govora i štampe, odnosno slobodne trgovine, a nastaje u Evropi i Sjedinjenim Državama u 19. veku.

Moderni ili socijalni liberalizam je tradicija u okviru liberalizma koja se razvija i implementira nakon Drugog svetskog rata, a od klasičnog se razlikuje pre svega u pogledu uloge države u ekonomiji i širem društvu. Prema socijalnom liberalizmu, među legitimne uloge države spada i bavljanje ekonomskim i društvenim pitanjima poput nezaposlenosti ili zdravstvene zaštite, što nije slučaj sa klasičnim liberalizmom. Reakcija na socijalni liberalizam krajem 20. veka obično se naziva neoliberalizmom i ona poziva na povratak vrednostima klasičnog liberalizma, pre svega putem smanjenja uloge države u ekonomskim i socijalnim pitanjima.

(predstavnička) demokratija.¹⁰⁸ Zagovarao je i društvene reforme kojima bi popravio položaj siromašnih, a tu spadaju besplatno obrazovanje, zagarantovano zaposlenje, pomaganje siromašnima, pomoć starima, udovicama i deci, ukidanje poreza nižoj klasi i velike poreze bogatima. Dakle, verovao je da država treba da igra aktivnu ulogu u sprovodenju pozitivne slobode za svoje građane.¹⁰⁹

Engleski filozof *Tomas Hil Grin* je zagovarao slične ideje kako bi promovisao pozitivnu slobodu. Smatrao je da posedovanje negativne slobode nema veliku vrednost ako ljudi ne mogu da je iskoriste. Sloboda nije vredna samo zbog slobode, već zato što omogućava ljudima da zadovolje svoje interesne i da se razviju kao ljudska bića. Drugim rečima, ako sloboda ne može da se iskoristi onda je ona samo puka apstrakcija. Država ljudima treba da obezbedi pristup resursima poput obrazovanja, zdravstvenog osiguranja, stanovanja i hrane, tj. njen glavni cilj treba da bude stvaranje šansi za bolje i lakše postizanje i ostvarivanje interesa i razvoja svojih građana.

Zatim, *Herbert Kroli* je bio zabrinut zbog *laissez-faire* individualizma i industrijske revolucije koja je proizvela ekstremne nejednakosti po pitanju bogatstva i moći. Zato je on verovao u snažniju, centralizovanu federalnu državnu upravu koja bi efikasno rešila ove probleme. Zalagao se za državu koja distribuira deo bogatstva celoj zajednici i koja želi da ostvari blagostanje za svoje građane. U tom smislu, država treba da omogući građanima da imaju neki stepen ekonomskih moći i odgovornosti kako bi se siromaštvo iskorenilo. Štaviše, država treba i da interveniše kako bi poboljšala životne standarde radnika i povećala njihovu ekonomsku nezavisnost.

Slično tome, *Džon Djui* je bio američki filozof, reformator obrazovanja i liberal koji je kritički nastrojen prema individualizmu povezanom sa negativnom slobodom. Verovao je da posvećenost slobodi zahteva priznavanje intimnog odnosa između individuuma i društva, odnosno da individuuma ne treba da se razmatra odvojeno od društva. Svaki pojedinac je proizvod društvenih, ekonomskih i političkih institucija i apstraktno razumevanje individuuma promašuje stvarnu prirodu ljudi i čini grešku jer zagovara tezu da je negativna sloboda konzistentnija sa onim što znači "biti individuum", odnosno biti odvojen i drugačiji od društva. Djui zato insistira na tome da društvena priroda ljudi podrazumeva da slobodu treba razumeti u

¹⁰⁸ Reprezentativna demokratija predstavlja oblik vladavine koji je utemeljen na principu izabranih predstavnika (reprezentata) populacije, odnosno građana. Ovi predstavnici (obično poslanici u parlamentu, kada se govori o parlamentarnoj demokratiji) služe kao nezavisni organ vlasti u određenom vremenskom periodu, vođeni zadatkom da vladaju u interesu naroda koji ih je izabrao.

¹⁰⁹ Pozitivna sloboda je liberalni koncept koji se odnosi na moć, resurse ili sposobnost individuuma da na slobodan način ostvari svoje interesne i da razvije svoje potencijale. U užem smislu, pozitivna sloboda označava sposobnost građana da učestvuju u vlasti i donošenju odluka (neretko u okvirima sistema predstavničke demokratije). Koncept negativne slobode se odnosi na slobodu od spoljašnjih ograničenja, prinude i kontrole od strane drugih ljudi i društvenih institucija i struktura. Pojedinci teoretičari u negativnu slobodu ubraju i slobodu od unutrašnjih, odnosno fizičkih ili telesnih ograničenja.

u pozitivnom smislu – ona uključuje sposobnost da se stvore društveni uslovi koji oblikuju individuu i omogućava ljudima da budu “individualizovana” sopstva. Zato je sloboda vredna kao aktivnost u kojoj postoji kolektivno “treniranje” društvenog i individualnog razvoja.

U dvadesetom veku društvena osnova liberalizma je postavila pitanje koje nijedan liberalni teoretičar nije više mogao da ignoriše. U masovnom industrijskom društvu u kojem dominiraju velike korporacije i administrativne organizacije s jedne strane, i sve veća funkcionalna diferencijacija s druge, činilo se kao da je ideal slobodne individue u opasnosti. Prvi proces je postepeno doveo do situacije u kojoj su individue postajale sve više obavijene u pravila i hijerarhijske strukture birokratskih agencija koje su zamenile preduzetnika administratorom i profesionalnim direktorom i došlo je do opadanja stručnosti velikog dela radne snage. Drugi je toliko povećao kompleksnost industrijskih društava da je naša sposobnost da na racionalan način pratimo društveni diverzitet unutar jednog moralnog i kognitivnog okvira znatno smanjena. Što su individue bivale više zarobljene u logiku njihovih raznih i povremeno konfliktnih društvenih uloga i funkcija i bombardovane sve većom masom često kontradiktornih informacija, te je njihov kapacitet za autonomnu orientaciju u svetu bivao sve više podrivan. Ovi razvoji su iskrivili liberalni ideal tržišta i dodali liberalne brige o demokratiji. Štaviše, bili su povezani sa porastom organizovanog rada koji je u opasnoj socioekonomskoj i političkoj dominaciji srednjih klasa predstavljao najveći izazov liberalnoj hegemoniji.

Uspon fašizma i komunizma tokom 1920-ih i 1930-ih godina potvrdio je pesimizam nekih teoretičara, poput Maksa Vebera, o slomu liberalnih vrednosti u modernom svetu.¹¹⁰ Nakon Drugog svetskog rata liberalizam se redefiniše u odnosu na totalitarizam ovih pomenutih režima. Suština ovog redefinisanja bila je u sledećem – liberali su tvrdili da su totalističke doktrine ideološke, utopiskske, istoricističke i holističke, a da je liberalizam empirijski i pluralistički. Tvrđili su i da liberalizam za cilj nema izgradnju idealne države, već oblik državne uprave koja omogućava mirno iskazivanje diverziteta ljudskih vrednosti i interesa. Umesto totalističkih želja da se društvo izgradi ispočetka na nekoj vrsti apstrakne sheme, ovi liberali su zagovarali postepene reforme i adaptaciju u svetu preferencija individua. U tom smislu, tržište i demokratija su bile procedure za postizanje tog cilja. Treba imati na umu da nisu svi liberali bili neka homogena grupa i da među njima postoje brojne manje ili veće razlike (na primer, država blagostanja je smatrana opasnim ostatkom

¹¹⁰ Maks Veber (Max Weber, 1864–1920) je bio nemački sociolog koji se uz Karla Marksа i Emila Dirkema smatra za najznačajnijeg klasičnog teoretičara u sociologiji. Upamćen je po tezi da su religijski faktori (protestantska etika Zapada) doprineli stvaranju i razvoju kapitalizma, kao i po važnosti koju je u svojoj sociologiji pripisivao razumevanju i značenju društvene akcije. Bavio se i metodološkim pitanjima, analizirao je i karakteristike indijske i kineske društvene strukture i religije, genezu modernih pravnih sistema, prirodu modernih birokratija, tipove političke dominacije, poreklo gradova na Zapadu i mnoge druge teme.

socijalističkog utopizma, ali i delom liberalne reforme).

Noviji liberalni filozofi obično veruju da je glavna vrlina liberalizma to što je neutralan kada se radi o rivalskim koncepcijama dobrog. Tvrdi se da je glavna prednost liberalnih teorija tržišta, demokratije i pravde to što dopuštaju ljudima da imaju različite moralne i materijalne prioritete i preferencije. Sigurno najvažniji teoretičar savremenog socijalnog liberalizma jeste Džon Rols, a njegova knjiga *Teorija pravde* (*A Theory of Justice*, 1971) jedna je od najvažnijih napisanih knjiga iz domena političke filozofije ikad. On koristi metaforu prirodnog ugovora kako bi došao do dva principa pravde za koje veruje da mogu da regulišu odnose između individua u modernim društvima. Preko misaonog eksperimenta pita se koje principe bismo izabrali da prihvatimo ako ne bismo znali ništa o tome kakve smo osobe (lenji, vredni, inteligentni, glupavi, muško, žensko itd.), niti o tome koju poziciju u društvu ćemo imati (na primer, da li ćemo biti bogati ili siromašni). Dakle, sve što bi ljudi znali jesu određene opšte činjenice o ljudskoj psihologiji, sociologiji, ekonomiji i politici.

Rols je smatrao da bi ovaj eksperiment proizveo teoriju pravde koju bi svi prihvatili kao legitimnu zato što nije “uprljana” bilo kakvim koncepcijama o dobrim ili lošim stranama određenih verovanja ili načina života. Umesto toga, nastala bi situacija u kojoj bismo uvažavali vrednost svih ljudi bez obzira na njihove pogledе. Do toga bi došlo zato što bismo se součili sa radikalnom neizvesnošću “originalne pozicije” i pokušali da dođemo do principa pravde koji su u najvećoj mogućoj meri pošteni za sve osobe, bez obzira na njihove talente ili ideale. Zato je za Rolsa poštenje jedini prihvatljivi kriterijum za modernu pravdu, a ne istina ili dobrota. S tim vezi, on ističe dva principa, odnosno politike koje omogućuju ostvarivanje tih principa. Prema prvom principu, država mora da omogući sistem jednakih sloboda u najvećoj mogućoj meri – sve individue moraju da poseduju najveći stepen slobode koji je konzistentan slobodama svih drugih. Prema drugom, mora da postoji jednaka šansa da se steknu pozicije i status u društvu, bez obzira na boju kože, rod, veru itd. Kako bi se ovo postiglo, sve osobe treba da imaju jednak deo bogatstva osim u slučajevima kada bi nejednaka distribucija poboljšala stanje onih koji su u najgorim pozicijama u društvu.

S druge strane, na razvoj liberalizma utiče i neoklasični ili libertarijanski autor Robert Nozik, koji odlučno brani slobodno tržište i minimalnu državu, uz kritiku svih oblika politike države blagostanja. On tvrdi da bilo kakav pokušaj da se redistribuiraju resursi ili da se interveniše u domenu ekonomije uključuje nelegalni pokušaj da se ljudi koriste zarad nekih društvenih ciljeva sa kojima se možda ne slažu.¹¹¹ Zato je smatrao da je prednost tržišta to što ono ne reflektuje nikakvu par-

¹¹¹ U opštem smislu, redistribucija resursa, prihoda ili bogatstva označava transfer resursa od jednih individua i grupa ka drugim individuama i grupama putem nekog društvenog mehanizma: oporezivanjem, reformom vlasničkih odnosa, milosrđem, razvodom braka itd. U konkretnijem političkom

tikularnu koncepciju dobrog i zato što distribucije predstavljaju samo neplanirane posledice brojnih razmena među individuama. Sve dok niko namerno i fizički ne primorava na razmenu dobara ili dok ne prodaje svoj rad drugima i dok nema pravnih barijera koje diskriminisu na osnovu toga ko se može prijaviti na neko radno mesto ili šta može da bude prodato, liberalni kriterijumi slobode i jednakosti su zadovoljeni i tržišni sistem može da se oceni kao pošten. Nejednakosti koje rezultiraju iz delovanja tog sistema ne prate neki striktni obrazac – za one koji su dobrostojeći ne može se reći da u nekom apsolutnom smislu nužno zaslužuju taj uspeh, već su oni samo bili dovoljno srećni da se rode bogati, a ne siromašni ili da imaju talente koji su se pokazali tržišno poželjnim. Njihovo pravo na bogatstvo počiva na pravu da ih drugi ne ometaju, što znači da čak ni državna uprava nema legitimitet da se meša u kapitalističke činove koji se razmenjuju između odraslih osoba koje na to pristaju svojevoljno.

Možemo reći da su rolsovski socijalni liberalizam preuzele socijaldemokrate, a teorije nove desnice, poput Nozikove, koje nude neoklasičnu i/ili libertarijansku odbranu slobodnog tržišta, preuzimaju konzervativci. Iako se ove ideje najbolje slažu sa *laissez-faire* kapitalizmom, Nozik inspiraciju nalazi u anarhističkoj i utopističkoj tradiciji i tvrdi da su njegove ideje kompatibilne bilo kom obliku organizacije u koji se dobrovoljno ulazi. Dakle, zajedničko sa ostalim savremenim liberalnim misliocima jeste Nozikova posvećenost pluralističkom okviru koji nudi ljudima priliku da žive u skladu sa različitim koncepcijama dobrog. U svakom slučaju, i Rolsova i Nozikova teorija su u filozofskom smislu sofisticirane, ali u političkom i sociološkom smislu su naivne jer preteraju po pitanju potencijalne nezavisnosti i prilika koje su dostupne individuama unutar kompleksnih društava. Takođe, one ignoriru sile koje oblikuju naše izbore i granice naše sposobnosti da ih racionalno kontrolišemo ili harmonizujemo. U suštini, ovi teoretičari namerno apstrahuju iz društvenog konteksta ljudske akcije i neuspešno pokušavaju da dođu do neutralnih principa koji su neukaljani bilo kakvim ideoškim predrasudama i zato na kraju bivaju u velikoj meri irrelevantne za živote koje ljudi zaista vode. Na temelju razlika između Rolsovih i Nozikovih ideja danas je moguće govoriti o različitim školama liberalizma.

3.4. Škole mišljenja u liberalizmu

Između 1870. i 1930. godine nastale su dve liberalne strategije ili škole mišljenja koje su se borile sa promenjenim okolnostima u modernom društvu i koje se mogu

i ekonomskom smislu, u pitanju su razne državne politike koje svojim akcijama redistribuiraju bogatstvo građana, najčešće sa ciljem veće društvene jednakosti (od onih koji poseduju više resursa ka onima koji ih poseduju manje). Iz tih razloga, ekomska redistribucija je predmet brojnih političkih i ideoških kontroverzi. Tipičan primer redistribucije resursa jeste progresivno oporezivanje, odnosno veće oporezivanje bogatijih slojeva stanovništva.

nazvati *socijalni liberalizam* i *neoklasični liberalizam*, od kojih jedna nagnje socijaldemokratiji, a druga konzervativizmu. Prvi je bio dominantan u Britaniji, Francuskoj i Sjedinjenim Državama, gde je liberalna demokratija delovala prilično sigurno, a drugi u velikoj meri potiče iz Italije, Nemačke i Austrije, gde je demokratija ili jedva postojala ili joj liberali nisu verovali. Socijalni liberalizam je povezan sa pozitivnim shvatanjem slobode i snažnjom intervencijom države, naročito u regulaciji ekonomije i društvenih reformi. Drugi se ticao uglavnom negativnog shvatanja slobode i naglašavao je samoodrživost tržišta.

Kada je reč o *socijalnom liberalizmu*, nakon opadanja ekonomskog rasta i ekonomskе depresije sa početka devetnaestog veka postalo je jasno da ideal samostvorene i samoostvarene individue nije baš ubedljiv. Novi liberali su stoga pokušali da ponude odgovor na ove nove okolnosti i počeli da zagovaraju intervencionizam države, jer su smatrali da jednakopravno pravo na slobodu ne može da se ostvari tako što će se obezbediti da individue jedne druge fizički ne ometaju i činjenicom da su zakoni nepristrasno formulisani i primjenjeni. Dakle, bile su potrebne pozitivne mere kako bi se osiguralo da svaka individua ima jednakopravne šanse za uspeh.

Uz to, i klasični liberalni politički ekonomisti oduvek su prihvatali da postoje neka osnovna javna dobra i usluge koje su od suštinskog značaja za funkcionisanje društva koje najbolje obezbeđuje država. Oni su takođe imali želju da regulišu individualno ponašanje kad god bi racionalna potraga za individualnim dobrom mogla da dovede do javne loše stvari. Tako je, na primer, Mil zagovarao striktnu kontrolu rada, kako bi se spričila prenaseljenost, a pored toga je govorio i o broju radnih sati, uslovima stanovanja, bacanju otpada itd. Jednostavno rečeno, prihvaćena je javna odgovornost i viktorijansko doba je stoga bilo daleko od *laissez-faire* uređenja, što znači i da novi liberalizam nije bio toliko dramatičan prekid sa onim što se dešavalo ranije.

U vezi sa razlikovanjem škola liberalizma, centralno pitanje je ostalo u kojoj meri individue mogu da budu odgovorne i za uspeh i za neuspeh. Mnogi liberali jedva priznaju da u kompleksnoj privredi individue ponekad ostaju bez posla zbog razloga koji su van njihove moći i da ljudi koji su služili društvu tokom čitavog radnog veka zaslužuju nekakvu bezbednost u starosti. U tom smislu, određene dogme klasične političke ekonomije dovedene su u pitanje, ali samo kako bi očuvale liberalne vrednosti. Ideja o samoregulišućem slobodnom tržištu i prirodnom pravu koji otelovljuju pravedni društveni poređak bila je kompromitovana ekonomskim nedaćama ekonomskih kriza iz prve polovine prošlog veka, zajedno sa masovnom nezaposlenošću. Tridesetih godina počinju da se javljaju ideje, prvenstveno Kejnsove, da je ipak potrebno da postoji državna intervencija u određenim sektorima ekonomije.

Džon Mejnard Kejns (John Maynard Keynes, 1883–1946) je bio britanski ekonomista koji je značajno uticao na modernu makroekonomiju kao i na ekonomsku

politiku mnogih vlada.¹¹² Rodio se u Kembridžu u uglednoj porodici, gde upisuje matematiku (uz velika interesovanja za filozofiju). Po izbijanju Prvog svetskog rata britanska vlada ga angažuje kao ekonomskog eksperta u okvirima Trezora Velike Britanije (britanske centralne banke), a zatim je postavljen kao predstavnik za finansijske poslove na mirovnoj konferenciji u Versaju 1919. godine (gde pregovara o finansijskim aspektima Versajskog sporazuma i ratnoj odšteći Nemačke). Tridesetih godina objavljuje *Raspravu o novcu* (*A Treatise on Money*, 1930), njegovo najobuhvatnije delo o monetarnoj teoriji, a zatim i čuvenu *Opštu teoriju zaposlenosti, kamate i novca* (*The General Theory of Employment, Interest and Money*, 1936), delo u kojem eksplicitno iznosi ideje koje se danas smatraju "kejnsijanskom revolucijom". Ova revolucija u ekonomskom mišljenju predstavljala je direktni odgovor na izazov velike ekonomске krize koja počinje 1929. godine. Mere koje je predlagao prvo su usvojene u Švedskoj i Nemačkoj, a zatim i Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama. Kejnsova *Opšta teorija* izazvala je razvoj čitave grane u ekonomiji (makroekonomije) i predstavlja najcitatirnije delo iz ekonomije u 20. veku. Ova studija bavi se determinantama proizvodnje i zaposlenosti u nekoj zemlji, a iako u njoj nema mnogo reči o ekonomskoj politici predstavljala je teorijsku osnovu za aktivnosti mnogih vlada u okončanju svetske ekonomске krize 1930-ih godina.

Svoju ekonomsku teoriju on počinje kritikom klasične ekonomiske ideje da ponuda stvara tražnju. Prema toj doktrini, nezaposlenost nije bila moguća jer kakva god da je postojeća ponuda radne snage (ili robe u privredi), postojiće tražnja za tim radnicima (ili robom). Za Kejnsa, međutim, ukupna tražnja je ta koja determiniše i ponudu robe i zaposlenost – u situaciji visoke tražnje privreda napreduje, poslovi se razvijaju i upošljava se više radne snage, čime se smanjuje nezaposlenost. Na isti način, ukoliko je tražnja niska, kompanije ne uspevaju da prodaju svoju robu i primorane su da smanjuju proizvodnju i radnu snagu. Iz tih razloga, Kejns se usredsredio na izučavanje agregatne tražnje i uzroka promene u njoj.¹¹³

Analizirajući dve najvažnije komponente tražnje, on razvija moderne teorije o zaposlenosti, potrošnji i poslovnim investicijama. Zaposleni pojedinci koji ostvaruju određene prihode deo tih prihoda će odvojiti za potrošnju, a ostatak će sačuvati ili štedeti. Njegove revolucionarne ideje o kamataima odnosile su se na odbacivanje argumenata klasičnih ekonomista da će ukoliko je sklonost štednji preterana (u vezi sa investicionim zahtevima) doći do smanjivanja kamatnih stopa, što stimuliše nove investicije. Prema Kejnsu, ovi uslovi nisu dovoljni da bi se smanjile kamatne stope. Naime, škola klasične ekonomije ističe da je baratanje kamatnim stopama osnovni mehanizam održanja pune zaposlenosti, što on negira, smatrajući da ka-

¹¹² Kod nas se često pogrešno transkribuje kao Kejnz.

¹¹³ Agregatna tražnja označava ukupnu tražnju za dobrima i uslugama u nekoj ekonomiji u datom vremenu i po datim stopama cena. Reč je o ukupnoj količini dobara i usluga koja će biti kupljena u društvu i ona je određena ukupnom potrošnjom pojedinaca i domaćinstava, potrošnjom preduzeća (investicijama), potrošnjom države i potrošnjom stranaca (izvozom).

matnim stopama upravlja balans između potrebe zajednice za likvidnošću i politike centralne banke.¹¹⁴

Svi ovi elementi Kejnsove ekonomске teorije činili su radikalnu reviziju mnogih pretpostavki klasične ekonomije i obično se nazivaju "kejnsijanskom revolucijom". Dakle, suština ove revolucije bila je u reviziji klasične ekonomске teorije u pogledu faktora koji determinišu stepen zaposlenosti u privredi. Reč je o spomenutom stavu da tražnja, a ne ponuda, određuje (ne)zaposlenost, što je obezbedilo teorijsku podršku ekonomskim politikama mnogih vlada za njihovu intervenciju na tržištu. Ova intervencija pre svega se odnosila na fiskalnu stimulaciju tražnje putem javnih radova ili smanjivanja poreza u fiskalnoj politici, odnosno promena u kamatnim stopama u monetarnoj politici. Dotadašnji pogled na ekonomiju zadržavao je stav da aktivnosti države ne mogu uticati na stepen nezaposlenosti. Društvene implicacije njegove ekonomске teorije i politike odnose se na ulogu koju centralne vlade treba da imaju u sferi ekonomije, i u tom smislu moguće ga je interpretirati kao zagovornika državnog uticaja na ekonomiju što ga približava određenim socijalističkim doktrinama. Na drugoj strani, moguće ga je interpretirati i kao strastvenog libertarijanca i zagovornika individualne inicijative i preduzetništva. Svoju viziju Kejns je smatrao za jedinu adekvatnu alternativu socijalizmu, pošto je sistemima zasnovanim na laissez-faire doktrinama predviđao neminovni kolaps u modernim okolnostima. Od kraja velike ekonomске krize 1939. godine do sredine 1970-ih godina ova ekonomска teorija bila je glavna inspiracija za ekonomsku politiku država u Evropi, Americi i u većini ostalih država sveta.

S druge strane, *neoklasični liberalizam* predstavlja pokušaj da se liberalizam konceptualizuje drugačije nego što su to činili socijalni liberali, pri čemu su najbitnija tri neoklasična pokušaja u tom duhu: nastojanja Vilfreda Pareta, austrijskih ekonomista i Maksia Vebera.¹¹⁵ Pareto je bio pod velikim uticajem Mila i Spensera i bio je

¹¹⁴ Likvidnost je svojstvo imovine ili njenih delova koje se može pretvoriti u gotovinu. Reč je o sposobnosti uravnoteženja između kratkoročnih platežnih mogućnosti i kratkoročnih obaveza, odnosno o pristizanju sredstava od naplate potraživanja. Naime, radi se o sposobnosti pojedinaca ili preduzeća da izmiruju svoje obaveze u dogledno vreme.

¹¹⁵ Vilfredo Pareto (Vilfredo Pareto, 1848–1923) je bio italijanski inženjer, političar, ekonomista, filozof i sociolog. Ostvario je značajne doprinose u ekonomiji, posebno u domenu izučavanja distribucije prihoda, a zaslužan je i za popularizaciju termina "elita" u društvenim naukama. Najpoznatiji je po svojim shvatanjima o tome da se racionalizacije koje ljudi koriste za svoje ponašanje menjaju, dok se razlozi ili motivacije za akciju ne menjaju. Takođe, poznat je i po stavovima da uspešna upotreba moći pravda samu sebe i da su elite te koje vladaju (ponekad preko upotrebe sile, a ponekad lukavstvom). U ekonomiji se još uvek raspravlja o njegovoj ideji, Paretovom zakonu, koji preko logaritamske formule opisuje distribuciju prihoda, kao i o Paretovom optimumu, koji govori o alokaciji resursa u kojoj nikо ne može da poveća svoje blagostanje bez smanjivanja blagostanja kod drugog ili drugih. Uz to, njegovo pisanje o fašizmu, naročito o Musoliniju, nije bilo dobro shvaćeno i tumačeno je kao simpatija prema totalitarizmu u Italiji koji se razvio nakon Paretove smrti. Kada su fašisti preuzeли vlast u Italiji nudili su mu razne počasti, ali on ih je ili eksplicitno odbijao ili na njih nije ni odgovarao.

veliki kritičar italijanskog "neliberalizma".¹¹⁶ Ipak, zbog realnih političkih okolnosti postao je sumnjičav, a zatim i veoma kritički nastrojen prema humanističkim i etičkim tezama liberalizma. Počeo je da veruje u to da masovna demokratija predstavlja samo mehanizam putem kojeg razne elite traže legitimitet za sopstvenu kontrolu nad državom. Za razliku od klasičnih liberala, Pareto je smatrao da su ljudske vrednosti inherentno subjektivne i da je bilo koji pokušaj da im se da racionalna ili objektivna osnova "neliberalan". Iz tog razloga je insistirao na tome da je tržište manje podložno korupciji i da je neutralnije od demokratije kada se radi o otkrivanju individualnih preferencija i postizanju optimalnog stepena zadovoljstva. Stoga i ne čudi što je podržao Musolinijev dolazak na vlast, jer je bio ubedjen da je privremen i raskid sa demokratijom neophodan kako bi se došlo do slobodnog tržišta koje je zagovarao.

"Subjektivna" teorija vrednosti leži u osnovi ekonomskog liberalizma austrijske škole Karla Mengera, Ludviga fon Mizesa i Fridriha Hajeka.¹¹⁷ Oni su tvrdili da su ljudi svrhovita bića čije slobodne akcije i izbori predstavljaju jedini izvor značenja i vrednosti. Slobodno tržište je tako jedini mehanizam koji je u stanju da reaguje na ljudske izvore na ovaj način, a socijalistički ideal planirane ekonomije je pogrešan jer je nepraktičan i nužno prinudan zato što pretpostavlja postojanje objektivnog standarda za pravednu alokaciju troškova i dobiti i distribucije resursa. Suprotno tome, oni su tvrdili da je nemoguće efikasno ili racionalno odlučiti o relativnoj vrednosti različitih i nesamerljivih roba i želja.

Prema ekonomistima austrijske škole, samo je tržišni sistem koji reaguje kroz mehanizam cena na sile tražnje i dobiti u stanju da dođe do poštene stope razmene

¹¹⁶ Herbert Spenser (Herbert Spencer, 1820–1903) je bio engleski filozof, biolog i sociolog koji razvija zamisao evolucije kao sveobuhvatnog progresivnog razvoja fizičkog sveta, bioloških organizama, ljudskoguma i ljudskih društava i kulture. Bio je jedan od najpoznatijih i najpopularnijih mislilaca svog doba, autor je fraze "opstanak najbolje adaptiranih" (*survival of the fittest*) i značajno doprinosi razvoju sociologije.

¹¹⁷ Karl Menger (Carl Menger, 1840–1921) je bio osnivač tzv. austrijske škole u ekonomiji i autor teorije o marginalnoj korisnosti koja dovodi u pitanje teoriju o proizvodnim troškovima klasične ekonomije. Marginalna vrednost robe ili usluge označava graničnu vrednost koju bi akter upotrebio, tj. vrednost koja se pripisuje poslednjoj jedinici proizvoda koji se upotrebljava. Marginalna korisnost odnosi se na potrošačevu kupovinu korisnosti određenog proizvoda, pod pretpostavkom da ta kupovina traje sve dok traje korisnost navedenog proizvoda. S tim u vezi, prva naredna jedinica proizvoda koja za konkretnog potrošača nema korisnost neće biti kupljena, a korisnost koju je za potrošača imala poslednja kupljena jedinica označava se kao marginalna korisnost. Revolucionarnost marginalističkog pravca sastoji se u usredsređivanju na subjektivnu teoriju vrednosti. Dok klasični ekonomisti smatraju da roba dobija vrednost u proizvodnji i da je određena količinom utrošenog rada marginalisti analiziraju isključivo razmenu, odnosno tržišna kretanja i ponašanje potrošača na tržištu.

Ludwig von Mises (Ludwig Heinrich Edler von Mises, 1881–1973) je bio austrijski ekonomista, istoričar i filozof, koji se smatra najistaknutijim predstavnikom novije generacije austrijske škole ekonomije i škole marginalizma. Imao je značajan uticaj na moderne libertarijanske pokrete odbrane slobodnog tržišta, a njegove zamisli o ekonomiji kao nauci o individualnoj ljudskoj akciji uticale su na razvoj mnogih teorija u društvenim naukama.

između proizvoda i usluga. Ovaj sistem to čini na način koji se može izračunati i on preko motiva za profitom obezbeđuje inicijativu za individue da inoviraju i poboljšaju svoj učinak. Takođe, za ove autore, planska ekonomija je upletena u arbitarnu diktatorsku regulaciju koja je nametnula određene obrasce potrošnje i proizvodnje. Takav sistem ne samo što jača moć države u odnosu na ljudske živote, već će se na kraju srušiti usled birokratske stagnacije i nemogućnosti njenog zadataka u okviru ekonomije bilo koje veličine ili kompleksnosti. Austrijska škola je insistirala na analitičkom prioritetu mikroekonomske teorije i negirala je validnost makroekonomskog razmišljanja, dovodeći u pitanje sve napore državne uprave da se meša u ekonomiju. Zato su intervencije od strane države nelegitimne i predstavljaju mešanje i ometanje lične slobode da se iskažu preferencije. Ove ideje nisu naišle na puno odobravanja od strane savremenika, ali tokom tridesetih godina najveći broj ovih teoretičara emigrira u Sjedinjene Države i širi svoj uticaj posle Drugog svetskog rata, a naročito krajem 1970-ih godina.

Verovatno najznačajniji teoretičar austrijske škole jeste nobelovac Fridrik Hajek, koji je bio izuzetno uticajan mislilac u okviru ekonomske teorije i politike, ali je ostvario i značajne doprinose u metodologiji nauke, socijalnoj i političkoj filozofiji, psihologiji i istoriji ideja. Poznat je kao jedan od najistaknutijih zagovornika liberalizma i kapitalizma slobodnog tržišta, odnosno kao ključna figura obnove ideja klasičnog liberalizma, kao i jedan od najglasnijih kritičara socijalističkih doktrina u 20. veku. Hajek je podneo knjigu *Monetarna teorija i trgovinski ciklus* (izvorno objavljenu kao *Geldtheorie und Konjunkturtheorie*, 1929) kao habilitacioni rad na Univerzitetu u Beču, kada i postaje predavač na ovoj instituciji.¹¹⁸ Svojim radom privukao je pažnju nekih engleskih ekonomista i pozvan je na Londonsku školu za ekonomiju, a kasnije i na Univerzitet u Londonu.¹¹⁹ Kasnije objavljuje i svoj bestseller, *Put ka kmetstvu* (*The Road to Serfdom*, 1944), kao oštri napad na socijalizam u svim njegovim oblicima.¹²⁰

Prema Hajeku, preterano bavljenje nivoima cena dovodi do prikrivanja posledica stvaranja novca putem investicija i proizvodnje.¹²¹ Drugim rečima, on je tvrdio da

¹¹⁸ Habilitacioni rad je rad višeg ranga od doktorske disertacije koji su određeni univerziteti zahtevali kao uslov za sticanje akademске pozicije nakon doktorata. Praksa habilitacije danas najčešće postoji u obliku zahteva za objavljinjem određenog broja naučnih radova ili monografija pre sticanja akademskog zvanja docenta ili profesora.

¹¹⁹ Njegov angažman u Londonu od 1932. godine počeo je dramatičnom kontroverzom sa Džonom Mejnardom Kejnsom. Naime, Hajek je bio pozvan da napiše prikaz Kejnsove knjige, na šta je Kejns odgovorio prikazivanjem Hajekove knjige, što je odvelo u uticajnu polemiku o novcu, kapitalu, odnosu između štednje i investiranja, privrednim fluktuacijama itd. Između 1932. i 1937. Hajek je objavio čak deset radova koji su se bavili ovim kontroverzama, a savremenici su ove debate opisivali kao "dramu", dok je većina ekonomista tada stala uz Kejnsa i njegove poglede na ekonomiju.

¹²⁰ Kod nas je knjiga objavljena kao *Put ka ropstvu*.

¹²¹ Nivo cena predstavlja hipotetičku meru ukupnih cena za neki skup dobara i usluga, u nekom regionu tokom određenog perioda.

je popularna ideja da uvećanje tražnje nužno vodi uvećanju proizvodnje zabluda – veća tražnja će redukovati stvarne investicije. Cene se formiraju u tržišnom i kompetitivnom procesu, što predstavlja signal za sve aktere na tržištu, odnosno informacije o promenama u dostupnosti roba i usluga na osnovu čega akteri menjaju svoje ponašanje, koristeći svoje lokalno znanje. Centralna ideja Hajekove ekonomske teorije jeste posmatranje tržišta kao sistema komunikacije i samim tim tržište predstavlja sredstvo za upotrebu znanja raširenog među mnogim individuama, ali i arenu neprekidnog kompetitivnog istraživanja novih rešenja i sticanje novih znanja.

On je problematizovao mogućnost racionalne ekonomske kalkulacije u socijalističkoj planskoj ekonomiji. Posebno značajan koncept u tom pogledu bila je njegova ideja o “podeli znanja” u društvu. U pitanju nije podela naučnog ili tehnološkog znanja, već neorganizovanog znanja o specifičnim okolnostima nekog prostora i vremena. Iстicao је да praktično svaki pojedinac poseduje određene informacije koje mogu da budu od velike koristi za funkcionisanje ekonomskog sistema, ali da se ova znanja ne mogu preneti nekoj centralnoj vlasti u nekakvoj statističkoj formi. Iz tih razloga, tvrdio je Hajek, odluke utemeljene na ovom znanju moraju se prepustiti “pojedincu na terenu”. Nije stvar u tome da se jedinstveno racionalno rešenje ne može izvesti iz nekog skupa podataka, već u tome što se ovo znanje proizvodi samo interakcijom pojedinaca od kojih svaki ima određeno parcijalno znanje. Državne agencije ni na koji način ne mogu obuhvatiti ogromnu količinu relevantnog znanja koje je rašireno i opire se svakom planiranju, koncentraciji ili integraciji. Hajek je sistem cena smatrao ključnim mehanizmom za komunikaciju i prenos informacija, a isticao je da bi istinska decentralizacija odlučivanja u socijalističkim društвима bila isuviše komplikovana i preterano neortodoknsa za većinu socijalista, zbog čega odbacuje ovaku privреду i politički sistem. Zato je njegov *Put ka kmetstvu* bio gotovo militantni napad na socijalizam i odbrana *laissez-faire* kapitalizma.

Hajek je pisao i o konceptualnoj i empirijskoj vezi između ekonomskog sistema utemeljenog na slobodnom tržištu i političkog sistema utemeljenog na slobodi i vladavini prava. Ovakav ekonomski sistem karakteriše bezlični mehanizam uspostavljanja cena na tržištu i prenosi znanje slobodnim pojedincima koji na njih reaguju slobodno i bez prinude, dok ovakav politički sistem takođe odbacuje prinudu, kao i arbitarnost u ponašanju. Interesovanje za Hajeka i njegove ideje o socijalizmu, liberalizmu i slobodi nakon 1970-ih godina bilo je izazvano razočarenjem u Kejnsa i umnožavanjem dokaza o neuspehu socijalizma u Sovjetskom Savezu. U tom smislu Hajek postaje simbol obnove ili ponovnog rođenja klasičnog liberalizma i njegove ideje utiču na politiku lidera poput Margaret Tačer i Ronaldia Regana, kao i mnogih disidenata u socijalističkom svetu. Poznate su i epizode gde je Tačer u polemikama sa svojim političkim protivnicima umela da izvadi Hajekovu knjigu o liberalizmu iz

tašne uz reči: “Ovo je ono u šta verujemo!”, a Regan ga je navodio kao jednog od dvoje ili troje ljudi koji utiču na njegovu filozofiju. Hajek je ponekad bio i Reganov specijalni gost u Beloj kući. Takođe, Hajek je 1970-ih i 1980-ih nekoliko puta posetio Čile za vreme vladavine generala Augusta Pinočea, diktatora koji je u Čileu nastojao da uvede strogi tržišni kapitalizam, te je oštro kritikovan zbog podrške Pinočevom režimu.¹²²

Osim socijalnog liberalizma i neoklasičnog liberalizma, pojedini autori izdvajaju i *libertarianizam* kao zasebnu školu liberalne ideologije (dok, prema nekim on predstavlja zasebnu političku ideologiju). Libertarianizam je bio pod najvećim uticajem Herberta Spensera i socijalnog darvinizma, ali i Loka. Tako je, na primer, i Vilijam Grejam Samner zagovarao ekstremni oblik *laissez-faire*, u kojem je jedina uloga države bila da obezbedi slobodu svakoj individui kako bi one mogle da se bore na slobodnom tržištu.¹²³ Ove ideje su bile marginalne sve do završetka Drugog svetskog rata, kada raste uticaj austrijske neoklasične škole, ali vremenom zadobiju formu zasebne škole mišljenja.

Libertarianizam se može posmatrati i kao da je nastao iz anarhizma, a nalazi se negde između anarhizma i nekog oblika demokratije, dok pojedini autori libertarianizam nazivaju i anarhokapitalizmom, koji zagovara tezu da je jedini oblik ekonomskog života kompatibilan individualizmu kapitalizam. Njihovi pogledi su često slični socijalnom darvinizmu – život je borba za opstanak i socijalistički ekonomski sistem podržava i štiti one koji ne zaslužuju da prezive. Oni takođe smatraju da sve najvažnije društvene usluge mogu bolje da funkcionišu privatno za profit nego kao aktivnost državne uprave ili neke zajednice, a tu spadaju čak i policija i vojska. Libertarianizam želi svet u kojem vlada sloboda i u kojem su sve

¹²² Augusto Pinoče (Augusto Pinochet, 1915–2006) je bio general čileanske armije, a zatim i diktator u Čileu, nakon uspešno izvedenog puča 1973. godine. Ostao je na vlasti do 1990. godine, a u tom periodu implementirane su radikalne ekonomske reforme u pravcu slobodnog tržišta i privatizacije, u skladu sa radikalnim *laissez-faire* doktrinama. Prema različitim izveštajima, tokom njegove vladavine ubijeno je između 1200 i 3200 ljudi, uz mučenje oko 30 hiljada i hapšenje oko 80 hiljada ljudi. U vreme oko Pinočeove smrti, protiv njega je bilo podignuto oko 300 optužnica za različite zločine i pronevere.

¹²³ Vilijam Grejam Samner (William Graham Sumner, 1840–1910) je bio osnivač američke sociologije i prva osoba koja je držala kurs iz sociologije na bilo kom univerzitetu na svetu. Kao profesor ekonomije promovisao je individualizam i *laissez-faire* ekonomiju, odbacujući vladinu regulaciju i intervencije, kao i pokrete društvene reforme. Verovao je da ekonomskim, političkim i društvenim svetom treba da vladaju tzv. prirodni zakoni u kojima opstaju najbolje adaptirani. Ovakav poredak je racionalan, dok su sve intervencije iracionalne. Glasno je zastupao slobodnu trgovinu i u čuvenom eseju “Zaboravljeni čovek” (“The Forgotten Man”, 1883) uzdizao je trezvenog građanina koji je predmet vladinih poreza, sindikalnih troškova i socijalnih usluga. U eseju “Šta društvene klase duguju jedna drugoj?” (“What Social Classes Owe to Each Other?”, 1883) njegov odgovor je bio nedvosmislen – ne duguju ništa. Napore za poboljšanjem sveta smatrao je “apsurdnim”, a njegov beskompromisni rečnik otkriva je netrpeljivost prema sentimentalnosti, reformizmu i konstantno ga je činio kontroverznom figurom.

individue suverene kada se radi o njihovom životu i niko ne sme da bude primoran da žrtvuje svoje vrednosti zarad drugih. Libertarijanska partija u Sjedinjenim Državama se zalaže za ograničenu moć državne uprave, tako da ona ne treba da se meša u upotrebu droge i alkohola, seksa, pornografije i kockanja.

Drugim rečima, libertarianizam zagovara negativnu slobodu i formalnu jednakošt u svim aspektima društva, uključujući ekonomsku i privatnu sferu. Takođe, podržava *laissez-faire* ekonomsku politiku, gde spadaju i slobodno tržište i zaštita prva na privatnu svojinu, kao i isti pristup ličnom ponašanju – svi ljudi bi trebalo da rade i misle kako žele, sve dok ne štete drugim ljudima. Libertarijanska ekonomija crpi osnovne ideje i od Adama Smita, jer on govori o liberalnim konceptima poput slobode, jednakosti, konsenzusa, individua i racionalnosti i zagovara uspostavljanje slobodnog tržišta. Takvo tržište proizvodi ekonomске ishode koji koriste društvu i daju ljudima šanse da uspeju na osnovu sopstvenih sposobnosti. Logika iza ove ideje jeste da ljudi delaju slobodno na tržištu, što drži relativno niske cene i dovodi do nastanka novih i boljih proizvoda, a ovaj ishod je moguć zato što se ljudi rukovode ličnim interesima. Smit je smatrao da omogućavanje i dopuštanje ljudima da ostvare lični interes stvara nadmetanje koje proizvodi ekonomski dobiti za potrošača, kao i uslove za proizvođače koji na osnovu zasluga i sopstvene vrednosti mogu da napreduju. Ako se država meša u tržište i podriva ovo nadmetanje onda ona podriva i dobiti, i zato se on i njegovi sledbenici protive regulaciji tržišta od strane države.

Kao što je Smit uticao i na liberalizam i na libertarianizam, isto se može reći i za Džona Stjuarta Mila. On je tvrdio da ljudima treba dozvoliti širok spektar ponašanja i mišljenja, gde postoji samo jedna granica – kada se ostalima čini neka šteta ili zlo. Milovo opravdanje za nemešanje od strane državne uprave u privatne živote zasnovano je na korisnosti za društvo koju ta sloboda proizvodi. On ističe da sloboda govora i mišljenja olakšavaju i pospešuju potragu za istinom i eliminisanje grešaka zato što nude ljudima šansu da izazovu prihvaćene ideje i norme. One nude šansu da se utvrdi istinitost ili pogrešnost *status quo-a*, dok sloboda delanja samo može da pomogne društvu. Mogućnost da se ispoljavaju različiti životni stilovi stvara "eksperimente življena" i ljudi mogu da ih posmatraju i da iz toga nešto nauče. To znači i da ljudi mogu da donose bolje odluke o stilu života koji žele da upražnjavaju, dok Milovo povezivanje slobode i progresa reflektuje njegovu veru u sposobnost ljudi da sami za sebe donose odluke.

Kada je reč o libertarianizmu, važno je istaći i Ajn Rend (1905–1982), koja je iz Rusije emigrirala u Sjedinjene Države 1926. godine i koja je najzaslužnija za približavanje libertarianizma široj javnosti. Ona je razvila filozofiju objektivizma u kojoj su sadržani mnogi libertarijanski ideali.¹²⁴ Najpoznatija je po knjizi *Atlas je*

¹²⁴ Objektivizam Ajn Rend je filozofija koja ističe da stvarnost postoji nezavisno od svesti i da ludska bića čulnim iskustvom mogu da dođu u neposredni kontakt sa tom stvarnošću, odnosno da mogu

slegnuo ramenima (*Atlas Shrugged*, 1957) u kojoj upozorava na opasnosti prevelike ekonomске regulacije od strane države i zagovara produktivnost, racionalnu sebičnost i ekonomiju slobodnog tržišta. Ona takođe smatra da je najveća ludska vrlina upotreba razuma i da je najviša moralna svrha u životu racionalna želja za zadovoljenjem ličnog interesa – ljudi bi trebalo da žive samo za sebe i da se ne žrtvuju za druge. Zato bi jedina funkcija države bila da zaštitи individue od prinude kako bi mogle da koriste sopstveni razum i da zadovoljavaju svoje interese bez njenog ometanja i mešanja. Takođe, zbog toga je zagovarala i *laissez-faire* kapitalizam. Konačno, možda najznačajniji savremeni argument u korist libertarianizma izneo je spomenuti Robert Nozik u knjizi *Anarhija, država i utopija* (*Anarchy, State, and Utopia*, 1974). On takođe polazi od ideje da ljudi poseduju sebe, dakle svoje telo, talente, rad i sve što proizvedu, tako da bi trebalo da su zaštićeni od drugih individua i institucija poput države. Bez obzira na brojne varijante libertarianizma, može se reći da se sve one slažu oko minimalne odgovornosti države, promovisanja negativne slobode i jednakog tretmana građana, a većina se fokusira na ekonomsku slobodu, iako zbog fokusiranja na negativnu slobodu u svim životnim aspektima ne odobravaju rad na štetu drugih.

Na kraju, kao zasebnu školu liberalizma važno je istaći i *neoliberalizam*, iako i u tom kontekstu postoje određene kontroverze, na šta upućuje i rana istorija neoliberalizma. Naime, tokom 1930-ih godina bilo je malo liberalno orientisanih misilaca, zbog čega se oko 25 liberala organizovalo na jednom međunarodnom sastanku u Parizu 1938. godine. Među njima su bili američki novinar Volter Lipman, Fridrih fon Hajek, Ludvig fon Mizes, Aleksander Ristov i drugi.¹²⁵ Tada se detaljno raspravljalo o Lipmanovoj knjizi *Dobro društvo* (*The Good Society*, 1937) i neki učesnici (npr. Ristov i Lipman) su se složili oko toga da je stari *laissez-faire* liberalizam bio neuspešan i da na njegovo mesto mora da dođe novi. To je značilo da je došao kraj klasičnom liberalizmu, ali neki drugi učesnici (npr. Hajek i Mizes) nisu bili ubedeni da je stari liberalizam neuspešan i da je propao. Ipak, svi učesnici su bili ujedinjeni oko ideje za novi liberalni projekat koji je Ristov nazvao neoliberalizmom. Tada da steknu objektivno znanje upotrebom logike. Prema objektivizmu, ispravna moralna svrha svake individue jeste uvećanje sopstvene sreće i blagostanja, a jedini društveni sistem koji je konzistentan sa moralnošću jeste sistem koji poštuje individualna prava i slobodno tržište otelovljene u *laissez-faire* kapitalizmu.

¹²⁵ Volter Lipman (Walter Lippmann, 1889–1974) je bio ugledni i uticajni američki novinar, pisac i politički komentator koji je skovao sintagmu "Hladni rat", kao i termin "stereotip". Kritikovao je dominantnu američku politiku kao i medije svog doba, branio je demokratiju, obaveštenost građana i kritičko mišljenje, a novinarstvo i novinare je video kao vezu između političara (donosioca odluka) i javnosti.

Aleksander Ristov (Alexander Rüstow, 1885–1963) je bio nemački sociolog i ekonomista koji je skovao termin "neoliberalizam". Bio je jedan od idejnih kreatora programa "socijalno tržišne ekonomije" implementiranog u Nemačkoj nakon Drugog svetskog rata. U pitanju je bila ekonomija koja je kombinovala slobodno tržište sa raznim socijalnim programima i politikama, kao svojevrsni srednji put između socijalizma i *laissez-faire* kapitalizma.

je to bio pokušaj da se odustane od *laissez-faire* koncepcije zarad tržišne ekonomije pod okriljem snažne države i suština je bila u formulaciji antikapitalističkog i antikomunističkog trećeg puta. Dakle, neoliberalizam je originalno stvoren kao nešto drugačije od radikalizma slobodnog tržišta sa kojim se danas najčešće povezuje.

Na skupu su bile vidljive fundamentalne razlike između "pravih neoliberalaca" Ristova i Lipmana i "starih liberalaca" Mizesa i Hajeka. Neoliberali su se zalagali za državnu intervenciju koja bi mogla da ispravi nepoželjne tržišne strukture, dok je Mizes instistirao da je jedina legitimna uloga države da skloni sve vrste barijera za ulazak na tržište. Nekoliko godina kasnije ove razlike su postale nepremostive. Nakon rata Hajek osniva Mon Pelerin društvo (1947) kako bi okupio rasute neoliberalne mislioce, a osnivači su uz njega bili i Karl Popper, Ludvig fon Mizes, Džordž Stigler i Milton Fridman.¹²⁶ Glavni cilj društva bio je da se brani sloboda izražavanja,

¹²⁶ Mon Pelerin društvo je naziv za međunarodnu organizaciju liberalnih ekonomista (među kojima je i osam dobitnika Nobelove nagrade iz ekonomije), filozofa, istoričara, biznismena i intelektualaca. Ovo udruženje promoviše slobodu izražavanja, slobodu tržišta i *laissez-faire* kapitalizam, a vodi naziv od mesta u Švajcarskoj na kojem je održana njegova osnivačka skupština.

Karl Popper (Karl Raimund Popper, 1902–1994) je bio britanski filozof austrijskog porekla, koji se smatra jednim od najvećih filozofa nauke svih vremena, a upamćen je i po svojoj socijalnoj i političkoj filozofiji. Takođe, zuzetno je poznata i njegova kritika tradicionalne induktivističke forme naučnog metoda, gde je zagovarao sopstveni metod opovrgavanja. Prema induktivizmu, nauka napreduje od posmatranja ka teoriji, utemeljena na eksperimentima i njihovoju induktivnoj ekstrapolaciji ka opštим zakonima. Prema falsifikacionizmu, nauka napreduje u suprotnom smeru, od teorija kao pretpostavki, a zatim se putem eksperimenata pobijaju i eliminisu one teorije koje rezultati opovrgnu. Prema Poporu, razlika između teorije koja može da se falsifikuje (tj. podvrigne opovrgavanju) i one koja ne može, jeste *demarkaciona razlika* između empirijske nauke i metafizike ili nenuke. Međutim, to ne znači da je metafizika besmislena time što nije opovrgljiva, jer metafizičke teorije mogu da budu korisne za nauku. Popova socijalna i politička filozofija iz knjige *Beda istoricizma* (*The Poverty of Historicism*, 1957) i *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji* (*The Open Society and Its Enemies*, 1945) može u izvesnoj meri da se shvati kao primena falsifikacionizma na oblast društvene interakcije. On se zalagao za društveni inženjering "korak po korak", tj. za razvoj društvenih institucija malim koracima, koje je lako revidirati i čija potencijalna šteta može da se kontroliše. Kritikovao je filozofske teorije države Platona, Hegela i Marks-a, koje smatra pretečama političkog totalitarizma. U njegovoj interpretaciji, ove teorije zagovaraju zatvoreno društvo, koje predstavlja kolektivističku i organizmičku celinu, bez razlike između prirodnih i kulturnih zakona. U otvorenom društву, koje on snažno favorizuje, individui su lično odgovorne za svoje odluke i zato mogu biti kritički nastrojene prema društvenim propisima.

Georg Vilhelm Fridrich Hegel (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 1770–1831) je bio uticajni nemački filozof i jedan od tvoraca nemačkog idealizma. Njegov idealizam je predstavljao revoluciju u evropskoj filozofiji ovog doba, a uticao je i na mnoge različite filozofske škole, uključujući tu i marksizam. Razvio je sveobuhvatni filozofski okvir ili sistem koji se danas naziva apsolutnim idealizmom, u kojem nudi ideje o integraciji uma i prirode, subjekta i objekta saznanja, kao i bavljenje temama kao što su država, istorija, umetnost, religija i filozofija. Najpoznatiji je po konceptualizaciji uma ili duha koji se manifestuje putem skupa protivrečnosti i opozicija koje na kraju postaju integrisane i sjedinjene (npr. protivrečnosti između prirode i slobode i slično), kao i po svojoj odbrani (autoriteta) države.

Džordž Stigler (George Stigler, 1911–1991) je bio američki ekonomista i dobitnik Nobelove nagrade

politika slobodnog tržišta i političke vrednosti otvorenog društva. Osnove ovog društva nalaze se u klasičnom liberalizmu, ali ono je zasluzno za širenje neoliberalizma.

Neoliberalizam se u literaturi retko kada definiše i kritičari ga pretežno koriste u negativnom smislu. U suštini, danas se taj pojam odnosi na tržišni fundamentalizam koji je bliži *laissez-faire* principima "paleoliberala" nego idejama originalnih neoliberalaca.¹²⁷ Zato je pitanje koje je pravo značenje termina i kolika je njegova korisnost u društvenim naukama, pogotovo jer postoje mnoge teorije tržišne ekonomije. Dakle, neoliberalizam je politička filozofija čiji zagovornici podržavaju ekonomsku liberalizaciju, slobodnu trgovinu i otvoreno tržište, privatizaciju, deregulaciju i jaču ulogu privatnog sektora u modernom društvu.¹²⁸

Prema neoliberalizmu, država mora da stvori i očuva institucionalni okvir za poštovanje privatne svojine i slobodnog tržišta, te da garantuje kvalitet i integritet novca. Drugim rečima, ona mora da izgradi vojne, odbrambene, policijske i pravne strukture i funkcije koje su neophodne za zaštitu privatne svojine i za ispravno funkcionisanje tržišta. Uz to, tamo gde tržišta ne postoje (kao što su npr. zemlja, voda, obrazovanje, zdravstvena zaštita, socijalna zaštita itd.) treba ih formirati, čak i državnim intervencijom. Međutim, uloga države tada treba da se zaustavi i njena intervencija na tržištima treba da bude nepostojeća ili minimalna. Neoliberali smatraju da je ovo neophodno zato što država i njene strukture ne mogu da poseduju dovoljno informacija da bi adekvatno "pogađali" tržišne signale i samim tim formulisali cene. Tvrdi se i to da će moćne interesne grupe nužno pokušavati da utiču na vlast, odnosno da će preko korupcije uticati na državne intervencije (posebno u demokratijama) u svoju korist.

Drugim rečima, neoliberalizam se pribavlja državne intervencije i dominacije za ekonomiju 1982. godine. Posebno se bavio značajem informacija za ekonomsko ponašanje, a pisao je i o istoriji ekonomije (iako je ta istorija bila predmet mnogih oštreljivih kritika).

Milton Fridman (Milton Friedman, 1912–2006) je bio američki ekonomista i statističar sa univerziteta u Čikagu, kao i dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju 1976. godine. Bio je lider čikaške škole ekonomije, ekonomski savetnik američkog predsednika Ronald-a Regana i verovatno najuticajniji ekonomista u drugoj polovini 20. veka. Snažno se protivio uticaju države na ekonomiju, odnosno nije verovao u sposobnost države da adekvatno koriguje greške tržišta.

¹²⁷ "Paleoliberalizam" je pejorativni termin koji se odnosi na "ekstremni" ili "tvrdoglavi" liberalizam, odnosno koji se primenjuje na snažno verovanje u *laissez-faire* ili ekonomiju slobodnog tržišta.

¹²⁸ Ekonomski liberalizam i ideologija koja zagovara organizovanje ekonomije u individualističkom ključu, što znači da najveći broj ekonomskih odluka donose individue, a ne kolektivne institucije ili organizacije. Glavna karakteristika je podrška tržišnoj ekonomiji i privatnom vlasništvu kada se radi o sredstvima za proizvodnju. Obično se suprotstavlja državnim intervencijama na slobodnom tržištu, iako podržava ograničenu regulaciju, kao kada se radi o javnim dobrima.

Slobodna trgovina je situacija u kojoj državna uprava ne ograničava uvoz ili izvoz.

Otvoreno tržište se odnosi na situaciju koja je bliska slobodnoj trgovini. Otvorenost se meri količinom upliva državne uprave. U stvarnosti teško da mogu da postoje potpuno otvorena tržišta i potpuno slobodna trgovina jer je potreban pravni okvir za trgovinu koji garantuje sigurnost, izvesnost i bezbednost imovine ili resursa.

države u ekonomskoj i društvenoj sferi. Pri tom, neoliberali ne kritikuju jedino fašizam i komunizam kao uređenja u kojima država igra izuzetnu ulogu, već i modele države blagostanja koji su počeli da se pojavljuju u Evropi u 20. veku. Samim tim, neoliberalizam je u bliskoj vezi sa političkom sferom i sopstvena nastojanja oblikuje pozivajući se na politiku. Međutim, najznačajniji razlozi za objašnjenje pohoda neoliberalizma verovatno su proizvedeni padom stopa profita tokom 1970-ih godina, što je doprinelo transformaciji liberalizma u neoliberalizam. Menja se i značenje ovog termina, koji zatim počinje da se povezuje prvenstveno sa negativnim konotacijama od strane kritičara reforme tržišta. Kao posledica toga on prestaje da podrazumeva umereni oblik liberalizma i povezuje se sa radikalnim i *laissez-faire* kapitalističkim idejama. Tada počinje i povezivanje neoliberalizma sa Hajekom i Fridmanom, dok danas ovaj termin obično upotrebljavaju kritičari ideja o slobodnoj trgovini, deregulaciji, privatizaciji i smanjenju državne kontrole ekonomije.

Naime, intelektualni otac (ovakvog) neoliberalizma bio je Milton Fridman i njegova grupa ekonomista sa univerziteta u Čikagu, a prva primena ovog sistema u nekom društvu bila je u Čileu, nakon državnog udara generala Augusta Pinočea protiv socijalističke vlade Salvadora Aljendea, 1973. godine.¹²⁹ Pinoče se tada okrenuo čileanskoj poslovnoj eliti (koja je bila važan element državnog udara) i koja je imala odnose sa čileanskim ekonomistima koji su studirali na Čikagu kod Fridmana. Ovi ekonomisti su 1975. godine ušli u vladu i potpuno su je restrukturirali na osnovu neoliberalnih ideja, što je značilo privatizaciju celokupne državne imovine (osim, u čileanskom slučaju, bakra), otvaranje Čilea za strane investitore i za strani kapital, uključujući tu i privatizaciju sistema socijalne zaštite, uništenje radničkih sindikata itd. U pitanju je bio neoliberalizam u "čistoj formi" i čileansko društvo je već početkom 1980-ih godina zapalo u ozbiljne ekonomске probleme i krizu (iako se poslovna i politička elita izuzetno obogatila), zbog čega je i teorija pretrpela određene modifikacije.

Od 1970-ih godina dolazi do rasta entuzijazma u prihvatanju neoliberalizma i u raznim drugim političko-ekonomskim praksama i u ekonomskom mišljenju. Deregulacija, privatizacija i povlačenje države iz mnogih društvenih sfera postale

Pod privatizacijom se, uopšteno posmatrano, obično misli na proces transfera iz javnog sektora (kojim rukovodi državna uprava) u privatni sektor.

Deregulacija je čin ili proces uklanjanja ili smanjivanja državnih regulacija. Dakle, u pitanju je opozit regulaciji, koja se odnosi na proces regulisanja određenih aktivnosti od strane državne uprave.

¹²⁹ Salvador Aljende (Salvador Allende, 1908–1973) je bio čileanski lekar i političar, poznat i kao prvi marksista koji je postao predsednik neke latinoameričke države na slobodnim izborima. Kao predsednik, Aljende je nacionalizovao industriju (učinio ju je državnim vlasništvom) i velika poljoprivredna imanja, što ga je suprotstavilo mnogim bogatim slojevima i drugim političkim faktorima u zemlji (poput parlamenta). Vojska je ubrzano organizovala puč, Aljende je dao svoj poslednji govor u kojem je rekao da neće podneti ostavku, nakon čega je izvršio samoubistvo. Ubrzo nakon toga vlast je preuzeo general Augusto Pinoče koji je odbio da je prepusti civilnoj kontroli.

su uobičajene. Skoro sve države, od onih "najnovijih", nastalih raspadom Sovjetskog Saveza, do "starih" demokratija i država blagostanja poput Novog Zelanda ili Švedske, prihvataju neoliberalizam (dobrovoljno ili putem spoljašnje prinude). Zagovornici neoliberalizma danas su na pozicijama moći i uticaja u obrazovanju (na univerzitetima i u uticajnim institutima), kao i u ključnim državnim i međunarodnim institucijama. Prema britanskom društvenom naučniku Dejvidu Harviju, neoliberalizam je postao dominantni i hegemonički diskurs koji je inkorporiran u zdravorazumske načine interpretacije i razumevanje sveta i stvarnosti.¹³⁰

Harvi tvrdi da proces "neoliberalizacije" karakteriše kreativna destrukcija i pretvodnih institucionalnih okvira i moći (uključujući tu i preispitivanje tradicionalnih formi državnog suvereniteta), kao i dominantnih formi podela rada, društvenih odnosa, tehnologije, navika i načina života. Harvi neoliberalizam povezuje i sa etikom i tvrdi da je etika tržišnih odnosa postala etika po sebi, koja pokušava da zameni sva ostala etička verovanja. Na primer, neoliberalna etika ističe značaj ugovornih odnosa na tržištu, smatra da se količina društvenog dobra uvećava putem uvećanja tržišnih transakcija i pokušava da sve društvene odnose analizira preko tržišnog modela. Ključnu ulogu u tome ima značaj informacija, zbog čega je neoliberalizam veoma zainteresovan za razvoj tehnologija i stoga danas govore o "informacijskom društvu").¹³¹

¹³⁰ Dejvid Harvi (David Harvey, 1935) je britanski geograf i društveni naučnik koji od 2001. godine radi kao istaknuti profesor departmana za antropologiju na postdiplomskom centru Siti univerziteta u Njujorku. Smatra se za vodećeg društvenog teoretičara međunarodnog ranga i nalazi se medju najcitatiranjim autorima svih vremena u humanističkim disciplinama. Njegov rad je značajno doprineo razvoju moderne geografije, kao i mnogim širokim društvenim i političkim debatama. Poznat je i kao istaknuti marksistički kritičar kapitalizma i zagovornik ideje o "pravu na grad", što je ideja koju je opisao kao "želju za drugaćnjim mogućim gradom".

"Pravo na grad" je ideja i slogan pod kojim se podrazumevaju zahtevi za transformacijom i obnovom pristupa građana urbanom životu, uključujući tu i pravo na promenu načina urbanog života, bolju dostupnost urbanih resursa, kritiku centara društvene moći u gradu, kao i transformaciju urbanog života u skladu sa sopstvenim potrebama. Ona obuhvata i želju za vidljivijim i globalnjim urbanim borbama, kao i konceptualizaciju novih okvira društvenog i prostornog razvoja koji su najčešće suprotstavljeni ili kritički orientisani prema kapitalizmu. Vremenom, ovo je postala popularna fraza sa više značenja koju su preuzeли mnogi urbani pokreti i inicijative.

Hegemonički diskurs označava dominantni diskurs u nekom društvu, i to diskurs koji najčešće ima represivni karakter. Diskurs, kao način na koji se govori o stvarima, postaje hegemonički u nekoj kulturi kada postaje gotovo nemoguće dovesti u pitanje njegove prepostavke. Termin potiče od ideje o kulturnoj hegemoniji (vladajuće klase) koju je razvio Antonio Gramši, prema kojem kulturna hegemonija označava dominaciju kulturno raznovrsnim društvom od strane klase koja zatim manipuliše kulturom društva (vrednostima, objašnjenjima, percepcijama, moralom itd.) time što sopstvenu kulturu nameće širem društvu kao obavezujuću normu. Obično se navodi da hegemonički diskurs formulise i pitanja i odgovore o nekoj temi, te da naruštanje tog diskursa izaziva nerazumevanje ili društvene sankcije. Na primer, diskurs o zdravlju je hegemonički u smislu da se često ne dovode u pitanje prepostavke o značaju zdravlja, a rečenice poput: "Znam da je pušenje nezdravo i pušim cigarete uprkos tome" isti narušavaju ili se percipiraju kao nerazumne.

¹³¹ Informacijsko društvo (koje se često pogrešno prevodi kao "informatičko društvo") je društvo

3.5. Osnovni principi i prepostavke liberalizma

Ideje liberalizma kao ideologije industrijalizovanog Zapada duboko prožimaju politički, ekonomski i kulturni život, zbog čega se čini da je on neodvojiv od zapadne civilizacije uopšte. Tendencije liberalnih mislilaca 18. i 19. veka, nastale pod uticajem prosvetiteljskog verovanja u univerzalni razum, bile su u prihvatanju ideja koje nastoje da uspostave fundamentalne društvene vrednosti i odbrane specifičnu viziju ljudskog progresa i usavršavanja koji se vezuju za ličnu autonomiju. Moralni i ideološki stav ove filozofije počiva na privrženosti određenom skupu vrednosti i verovanja od kojih su najvažnije: pojedinac, sloboda, razum, pravda, tolerancija i (pravo na) različitost.

Analitički posmatrano, moguće je razdvojiti tri međupovezane komponente liberalne ideologije:

- (1) filozofsku,
- (2) društvenu i
- (3) političku, koja proizilazi iz prve dve.

Na filozofskom nivou liberali su posvećeni konceptima:

- (1) jednakosti,
- (2) slobode,
- (3) individualnosti i
- (4) racionalnosti.

Oni su egalitarijanci u smislu da negiraju stav da je neko superioran ili inferioran po prirodi, što ne podrazumeva da su svi ljudi isti, već da su svi ljudi jednake moralne vrednosti. Liberali ne zahtevaju jednakost ishoda kao neki socijalisti, već žele da svi imaju jednakе šanse da upotrebe svoje talente. Povezanost sa slobodom ide zajedno sa ovom interpretacijom jednakosti jer su liberali tradicionalno pokušavali da postignu najveću individualnu slobodu koja je kompatibilna tvrdnji o jednakom stepenu slobode za sve pripadnike društva. Slično tome, njihov egalitarijanizam je odraz insistiranja na moralnom primatu individue u odnosu na društveni kolektivitet. I konačno, kao racionalisti oni smatraju da javne ideje treba da budu otvorene za kritičko pretresanje i da njihova validnost treba da se testira i potvrdi.

Kao što se može videti, liberali ova četiri koncepta vide kao da među njima postoji posebna veza, iako se ne slažu svi oko toga zašto se ovi koncepti uklapaju i kako se uklapaju, kao ni oko toga koje političke implikacije iz njih slede. Filozofski u kojem stvaranje, distribucija, upotreba i manipulacija informacijama predstavlja dominantnu ekonomsku, političku ili društvenu aktivnost, odnosno u kojem se na osnovu informacija ostvaruje značajna ekonomska i društvena dobit. Suština informacijskog društva jeste društvo koje koristi informatičke tehnologije na produktivan i kreativan način. Zbog porasta značaja informatičkih tehnologija u savremenom društvu mnogi teoretičari i komentatori govore o informacijskom društvu kao o svojevrsnoj novoj eri u ljudskoj istoriji koju zatim konceptualizuju na različite načine (u rangu od entuzijastičnog prihvatanja do radikalne kritike).

posmatrano, liberalizam uključuje i individualiste i holiste, materijaliste i idealiste, deterministe i voluntariste, utilitaristice i zagovornike prirodnog prava, a politički posmatrano on se kreće od libertarianaca koji zagovaraju slobodno tržište do pristalica države blagostanja. U uopštenom smislu, liberali se slažu oko osnovnog moralnog i društvenog etosa, ali se razlikuju po shvatanju koliko dobro neki društveni aranžman može da realizuje liberalne ideale. Dakle, razlike među njima uključuju varijacije na zajedničku temu naglašavanja moralnog značaja individue u okvirima bilo kog društvenog poretku. Ta centralna ideja može da se prati do društvenih sila koje ona reflektuje, ali i koje je i oblikovala.

Verovanje u primat *pojedinca* je karakteristična tema liberalne političke filozofije. U feudalnom periodu skoro da nije postojala predstava o pojedincima koji imaju sopstvene interese ili poseduju lične i jedinstvene identitete, a na ljude se gledalo kao na članove društvenih grupa kojima su pripadali (porodice, sela, lokalne zajednice, staleža itd.). Njihovi životi i identiteti su u velikoj meri bili određeni karakterom ovih grupa u procesu koji se malo menjao od jedne do druge generacije. Međutim, kako je feudalizam ustupao mesto tržišno orientisanim društvima pojedinci su se suočavali sa širim područjem izbora i društvenim mogućnostima. Na primer, kmet, čija je porodica dugo vremena živila i radila na istom parčetu zemlje, postao je "slobodan čovek" koji može da bira za koga će da radi ili je mogao da napusti zemlju i potraži posao u gradovima koji se šire. Slomom feudalizma pojavila se i nova intelektualna klima u kojoj su tradicionalne religijske teorije postepeno zamenjivane racionalnim i naučnim objašnjenjima. Na društvo se počelo gledati sa stanovišta ljudske individue, a pojedinci su interpretirani kao bića sa ličnim i osobenim kvalitetima, od kojih je vrednost svakog pojedinca jedinstvena. Ovo je očigledno proizašlo iz razvoja teorija prirodnog prava u kojima se tvrdi da su pojedinci obdareni skupom prirodnih prava koje je Lok definisao kao pravo na život, slobodu i svojinu. Verovanje u pojedinca je neke verzije filozofije liberalizma dovele do gledišta o društvu kao pukoj skupini pojedinaca, od kojih svaki nastoji da zadovolji sopstvene potrebe i interes. Takvo gledište obično se naziva "atomističkim", pošto se pojedinci shvataju kao izolovani atomi unutar društva, odnosno veruje se da društvo kao takvo i ne postoji, već da je skup samodovoljnih pojedinaca.

Naravno, osnovni princip liberalizma jeste princip *slobode*, odnosno individualne slobode i autonomije. Glavna politička briga liberalne tradicije jeste interes individue, a osnovne političke slobode uključuju slobodu, jednakost, autonomiju, saglasnost i toleranciju. Posebno je bitna sloboda, ali individualna sloboda koja je osnovna odgovornost države. Naglasak liberalne tradicije na individualnoj slobodi i autonomiji podrazumeva da ljudi moraju da snose odgovornost za svoje izbore. Mogućnost i sposobnost da se donose lične odluke su korisne stvari samo ukoliko su individue u stanju da podnesu odgovornost. Dakle, u osnovi liberalne tradicije jeste optimistično shvatanje ljudske prirode koje prepostavlja da individue mogu

racionalno da misle i da procenjuju šta je u njihovom najboljem interesu, da sarađuju sa drugima i da budu pouzdani. Ovi kvaliteti omogućavaju ljudima da delaju kao slobodne i autonomne individue, ali bez ugrožavanja blagostanja društva.

Za rane liberalne, sloboda je bila prirodno pravo i suština zahteva za vođenjem života vrednog življenja, odnosno koncept koji je pojedincima davao priliku da pravljenjem izbora prate isključivo sopstvene interese. Kasniji liberali slobodu smatraju preduslovom za razvoj veština i talenata ljudskih bića, odnosno preduslovom za ostvarivanje njihovih mogućnosti. Iz toga sledi da liberali ljudsku slobodu ograničavaju jedino u slučaju sprečavanja ograničenja slobode drugih, a imaju različite poglede na ograničenja slobode pojedinca u situacijama u kojima može da nanese štetu samom sebi (na primer, zakoni kojima se vozači prisiljavaju da vezuju pojaseve ili nose kacige su za neke liberalne prihvatljivi, a za neke ne). Iz tih razloga, obično se razlikuju libertarianizam i liberalizam, pošto se libertarijanci protive bilo kakvoj kontroli slobode pojedinca (npr. oni će braniti pravo pojedinaca da koriste narkotike, pošto je pojedinac suveren nad svojim telom i duhom).

Sama sloboda ima najmanje dva značenja, tako da se pravi razlika između pozitivne i negativne. *Negativna sloboda* se odnosi na odsustvo ograničenja ili prepreka – ljudi su u ovom negativnom smislu slobodni sve dok mogu da delaju bez mešanja od strane drugih ljudi. *Pozitivna sloboda* podrazumeva da je čovek sloboden da dela i da ispunji svoje želje. Posedovanje negativne slobode ne podrazumeva da ljudi u praksi mogu da je iskoriste, dok se pozitivna sloboda odnosi na posedovanje resursa i moći da se preduzme akcija, da se živi na određeni način ili da se postigne neka vrsta samoostvarenja. Zato je možda potrebna intervencija države kako bi ljudi dobili ono što je potrebno da zadovolje svoje aspiracije. Liberali se međusobno razlikuju i po svojoj interpretaciji jednakosti. U formalnom smislu jednakost podrazumeva da se ljudi smatraju moralno jednakima i da se tretiraju jednakako pred zakonom. *Formalna jednakost*, u suštini, uklanja barijere ka akciji jer se može razumeti i preko prilika. *Jednake šanse* podrazumevaju da ljudi dobiju fer šansu da se nadmeću i da uspeju, a *jednakost ishoda* se tiče kranjeg ishoda ili cilja i odnosi se na redistribuciju, kako bi ljudi “na kraju” imali iste resurse, usluge i materijalno stanje.

Moderni liberalizam prihvata *pozitivno shvanje slobode* i prioritet daje *jednakosti šansi*, a u nekim slučajevima i jednakosti ishoda. Očekuje se da država obezbedi resurse i prilike koje bi omogućile ljudima da efikasnije delaju i da učine da konkurenčija bude poštenija i pravednija. Ona bi trebalo da distribuira resurse i da obezbedi usluge koje bi proširele individualne izbore i poboljšale uslove za uspešno takmičenje. Zato se može reći da moderni liberali zagovaraju aktivističku državu. S druge strane, libertarianizam je posvećen *negativnoj slobodi* i *formalnoj jednakosti*. Osnovna funkcija države trebalo bi da bude da spreči nelegitimnu upotrebu sile tako što štiti ljude, njihovo vlasništvo i mogućnost da delaju bez mešanja drugih.

Osim toga, individue treba da donose sopstvene odluke i da se staraju o sebi bez intervencije države. Formalna jednakost jednostavno zahteva da državna uprava tretira sve građane jednakom i zato libertarijanci favorizuju državu koja ima ograničenu moć i dužnosti.

Liberalno shvanje slobode tesno je povezano sa verom u *razum*. Politička filozofija liberalizma je u velikoj meri deo filozofije prosvetiteljstva, čiji cilj je bio oslobađanje čovečanstva od sujeverja, predrasuda i neznanja. Racionalizam prosvetiteljstva uticao je na veru u pojedinca i slobodu, pošto insistira na tvrdnjama da su pojedinci racionalna i misleća stvorenja koja su sposobna da shvate svoje prave interese, kao i da ih ostvaruju. Zbog vere u razum, liberalizam karakteriše odbojnost prema autoritetu, verovanje u progres i širenje znanja, posebno putem naučne revolucije koja omogućava da pojedinci razumeju i objasne svet, ali i da ga promene na bolje. Moć razuma ljudskim bićima daje sposobnost da preuzmu odgovornost za sopstvene živote i svoje sudbine, odnosno racionalizam emancipuje čovečanstvo od prošlosti i tradicije.

Liberalizam usvaja specifično shvanje *pravde* kao posebne vrste moralnog suda, odnosno stav da svaka osoba treba da dobije ono što je “zaslužila”. Smatra se da su ljudska bića rođena jednakana, u smislu da svi ljudi imaju jednaku moralnu vrednost, i implicira se verovanje u formalnu jednakost, odnosno stav da bi pojedinci trebalo da uživaju isti formalni status u društvu, uz kritiku bilo kakvih društvenih privilegija ili prednosti na osnovu faktora kao što su pol, rasa, veroispovest itd. Usvaja se i verovanje u jednakost prilika, odnosno u to da svaki pojedinac treba da ima iste šanse za društveni uspon (ili pad). Međutim, za liberalne je društvena jednakost najčešće nepoželjna, pošto ljudi nisu rođeni isti, odnosno poseduju različite talente i veštine, tako da se ističe verovanje u ispravnost nagradjivanja zasluge, sposobnosti i spremnosti za rad, pre svega da bi ljudi imali motiv za ostvarivanje svojih mogućnosti i talenata sa kojima su rođeni.

Liberali su često imali ambivalentne stavove prema dobrobitima demokratije. Oni smatraju da državna uprava u suštini ima negativnu svrhu očuvanja otvorenosti društva, a ne traganje za pozitivnim tokovima akcije. Država treba da se “kreće” u okvirima vladavine prava i njena funkcija treba da se ograniči na formulisanje, interpretiranje i primenu zakona. Rezultat toga jeste da mnogi liberali demokratskim institucijama odobravaju samo protektivnu funkciju kontrolisanja akcija državne uprave, naročito u oblastima poreza i ratovanja. U ovoj svojoj ulozi ona dopunjava deobu moći između zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, a cilj ove podele bio je da sačuva nepristrasnost i univerzalnost zakona putem sprečavanja državne uprave da stvorи legislaturu koja bi išla njoj u korist.

Neki liberali demokratiju vide pozitivnije, kao nešto što omogućava javnu sferu u kojoj se o idejama i socijalnoj politici može racionalno debatovati. Ona omogućava kulturne uslove koji su pogodni za ispitivanje i kritički razvoj naših verovanja i koji

idu zajedno sa tradicionalnim liberalnim pravima na slobodu štampe, izražavanja, udruživanja itd. U prošlosti su liberali uglavnom verovali da politikom treba da se bave oni koji poseduju obrazovne i imovinske preduslove za donošenje nezavisnih odluka, što znači da ljudi kojima nedostaje određeni nivo intelektualne i ekonomske nezavisnosti nisu u stanju da cene liberalnu povezanost sa racionalnim istraživanjem i potragom za dobrim zato što zavise od drugih kad su u pitanju njihova mišljenja i životno izdržavanje. Zato nisu zainteresovani za liberalni način života koji naglašava individualnu autonomiju, a koji od radnika i žena čini glavne kategorije isključenih i marginalizovanih. Iako su se liberali nadali da će univerzalno obrazovanje i disciplinovanje tržišta dovesti do toga da svi odrasli imaju pravo glasa, to se u praksi u Evropi nije desilo sve do nakon Prvog svetskog rata, a čak i tada se to nije desilo svuda. I zaista, liberali su nastavili da se plaše opasnosti od vulgarne i kratkovide većine koja nameće svoje želje prosvećenoj i inovativnoj manjini i taj strah je u prošlom veku bio isti kao i u osamnaestom. Zato oni još uvek naglašavaju važnost ograničenja odluka od strane državne uprave uz pomoć ustavnog okvira koji reflektuje osnovne principe liberalnog društvenog poretku putem zagovaranja prava individua.

3.6. Liberalni politički pokreti i partije

Liberalni politički pokreti, kao i partije koje nastaju iz ovih pokreta, bili su izraz odbrane pojedinih vrednosti Američke i Francuske revolucije. Među njima se prvenstveno izdvajaju ideje oličene u francuskoj Deklaraciji o pravima čoveka i građanina (1789), odnosno američkoj Deklaraciji o nezavisnosti (1776).¹³² Naime, prvi član Deklaracije o pravima čoveka glasio je "Ljudi se rađaju i žive slobodno i jednakim u pravima. Društvene razlike mogu biti zasnovane jedino na opštem dobru", a drugi član govori o tome da je "cilj svakog političkog udruživanja očuvanje prirodnih i neotuđivih prava čoveka. Ova prava su: sloboda, vlasništvo, bezbednost i otpor ugnjetavanju". Treći član Deklaracije bio je: "Načela svakog suvereniteta nalaze se jedino u narodu. Niko, nijedna osoba ne sme vršiti vlast koja ne proističe iz naroda". Prema članu četiri svi građani su jednakim u očima zakona, imaju isti pristup javnim položajima, mestima i službi. Deklaracija je raspravljala i o potrebi

¹³² Deklaracija o pravima čoveka i građanina (1789) bio je jedan od osnovnih dokumenata Francuske revolucije koji je određivao individualna i kolektivna prava francuskih građana. Prema ovom dokumentu, ljudi se rađaju i žive slobodno i jednakim u pravima, a on nastaje na načelima prosvetiteljstva, individualizma i podele vlasti. Sadržaj Deklaracije predstavlja suštinu korenite reforme društva po duzete tokom Francuske revolucije.

Deklaracija o nezavisnosti (1776) je deklaracija kojom 13 američkih kolonija proglašava nezavisnost od Britanskog carstva, potvrđena je od strane američkog Kongresa 4. jula 1776. godine (Velika Britanija je priznala nezavisnost ovih kolonija početkom septembra 1783. godine). U ovoj Deklaraciji se iznose i razlozi ili formalna objašnjenja za ovu nezavisnost, među kojima se ističu prava čoveka na slobodu i blagostanje (uključujući tu i pravo na revoluciju).

obezbeđivanja opšte vojne odbrane, kao i nekih osnovnih državnih principa među kojima se ističao onaj o jednakosti u plaćanju poreza. Obezbeđeni su i principi poput pretpostavke nevinosti, slobode govora i štampe itd. (član 11: "Slobodna komunikacija ideja i mišljenja jedno je od najdragocenijih prava čoveka"). Deklaracija je imala ukupno 17 članova, a iz nje su izostavljeni delovi o statusu žena i ropstvo nije pomenuto.

Ona je u suštini bila drastično suprotstavljena institucijama i praksi u predrevolucionarnoj Francuskoj. Na primer, navedeni treći član je u suprotnosti sa političkom doktrinom monarhije o božanskom pravu kralja, dok član četiri protivreči predrevolucionarnoj podeli društva na staleže, gde prva dva staleža imaju posebna prava. Deklaracija je bila u suprotnosti sa idejom da se ljudi rađaju kao plemići ili u okviru drugih slojeva, te da na osnovu toga imaju određene privilegije, tako da je svim građanima garantovala pravo na slobodu, svojinu, bezbednost i na otpor ugnjetavanju, a upotreba prava svakog čoveka mogla je da bude ograničena samo u situaciji kada su drugi članovi društva zbog toga onemogućeni da uživaju ista prava. Iz tih razloga Deklaracija je pravo videla kao izraz opšte volje, uz težnju ka promociji jednakosti u pravima i zabrani svim društveno pogubnim delovanja. Ova načela su imala dalekosežne posledice po francusko društvo i potonju političku istoriju planete, jer su se zasnivala na načelima prosvetiteljstva, ali i liberalizma.

Slično tome, američka Deklaracija o nezavisnosti počinje sledećim rečima: "Kada u toku istorije postane nužno da jedan narod raskine političke veze koje su ga spajale sa drugim i zauzme među silama ovog sveta posebno i ravnopravno mesto koje mu daju zakoni prirode i bog te prirode, dužno poštovanje mišljenja čovečanstva zahteva od njega da obavi sve ono što ga je navelo na to odvajanje". Naredna rečenica predstavlja jednu od najpoznatijih i najsnažnijih rečenica u modernoj političkoj istoriji: "Mi smatramo da su ove istine same po sebi očigledne, da su svi ljudi stvoreni jednakim, da su od svoga tvorca obdareni određenim neotuđivim pravima, među kojima su život, sloboda i potraga za srećom". U Deklaraciji je jasno navedena i sposobnost građana da preuzmu političku nezavisnost kao njihovo prirodno pravo. Uz to, priznaje se da osnova za takvu nezavisnost mora počivati na razumu i razumnom objašnjenju. Osnovne ideje i ideali koji čine ove principe su pravo na život, slobodu i spomenutu "potragu za srećom", uz odbranu prava na pobunu ili revoluciju, a već je rečeno da ljudi imaju određena neotuđiva prava, kao i da ukoliko vlast krši ta prava ljudi imaju pravo da sruše takvu vlast.

Na temelju ovih ideja kao tekovina Američke i Francuske revolucije, liberalizam kao ideologija i kao politička praksa postaje dominantni reformski pokret u Evropi tokom 19. veka. Međutim, uspesi liberalnih pokreta su varirali u odnosu na mnoge faktore: snagu monarhije, ekonomsku moć aristokratije, stepen industrijalizacije, okolnosti nacionalnog jedinstva, kao i uticaj crkve. Na primer, u rimokatoličkim državama poput Francuske, Italije i Španije on je imao antiklerikalni sentiment i

u ovim državama liberali su pokušavali da ograniče uticaj politički crkve. U Velikoj Britaniji Vigovska partija se do sredine 19. veka transformiše u Liberalnu partiju koja postaje model za sve ostale liberalne političke partije u Evropi. Takođe, britanski liberali su vodili kampanje koje su ukinule trgovinu robljem i ropstvo, a doprineli su usvajanju mnogih reformi u interesu preduzetnika i srednje klase. Vrhunac aktivnosti i dominacije liberala u Velikoj Britaniji bio je u vladama koje je 14 godina predvodio liberal Vilijam Gledston, između 1868. i 1894. godine.¹³³

U kontinentalnoj Evropi, u kontekstu nedostatka snažne srednje klase i jake liberalne partije, liberalizmu je nedostajala masovna podrška. U Francuskoj su revolucionarne vlade, kao i Napoleonov režim, definitivno ukinuli feudalne privilegije i pokrenule su kampanju modernizacije francuskog društva. Međutim, nakon Burbonske restauracije francuski liberali su se suočili sa višedecenijskim problemima kada je reč o građanskim slobodama i političkoj participaciji stanovništva, sve do formiranja (liberalno orijentisane) Treće republike 1871. godine.¹³⁴ U drugim krajevima Evrope liberalizam je podsticao i nacionalističke aspiracije koje su težile stvaranju ujedinjenih i nezavisnih država-nacija. Neuspех revolucija iz 1848. godine dodatno je otežao poziciju i snagu liberalnih pokreta širom Evrope, a popularne nacionalističke doktrine gradualno preuzimaju konzervativci.

Uprkos tome, liberalizam je bio transformišuća sila u Evropi tokom čitavog 19. veka. Na delu su svakako bile industrijalizacija i modernizacija za koje je klasični liberalizam pružao ideološko opravdanje. Feudalni sistemi su se urušavali i nestajali, disfunkcionalna aristokratija je gubila svoje privilegije, a monarhije su dovođene u pitanje ili su bile svrgavane. Konačno, kapitalizam je zamenio statičnu privredu srednjeg veka, a rastuća srednja klasa je postala preduzimljiva i sve bogatija. Razni liberalni pokreti koji su se oslanjali na ove slojeve stanovništva i na kapitalističku privredu vremenom su učinili da revolucionarni ideal ustavne vlasti, koja je odgovorna građanima, postane realnost.

S druge strane, već je istaknuto da se do kraja 19. veka pojavljuje i rastuće nezadovoljstvo doktrinama klasičnog liberalizma o tržišnoj ekonomiji. Mali broj poslovnih ljudi posedovao je ogromnu količinu bogatstva i društvene moći, a mase ljudi su živele u siromaštvu ili su radile u nehumanim uslovima. Početkom 20. veka libe-

¹³³ Vilijam Gledston (William Ewart Gladstone, 1809–1898) je bio britanski liberalni političar i britanski premijer u četiri mandata (što je najviše u britanskoj istoriji, 1868–1874, 1880–1885, 1886. i 1892–1894. godine). Predlagao je budžete koji su smanjivali carine i troškove vlade, a unapredio je mnoge političke i lične slobode britanskih građana. Bio je poznat po svojim govorničkim veštinama i po svojoj religioznosti.

¹³⁴ Burbonska restauracija je naziv za period francuske istorije nakon pada Napoleona Bonaparte 1814. godine do Julske revolucije 1830. godine, kada dolazi do restauracije dinastije Bourbona na francuski presto. Julska revolucija (poznata i kao Druga francuska revolucija ili kao "Tri slavna dana") označila je svrgavanje francuskog monarha i novu ustavnu monarhiju, u događajima između 26. i 28. jula 1830. godine.

ralni politički pokreti i partije prihvataju ideju o tome da državna vlast treba da ispravi ove nejednakosti putem raznih programa. U tom smislu od velike je važnosti istaći Progresivni pokret u Sjedinjenim Državama, koje nisu imale monarhiju, aristokratiju ili zvaničnu crkvu protiv koje bi reagovao (klasični) liberalizam.¹³⁵ Istovremeno, klasični liberalizam je bio utkan u američku ustavnu strukturu i političku kulturu zbog čega nije bila potrebna zasebna liberalna politička partija (kao u većini evropskih država). Međutim, tada se kao izraz modernog liberalizma na političkoj sceni Sjedinjenih Država pojavljuje Progresivni pokret.

Doktrine Progresivnog pokreta (progresivizam) bile su reakcija na probleme ubrzane industrijalizacije i urbanizacije nakon Američkog građanskog rata. Među tim problemima bili su rasprostranjeno siromaštvo, nehumani životni uslovi, eksploracija radnika, kao i približavanje političke moći interesima krupnog biznisa. Mnogi Amerikanci su postali zabrinuti oko toga da će ove društvene promene, a posebno koncentracija ekonomskih i političkih moći, uništiti američku tradiciju odgovorne demokratske vlasti i slobodnih ekonomskih prilika za sve. Polako se pojavljuje niz društvenih pokreta na nacionalnom i lokalnom nivou koji zagovaraju doktrine progresivizma među kojima su ograničavanje *laissez-faire* kapitalizma, kontrola vlasti i uvećanje nadležnosti države u pitanjima ekonomije. Ovim naprima se pridružuje i veliki broj društvenih naučnika, sveštenika, novinara itd. Tada je za predsednika Sjedinjenih Država izabran Teodor "Tedi" Ruzvelt, vešta, hrabra i agilna ličnost koja je dobro poznavala moderne urbane probleme (pre toga je bio guverner države Njujork).¹³⁶ On je bio posvećen demokratskoj proceduri i postao je zagovornik ideja progresivizma i njihove implementacije u političkoj praksi i zagovarao je kontrolu nad krupnim biznisom, radikalnu poresku reformu i niz drugih političkih i socijalnih mera koje bi uvećale slobodu građana.

¹³⁵ Progresivni pokret u Sjedinjenim Državama obuhvatao je niz različitih pokreta i državnih politika od 1890-ih do 1920-ih godina (što je period koji se i naziva "Progresivnom erom"). Među ciljevima ovog pokreta bili su i iskorenjivanje korupcije u vlasti, veća sloboda štampe, unapređenje američke demokratije, ukipanje monopolističkih aktivnosti velikih kompanija i brža modernizacija društva. Mnogi američki progresivci su se zalagali i za biračko pravo žena, kao i za veću ulogu (društvenih i prirodnih) nauka u politici i društvu, a među vodećim progresivnim političarima i predsednicima bio je Teodor Ruzvelt.

¹³⁶ Teodor Ruzvelt (Theodore Roosevelt, 1858–1919) je bio 26. predsednik Sjedinjenih Američkih Država, ali i istaknuti prirodnjak, vojni komandant, istoričar i istraživač. Dobitnik je i Nobelove nagrade za mir 1906. godine. Upamćen je po ekstravagantnom životnom stilu i "kaubojskoj" personali (bio je i rančer, šerif, bokser i poznavac borilačkih veština), a studirao je biologiju na Harvard koledžu. Postao je najmlađi predsednik Sjedinjenih Država u 42. godini nakon atentata na predsednika Makinlija. Tokom svog mandata naredio je izgradnju Panamskog kanala i poboljšao je i proširio sistem američkih nacionalnih parkova i šuma. Vodio je i naučnu ekspediciju u džunglama Amazona (bio je i na safariju u Africi) i zagovarao je ulazak Amerike u Prvi svetski rat. Tokom držanja jednog političkog govora 1912. godine na njega je pokušan atentat, ali se metak zaustavio u njegovim grudima nakon što je prošao kroz (50 stranica debelu) kopiju govora koju je držao u džepu. Ruzvelt je zatim održao govor do kraja.

Dalji razvoj liberalnih doktrina u velikoj meri je bio zaustavljen Prvim svetskim ratom. Međutim, po završetku rata nestaju i četiri velika evropska carstva (u Nemačkoj, Austro-Ugarskoj, Rusiji i Turskoj), što je ohrabrilo razvoj liberalnih partija i pokreta. Takođe, ratne traume su dovele do razočaranja u liberalne stavove o društvenom napretku ka humanijem svetu i doprinele su usponu nacionalizma, konzervativizma i fašizma. Liberalizmu je pretio i sovjetski komunizam koji je, prema mnogima, počivao upravo na idejama razuma, slobode i progrusa. Kapitalistički Zapad je bio pogođen i Velikom depresijom koja je uvećala broj siromašnih i nezaposlenih, a proizvela je i osećanja beznađa i pesimizma uz rastuće protivljenje kapitalizmu. Međutim, do obnove modernog liberalizma dolazi u vidu programa Nju Dil, odnosno ekonomskih i društvenih mera američkog predsednika Frenklina D. Ruzvelta.¹³⁷ Na ovaj način dodatno je uvećana vladina kontrola nad ekonomijom, uključujući tu i pomoć nezaposlenima, ograničavanje delovanja kompanijama itd.

Liberalizam je u savezu sa sovjetskim komunizmom trijumfovao nad fašizmom u Drugom svetskom ratu, a liberalne demokratije su osnovane u Zapadnoj Nemačkoj, Italiji i Japanu. Sjedinjene Države i Japan beleže stabilni ekonomski rast i do tada nezabeleženi stepen društvenog prosperiteta i blagostanja. U Zapadnoj Evropi i u Americi dolazi do uspona države blagostanja do 1960-ih godina, a liberalno demokratski model je usvojen i u mnogim drugim državama u Aziji i Africi nakon ukidanja kolonijalizma. Ove tri posleratne decenije izuzetnog privrednog rasta mnogi smatraju vrhuncem modernog liberalizma, ali taj trend se usporava sredinom 1970-ih godina. Do kraja te decenije usledila je ekomska stagnacija za koju su okrivljeni visoki troškovi države blagostanja i tada dolazi do formiranja novog pokreta u okvirima liberalizma koji je nazvan i školom neoklasičnog liberalizma, o čemu je bilo reči.

Liberalni pokreti i partije koji usvajaju doktrine neoklasičnog liberalizma približavaju se određenim konzervativnim idejama, uz snažno zagovaranje slobodnog tržišta i minimalne države. Najveće konzervativne partije u Velikoj Britaniji

¹³⁷ Nju Dil (New Deal) je bio ekonomski program obnove koji u Sjedinjenim Državama 1933. godine pokreće demokratski predsednik Franklin D. Ruzvelt, s namerom da se Sjedinjene Države izvuku iz ekonomске krize, odnosno Velike depresije.

Frenklin Delano Ruzvelt (Franklin Delano Roosevelt, 1882–1945) bio je 32. predsednik Sjedinjenih Američkih Država i centralna figura svetskih događaja sredinom 20. veka. Tokom njegovog mandata, od 1933. do 1945. godine, Sjedinjene Države je pogodila Velika ekonomска kriza, a on je bio ključna figura ekonomskog programa nazvanog Nju Dil. Zatim, Sjedinjene Države su pod njegovim vođstvom ušle u Drugi svetski rat, a nadgledao je mobilizaciju američke privrede u svrhu ratnih ciljeva. Bio je aktivni vojni lider i implementirao je vojne strategije na dva fronta (u Evropi protiv Nemačke i na Pacifiku protiv Japana) i doprineo je pobedi Saveznika u tom ratu. Tokom njegovog mandata konstruisana je prva atomska bomba, a uveo je i brojne društvene, političke i kulturne reforme po kojima su Sjedinjene Države danas prepoznatljive. U spoljnoj politici je izmenio dotadašnju politiku prema državama centralne i južne Amerike u politiku dobrosusedskih odnosa, a uspostavio je diplomatske odnose i sa Sovjetskim Savezom. Iz svih navedenih razloga smatra se jednim od najvećih i najznačajnijih američkih predsednika u istoriji.

i Sjedinjenim Državama prihvataju neoklasične ideje i tvrde da tržišta uređuju ekonomске odnose mnogo bolje nego države. Liberalizam ovog tipa postao je glavna doktrina vlada Margaret Tačer od 1979. do 1990. godine, odnosno administracije Ronalda Regana od 1981. do 1989. godine. Istovremeno, pojavljuju se i ideje libertarijanizma kao nove političke snage, a moderni liberalizam koji je dominirao 20. vekom gubi na značaju. S druge strane, neoklasična privatizacija i deregulacija industrije iz 1990-ih godina dovodi do globalne finansijske krize 2007. i 2008. godine koja je pretila da postane globalna depresija. Kada je reč o društvenoj dimenziji liberalnih pokreta i partija, liberalizam je bio važna ideja vodilja mnogih pokreta za građanska prava 1950-ih i 1960-ih godina, iako su oni bili inspirisani i socijalističkim idejama. Kao posledice prodora liberalne ideologije moguće je interpretirati i ukidanje restriktivnih normi kada je reč o kontracepciji, razvodu, abortusu i homoseksualnosti u većini razvijenih zemalja u drugoj polovini 20. veka.

4. SOCIJALIZAM

Kao termin, "socijalizam" se pojavljuje u prvim decenijama 19. veka, i to u Velikoj Britaniji tokom 1820-ih, a u Francuskoj 1830-ih godina. Socijalizam je pre svega politička ideologija koja zagovara *javnu*, a ne privatnu kontrolu nad vlasništvom i prirodnim resursima, kao i *jednakost prilika* i *jednakost ishoda* u aktivnostima ljudskih bića. Ovi postulati se smatraju preduslovima istinske ljudske slobode i kreativnosti. Prema socijalistima, individue ne žive i/ili ne rade izolovane jedne od drugih, već u međusobnoj saradnji. Iz tih razloga, sve što ljudi proizvedu u određenom smislu jeste *društveni proizvod*, te svi koji doprinose ovoj proizvodnji imaju pravo na deo tog društvenog proizvoda. Društvo kao celina stoga mora posedovati ili bar kontrolisati vlasništvo u korist svih svojih članova i ovakva uverenja smeštaju socijalizam u nedvosmisleni kontrast sa kapitalizmom kao ekonomskim sistemom, odnosno sa liberalizmom kao političkom ideologijom, koje počivaju (i) na ideji o privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, kao i na individualnim izborima na slobodnom tržištu kada je reč o distribuciji dobara i usluga.

Prema socijalistima, kapitalizam nužno vodi u nefer i eksplorativnu koncentraciju bogatstva i moći u rukama relativne manjine koja se pojavljuje kao pobednik u takmičenju na slobodnom tržištu i koja zatim koristi svoje bogatstvo i moć da bi nametnula svoju dominaciju u društvu. S obzirom na to da su ovi ljudi bogati, oni mogu da odaberu gde i kako će da žive, a to su izbori koji, s druge stane, ograničavaju mogućnosti siromašnijih slojeva. Zbog toga fraze poput "lična sloboda" ili "jednakost prilika" imaju smisla jedino za kapitaliste, ali su potpuno isprazne i šuplje za radnike. Za socijalizam, prava sloboda i istinska jednakost zahtevaju i društvenu kontrolu nad resursima koji čine osnovu napretka u svakom društvu.

4.1. Glavni mislioci i teoretičari socijalizma

Kao ideološki tvorci socijalizma obično se navode Klod Anri Sen-Simon (Claude Henri de Rouvroy, comte de Saint-Simon, 1760–1825), Fransoa Babeuf (François-Noel Babeuf, 1760–1797), Robert Owen (Robert Owen, 1771–1858), Šarl Furije (François Marie Charles Fourier, 1772–1837), Luj Blanti (Louis Auguste Blanqui, 1805–1881), Luj Blan (Louis Jean Joseph Charles Blanc, 1811–1882) i svakako najuticajniji i najznačajniji teoretičari socijalizma, Karl Marks (Karl Marx, 1818–1883) i Fridrih Engels (Friedrich Engels, 1820–1895). Među značajnim kasnijim socijalističkim misliocima izdvajaju se i Eduard Bernštajn (Eduard Bernstein, 1850–1932), Vladimir Iljič Uljanov ili Lenjin (Vladimir Ilyich Ulyanov Lenin, 1870–1924), Lav Trocki (Leo Trotsky, pravo ime Lev Davidovich Bronstein, 1879–1940), Roza Luksemburg (Rosa Luxemburg, 1871–1919), Antonio Gramši (Antonio Gramsci, 1891–1937), Mao Ce Tung (Mao Zedong 1893–1976) i drugi.

François Babeuf je bio francuski političar, novinar i revolucionar kojeg danas često nazivaju ranim socijalistom i komunistom, iako ove reči nisu postojale u njegovo doba. Njegov otac je bio dezerter francuske armije, zbog čega je porodica živela u siromaštvu. Prema pojedinim interpretacijama, reč "komunizam" nastaje kao termin kojim su opisivani Babefovi sledbenici, a neke od prvih socijalističkih ideja on sam je izneo u jednom pismu iz marta 1787. godine (iako je u tom pismu samom pisao o književnosti). To znači da je on i pre Francuske revolucije zagovarao ukidanje feudalnih privilegija, pišući brojne pamflete zbog kojih je više puta hapšen. Nakon revolucije imao je više političkih funkcija, bio je i poslanik u parlamentu i optužen je (najverovatnije lažno) za finansijske prevare. Upamćen je po nasilnom ponašanju, agresivnoj retorici i zagovaranju nasilja u odbrani tekovina revolucije. Na primer, za septembarske masakre zatvorenika iz 1792. godine govorio je da su zatvorenici "dobili šta su zaslужili". Imao je relativno malo pristalica, čak i među radikalnim jakobincima, te je ubrzo uhapšen od strane revolucionarnih vlasti.

Njegov najveći doprinos bio je u odbrani ideala i posledica Francuske revolucije sa tačke gledišta koja je kasnije nazvana socijalističkom i anarhističkom. Kao posvećeni branilac revolucionarnog terora bio je u otvorenom sukobu sa preovladavajućim mišljenjem. Svoj istorijski značaj duguje vladavini Direktorijuma, odnosno pokušaju francuskih vlasti da se bave ekonomskom krizom u Francuskoj. Reforme Direktorijuma odnosile su se na situaciju u kojoj je Pariz praktično živeo na račun ostatka Francuske, te je prekinuta distribucija hleba i mesa, što je pogodilo brojne radnike koji su zbog ovog sistema došli u Pariz. Ova odluka je ubrzo povučena, ali je Babeuf postao ključna figura koja je izražavala nezadovoljstvo radničke klase i siromašnih, uz oštре napade na postojeći društveni poredak. Tada je oko sebe okupio pojedince organizovane u tzv. Zaveru za jednakost, kao klub ili društveni pokret koji je zahtevaо "socijalizaciju" sve imovine. Razvojem ekonomске krize njegov uticaj raste, a klub zabranjuje Napoleon 1796. godine. Ubrižno je Babefova agresivna retorika postala još agresivnija i pozivao je na otvorenu destrukciju vlade sačinjene od "krvopija, tiranina, dželata, hulja i šarlata". Počeo je da zagonjava jednakost i redistribuciju imovine, pišući o pravu svakog čoveka na jednakost imovine i tvrdeći da društvo mora da funkcioniše na takav način da uništi želju čoveka da postane "bogatiji, mudriji ili moćniji" od drugih ljudi. Francusku revoluciju je smatrao uvodom u novu, veću i sveobuhvatniju društvenu revoluciju.

Robert Owen je bio velški društveni reformator i jedan od utemeljivača filozofije socijalizma i pokreta sindikalizma.¹³⁸ U 21. godini postaje vlasnik jednog mlinu (obrazovao se samo do desete godine života) i na ovom mestu je pokušao da poveća produktivnost i profit poboljšanjem životnih i radnih uslova. Povećao je minimum

¹³⁸ Sindikalizam je tip ekonomskog sistema koji bi predstavljao zamenu za kapitalizam, ali i socijalizam. On počiva na ideji o udruženjima sindikata kao telima koja upravljaju privredom jednog društva, na demokratskim i nekompetitivnim principima.

godina potrebnih za rad, uveo je kraće radno vreme, obroke na poslu, rekreacioni centar, bolji smeštaj i zdravstvenu zaštitu za radnike, uveo je i strogu kontrolu prodaje alkohola, a posebno je podržavao decu – smatra se osnivačem predškolskih ustanova, odnosno jaslica i vrtića u Velikoj Britaniji. Seli se u Glazgov, gde se ženi i nastavlja sa vođenjem nekoliko mlinova, kao i predionice pamuka u Nju Lanarku, gde i (empirijski) testira svoje ideje.

Nju Lanark je postao nešto poput mesta za hodočašće raznih evropskih reformatora i dobrotvora, uključujući tu i budućeg ruskog cara. U Ovenovim fabrikama uslovi za rad su bili gotovo idilični za ono doba – radnici su bili zdravi, trezni i zadovoljni, a njihova deca obrazovana, slobodna i srećna. Između ostalog, on je iznad svakog radnika postavio semafor sa različitim bojama koje su signalizirale kvalitet njegovog rada, što je radnike dodatno motivisalo da budu produktivni. Funkcionisanje njegovih fabrika odvijalo se na uredan, pravilan i tačan način, što je sve doprinelo i finansijskom uspehu. Ovenovu filozofiju karakterisao je stav da ljudski karakter nije oblikovan od strane samih ljudi, već okolnostima nad kojima on nema kontrolu. Iz tih razloga čovekov karakter je moguće oblikovati na ispravan način ukoliko se smesti u ispravno okruženje i pod ispravne uticaje od malih nogu. Drugim rečima, on je verovao u to da niko nije zaista odgovoran za sopstvene akcije zato što se ljudski karakter formira nezavisno od ljudskih želja. S obzirom na to da su ljudi proizvod svog nasleđa i svog okruženja, insistirao je na obrazovanju i reformi procesa rada. Dakle, Oven je verovao u to da ljudska priroda nije fiksirana, već formirana od strane društva, odnosno u to da su ljudi sebični, nemoralni, izopačeni itd. zbog društvenih okolnosti.

Svoje ideje o specifičnoj agrarno-industrijskoj zajednici mogao je da sproveđe u praksi nakon što je u Indijani u Sjedinjenim Državama kupio prostor i stambene objekte na površini od 121 kvadratnog kilometra za 150 hiljada dolara. Na tom mestu 1825. godine stvara Novu Harmoniju koja je trebalo da bude samodovoljna, kooperativna zajednica u kojoj postoji kolektivno vlasništvo nad imovinom. Osmislio ju je kao "zajednicu od 2000 ljudi, zasnovanu na principima koje su preporučili Platon, Bejkon i Mor", a u njoj je ukinuo novac i privatnu svojinu, a upravljanje je poverio svima.¹³⁹ Međutim, Nova Harmonija je postojala samo četiri godine i (zajedno sa Ovenovim kapitalom) raspala se već 1829. godine, pre svega zbog konstantnih sukoba. On se zatim usredsredio na druga sredstva za promociju društvene kooperacije poput sindikata.

Odlučan korak ka socijalizmu Owen je napravio u svojim idejama o eliminaciji siromaštva. Predlagao je formiranje zajednica od oko hiljadu ljudi, koji bi živeli na

¹³⁹ Tomas Mor (Thomas More, 1478–1535) je bio engleski pravnik, filozof i državnik, odnosno britanski lord kancelar (što je druga najvažnija politička funkcija u britanskoj vlasti) od 1529. do 1532. godine. Protivio se protestantskoj reformaciji, a upamćen je po delu *Utopija* (*Utopia*, 1516) u kojem opisuje idealni politički sistem na zamišljenom ostrvu.

zajedničkom imanju i u jednoj ogromnoj stambenoj jedinici. Ne bi postojala privatna svojina, svaka porodica bi živela zasebno, starajući se o svojoj deci do treće godine života, nakon čega bi brigu o njima preuzeila zajednica. Rad bi bio zajednički i temeljio bi se na poljoprivredi, uz upotrebu najmodernije mehanizacije, a predviđao je i unije ili federacije ovih jedinica, dok ne obuhvate čitav svet. Počeo je da iznosi i ideje prema kojima su privatna svojina, religija i buržoaski oblik braka tri velika "društvena zla" i izvor svih društvenih nepravdi i nevolja, a govorio je i o proizvodnim pogonima kao zajednicama u čijem upravljanju učestvuju svi koji su uključeni u radni proces, a koji osim toga čine i društvenu zajednicu, te zajedno uređuju i ostale elemente društvenog života kao što su porodični odnosi, obrazovanje, zdravstvena zaštita, razonoda itd. Kada je reč o religiji, pisao je da su sve one zasnovane na apsurdnoj i besmislenoj imaginaciji i da od čoveka prave slabu i maloumnu životinju, odnosno besne i zatucane fanatike ili licemere. Uprkos tome, kasnije je počeo da veruje u duhove, nakon posete ženama koje su navodile da sa njima komuniciraju.

Šarl Furije je bio francuski socijalista i filozof koji je poznat i po uvođenju reči "feminizam" 1837. godine. Iстicao je da su briga i kooperacija odgovori na pitanje o mogućnosti društvenog napretka, a verovao je u to da društvo čiji članovi međusobno saraduju može dostići napredak u nivou produktivnosti, te da će se radnicima isplaćivati nadnice prema zasluzi. Svoju viziju društvene kooperacije vezao je za društvene zajednice koje bi živele u okviru tzv. "falansterija" kao urbanističkih jedinica. Ove prostore zamislio je kao četvorospratne komplekse za stanovanje u kojima najbogatiji žive na vrhu, a siromašni u prizemlju. Bogatstvo je zavisilo od profesije članova falansterije, a zanimanja su se dodeljivala na osnovu interesovanja i želja pojedinaca. Postojala je određena motivacija, pošto je angažman na poslovima koje malo ko voli ili želi da radi bio bolje plaćen. Furije je trgovinu smatrao "izvorom svega zla" i povezivao ju je sa Jevrejima, zbog čega je u svojoj utopijskoj viziji njima namenio poljoprivredne radove.

Poput Ovena, tvrdio je da moderno društvo stvara sebičluk, laž i druge obmane zbog institucija kao što su brak (a posebno patrijarhalna porodica) i takmičarsko tržište. Ove institucije osuđuju ljude na veoma ograničenu životnu ulogu i onemogućavaju potrebu za raznovrsnošću – smeštanje u kontekst međusobnog takmičenja za profit na tržištu stoga sprečava potrebu za harmonijom. Iz tog razloga je Furije zagovarao društvenu formu koja bi bila u skladu sa ljudskim željama i potrebama, a falansterije bi bile samodovoljne zajednice od oko 1600 ljudi u kojima bi vladao princip "privlačnog rada". U pitanju je ideja prema kojoj bi ljudi radili dobровoljno i srećno ukoliko bi taj rad reflektovao njihove talente i interesovanja. Pošto svi radni zadaci vremenom postanu zamarajući, svaki član falansterije bi imao nekoliko zanimanja, a kretao bi se od jednog do drugog u skladu sa svojim interesovanjima. Furije je ostavljao prostora za privatno preduzetništvo u svojoj utopijskoj zajednici, ali bi

svaki član zajednice imao vlasnički udeo u tome, te bi nejednakost u bogatstvu (iako dozvoljena) bila ograničena.

Glavni uzrok društvenih nemira za Furijea jeste siromaštvo, a ne društvena nejednakost, i zato se zalagao za iskorenjivanje siromaštva putem dovoljno visokih plata i "pristojnog minima" za one koji nisu sposobni da rade. Verovao je i u to da postoji dvanaest zajedničkih strasti koje rezultiraju u 810 različitih tipova ličnosti, zbog čega idealna falansterija treba da ima tačno 1620 ljudi. Interesantno je i to što ističe posebnu zabrinutost za seksualno odbačene i homoseksualnost kao ličnu sklonost nekih ljudi. Bio je i istaknuti zagovornik ženskih prava, verovao je da svi važni poslovi treba da budu dostupni ženama, odnosno da ih ljudi obavljaju na osnovu veština i sklonosti, a ne pripadnosti određenom polu. O ženama je pisao kao o zasebnim individuama, a ne kao o osobama koje na neki način pripadaju muškarcima. Po njegovom mišljenju, tradicionalni brak je narušavao prava žena kao ljudskih bića, zbog čega se i sam nikada nije ženio. Bio je motivisan da svako ljudsko biće učini slobodnim, i to prvenstveno u dva smisla – preko obrazovanja i preko oslobađanja ljudskih strasti, verujući da će na taj način civilizacija biti zamjenjena novim svetskim poretkom koji je nazivao Harmonijom.

Na određeni način Furije seksualizuje i proces rada – falansterije je moguće shvatiti i kao jednu permanentnu seksualnu orgiju intenzivnih osećanja, mišljenja i aktivnosti, odnosno društvo ljubavnika i pojedinaca sklonih eksperimentisanju. Kada se društveni život na Zemlji harmonizuje i naša planeta će se pridružiti ostatku univerzuma utemeljenog na strasti, a samim tim doći će do krupnih fizičkih promena koje će uticati i na ljudski oblik, klimu, biljke i životinje, čak i na okeane (Furije je umeo da istakne da će tada u okeanima biti limunada). Sredinom 19. veka osnovano je na stotine sličnih komuna, među kojima su neke postale zloglasne zbog promiskuiteta i praktikovanja "slobodne ljubavi", odnosno neobaveznih seksualnih odnosa.

Klod Anri Sen-Simon se rodio u aristokratskoj, ali i društveno marginalnoj i osiromašenoj porodici u Parizu, a u neku ruku je predstavljao intelektualni most između osamnaestog i ranog devetnaestog veka. Bio je kontroverzna figura u modernoj misli o društву (nazivan je i "dalekovidim ludakom"), i uprkos tome što nije napisao nijedno značajnije delo, imao je ključnu ulogu u razvoju socijalizma, političke ekonomije, filozofije istorije, pozitivizma i sociologije. U početku njegova karijera nije bila akademска – putovao je i bavio se legalnim i ilegalnim poslovnim aktivnostima, a još kao mladić otišao je u Severnu Ameriku da bi učestvovao u Američkoj revoluciji i Ratu za nezavisnost, boreći se pod komandom generala Džordža Vašingtona u nekoliko ključnih bitaka.¹⁴⁰ Pred kraj života bio je inspirator

¹⁴⁰ Džordž Vašington (George Washington, 1732–1799) je bio američki vojni i politički lider, predvodnik američke pobede nad Velikom Britanijom u Ratu za nezavisnost, kao i prvi predsednik Sjedinjenih Američkih Država.

hrišćanskog socijalističkog pokreta sa sekularnim idejama o ljudskom bratstvu.

Od mladosti je imao veoma ambiciozne planove i ideje, među kojima je i ona o povezivanju Atlantskog i Tihog okeana kanalom (što je ostvareno izgradnjom Panamskog kanala). Po izbijanju Francuske revolucije prihvatio je revolucionarne ideale i bavio se politikom, a uz to posvetio se poslovnim projektima i finansijskim špekulacijama da bi finansirao školu posvećenu ljudskom progresu. Tokom Vladavine terora bio je (najverovatnije slučajno) utamničen godinu dana, zbog čega je počeo da se plaši revolucionarnog nasilja. Nakon izlaska iz zatvora veoma se obogatio (špekulacijama sa konfiskovanim crkvenim zemljištem), ali je celokupno bogatstvo ukrao njegov poslovni partner, nakon čega se Sen-Simon posvetio nauci. Pozne godine života proveo je u siromaštву, boravio je i u sanatorijumu za mentalno obolele, a 1823. godine je pokušao i samoubistvo (pucajući sebi šest puta u glavu, te je pri tom izgubio vid na jedno oko).

Ključ društvenog napretka video je u pomirenju zajedničkih ili kolektivnih interesa sa idealima individualne slobode. Na ovaj način proizveo je najznačajniji nekonzervativni (i nekatolički) i intelektualni odgovor na društvenu krizu koju su proizveli industrijalizam i liberalni individualizam. Za njega i njegove sledbenike industrijski razvoj koji je pažljivo planiran može pravilno da koordinira društvene odnose, a uz to takva industrijska aktivnost promoviše ideal bratstva koji je daleko od "bezdušne" kompeticije liberalizma, ali i od zastarelih zahteva za naslednjim privilegijama plemstva i sveštenstva. Sensimonisti su bili šokirani bedom radničke klase i odbacivali su pretpostavke liberala o društvenoj harmoniji kao posledici društva zasnovanog na slobodnom takmičenju individualnih interesa. Njihovi ciljevi bili su u prenosu moći u ruke tehnološke elite kojoj bi bilo povereno organizovanje društva i transformacija prirode da bi se dostigli ideali jednakosti, a smatrali su da politički i ekonomski liberalizam proizvode društvenu dezintegraciju. Poput tradicionalista, davali su prvenstvo društvu, a ne pojedincu, napadajući egoizam modernog doba. Ono u čemu su se razlikovali od tradicionalne i konzervativne perspektive bila su rešenja koja su nudili. Zamišljali su novu formu društvenih odnosa, kao i novu društvenu zajednicu čiji su članovi udruženi ne kao pripadnici raznih političkih grupa, već kao radnici i proizvođači. Uz to, nisu odbacivali ekonomске sile modernog društva, poput bankarstva i tehnologije, već su želeli da ih podrede opštem dobru.

Prema Sen-Simonovoj viziji, naučnici, industrijalci i inženjeri bi anticipirali društvene potrebe i usmeravali energiju društva ka njihovom ispunjenju. Takav sistem bi bio mnogo efikasniji od kapitalizma, a on odgovara i samom kretanju istorije. Naime, on je verovao u to da se istorija odvija prolazeći kroz različite stadijume, od kojih svaki odlikuje specifični aranžman društvenih klasa i skup dominantnih verovanja. Feudalizam, sa zemljoposedičkim plemstvom i monoteističkom religijom, tada bi ustupio mesto industrijalizmu, složenoj društvenoj formi koju karakteri-

riše oslonac o nauku, razum i podelu rada. U takvim okolnostima suvislo je potvrditi ekonomske aranžmane društva u ruke najumnijih i najproduktivnijih članova društva tako da oni usmeravaju ekonomsku proizvodnju u korist svih.

Luj Ogist Blanki je bio francuski politički aktivista, poznat po specifičnoj revolucionarnoj i socijalističkoj teoriji koja je nazvana blankizam.¹⁴¹ Učestvovao je u raznim uličnim borbama gde je teško ranjen, a pridružio se revolucionarnoj grupi nazvanoj "Prijatelji naroda". Zbog svog protivljenja monarhiji više puta je hapšen i zatvaran, a osuđen je na smrt 1840. godine, što je kasnije preinačeno u doživotni zatvor. Pušten je iz zatvora 1848. godine, kada nastavlja svoje napade na postojeće društvene institucije pozivajući na nasilje. Ponovo je uhapšen već sledeće godine, a beži iz zatvora 1865. godine, nastavljajući da piše propagandne tekstove protiv državne uprave, učestvuje u pobunama, te krađe i prikuplja naoružanje (te je još jednom osuđen na smrt, ali u odsustvu). Zbog svih ovih buntovničkih aktivnosti u zatvoru je proveo preko 33 godine.

Kao socijalista, Blanki je zagovarao pravednu redistribuciju bogatstva, iako se značajno razlikovao od sličnih socijalističkih projekata ovog vremena. On nije verovao u presudnu ulogu radničke klase u revoluciji, niti u značaj masovnih društvenih pokreta, smatrajući da revoluciju može da izvede jedino mala grupa posvećenih revolucionara koji bi silom uveli privremenu diktaturu, a ovaj period "tranzicione tiranije" dopustio bi stvaranje novog društvenog poretka nakon čega bi vlast bila data narodu. Kada bi mala grupa zaverenika osvojila državnu vlast trebalo bi da formira privremenu diktaturu koja bi konfiskovala imovinu bogatih i uspostavila kontrolu nad industrijskom proizvodnjom. Blanki se više interesovao za samu revoluciju nego za buduće društvo koje bi revolucija trebalo da stvari. Iako je njegova misao bila utemeljena u socijalističkim principima, on se retko upušta u spekulacije o budućem socijalističkom društvu, zbog čega se razlikuje od utopijskog socijalizma – svrgavanje buržoaskog i kapitalističkog društvenog poretka za njega predstavlja samodovoljni cilj.¹⁴²

Luj Blan je bio francuski političar i istoričar, kao i socijalista koji je zagovarao društvene reforme putem formiranja radničkih organizacija ili sindikata. Rodio se u Madridu, a najpoznatiji je po delu *Organizacija rada* (*L'Organisation du travail*, 1839), koje piše u 28. godini života, a principi koje izlaze postaju osnova njegove celokupne političke karijere. Blan je sve društvene nevolje pripisivao pritiscima

¹⁴¹ Blankizam je specifična zamisao revolucionarnog prevrata prema kojoj socijalističku revoluciju treba da izvede relativno mala i tajna grupa dobro organizovanih zaverenika. Po preuzimanju vlasti, ovi revolucionari tada treba da iskoriste državni aparat da bi uveli socijalizam ili komunizam. Drugim rečima, u pitanju je ideja prema kojoj politička revolucija treba da ima oblik puča ili državnog udara.

¹⁴² "Utopijski socijalizam" je termin kojim se (kontroverzno) označavaju prve socijalističke ideje u istoriji. Prema pojedinim interpretacijama ovu verziju socijalističkog mišljenja karakteriše utemeljenost na idejama o idealnom društvu, za razliku od kasnijih socijalističkih ideja koje se zasnivaju na idejama o klasnoj borbi. Termin vodi poreklo od Marks-a i Engelsa koji su većinu ranijih socijalističkih ideja smatrali "utopijskim".

kompeticije, gde su slabiji i nemoćni osuđeni na propast i iz tih razloga zagovarao je ujednačavanje visine nadnica i ličnih interesa u cilju zajedničkog dobra. Autor je čuvene socijalističke maksime: "Od svakoga prema sposobnostima, a svakome prema potrebama". Dostizanje ovog idea je preko koncepta "socijalnih radionica" – društva zasnovanog na organizacijama udruženog rada ili sindikatima. Ove radionice bi finansirala država, a kontrolisali bi ih radnici, pri čemu bi garantovale rad za svakoga i postepeno bi dovele do socijalističkog poretka.

Balan je napisao i prva dva toma *Istorijske revolucije* (*Histoire de la Révolution Française*, 1847), a zatim je 1848. godine postao član francuske vlade. Pod njegovim uticajem vlada je radnicima zagarantovala pravo na rad, a postao je i predsednik vladine Komisije za rad (nakon što je odbijen njegov zahtev za formiranjem zasebnog ministarstva koje bi se bavilo radničkim pitanjima). Njegova teorija o upotrebi postojećih struktura vlasti za implementaciju društvenih reformi bila je drugačija od ideja drugih socijalističkih teoretičara ovog vremena. Balan je verovao da radnici mogu sami da kontrolisu svoje izdržavanje, ali uz pomoć sindikata čije formiranje bi pomogla država. Da bi ovo ostvario, lobirao je za nacionalno finansiranje sindikata sve dok radnici ne preuzmu glavnu ulogu u njima. Nije bio uspešan u tome iz političkih razloga, iako je vlada radnicima obećala projekte koji će im obezbediti radna mesta, te je izgubio položaj i ugled. Jedva je izbegao smrt i pobegao je u Englesku, gde završava *Istorijske revolucije*, pišući još deset to-mova. Njegove političke i socijalne ideje imale su veliki uticaj na razvoj socijalizma u Francuskoj.

Karl Marks je istovremeno bio društveni naučnik, revolucionar, kao i jedan od utemeljivača sociologije, socijalizma, ali i učesnik, organizator i lider revolucionarnih grupa posvećenih kraju eksploracije. Njegova analiza kapitalizma predstavlja jedno od najizuzetnijih i najoriginalnijih dostignuća u istoriji misli o društvu. On je konstruisao teorijsku analizu koja se bavila poreklom kapitalizma, istorijskom stabilnošću i neminovnošću njegovog kraha. U tom procesu kombinovao je društvenu teoriju i revolucionarnu akciju na način na koji niko drugi nije uspeo. Kao revolucionar nastojao je da zbaci postojeći društveni poredak i da kontrolu društva poveri (običnim) ljudima, tako da bi u kooperativnom kontekstu oni bili slobodni da razviju svoj potencijal kao ljudska bića. Kao društveni naučnik pokušao je da pokaže da je takva kolektivna kontrola istorijski neminovna.

Studirao je pravo u Bonu i filozofiju u Berlinu, gde se zbližava sa radikalnim interpretatorima Hegelove filozofije koji sebe nazivaju mladim hegelijancima. Ovo je bio prvi Marksov kontakt sa ljudima koji nisu slepo prihvatali dominantne vrednosti i norme nemačkog društva. U ovoj grupi intelektualaca nalazili su se i Bruno Bauer, David Štraus i Ludvig Fojerbah, koji su sebe smatrali političkim i društvenim radikalima.¹⁴³ Mladi Marks se pripremao za rad na univerzitetu i doktorirao je na temi

¹⁴³ Bruno Bauer (Bruno Bauer, 1809–1882) je bio nemački teolog, filozof, istoričar i pripadnik filo-

razlike između Demokritove i Epikurove filozofije prirode u 23. godini života.¹⁴⁴

Međutim, pošto zbog svojih radikalnih filozofskih i političkih stavova nije mogao da računa na akademsku karijeru, u nedostatku alternativa se posvetio novinarstvu kao novinar (i kasnije urednik) liberalnog lista *Rajnske novine* (*Rheinisch Zeitung*). Nakon odlaska u Pariz, 1843. godine se upoznaje sa mnogim radikalnim i re-volucionarnim misliocima, poput anarhista Bakunjina i, što je još važnije, Fridriha Engelsa.

Fridrik Engels je bio sin bogatog nemačkog industrijalca, a u ovom periodu pisao je *Položaj radničke klase u Engleskoj* (*Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, 1845). On je u Mančesteru proveo dve godine, živeći gotovo dva paralelna života – izučavajući posao u tekstilnoj industriji i sakupljajući podatke za svoju knjigu. Tokom ovog perioda skoro celokupno slobodno vreme posvetio je šetnjama po Mančesteru i okolnim mestima, razgovarao je i pio sa radnicima i čitao je mnoge zvanične izveštaje o stanju radničke klase u ovom gradu. Rezultat je bila verovatno prva studija iz urbane etnografije u društvenim naukama i oštra osuda vladajuće klase u Engleskoj. U opisu buržoazije Engels piše o nezainteresovanosti prema proletarijatu, a uprkos autodestruktivnom ponašanju proletera (upotrebi droga, alkohola i sličnog) on pronalazi mogućnosti za njihovu političku organizaciju i mobilizaciju. Opisao je i istorijat napora radnika da se organizuju u opoziciji prema vlasnicima fabrika putem međusobne saradnje, a isticao je da istinski interes radničkog kruga mladih hegelijanaca. Iako je bio profesor teologije, otvoreno je promovisao i isticao ateizam, a poznat je po oštroj kritici *Novog zaveta* dok je hrišćanstvo interpretirao kao falsifikovanu stoličku filozofiju "uprljanu" jevrejskom mitologijom. Bio je profesor i prijatelj Karla Marks-a, ali njih dvojica prekidaju svaki kontakt nakon što Bauer piše odredene antisemitske i desničarske rade.

David Štraus (David Friedrich Strauss, 1808–1874) je bio nemački teolog i pisac koji je skandalizovao hrišćansku Evropu bavljenjem istorijskim Isusom i negiranjem njegove božanske prirode u knjizi *Isusov život, kritički istražen* (*Das Leben Jesu kritisch bearbeitet*, 1835–1836), koju objavljuje u 27. godini života. Štrausov rad je predstavljao revolucionu u istraživanju *Novog zaveta*, ranog hrišćanstva i drevnih religija, a osnovni razlog kontroverze koju inicira ova studija bio je njegov pristup navodnim čudima Isusa iz Nazareta kao mitološkim, a ne stvarnim događajima. Među Štrausovim kritičarima bili su i Bruno Bauer i Fridrik Niče, a njegovo delo je nazivano i "najkužnijom knjigom ikada isporučanom iz ralja pakla". Kada je bio izabran za profesora teologije na univerzitetu u Cirihu odlučeno je da bude penzionisan pre nego što je počeo sa radom.

Ludwig Fojerbah (Ludwig Feuerbach, 1804–1872) je bio nemački filozof, antropolog i pripadnik radikalnog filozofskog kruga mladih (ili levih) hegelijanaca. Poznat je po svojoj materijalističkoj i veoma strogoj kritici hrišćanstva. Bio je poznanik Karla Marks-a i njegove ideje utiču na Marksovou konceptualizaciju dijalektičkog materijalizma, kao i na njegovu kritiku religije.

¹⁴⁴ Demokrit (Democritus, c. 460–c. 370. pre nove ere) je bio izuzetno uticajan predsokratovski filozof i smatra se za najznačajnijeg predstavnika grčkog atomizma, a mnogi ga nazivaju i ocem moderne nauke.

Epikur (Epicurus, 341–270 pre nove ere) je bio grčki filozof i osnivač epikurejske filozofske škole. Smatra se da je napisao oko 300 dela, od kojih je ostalo sačuvano samo nekoliko fragmenata i pisama. Zbog toga već deo našeg poznavanja epikurejske filozofije potiče od njegovih sledbenika, komentatora i kritičara nego od njega samog.

ka leži u formiranju nekompetitivnog društva koje podrazumeva ukidanje privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. *Položaj radničke klase* završava se predviđanjem nasilne proleterske revolucije, iako Engels nije objasnio njenu nemovnost.

Ovo delo (kao i rani Engelsovi eseji o ekonomiji) pomoglo je Marksu da uvidi težak položaj proletarijata kao realnih ljudskih bića sa praktičnim problemima koji se pogoršavaju putem sistematske eksploracije karakteristične za kapitalizam tog doba. Nakon progona iz Pariza, Marks i Engels zajedno pišu *Nemačku ideologiju* (*Die deutsche Ideologie*, 1845), kao poslednji obračun sa mlađim hegelijancima. Govorili su da su nemački filozofi bili (naj)manje zainteresovani za društvenu stvarnost, interesujući se jedino za ideju te stvarnosti. Suprotno tome, Marks je želeo da razume praktične probleme sa kojima se ljudi suočavaju i počeo je sebe da smatra istinskim revolucionarom koji je posvećen svrgavanju kapitalističkog poretka, čak i nasiljem ako je to neophodno. Tada on i Engels postaju članovi brojnih radikalnih i revolucionarnih udruženja i pokreta širom Evrope. U ovom periodu pišu i *Komunistički manifest* (*Manifest der Kommunistischen Partei*, 1848), pridružuju se Komunističkoj ligi 1847. godine i ubrzo počinju njome da dominiraju. Pod njihovim uticajem cilj ove političke organizacije postaje svrgavanje buržoaskog poretka i zasnivanje novog društva u kojem neće biti klasa i privatnog vlasništva. Sa tim ciljem pišu manifest u kojem će izneti svoje doktrine i rezultat je bio jedan od najznačajnijih i najvrednijih političkih pamfleta koji su ikada napisani.

Pod novim pritiscima, Marks 1849. godine odlazi u London gde ostaje do kraja života. Tada se i povlači iz javnog života na petnaestak godina i koncentriše se na formulisanje teorijske analize kapitalizma. U ovom periodu završava i objavljuje prvi tom *Kapitala* (*Das Kapital*, 1867) – sistematsku teorijsku analizu kapitalističkog društvenog sistema. Iako udaljen od javnog života, Marks je i dalje verovao da će ekonomski krize dovesti do nekakvog radničkog revolta. U Londonu se 1864. godine osniva i *Međunarodno udruženje radnika* (*International Workingmen's Association*), kasnije poznato kao *Prva internacionala*, posvećeno rušenju kapitalizma i izgradnji društva sa nekim oblikom kolektivne kontrole, kojem se Marks priključuje nakon dugog perioda političke pasivnosti. Kao što je to svaki put bio slučaj, nakon pristupanja on ubrzo postaje dominantna figura unutar pokreta, a uz svoj rad na Kapitalu preostalu energiju posvećuje ovom revolucionarnom udruženju, a kao nuspojava ovog angažmana njegovo najpoznatije delo postaje izuzetno čitano i prevođeno, za razliku od svih ostalih radova.

Marks i Engels su tvrdili da ljudska bića, za razliku od ostalih životinja, obezbeđuju svoju egzistenciju menjajući okruženje u kojem žive, na taj način praveći istoriju. To znači da život pre svega čine ishrana, piće, oblačenje, stanovanje i druge materijalne stvari. Drugim rečima, društvena teorija ne sme da se bavi isključivo idejama, već mora da bude utemeljena na realnoj egzistenciji živih ljudskih bića, jer njen

zadatak leži u tome da objasni kako ljudi proizvode svoja sredstva za život. No, ljudi vremenom stvaraju nove potrebe, a kako se jedna zadovolji nastaje druga, i na ovaj način se povezuju proizvodnja i potrošnja. Ljudsku istoriju tako čini evolusioni obrazac od manje složenih ka složenijim društvenim strukturama koje se pojavljaju u vremenu, a poreklo te promene je interno svakom društву.

Unutar svakog društva postoji određeni način proizvodnje i prema tome što se proizvodi i prema tome kakva je društvena organizacija proizvodnje. Ovaj aspekt društva Marks naziva *proizvodnim snagama*. One su ustanovljene i održavaju se podelom rada, a manjina koja ima vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju čini vladajuću klasu koja ima interes da održi *status quo*. Ostali čine potčinjene klase koje su eksplorisane i otuđene jer imaju malo kontrole nad svojim životima i radom i iz tih razloga njihov interes je društvena promena. Vremenom se pojavljuju novi načini proizvodnje, zasnovani na tehnološkom napretku, promenama u samoj proizvodnji itd. Takvi novi načini proizvodnje, odnosno nove proizvodne snage, sada su u rukama nove klase i postoje kao opozicija postojećim vlasničkim odnosima i formama interakcije. Dugoročno gledano, napetost između klasa proizvodi revolucionarni sukob i pojavu nove dominantne klase, što su ideje koje su izložene u *Komunističkom manifestu*.

Marks i Engels iznose svoju teorijsku i političku poziciju na samom početku ovog čuvenog teksta, naglašavajući da je istorija svih postojećih društava istorija klasnih borbi. Drugim rečima, smatrali su da u svakom društvenom poretku oni koji su vlasnici sredstava za proizvodnju represivno dominiraju onima koji nisu. Vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju proizvodi stratifikacioni sistem sačinjen od dominantne grupe (vlasnika) i ostalih klasa, stratifikovanih prema različitim stepenima eksploracije i otuđenja.¹⁴⁵ Ljudi koji nisu vlasnici nad proizvodnim sredstvima eksplorisani su i otuđeni zato što ne mogu da kontrolišu ni rad koji obavljaju ni proizvode koje proizvode – dakle, u kapitalizmu su kapitalisti vlasnici i same proizvodnje i proizvoda tog rada. Zaposlenima, koje Marks naziva proletarijima, trebaju ovi proizvodi i na ovaj način svoje plate vraćaju kapitalistima koji taj novac koriste za novu proizvodnju i novo bogaćenje. U takvoj situaciji ljudi su otuđeni jer se osećaju istinski slobodnim samo u slučaju ispunjavanja funkcija na lik životinjskim (jelo, piće i drugo), dok se ne osećaju ljudima kada izvode tipično ludske aktivnosti kao što je rad, jer ne kontrolišu ni njegov proces ni njegove proizvode.

¹⁴⁵ Otuđenje ili alienacija predstavlja proces kojim se ljudi udaljavaju jedni od drugih, odnosno od stvari koje su im značajne, ali može se odnositi i na udaljavanje određene osobe od sopstvenog osećaja sopstva. Ovaj koncept koristi se u velikom broju društvenih nauka i može se posmatrati kao subjektivni fenomen (psihološko stanje) ili kao objektivni fenomen (vrsta društvenog odnosa). U sociologiji je najpoznatija Marksova teorija otuđenja, koja ga posmatra kao razdvajanje stvari koje su po prirodi spojene ili stvaranje antagonizma među stvarima koje su u harmoničnom odnosu. On je tvrdio da društveno otuđenje odvaja ljude od njihove ludske prirode i smatrao je da je ono sistemski posledica kapitalističkog društva i zato je najviše pažnje posvetio procesu alienacije u sferi rada.

U nekakvom obliku eksploracija i otuđenje pojavljuju se u svim društвima koja poznaju privatno vlasništvo nad proizvodnim sredstvima – pripadnici podređenih klasa moraju konstantno prodavati svoj rad da bi obezbedili sredstva za život i na ovaj način samo održavaju postojeći poredak koji ih eksploratiše. Buržaško društvo, međutim, razlikuje činjenica da ima pojednostavljenе klasne odnose, odnosno klasne antagonizme. U kapitalističkom društву čitavo društvo se sve više deli na dve suprotstavljenе grupacije, buržaoaziju i proletarijat, koje imaju apsolutno suprotstavljenе interese – održanje *status quo*-a i potpunu reorganizaciju društva. Kao rezultat industrijske revolucije buržaoazija je postigla neverovatnu dostignuća, a revolucionarni karakter novog porekta očitava se u potrebi za stalnim razvojem novih sredstava za proizvodnju i proizvoda te proizvodnje.

Tokom svog opisa kapitalizma Marks i Engels su izneli dve najpoznatije predikcije o njegovom konačnom krahu: (1) Stav da je kapitalizam inherentno nestabilan sistem i da su u njemu periodi ekonomskog rasta i visoke zaposlenosti isprekidani ekonomskim padom, krizama i nezaposlenošću. Ovi ciklusi su endemični za kapitalizam i kapitalisti i proletari ne mogu da ih izbegnu jer se proizvede previše robe u kontekstu potražnje za njom i na taj način narastaju nezadovoljstvo i beda potčinenih. (2) Druga predikcija jeste da će upravo proletarijat, kako postaje siromašniji i otuđeniji, postajati klasno svestan i da će srušiti čitav sistem. Zahvaljujući obrazovanju proletera (jer ih je potrebno edukovati za rad na mašinama) i njihovoј političkoj participaciji uvećava se njihova sposobnost da prepoznaju nezavidan položaj u kojem se nalaze.

Slično tome, Marks i u *Kapitalu* detaljno analizira karakter kapitalističkog društva. Koristio je Englesku (i obimnu količinu podataka britanske administracije) da bi pokazao kako je osnovna karakteristika kapitalističkog načina proizvodnje konstantan poriv za akumulacijom kapitala. Kao posledica ovakve potrebe, proces proizvodnje je u stanju konstantne promene, što će dugoročnu nestabilnost i degradaciju karakteristične za kapitalizam odvesti ka transformaciji. Za razliku od *Manifesta*, koji je pre svega poziv na oružje, *Kapital* je naučni pokušaj da se pokaže zašto će se ovakva transformacija neminovno dogoditi. U tom smislu, *Kapital* nije stručno delo iz ekonomije, već analiza kapitalističke društvene strukture i njene društvene promene. Marks je i praktično doprinosio društvenom konfliktu, pre svega svojim istaknutim i radikalnim političkim angažmanom, tako da je i sam u praksi primenjivao maksimu iz *Teza o Feuerbachu* (*Thesen über Feuerbach*, 1845): "Filozofi su do sada svet jedino tumačili, ali radi se o tome da se on izmeni". Smatrao je da pojedinac mora da dokaže istinu svog mišljenja u praksi i često je zanemarivao svoj naučni rad da bi učestvovao u klasnim borbama svog doba. Takođe, napisao je nekoliko stotina članaka u nemačkim, britanskim i američkim novinama u kojima je pozivao na klasni revolt.

Bez obzira na pojedine nedostatke Marksove teorije, on je anticipirao i formulisao

mnoga pitanja koja oblikuju današnje diskusije o ekonomiji i društvu. Video je, bolje nego bilo koji drugi savremenik, da je ekonomija vodeća sila u nekom društvu i predvideo je da će kapitalizam postati globalni fenomen. Razumeo je da su ekonomska i politička moć u snažnoj korelaciji i da oni koji poseduju moć mogu disproportionalno da utiču na formulaciju vladajućih ideologija i ostalih elemenata kulture. Objasnio je i neverovatne kapacitete za sticanje bogatstva unutar okvira slobodnog tržišta, kao i nejednakosti, eksploraciju i otuđenje koji prate ovakav sistem. Primetio je i inherentnu tendenciju ovakvog sistema ka ciklusima u kojima se pada u recesije i depresije, a anticipirao je čak i snagu kapitalizma da standardizuje privredne aktivnosti, osiromaši male preduzetnike, kao i da uništi stare kulture u poduhvatu uvećanja efikasnosti proizvodnje i prodiranja na sva tržišta.

Lav Trocki je bio boljevički revolucionar, marksistički teoretičar i jedan od lidera Oktobarske revolucije u Rusiji, po uticaju odmah iza Lenjina.¹⁴⁶ Osuđen je i ubijen (u egzilu u Meksiku) od strane staljinističkog režima, a trockizam se smatra školom marksističke misli koja je suprostavljena staljinizmu. Bio je i osnivač i prvi vođa sovjetske Crvene armije, a sebe je video kao zagovornika ortodoksnog marksizma. Upamćen je pre svega po konceptu "permanentne revolucije" koju je moguće ostvariti jedino uspostavljanjem radničke države, kao i po svom protivljenju totalitarnoj kontroli. Trockizam je počivao na proleterskom internacionalizmu (umesto na idejama o izgradnji socijalizma u jednoj državi), kao i na masovnoj radničkoj emancipaciji i demokratiji. Danas je to veoma uticajna grana socijalizma u novim socijalističkim pokretima.

Roza Luksemburg je bila nemačka marksistička teoretičarka, revolucionarka i socijalistkinja jevrejsko-poljskog porekla. Nakon što je Socijaldemokratska partija Nemačke (SPD), čija je bila istaknuta članica, podržala nemačko učešće u Prvom svetskom ratu, ona napušta partiju i osniva tzv. antiratnu i revolucionarnu Sparta-

¹⁴⁶ Oktobarska revolucija, poznata i kao Boljevička revolucija, bila je druga faza Ruske revolucije iz 1917. godine (prvu fazu činila je Februarska revolucija, u kojoj je u Sankt Peterburgu srušena ruska monarhija i uspostavljena privremena vlada), koju su predvodili Vladimir Iljič Lenjin i boljevičci, uz druge socijaliste, anarhiste i revolucionare. Boljevičci su bili pripadnici većinske ("boljevinstvo" na ruskom jeziku znači većina) frakcije tadašnje marksističke ruske Socijaldemokratske radničke partije, koja se na partijskom kongresu 1903. godine odvojila od manjinske frakcije menješevika ("menjevinstvo" je manjina) koja nije podržavala Lenjina (rascep se dogodio zbog manje važnih pitanja u vezi sa organizacijom partije, ali su podele među frakcijama bile značajne u vezi sa mnogim drugim pitanjima, a danas se obično navodi da su menješevici činili umereniju struju partije). Ova revolucija se dogodila 23. oktobra 1917. godine po julijanskom kalendaru, koji je u to vreme korišćen u Rusiji, odnosno 5. novembra po gregorijanskom. Pobuna je počela u Petrogradu, ustankom protiv neefikasne privremene vlade kada su boljevičci uz mali otpor počeli da zauzimaju vladine ustanove, pre konačnog juriša na Zimski dvorac (sedište vlade) koji je pokrenut nakon pucnja iz krstarice "Aurora". Tom prilikom vlast je prešla u ruke izabranih narodnih predstavnika, od kojih su većinu činili Lenjinovi boljevičci koji su inicirali krupne društvene reforme i proglašili podelu tadašnjeg privatnog zemljišta seljacima, kao i izlazak Rusije iz Prvog svetskog rata.

kističku ligu.¹⁴⁷ Zatim je 1919. godine organizovala pobunu koja se naziva Spartakistički ustanak, koji je krvavo ugušen od strane socijaldemokratske vlade (njenog bivšeg studenta) Fridriha Eberta, a Luksemburg je tom prilikom ubijena.¹⁴⁸ Ona je posebno kritikovala nemački militarizam i imperijalizam, kao i reformistički socijalizam, a zagovarala je generalni štrajk, revoluciju i slične metode borbe. Bila je posebno pogodjena činjenicom da je nacionalizam u radničkim partijama neretko prisutniji od klasne svesti. Kritikovala je i pojedine aspekte boljševika i totalitarizma koji je usledio nakon Oktobarske revolucije, a čuvena je njena rečenica: "Sloboda samo za članove vlade, samo za članove Partije, uopšte nije sloboda. Sloboda je uvek i isključivo za one koji misle drugačije". U svojoj teoriji insistirala je na značaju dijalektičkog odnosa između spontanosti i organizacije kako bi se suprotstavila birokratizujućim trendovima.

4.2. Opšte i društvene karakteristike socijalizma

Reč "socijalizam" (*socialisme*) se prvi put eksplisitno pojavila u februaru 1832. godine, i to u sensimonovskom žurnalu *Svet* (*La Globe*), a pre toga se na kratko pojavila 1827. godine u ovenovskom žurnalu *Kooperativní časopis* (*The Cooperative Magazine*). U tom kontekstu, sledbenici Ovena u Velikoj Britaniji, te Sen-Simona i Furijea u Francuskoj, bili su prvi koji su svesno koristili reč "socijalizam". On je tada označavao pokušaje da se nametne "socijalna" organizacija novom ekonomskom poretku koji se stvarao. Odnosno, bile su to zamisli o alternativnom ekonomskom poretku i harmoničnom društvu u kojem dominiraju jednakost i kooperacija. Marks je kasnije etiketirao ove ideje kao "utopijski socijalizam", što je bila kontroverzna oznaka sa mnogim neadekvatnim posledicama.

¹⁴⁷ Socijaldemokratska partija Nemačke (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*) je politička partija koja je osnovana 1875. godine i koja je bila jedna od prvih političkih partija pod uticajem marksizma na svetu. Prvobitno se zalagala za svrgavanje kapitalizma, što se ne nalazi među njenim današnjim ciljevima.

Spartakistička liga (*Spartakusbund*) je bio nemački marksistički revolucionarni pokret koji je kasnije preimenovan u Komunističku partiju Nemačke (*Kommunistische Partei Deutschlands*) i koji se 1919. godine pridružio Komunističkoj internacionali (ili Trećoj internacionali). Ovaj pokret je osnovan od strane leve frakcije SPD-a koju su predvodili Roza Luksemburg i Karl Libknecht. Najintenzivnije aktivnosti Spartakističke Lige bile su tokom 1918. i 1919. godine, kada su njeni članovi pokušavali da izvedu komunističku revoluciju, u pobuni koja je nazvana Spartakistički ustanak.

Karl Libknecht (Karl Liebknecht, 1871–1919) je bio nemački socijalista i jedan od osnivača Spartakističke lige i Komunističke partije Nemačke. Protivio se Prvom svetskom ratu i militarizmu, a on i Roza Luksemburg su ubijeni tokom Spartakističkog ustanka.

¹⁴⁸ Fridrik Ebert (Friedrich Ebert, 1871–1925) je bio nemački političar, lider Socijaldemokratske partije Nemačke, kao i prvi predsednik Nemačke, od 1919. do 1925. godine. Nakon Prvog svetskog rata Ebert je bio posvećen očuvanju mira i tadašnjeg društvenog poretku, zbog čega je često saradivao sa konzervativnim i nacionalističkim političkim partijama i pokretima, a progonio je revolucionarnu levicu.

Reč "socijalizam" vodi poreklo od latinske reči "sociare", što znači "povezivati se", "spajati se", "deliti". Srođni i više tehnički termin u rimskom, a zatim i srednjovekovnom pravu bio je "societas", koji označava "udruživanje", "družinu" ili "zajednicu", kao i legalističku ideju o dobrotljivom ugovoru između slobodnih ljudi. Oba značenja se u svojim implikacijama nalaze u ideji o socijalizmu kao političkoj ideologiji, kao i u samom terminu "socijalizam". "Socijalno" u tom smislu podrazumeva formalni, legalistički i ugovorni odnos između slobodnih građana u vidu zajednice, ali i nešto emocionalniji odnos združenosti, prijateljstva ili drugarstva. Za neke autore prvo "pravničko" značenje implicira nešto sasvim drugačije od države, a samim tim i od politike u opštem smislu – individue stvaraju ugovore i obaveze među sobom, osnažujući time tipičnu razliku između "društva" ili "zajednice" slobodnih individua i "države" u kojoj dominira vladavina prava. Ovaj kontrast se može primetiti i u razlikama između koncepcata političke i društvene revolucije. Na primer, neuspeli Francuske revolucije u vidu brzog uspona novog (Napoleonovog) carstva i diktature moguće je interpretirati i kao rezultat činjenice da je ova revolucija bila isključivo politička revolucija (na nivou državnog aparata), a ne i društvena revolucija (u socijalističkom smislu) koju su vodili građani zarad njihovog pogleda na svet. Upravo je to bila i Marksova interpretacija Francuske revolucije kao čina (jedino) buržoaske politike.

Druga implikacija "socijalnog" u "socijalizmu" tiče se ideje o udruženosti ili zajednici suverenih građana, za razliku od egoističkog individualizma. Ako se "društvo" identificuje sa celokupnom zajednicom, onda ga je moguće smatrati ekvivalentom za sve stanovnike određenog prostora. "Društvena volja" implicira i opštu volju građana, odnosno populacije, a društveno vlasništvo je tada vlasništvo (svih) ljudi. Dakle, društvena imovina je imovina koju poseduju svi pojedinci, socijalna (društvena) zaštita je zaštita svih individua itd. "Socijalno" u ovom smislu jeste u bliskoj vezi sa idejama o demokratiji i suverenitetu građana, što su ideje koje imaju dugu (pred)istoriju, a stekle su svoj današnji oblik u periodu Francuske revolucije.

Koncept socijalizma nije uvek bio najjasniji, naročito kada se radi o poređenju sa kolektivizmom. U pitanju je termin koji vodi poreklo iz Francuske krajem 19. veka i koji označava upotrebu države i državne vlasti u cilju kontrole, upravljanja i regulisanja sektora ekonomije i građanskog društva. Misli se na sredstvo implementacije javnih politika, a on obično podrazumeva i centralno državno planiranje u nekom obimu. Od pozognog 19. veka ideja o kolektivizmu često se povezuje sa socijalizmom, što nije u potpunosti adekvatno. Uprkos činjenici da je većina socijalista koristila kolektivizam u praksi (npr. u Sovjetskom Savezu), mnogi socijalisti su ga ili ignorisali ili odbacivali. Zatim, i mnoge druge političke ideologije, poput konzervativizma i liberalizma, takođe su bile sklone upotrebi kolektivističkih metoda. Isto tako, kolektivizam je (u ovom smislu) pre svega instrumentalno sredstvo, a ne politička ideologija ili skup verovanja o npr. jednakosti ili ljudskoj prirodi, kao

što je to slučaj sa socijalizmom. U tom smislu kolektivizam je po sebi mnogo uži i formalniji termin.

Na osnovu svega navedenog može se reći da je socijalizam (kao i komunizam) termin sa mnoštvom značenja. S jedne strane, to je društveni i ekonomski sistem koji odlikuje kolektivno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i zajedničko upravljanje privredom. Istovremeno, važno je istaći da "kolektivno vlasništvo" takođe ima mnogostruka značenja, odnosno da (kolektivno) vlasništvo može da se odnosi na veoma različite tipove imovine, kao i da nosioci tog vlasništva mogu da budu različiti entiteti – od kooperativnih sindikalnih organizacija do države. U drugom smislu, socijalizam je politička teorija i ideologija koja zagovara uspostavljanje ovakvog sistema kolektivnog vlasništva, ali i mnogih drugih društvenih i ekonomskih praksi. Teškoće u interpretaciji socijalizma su (i) u tome što se ovaj termin shvata i kao ekonomski model, odnosno ekonomska alternativa kapitalizmu (najčešće uz referisanje ka konkretnim socijalističkim državama poput Sovjetskog Saveza). Slično značenje socijalizma jeste i u njegovom (užem) shvatanju kao programa ostvarivanja interesa radničke klase, odnosno modela u kojem radnici mogu da steknu političku ili ekonomsku moć. U trećem smislu, koji je usvojen ovde, socijalizam se interpretira kao politička filozofija ili ideologija koju karakteriše određeni skup ideja, vrednosti i teorija, od kojih su najznačajniji principi zajednice, saradnje, jednakosti, slobode, antikapitalizma i zajedničkog vlasništva.

S druge strane, postoje određeni problemi i u definisanju socijalizma kao političke ideologije. Glavni problem (kao i u definisanju mnogih drugih ideologija) jeste u adekvatnom "zahvatanju" sličnosti i razlike – u pokazivanju svega onoga što ujedinjuje sve socijaliste, bez umanjivanja izuzetnih razlika koje ih razdvajaju. Na najopštijem nivou moguće je istaći da:

- (1) svi socijalisti nude kritiku postojećeg društvenog i ekonomskog stanja, zatim
- (2) da nude alternativu takvom stanju i
- (3) da nude teoriju o prelasku iz jednog stanja u drugo.

Drugim rečima, oni otkrivaju nedostatke u društvu, sugerišu bolje aranžmane i impliciraju kako ih je moguće dostići. Naravno, relativni značaj svakog od ovih aspekata socijalističke ideologije varira među socijalističkim misliocima – neki su pažnju usredsredili na kritiku, neki na opis prikladnijeg društva, a neki su se posvetili jedino pitanjima praktične izmene postojećeg društvenog poretku.

Socijalistička kritika društvenog i ekonomskog poretku najčešće je zasnovana na prihvatanju značaja ljudske jednakosti, kao i kooperativnog života u zajednici. Ovo ne znači da je socijalizam adekvatno izjednačiti sa egalitarizmom, jer mnogi rani socijalisti nisu bili egalitaristi, neki drugi su to bili u teoriji (a ne i u praksi), dok su neki treći jednakost smatrali "buržoaskom" vrednošću.¹⁴⁹ Međutim, većina socijali-

¹⁴⁹ Egalitarizam je sistem ili vrsta mišljenja u kojem se promoviše ili ostvaruje jednakost među ljudima ili akterima, bez obzira na njihovo poreklo, rasu, religiju, pol ili imovno stanje. Kao politička

sta posmatrala je kapitalizam, svoju osnovnu metu kritike, kao sistem koji prožima nejednakost i samim tim nemoralni ekonomski sistem koji koncentriše moć i bogatstvo u rukama manjine, osuđujući time većinu ljudi na apsolutno ili relativno siromaštvo i potčinjeni društveni položaj. Socijalisti su naglašavali neprihvatljive razlike između životnih prilika ljudi u ovako podeljenim i nejednakim društвима, kontrastirajući kapitalističke ideje o ustavno-pravnoj i tržišnoj jednakosti sa rasprostranjenom nejednakоšću u svakodnevnom životu.

Drugi važan element socijalističke kritike jeste u denuncijaciji onih praksi i institucija koje podrivaju socijabilnost i kooperaciju među ljudima. Kapitalizam se kritikuje zato što ohrabruje stvaranje izolovanih, sebičnih individua koje pokazuju izuzetno malo solidarnosti i brige za ostale. U kapitalističkom načinu života drugi se posmatraju ili kao irrelevantni po sopstvenu "privatnu" sferu (i samim tim kao oni koji nisu vredni iskrene pažnje) ili kao konkurenca (i samim tim kao pretinja). Rezultat ovakvog stanja jesu individue koje su na određeni način zaustavljene u razvoju, odnosno koje su nesposobne za dostizanje humanosti i istinski zajedničkog života ispunjenog međusobnom saradnjom. Socijalisti insistiraju na tome da "nijedan čovek nije ostrvo" i kosmopolitski tvrde da su individue nužno ukorenjene u šire zajednice i društvene celine čije blagostanje je takođe važno za individualni rast i razvoj.

Treći element socijalističke kritike neretko se zasniva na kritici konzervativne i liberalne zamisli o slobodi, a koja se neretko iscrpljuje u ideji o slobodnom tržištu. Klasična liberalna definicija slobode kao odsustva prinude za socijaliste je prazna i kontradiktorna, zato što sloboda slobodnog tržišta zapravo urušava i političku slobodu individua i svakodnevnu slobodnu aktivnost ljudi. Prema socijalizmu, slobodno tržište rađa siromaštvo, a siromašni ljudi nikada ne mogu da budu istinski slobodni. Ovaj kontrast između liberalne i socijalističke zamisli slobode vešto je izrazio Dejvid Maklelan rečima: "Nema nikakve koristi od prava na slobodni ulazak u restoran hotela "Ric" ako tamo ne možemo da platimo račun".¹⁵⁰ Zatim, liberalna definicija slobode za socijaliste je isprazna zato što istinska sloboda nije puka "sloboda od" prinude i eksternih pritisaka, već "sloboda da" se čovek u potpunosti razvije kao biće među drugim slobodnim bićima. Iz toga sledi da suština nije u stvaranju "slobodne" izolovane jedinke, već u celovito razvijenoj osobi u zajednici i društvu.

Nakon nekoliko aspekata socijalističke kritike postojećeg društva može se postaviti pitanje o tome koji je sadržaj zamisli o prikladnijem društvu za socijaliste? U tom zadatku socijalizam na sebi svojstven način (re)konceptualizuje veliki moto

doktrina, on podrazumeva da su svi ljudi jednaki, zbog čega treba da imaju ista ekonomska i socijalna prava, sa naglaskom na ukidanju ekonomskih nejednakosti.

¹⁵⁰ Dejvid Maklelan (David McLellan, rođ. 1940) je britanski društveni naučnik koji se bavi izučavanjem Marksia i marksizma. Studirao je na Oksfordu, a danas predaje na Univerzitetu u Londonu.

Francuske revolucije, "sloboda, jednakost, bratstvo", u (hronološki adekvatniju) poruku: *jednakost, zajednica i sloboda*. Ove vrednosti su istovremeno i ciljevi koje treba dostići i individualni atributi ljudskih bića. Socijalizam ima viziju društva koje otelovljuje jednakost, zajednicu i slobodu, i to uz tvrdnje da su ove vrednosti na određeni način ukorenjene u čovečanstvu. Za ove teze iznosi se niz empirijskih pretpostavki i etičkih karakterizacija. Iako će malo koji socijalista navoditi da su ljudi jednakci u pogledu sposobnosti, karaktera itd. (tj. da ljudi poseduju *identične* karakteristike, iako je to tipična kritika koja se upućuje socijalizmu), oni će često postulirati ideju o *čovečanstvu sa zajedničkim ili jednakim kapacitetima, potrebama i pravima, odnosno sledovanjima*. Duboke nejednakosti koje je proizveo kapitalizam zapravo su nametnute ovim dubokim i fundamentalnim nivoima ljudske jednakosti. Zatim, iako socijalizam ističe da u kapitalističkom društvu ne postoji istinski osećaj zajedništva među ljudima, tvrdi se da su ljudi na najdubljim nivoima svoje prirode i te kako solidarna, socijalna ili društvena bića, odnosno da imaju sposobnost da to postanu.

Kada je reč o konkretnom sadržaju socijalističke alternative kapitalističkom poretku pred nama se nalazi veliki broj konkretnih i spekulativnih rešenja. Socijalisti su tokom istorije izlagali određene vizije ovog alternativnog društva, ali ovo je bio "žanr" socijalističkog mišljenja sa najmanje uspeha, uključujući tu i njegova najveća imena. Na primer, iako se svojevrsni nacrt budućeg komunističkog društva može rekonstruisati iz Marksovih tekstova, on sam je navodio da spekulacije o budućnosti mogu odvratiti radničku klasu od zadatka revolucionarnog stvaranja te budućnosti i oštro je kritikovao sve ranije socijalističke spekulacije tog tipa, nazivajući ih utopijskim. Bez obzira na to da li konkretan program alternativnog društvenog poretnaka u socijalističkom mišljenju postoji ili ne, i uprkos svim njihovim međusobnim razlikama, ostaje činjenica da ove zamisli odlikuje nedvosmisleni *racionalistički element*. Za socijaliste, u budućem društvu razum mora da bude i sposobnost i pravilo. U pitanju je način putem kojeg će ljudi moći da razlikuju istinu i laž, te da sami izgrade racionalne alternative nezadovoljavajuće (i samim tim iracionalnoj) realnosti. Socijalizam je, zajedno sa liberalizmom, plod prosvetiteljskog racionalizma i ove dve ideologije se oštro suprotstravljuju konzervativizmu koji prepostavlja da je društvena stvarnost isuviše kompleksna da bi bila prepustena na upravljanje i kritiku svim pojedincima. Istovremeno, treba istaći i da pojedine struje u socijalizmu prihvataju određene iracionalne i romantičarske pretpostavke u vidu oslanjanja na intuiciju i osećanja, kao i tradiciju, posebno u tzv. hrišćanskem socijalizmu, ali ove struje nisu dominantne u okvirima socijalističke ideologije.

U nešto konkretnijem smislu ponuđenih alternativa u okviru socijalizma kao političke ideologije može se reći da mnogi socijalisti zagovaraju *redistribuciju bogatstva* i/ili *ukidanje privatne svojine* u svojim idejama o budućem socijalističkom društvu. Ove društvene prakse najčešće se vide kao sredstva za dostizanje društve-

ne jednakosti, odnosno kao sredstva prevazilaženja ekonomskih nejednakosti. Postojali su predlozi različitih formi kooperativne proizvodnje, zajedničkog urbanog planiranja, rekonceptualizacije obrazovanja itd., kako bi se prevazišlo stanje kompeticije i izolacije i kako bi se promovisao razvoj istinski slobodne individualnosti. Ove ideje su varirale u nivoima reformizma i radikalizma – od blagih reformi postojećih struktura, do revolucionarno korenitih transformacija. Programi ove vrste su izlagani na brojne načine: u manifestima, petogodišnjim planovima, utopiskim opisima itd.

Važno je naglasiti i demokratsku prirodu društveno-ekonomskih alternativa koje predlaže socijalizam. Istinska demokratija se vidi kao sistem koji otelovljuje principe jednakosti, zajednice i slobode – ljudi su jednakci u demokratiji, ona je utemeljena na slobodnom izboru individua i demokratska volja je volja zajednice. Iako u najranijim socijalističkim zamislama socijalizam nije bio demokratski (utopijski socijalisti poput Sen-Simona su isticali značaj intelektualnih ili industrijskih elita), potonji socijalisti na temelju ideja Francuske revolucije nedvosmisleno zagovaraju istinski demokratski poredak, za razliku od kapitalističkog poretnaka u kojem politički dominiraju vlasnici kapitala umesto većine stanovništva, a posebno radničke klase. Takođe, pojedini socijalisti u 20. veku, a naročito oni koji su se plašili posledica "buržoaske indoktrinacije" radničke klase (poput Lenjina), bili su spremni da modifikuju demokratiju, odnosno da u socijalizam ugrade pojedine autoritarne elemente.

Neki socijalisti tvrde da socijalističke alternative otelovljuju ono što je zapravo "najbolje" u liberalizmu, odnosno da je socijalizam svojevrsni "liberalizam na višem nivou", bez otuđujućih efekata kapitalizma. Socijalizam se može posmatrati i kao društveni kontekst u kojem velike i istorijski revolucionarne vrednosti liberalizma zaista mogu da procvetaju, ali u čemu ih sprečava kapitalistički ekonomski sistem. S druge strane, mnogi socijalisti se oštro protive svim aspektima liberalnog nasleđa, kako u teoriji tako i u praksi. Liberalizam se kao politička ideologija interpretira kao svojevrsna "dimna zavesa" stvorena radi glatkog funkcionisanja kapitalizma, iako će većina socijalista pre svega insistirati na rušenju osnove koja "hrani" liberalne ideje, a to je kapitalizam. Uz to, socijalistička kritika liberalizma najčešće nije kritika koja implicira potpuno odbacivanje svih liberalnih premeta ili doktrina.

Kritike socijalističkih ideja, vizija i zamisli, a posebno radikalnijeg korpusa ovih ideja, neretko se svode na "argumente" koji se koriste u kritici društvenih utopija – da je socijalizam nepraktičan i nerealan i često se ističe da on ne korespondira ljudskoj prirodi, tj. da su individue u osnovi nesavršene u pogledu intelekta i moralu, te da zbog toga ne mogu da igraju ili ispunje uloge koje od njih socijalistički sistem zahteva. Tvrdi se da individue nemaju mentalne sposobnosti da unapred ispliniraju sve kompleksnosti ekonomskog sistema, kao i da im se ne može verovati da će državnim i ekonomskim strukturama upravljati na altruistički način. Liberali će

navoditi da kapitalističko tržište pretvara "prirodnu" pohlepu individua u javno dobro, a sve ove kritike često se ilustruju konkretnim primerima neuspeha socijalističkih društava. Međutim, ovi kritičari zaboravljaju da je i liberalni pogled na ljudsku prirodu kao fundamentalno "sebičnu" podjednako "ideološki" kao i socijalistički pogled koji svedoči o kooperativnosti ljudskih bića, kao i što se zanemaruju mnogobrojne istorijske epizode jednakog "neuspeha" ili kolapsa liberalnih, kapitalističkih društava i njihove istorijske transformacije u npr. fašizam.

Na kraju, socijalističko mišljenje se u opštem smislu bavi i tehnikama tranzicije od kapitalističkih društava u socijalistička, odnosno komunistička. Ovo je teren na kojem postoje najveća razmimoilaženja među zagovornicima socijalizma, kao i najintenzivnije unutarideološke borbe. Pojedini socijalisti tvrde da socijalistički ciljevi (harmonično, mirno i prosperitetno društvo) moraju da se ostvare istim takvim sredstvima (harmoničnom, mirnom, gradualnom tranzicijom ka socijalizmu), te da određeno podozrenje prema socijalizmu počiva upravo na onim socijalističkim strujama koje pozivaju na revoluciju, jer se ponekad zaista ističe upravo nužnost revolucionarnog i nasilnog prevrata, gde se druge i reformističke socijalističke struje optužuju kao "buržoaske" i "reakcionarne". Za revolucionarni socijalizam, upotreba sile ili nasilja je neophodna, iako je cilj društvo bez nasilja (kao što je i taktički važno postojanje elita koje će voditi revolucionarni prevrat, iako je cilj besklasno društvo). Opravdanje za ove pravidne paradokse stoji u prostojoj političkoj realnosti prema kojoj se nosioci kapitala i moći neće odreći ovih resursa bez borbe, i iz tih razloga ciljevi socijalizma se nikada neće ispuniti bez upotrebe grubih ili brutalnih metoda. Oba ova pristupa u socijalističkoj teoriji međusobno se optužuju za reakcionarnost i naivni idealizam sa jedne strane, odnosno za autoritarnost i manipulativni cinizam sa druge. Dakle, neki socijalisti su verovali (i veruju) u to da je parlamentarnim sredstvima moguće iskoristiti državu i njene institucije kao motor socijalizma, dok su drugi verovali da će vladajuće klase iskoristiti sva sredstva da bi zadržali poziciju moći, te da je nasilna revolucija nužnost. Treći su smatrali da će pod uticajem eksperata socijalizam gradualno, ali neminovno izrasti iz kapitalizma, a četvrti da je neophodno da se transformacija prvo izvrši u "glavama i srcima" ljudi. Zato je u okvirima socijalističke misli postojao čitav niz predloženih tehnika ili sredstava za tranziciju ka socijalizmu – od obrazovanja i parlamentarnog delovanja do generalnih štrajkova i masovnih pobuna.

4.3. Komunizam

Kada je reč o razlikovanju termina "socijalizam" i "komunizam" važno je istaći da su teoretičari iz 19. veka oba termina koristili podjednako, smatrajući ih gotovo identičnim. Uprkos tome, danas se komunizam interpretira kao revolucionarna forma socijalizma kojeg je opisivao Marks. On je počeo da koristi termin "komuni-

zam" kao reakciju na tada preovladavajuće forme "socijalizma" koje je video samo kao spekulativne konstrukte. Istovremeno, komunizam se neretko posmatra kao mnogo starija ili "primitivnija" forma društvene organizacije od socijalizma, kao što je to bio slučaj u npr. Dirkemovom delu *Socijalizam i Sen-Simon (Socialism and Saint-Simon, 1928)*.¹⁵¹ Obično se tvrdi da se komunizam odnosi na regulaciju ljudske potrošnje na egalitarni način koji se praktikuje i u ranim monaškim redovima ili u pojedinim "primitivnim" društвima, odnosno plemenima, a socijalizam je, prema Dirkemu, moderni pojam industrijalizovanih društava koja regulišu proizvodnju.

U smislu eksplisitne političke orijentacije ili političke ideologije "komunizam" je "stariji" od "socijalizma" samo nekoliko godina. U Francuskoj su Babef i njegova organizacija "Društvo jednakih" neretko nazivani "babefovcima" i povremeno "komunionistima". Komunistički element Babefovih ideja nije se pojavio na njegovom suđenju (giljotiniran je 1797. godine), ali je postao značajniji u politici njegovih sledbenika. Istovremeno, ovaj termin je moguće pratiti kod ruskih populista i mlađog Lenjina iz 1890-ih godina. Pored toga, imaginarni svet Etjena Kabea iz 1830-ih takođe se neretko opisuje kao "utopijski komunizam" (a ne socijalizam).¹⁵²

Poput Dirkema, i Marks je u svojim najranijim tekstovima komunizam posmatrao (jedino) kao primitivnu formu socijalizma. Zatim se u *Manifestu komunističke partije* pojavljuje oštar kontrast između "revolucionarnog komunizma" i "utopijskog socijalizma", pri čemu se nedvosmisleno favorizuje komunizam. Istovremeno, Marks i Engels su pod uticajem antropologa Luisa Morgana nastavili da prihvataju ideju o postojanju "primitivnog komunizma" u raznim društвima lovaca-sakupljača, kao prvobitnu formu društvene organizacije čoveka.¹⁵³ Marks je gradualno formirao značajnu antipatiju prema terminu "socijalizam" koja je trajala sve do njegovih poslednjih dela iz poznih 1870-ih godina. Za njega, socijalizam je označavao "mekšu", besklasnu, utopijsku i naprosto "buržoasku" doktrinu. Uprkos

¹⁵¹ Emil Dirkem (Émile Durkheim, 1858–1917) je bio francuski sociolog koji se uz Karla Marksа i Maksa Vebera smatra za najznačajnijeg klasičnog socioškog teoretičara. Njegov primarni cilj bio je uspostavljanje sociologije kao objektivne i priznate akademske discipline zbog čega se smatra "ocem sociologije". Osnovao je jedan od prvih socioških časopisa na svetu, kao i prvu katedru za sociologiju u Evropi.

¹⁵² Etjen Kabe (Étienne Cabet, 1788–1856) je bio francuski pisac, filozof i rani socijalista koji je isticao ideje o zajedničkom vlasništvu, jednakosti i jednostavnom životu u svom utopijskom romanu *Putovanja po Ikariji* (Voyage en Icarie, 1840). Ikarija je osmišljena kao samodovoljna zajednica koja broji oko milion ljudi i koja kombinuje industriju i poljoprivredni rad. Kabe je zatim, u američkoj državi Illinois 1850-ih godina, osnovao Ikariju koja je bila veličine Furijeve falansterije. Međutim, nesklad i razdor među Ikarijancima doveli su do toga da je Kabe napusti 1856. godine.

¹⁵³ Luis Morgan (Lewis H. Morgan, 1818–1881) je bio rani i uticajni američki antropolog koji se bavio analizom srodstva i društvene strukture američkih starosedelaca (iz plemena Irokezi). Interesovan je i za fenomen evolucije ljudskih društava, kao i značaja tehnologije za društvene promene, a veliki uticaj ostvario je i na ideje Karla Marksа i (posebno) Fridriha Engelsa.

tome, Engels je *Manifest komunističke partije* u kasnijem predgovoru iz 1888. godine ipak nazvao "socijalističkom literaturom".

Marks i Engels su pre svega ponudili ideju o načinima na koje je moguće ostvariti komunistički poredak, odnosno društvo. Glavni cilj komunista, kako navode, jeste ukidanje privatnog vlasništva, jer u kapitalizmu devedeset procenata stanovništva već ne poseduje ništa. Kao što je Francuska revolucija ukinula feudalne oblike privatnog vlasništva zarad buržoaskih, svetska proleterska i komunistička revolucija će ukinuti buržoasku kontrolu nad kapitalom. Takođe, bili su svesni teškoća i verovatno nasilja na tom putu, tako da bi prvi korak u proleterskoj revoluciji bio preuzimanje kontrole nad državom, odnosno preuzimanje političke vlasti. Klasa proletera tada bi preuzeila sav kapital iz ruku buržoazije, centralizovala bi proizvodnju i uvećala proizvodne snage. Nuspojave ove revolucije bile bi ukidanje privatnog vlasništva nad zemljom, izuzetni porez na dobit, ukidanje naslednih prava, konfiskacija imovine emigranata i pobunjenika, centralizacija komunikacije i transporta, državno vlasništvo nad fabrikama i ostalim proizvodnim sredstvima, kombinovanje poljoprivredne i manufaktурне industrije radi ukidanja razlika između sela i grada, besplatno javno obrazovanje i drugo.

Dakle, marksistički komunizam insistira na značaju društvene revolucije i ukidanju privatnog vlasništva, pri čemu se komunistički poredak smatra jedinim okvirom za ostvarenje ljudske slobode. Marksistička antipatija prema socijalizmu postala je očigledna i među pojedinim boljševicima i ostalim ruskim revolucionarima iz 1917. godine koji su komunizam interpretirali kao "zreliju" i u izvesnom smislu krajnju istorijsku fazu koja nastupa nakon socijalizma. Svoju političku ideologiju oni su jednostavno nazivali "marksizam-lenjinizam". Britanski (revolucionarni) marksisti takođe su izbegavali oznaku "socijalizam", povezujući je sa reformistički orijentisanim socijalizmom. Uprkos ovim ideološkim i konceptualnim podelama, u stvarnosti je veoma teško postaviti definitivnu granicu ili barjeru između (značenja) termina "socijalizam" i "komunizam". Ni revolucionarna vatrenost sigurno nije adekvatna tačka razlikovanja između njih, tako da su mnogi revolucionarno orijentisani evropski komunisti 1960-ih i 1970-ih godina spremno prihvatali termin "socijalizam".

Na osnovu svega navedenog, može se reći da je "komunizam" termin koji ima mnogo značenja, zbog čega je često adekvatnije govoriti o socijalizmu (a ne komunizmu) kao o političkoj ideologiji. S jedne strane, komunizam označava besklasni društveni poredak u kojem ne postoje novac, država itd., i u kojem postoji zajedničko vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Drugim rečima, komunističko društvo je slobodno društvo bez klasnih podela, otuđenja, represije i oskudice. Takođe, u popularnoj imaginaciji komunizam predstavlja utopijsko društvo koje "nikad nije došlo", a socijalizam manje ili više "zlu" prelaznu fazu do komunizma, što nije adekvatna konceptualizacija. Sve ove probleme dodatno komplikuje činjenica da se u

savremenom političkom rečniku komunizam obično navodi kao politika socijalističkih jednopartijskih država sa planskom ekonomijom, što takođe nije adekvatno.

S druge strane, reč "komunizam" može da ima određeni utopijski predznak, a i Marks i Engels su društva lovaca-sakupljača nazivali "primitivnim komunizmom". U zapadnoj filozofiji su mnogi autori spekulisali o mogućem egalitarnom društvu budućnosti koje je zasnovano na zajedničkom vlasništvu. Takođe, konotacija reči sa sobom nosi veliki deo neprikladnih predrasuda, što je bio slučaj tokom čitavog 19. veka, kao i tokom Hladnog rata i danas – *Komunistički manifest* započinje čuvenom rečenicom: "Bauk komunizma kruži Evropom". Konačno, komunizam je u velikoj meri interpretiran i kao borbeni stav protiv religije i dugo vremena bio je pogrešno povezivan sa "ateizmom" i ateističkim načinom života (iako su, istorijski posmatrano, engleski ateisti sebe nazivali i socijalistima). Engels je pisao da je u doba pisanja *Manifesta* "socijalizam bio poštovan na evropskom kontinentu, a komunizam nije". Na primer, pristalice ideja Ovina u Engleskoj i Furije u Francuskoj nazivane su "prihvatljivim socijalistima", a pokreti radničke klase koji su zahtevali sveukupnu društvenu promenu i revoluciju su zatim sebe zvali komunističkim. Zato se komunizam percipira ne samo kao utopijski deo socijalizma, već i kao njegov radikalni deo.

4.4. Poreklo i razvoj socijalizma

U izvesnom smislu istorija socijalizma je duga koliko i sama ljudska istorija jer se socijalističke ideje (u grubom obliku) mogu pronaći gde god su ljudi (spekulativno ili aktivno) pokušavali da pokrenu pitanja o adekvatnijim osnovama društvene organizacije, tražeći rešenja u većoj društvenoj jednakosti i kooperaciji. Ipak, nje-govo poreklo kao političke ideologije i političkog pokreta nedvosmisleno se nalazi u industrijskoj i Francuskoj revoluciji, jer nastaje kao reakcija na industrijsku revoluciju, ali i kao i izraz "levog krila" Francuske revolucije. U tom smislu, on je pokušao da "podruštvi" i istinski integriše "slobodu, jednakost i bratstvo" (sa posebnim naglaskom na jednakosti) kao krilaticu koja je na osnovu ideja izrečenih 1789. godine stvorila moderni svet. Socijalisti su svoju kritiku kapitalizma povezali i sa kritikom *ideologije* kapitalizma, u vidu liberalnog individualizma za koju su smatrali da je parcijalna i klasno orijentisana. Uz to, još je Ruso kritikovao obrise liberalnog individualizma koji je nastajao i nudio je ideje o novoj i drugačijoj "komunitarnoj" demokratiji, dok su i mnogi prosvetiteljski filozofi govorili o svetu u kojem čovečanstvo upravlja svojim poslovima prema principima razuma, ali i etike i jednakosti.

U suštini, o istoriji socijalizma se može govoriti u širem i u užem smislu. U širem smislu može se ići do persijskog zoroasterijanca Mazdaka iz 6. veka pre nove ere i

shvatiti ga kao reformistu i protosocijalistu koji je zagovarao zajedničko vlasništvo i promociju javnog dobra, a njegove ideje danas se zovu mazdakizmom.¹⁵⁴ Isto tako može da se kaže da su elementi socijalizma prisutni i u nekim segmentima socijalne filozofije Platona i Aristotela. Na primer, u Platonovom dijalogu *Država* iznosi se vizija društva u kojem muškarci i žene klase “čuvara” međusobno dele materijalna dobra, ali i supružnike i decu. Rane hrišćanske zajednice takođe su praktikovale zajednički rad i zajedničko vlasništvo nad dobrima, što je bila prosta forma socijalizma očuvana i u potonjim formama hrišćanskog monaštva (koja traje i danas).

Platonizam i hrišćanstvo su kombinovani u delu *Utopija* britanskog socijalnog filozofa Tomasa Mora, u kojem se takođe zagovara zajedničko vlasništvo kao sredstvo kontrole nad gresima ponosa, zavisti i pohlepe. Na Morovom zamišljenom ostrvu Utopija zemljište i kuće su predmet zajedničkog vlasništva, pri čemu svako najmanje dve godine radi na zajedničkim farmama, a ljudi menjaju svoje kuće svakih deset godina da niko ne bi razvio osećanje vlasništva. Novac je ukinut, a ljudi mogu slobodno da uzimaju šta požele iz zajedničkih magacina. Svi stanovnici Utopije vode jednostavne živote, a mogu ispuniti svoje potrebe uz samo nekoliko sati rada dnevno, pri čemu ostatak vremena provode u kreativnoj dokolici. Morova *Utopija* nije nekakav “plan” po kojem treba razviti socijalističko društvo, već je pre politička kritika nedostataka društva u kojem je on živeo.

Razni religijski i politički nemiri ubrzo su inspirisali i druge autore da svoje utopiske ideje (pokušaju da) ostvare u praksi. Zajedničko vlasništvo bilo je jedan od ciljeva kratkotrajnog anabaptističkog režima u vestfalskom gradu Minster, a mnoge “komunističke” sekete pojavljivale su se u Engleskoj u osvit građanskih ratova (1642–1651). Među njima su se isticali “digersi” (“kopači”), čiji su članovi tvrdili da je bog stvorio svet da bi ljudi u njemu delili resurse, a ne da bi ih posedovali i eksplorativali u ličnom interesu.¹⁵⁵ Smatrali su i da svi engleski seljaci treba da se organizuju u

¹⁵⁴ Zoroasterizam je religija zasnovana na učenju proroka Zoroastera (Zaratustre), koja je u prošlosti bila jedna od najvećih svetskih religija, pre svega za vreme trajanja Perzijskog carstva. Ova religija je monoteistička, a karakteriše je i snažan dualizam između dobra i zla. Zoroaster ili Zaratustra (Zoroaster, između 18. i 10. veka pre nove ere) je bio perzijski prorok, filozof i osnivač religije zoroasterizma. Veruje se da je živeo u 11. ili 10. veku pre nove ere, iako postoje mišljenja da je živeo i u 18. veku pre nove ere. Osnovu njegovog učenja predstavlja ideja o kosmičkoj borbi između istine i laži, dobra i zla ili svetlosti i tame i ono obuhvata ideju o bogu koji je stvorio kosmos, dok zlo shvata kao proizvod razornih i zlih duhova i demona.

Mazdak (umro c. 524) je bio zoroasterski prorok, reformator i verski aktivista koji se danas smatra za ranog socijalistu. Njegovo učenje (mazdakizam) je osmišljeno kao reformisana verzija zoroasterizma, sa naglaskom na društvenoj jednakosti, miru i ispravnom ponašanju (uključujući tu i zabranu ubistva i ishranu mesom), kao i na kritici formalnih religijskih ceremonija i sveštenstva. Zagovarao je ranu verziju društvene revolucije, kao i slobodnu ljubav.

¹⁵⁵ Digersi su bili grupa engleskih protestanata i ranih socijalista iz 17. veka koji su zagovarali ekonomsku jednakost i kolektivno vlasništvo nad zemljištem. Sebe su nazivali “jednačarima” (Levelers), a promovisali su i reformu postojećeg društvenog poretku u skladu sa agrarnim načinom života i formiranje malih i egalitarnih ruralnih zajedница.

slobodne seoske zajednice sa kolektivnim vlasništvom nad zemljom i po principu uzajamne pomoći. Pokret je suzbijen kada su na temelju svojih uverenja digersi samoinicijativno počeli da sade useve na neobrađenoj opštinskoj zemlji.

Bez obzira na to da li su bile utopijskog ili praktičnog karaktera, ove rane vizije socijalizma u najvećoj meri su bile agrarnog karaktera. Ovo je bio slučaj sve do Francuske revolucije, kada su određeni radikalni i protosocijalistički mislioci počeli da tvrde kako revolucija nije ispunila ideale slobode, jednakosti i bratstva. Poseban naglasak bio je na “dragocenom principu jednakosti”, kako je isticao još Babef, zbog čega je zagovarao ukidanje privatnog vlasništva i zajedničko uživanje u plodovima zemlje. Publicitet koji je pratilo njegovo suđenje i smrt učinio ga je herojem za mnoge pojedince iz 19. veka, koji su se bunili protiv pojave i posledica industrijskog kapitalizma. Postoje određeni problemi sa ovakvo širokim analizama, delimično zato što u to doba naprsto nije postojao jasan korpus ideja koji je ekvivalentan socijalizmu 19. i 20. veka. Iako je moguće tvrditi da koncept socijalizma prethodi samom terminu, činjenica je da je teološki i kulturni kontekst doba Mora, anabaptista ili “digersa” bio sasvim drugačiji od doba industrijskog kapitalizma u 19. veku. U tom kontekstu postoji opasnost od učitavanja aktuelnih problema u ranije istorijske periode, što je anahronistički i pogrešan poduhvat.

U užem smislu, koreni socijalizma se nalaze u periodu koji je usledio neposredno nakon Francuske revolucije delimično i zbog proste činjenice prema kojoj je Francuska bila kolevka “utopijskog socijalizma” – struje mišljenja koje su neposredno izazvali prevrati iz 1789. godine. Revolucija je nesumnjivo bila događaj koji je “radio” i samu reč socijalizam, kao i pokrete koji su se svesno povezivali sa njim kao političkom ideologijom. Takođe, kritikujući kapitalizam i zagovarajući alternativni ekonomski poredak, socijalisti su koristili vokabular radikalne tradicije Francuske revolucije koji je inkorporirao zahteve za proširenjem demokratskog prava glasa, sindikalnih prava, parlamentarnu reformu i socijalnu pravdu za sve radne ljude. Naravno, industrijska revolucija je bila dodatni katalizator socijalističkih ideja zato što je olakšala rast kapitalizma i sazrevanje urbane radničke klase koja je postala okosnica mnogih socijalističkih pokreta. Međutim, ovo nije bio slučaj sa svim socijalističkim pokretima koji su nastajali izvan Zapadne Evrope, kao npr. sa maoizmom koji se oslanjao na revolucionarni potencijal seljaka.¹⁵⁶

Konzervativci koji su smatrali da je život poljoprivrednih društava poremećen

¹⁵⁶ Maoizam predstavlja marksističku teoriju zasnovanu na idejama kineskog političkog vođe Mao Cedunga (Mao Zedong, 1893–1976), koja je dominirala političkom ideologijom komunističke Kine do ekonomskih reformi iz 1978. godine. Maoizam počiva na idejama o narodnom ratu, prema kojima naoružani deo komunističke partije ne sme biti odvojen od naroda ili masa, na stavu da su protivrečnosti osnovna karakteristika društva, kao i na ideji o neophodnosti kulturne (a ne samo ekonomskе) revolucije u okvirima socijalističkog društva, zato što ekonomска revolucija ne uništava buržoasku ideologiju. Maoističke političke partije i grupe postoje širom sveta, a posebno u Peru, Indiji i Nepalu (gde je maoistička partija pobedila na izborima 2008. godine).

novim zahtevima industrijalizma protivili su se sebičnom takmičenju kapitalista i bedi industrijskih gradova. Pojavile su se i radikalne ideje koje su takođe kritikovale novi poredak, ali su se od konzervativaca razlikovale po posvećenosti jednakoći i spremnosti da zamisle budućnost u kojoj se odbacuje veza između industrije i kapitalizma. Moralno protivljenje okolnostima koje osiromašuju radnike radikalni kritičari industrijskog kapitalizma dopunili su verom u moć ljudi da upotrebe nauku, znanje i razumevanje istorije za stvaranje novog društva.

Dakle, prvi "svesni" socijalistički pokreti razvili su se 1820-ih i 1830-ih godina od strane sensimonista, ovenovaca i furijeovaca koji su ponudili niz koherentnih analiza i interpretacija društva, a koje se obično nazivaju *utopijskim socijalizmom*. Nakon kraćeg prekida dolazi do novog uspona socijalizma u Evropi, i to od poznih 1840-ih do poznih 1860-ih godina. U ovom periodu, i sve do 1880-ih, socijalizam je gradualno sazrevao i preuzimao jasniji ideološki sadržaj, pre svega pod Marksovim uticajem. Drugim rečima, naredni veliki i ključni doprinos razvoju socijalizma kao političke ideologije došao je zbog njegovog teorijskog i praktičnog angažmana. Uprkos izuzetnoj imaginaciji i posvećenosti radničkom pitanju, rani ili utopijski socijalisti nisu bili predmet Marksovog odobravanja. Zato su on i Engels formulisali zasebnu tradiciju socijalističkog mišljenja koju je moguće nazvati *marksističkim ili naučnim socijalizmom*. Upravo su oni u najvećoj meri odgovorni za etiketiranje rani(ji)h socijalista kao "utopijskih", što je trebalo da bude negativna oznaka. Za razliku od tih ideja koje su nazivali "fantazijama", Marks i Engels su svoj pristup socijalizmu smatrali "naučnim" i za njih put ka socijalizmu ne vodi kroz osnivanje zajednica koje treba da posluže kao "modeli" ili "primeri" harmonične kooperacije ostatku sveta, već kroz sukob društvenih klasa.

Nakon neuspeha evropskih pobuna i revolucija iz 1848. godine¹⁵⁷ London je postao centar za evropske revolucionare u egzilu i tamo je 1864. formirano telo koje je zahtevalo međunarodno jedinstvo radničke klase, Međunarodna asocijacija radnih ljudi, poznatija kao Prva internacionala.¹⁵⁸ Inauguralno obraćanje Karla Marks-a ovom telu završilo se kolektivnim pokličom: "Proleteri svih zemalja, ujedinite se!".

¹⁵⁷ Evropske revolucije iz 1848. godine predstavljaju niz političkih pobuna i prevrata koje su izazvale prvi (i jedini) masovni i gotovo simultani kolaps tadašnjih evropskih političkih autoriteta i tradicionalnih vrednosti. Revolucionarni talas započeo je u Francuskoj, ali se ubrzo proširio ostatom Evrope, kao i po delovima Latinske Amerike. Preko 50 država bilo je obuhvaćeno ovim pobunama i revolucijama, ali nije postojala nikakva saradnja ili koordinacija među revolucionarima iz različitih država. Iz tih razloga i motivi za ove pobune bili su drugačiji, ali se među njima posebno ističe rašireno nezadovoljstvo političkom upravom, zahtevi za većom demokratijom i političkom participacijom građana, zahtevi za većim pravima radničke klase, kao i nacionalistički zahtevi manjinskih naroda u mnogim evropskim carstvima. Nakon inicijalnog uspeha revolucionara reakcionarne snage u vidu plemstva, vojske i seljaštva oko godinu dana kasnije uzvraćaju udarac, a na desetine hiljada ljudi je ubijeno.

¹⁵⁸ Međunarodna asocijacija radnih ljudi, poznatija kao Prva internacionala, bila je organizacija koja je imala za cilj da ujedini i organizuje niz različitih levo orijentisanih socijalističkih, komunističkih i anarhističkih društvenih grupa, političkih partija i pokreta, u cilju klasne borbe i svrgavanja kapita-

Ova organizacija, koja je trajala do 1876. godine, predstavljala je podsticajnu arenu za razvoj, propagaciju i sofistikaciju socijalističkih ideja, strategija i taktika, kao i forum za oštре ideoološke sukobe unutar radničkog pokreta. Do Marksove smrti (1883. godine) mnogi socijalisti su počeli sebe da zovu marksistima zbog njegovog izuzetnog uticaja na socijalistički pokret. To istaknuto mesto u socijalističkom panteonu bilo je posledica činjenice da je on ponudio (do tad nezapamćeno) intelektualno snažnu sintezu ideja i ubedljivih objašnjenja u ključnom istorijskom trenutku. Sa izuzetkom Velike Britanije (i možda Švedske) marksizam je obeležio sve potonje socijalističke rasprave, a nemačka socijaldemokratska partija (SPD) je postala dominantna snaga evropskog socijalizma do 1914. godine. Ova dominacija i relativni konsenzus doprineo je interpretaciji ovog perioda kao "zlatnog doba marksizma", tokom perioda Druge internacionale (1889–1914).

Činjenica da su najveće marksistički orijentisane socijalističke partie u Francuskoj, Nemačkoj i Austriji preuzele ratnu retoriku 1914. godine ubrzo je potkopalala duh međunarodnog jedinstva ili solidarnosti unutar socijalističkog pokreta. Nakon raspada Druge internacionale sa izbijanjem Prvog svetskog rata, Sovjetski Savez je počeo da dominira kao glavni autoritet u pogledu politike socijalizma. Kominterna ili Treća internacionala, koja je rođena iz Prvog svetskog rata, bila je zasnovana na idejama boljševika iz Sovjetskog Saveza. Lenjin je postao vodeća figura socijalističkog pokreta, a zvanična doktrina nazvana je marksizam-lenjinizam. Takođe, ruski boljševici su promenili naziv svoje partie iz Socijaldemokratske radničke partie u Komunističku partiju Sovjetskog Saveza. Zbog njihove dominacije Trećom internacionalom svim grupama koje su želele da postanu članovi Internacionale postalo je važno da se termin "komunistički" zameni terminom "socijaldemokratski". Socijaldemokratija je zagovarala miroljubivu, gradualnu evoluciju društva od kapitalizma ka socijalizmu, upotrebom uspostavljenog ili postojećeg političkog procesa. Budući da je ovo bila značajna promena u osnovnoj marksističkoj doktrini koja je revolucionarna po karakteru, prvobitno je bila poznata kao *revizionizam* ili revizionistički marksizam. Od 1930-ih godina sa uspesima marksističkog revizionizma dolazi do novih polarizacija, posebno nakon Drugog svetskog rata, tako da su posleratne socijalizme na Zapadu odlikovale nove i raznovrsne šizme, a pojavio se raznovrsni i gotovo sholastički katalog različitih ideja koje su neretko smatrane da jedine polažu pravu na istinu.

Kada je reč o socijalističkoj politici Sovjetskog Saveza, ona se danas obično naziva lizma. Osnovana je u Londonu 1864. godine, a njena vodeća figura je bio Karl Marks. Druga internacionala nastaje 1889. godine nakon isterivanja anarhista iz Prve internacionale, a traje do 1916. godine. Osnivač Treće internacionale (Komunističke internacionale ili Kominterne) bio je Vladimir Ilič Lenjin i ona nastaje 1919. godine u Moskvi, a raspuštena je 1943. godine (i od osnivanja je održala sedam kongresa). U pitanju su bila važna udruženja koja su ujedinjavala i koordinisala rad mnogih socijalističkih i komunističkih grupa i sindikata. Do kolapsa prethodnih i nastanka novih internacionala obično je dolazilo usled političkih i ideoloških sukoba u okvirima ovih udruženja.

državnim socijalizmom. Filozofiju državnog socijalizma prvi je izložio Marksov protivnik Ferdinand Lasal koji je odbacivao (Marksov) koncept države kao klasne strukture moći i koji je državu video kao potpuno nezavisnu instituciju i instrument pravde koji je ključan u dostizanju socijalizma.¹⁵⁹ Marks je zapravo istovremeno i kritikovao i priznavao ulogu države, ali je tvrdio da će ona gradualno iščeznuti kao nepotrebna po uspostavljanju komunističkog društva. Neke od ovih ideja zatim je prihvatio i dodatno razvio Lenjin, zagovarajući jednopartijsku kontrolu nad državom kao (taktičko) sredstvo preuzimanja kontrole nad društvom i ta škola mišljenja postala je poznata kao *lenjinizam* (ili marksizam-lenjinizam). Zatim, Staljinova (lasalovska) ideja o "socijalizmu u jednoj državi" dodatno je legitimizovala centralističke državne aktivnosti u naporima za mobilizacijom resursa države (Sovjetskog Saveza) u cilju industrijalizacije, a ove ideje postaju poznate kao *staljinizam*.

Lenjinizam je prvenstveno bila popularna verzija socijalističke ideologije koja ističe da komunističko društvo ne može da se pojavi spontano i da je radničkom klasom neophodno upravljati putem svojevrsnog demokratskog centralizma, u čemu ključnu ulogu igra politička partija kao avangarda radničke klase. Dakle, lenjinizam (u formi "marksizma-lenjinizma") je "krivac" za popularnu percepciju komunističkog poretku kao jednopartijskog centralističkog sistema tokom čitavog 20. veka. Uz to, značajan element lenjinizma jeste i debata o imperijalizmu i protivljenju imperijalizmu. Kada je reč o staljinizmu, pitanje je da li se on može smatrati verzijom socijalizma ili ne. Pod ovim terminom je ispravno podrazumevati (jedino) politički sistem koji je dominirao jednim delom istorije Sovjetskog Saveza – u pitanju je tip vladavine, a ne politička ideologija. Ideološki elementi staljinizma su u bliskom vezivanju socijalizma za državu i naciju ("revolucionarni patriotizam"), ali i za praksu ubrzane industrijalizacije.

Uprkos mnogim međusobnim razlikama, zagovornici državnog socijalizma kao centralističke škole socijalističkog mišljenja najčešće tvrde da država i njeni mehanizmi moći moraju da igraju makar privremenu ulogu u izgradnji socijalizma. Različite verzije državnog socijalizma (maoizam, titoizam itd.) nastajale su u mnogim društvima tokom 20. veka, o čemu će biti više reči. Sve ove različite struje koje se pojavljuju tokom razvoja ove političke ideologije su razumljive i zato što je socijalizam u najširem smislu okupljaо mnoge individue koje su međusobno imale malo toga zajedničkog osim protivljenja kapitalizmu. S tim u vezi, neophodno je posvetiti detaljniju pažnju upravo školama mišljenja u okvirima socijalizma.

¹⁵⁹ Ferdinand Lasal (Ferdinand Lassalle, 1825–1864) je bio nemački pravnik, filozof i socijalista. Upamćen je po svojim stavovima o državi kao o entitetu koji predstavlja instrument pravde i koji je nezavisan od ekonomije i klasnih odnosa, a preminuo je u dvoboju u 39. godini života.

4.5. Škole mišljenja u socijalizmu

Uprkos zajedničkom verovanju u neku formu kolektivnog vlasništva, socijalisti se međusobno razlikuju u (najmanje) dve ključne tačke. Prva od njih odnosi se na obim i na tip vlasništva koje društvo treba da poseduje ili kontroliše. Za neke socijaliste u javnom vlasništvu treba da bude gotovo sve osim ličnih stvari (poput odeće i sl.), a neki drugi su spremni da prihvate (ili čak zagovaraju) privatno vlasništvo nad manjim poljoprivrednim imanjima, radnjama i sličnim preduzećima malog ili srednjeg obima. Drugo razmimoilaženje u okvirima socijalizma tiče se načina na koji će društvo ostvarivati kontrolu nad vlasništvom i drugim resursima, pri čemu se obično razlikuju *centralisti* i *decentralisti*. Za centraliste javna kontrola nad vlasništvom treba da bude koncentrisana u nekakvom centralnom autoritetu kao što je država ili država pod upravom jedne političke partije (kao što je to bio slučaj u Sovjetskom Savezu). Za decentralističku verziju odluke o korišćenju javnog vlasništva i resursa treba da se donose na lokalnom ili na "najnižem mogućem" nivou i to od strane ljudi koji direktno zavise od tih odluka.

O linijama podele u okvirima socijalizma moguće je govoriti i na osnovu razlika između predloženih metoda za ostvarivanje socijalističkog, odnosno komunističkog društva, pri čemu neke škole mišljenja zagovaraju gradualne reforme (*reformistički socijalizam*), a druge revolucionarni prevrat (*revolucionarni socijalizam*). Razlikovanje Marksove verzije socijalizma od ranijih verzija (Sen-Simona, Ovena ili Furi-jea) obično se označava kao ranije opisana razlika između tzv. *naučnog i utopiskog socijalizma*. Međutim, Marksove metode za analizu društvenih i ekonomskih trendova u duhu socijalizma koristili su i nemarksistički teoretičari, zbog čega se naučni socijalizam može posmatrati i kao širi pojam, odnosno škola mišljenja. Gotovo sve navedene tenzije traju tokom čitave istorije socijalizma kao političkog pokreta i političke ideologije.

Zato se može reći da postoje samo različiti socijalizmi koji se neretko preklapaju sa raznim aspektima drugih političkih ideologija. Neophodno je biti pažljiv i zbog dominantnog položaja marksizma u kontekstu socijalističkih ideja, što može dovesti do čitanja socijalizma kroz marksističku vizuru. Marksizam nije "istinski" ili "pravi" socijalizam, već samo jedna (iako najpopularnija) "vrsta" u "rodu" socijalizma. Drugim rečima, postoje mnogobrojne definicije koncepta socijalizma kao i različiti načini za konceptualizaciju ove političke ideologije. Na primer, da li socijalizme treba identifikovati po njihovim verovanjima, vrednostima ili političkim strategijama? U pitanju je toliko bogata ideološka tradicija, kao i skup formalnih argumenata i vrednosti, da je teško govoriti o zajedničkim opštim ili osnovnim principima *jednog socijalizma*.

Postoje razni načini za razlikovanje različitih verzija, tako da poznato Marksovo razlikovanje ignorise naučne pretenzije "utopijskih" socijalista, kao i sličnosti i raz-

like unutar marksističkog socijalizma. Drugi karakteristični modus klasifikacije tiče se razlika u političkoj strategiji, pri čemu se ističe razlika između revolucionarnih i reformističkih tradicija, ali i ta podela ne zahvata sve suptilne i neretko oštре razlike *unutar* svake od ove dve kategorije. Različiti pogledi na revoluciju, npr. Roze Luksemburg, Lenjina ili Staljina i Trockog upućuju na ove razlike. Moguće je usvojiti i tipologiju koja pravi razliku između *autoritarnog* i *slobodarskog* (libertetskog) socijalizma. U tom slučaju, reformističke socijaliste poput Beatris i Sidnija Veba je moguće nazvati "reformističkim autoritarcima", a Rozu Luksemburg ili Herberta Markuzea "revolucionarnim liberterima".¹⁶⁰

Glavni problem u klasifikovanju socijalizama potiče iz činjenice prema kojoj on baštini tradiciju veoma različitih ideja i vrednosti. U različitim oblicima socijalizam istovremeno i svesrdno prihvata i odbacuje ulogu prosvetiteljskog racionalizma, hvali rast industrijalizma i protivi mu se putem težnji ka ranijim pastoralnim komunama, tj. neki socijalizmi prihvataju modernost, a neki je odbacuju. Zato prema pojedinim misliocima postoje četiri osnovne vrednosti u socijalizmu: egalitarizam, moralizam, racionalizam i libertarianizam. Ove vrednosti kod različitih socijalističkih teoretičara egzistiraju u harmoniji ili u sukobu, a kada se kombinuju

¹⁶⁰ Sidni Veb (Sidney Webb, 1859–1947) i Beatris Veb (Beatrice Webb, 1858–1943) su bili jedan od najizuzetnijih bračnih parova u britanskoj istoriji i značajno su uticali na društvenu misao i društvene institucije u Velikoj Britaniji. Vebovi su postali glavni ideolozi i ključne ličnosti Fabijanskog društva, a Sidni Veb je narednih pedeset godina bio član izvršnog odbora ove organizacije. Tri godine nakon pristupanja ovom društvu on je napisao svoj najpoznatiji pamflet, *Činjenice za socijaliste* (*Facts for Socialists*, 1887). Objavio je i delo *Fabijanski eseji iz socijalizma* (*Fabian Essays in Socialism*, 1889), koje je postalo bestseler, a nova izdanja su štampana sve do druge polovine 20. veka. Prvi proizvod njihovog zajedničkog rada bilo je značajno delo *Istorijsa sindikalizma* (*The History of Trade Unionism*, 1894), a zatim su napisali i delo *Industrijska demokratija* (*Industrial Democracy*, 1897). Nakon ovog posla počeli su da se bave istorijom i problemima engleskih lokalnih vlasti koje su kasnije nazvali "demokratijama građana". Sa radom su počeli 1899. godine i napisali su deset tomova od ukupno četiri hiljade stranica, objavljenih između 1906. i 1929. godine. Zagovarali su formiranje "državnog minimuma za civilizovan život", uključujući tu i propise o standardima za zdravlje, stanovanje itd. ispod kojih osoba ne sme da živi. Njihov krajnji cilj bila je društvena jednakost, pre svega u pogledu uslova života. Vebovi su se zainteresovali i za Sovjetski Savez koji su posetili 1932. godine i o kojem su kasnije pisali na pohvalan način, između ostalog i u knjizi *Sovjetski komunizam: nova civilizacija?* (*Soviet Communism: A New Civilisation?*, 1935).

Fabijansko društvo je britanska socijalistička i reformistička organizacija osnovana 1884. godine. Od svog početka ono je istupalo protiv ideja o klasnoj borbi i revolucionarnom ostvarenju socijalizma, smatrajući da preobražaj kapitalističkog društva u socijalističko treba izvršiti mirnim i evolucionim putem, odnosno kroz sitne reforme. Njihov prvobitni simbol bila je kornjača, a kasnije je promenjen u vuka u jagnjećoj koži, a zagovarali su ukidanje privatne svojine nad zemljištem i privredu koju organizuje, usmerava i kontroliše država. Ovo društvo nije nastojalo da postane masovna politička organizacija i sastojalo se prvenstveno od intelektualaca i umetnika. Fridrik Engels ih je oštro kritikovao, nazivajući ih "grupicom karrierista" čiji je osnovni princip "strah od revolucije".

Herbert Markuze (Herbert Marcuse, 1898–1979) je bio američki filozof, sociolog i politički teoretičar nemačkog porekla. Bavio se kritikom kapitalizma, moderne tehnologije i savremenog društva i uticao je na brojne društvene pokrete 1960-ih godina.

na različite načine rezultat su veoma različiti pogledi na svet. Razlikovanje škola socijalizma moguće je ako se usredsredimo na dominantni obrazac u argumentaciji konkretnе socijalističke struje i moguće je govoriti o:

- (1) *utopijskom socijalizmu*,
- (2) *revolucionarnom socijalizmu (marksizmu)*,
- (3) *reformističkom državnom socijalizmu (sa fabijanizmom)*,
- (4) *etičkom socijalizmu (sa hrišćanskim socijalizmom)*,
- (5) *pluralističkom socijalizmu (sindikalizam, gildski socijalizam)* i
- (6) *tržišnom socijalizmu*.

Utopijski socijalizam nije (bio) samo "primitivna" ili "prva faza" socijalističkog mišljenja koja zatim prerasta u marksizam. Svi pomenuti utopijski socijalisti su bili zanimljive i značajne figure, a tipična karakteristika njihovih teorija bila je pokušaj (neretko veoma detaljnog) opisivanja mogućih formi društvenog života koje korespondiraju istinskoj ljudskoj prirodi, o čemu je bilo reči.

Revolucionarni socijalizam je najbolje opisati preko marksizma koji je ponudio izuzetnu i veoma veštu integrišuću teoriju socijalizma koja je počivala na kritičkoj kombinaciji prosvetiteljskog materijalizma, Hegelovog idealizma, liberalne političke ekonomije i utopijskog socijalizma. Glavna odlika revolucionarnog socijalizma ili marksizma jeste moćna istorijska interpretacija društava. Za ovu školu materijalne i ekonomске životne prilike čine osnovu ili bazu svih društvenih i političkih struktura, kao i ljudske svesti. Proizvodni odnosi su istinski temelji na kojima izrastaju pravne i političke strukture i država reflektuje intrinzičnu klasnu borbu koja se odvija na nivoima ekonomске baze, a kraj ovog sukoba biće u revolucionarnom svrgavanju kapitalizma. Filozofska podela koja se kasnije dogodila unutar marksizma bila je između humanističkih i naučnih struja, pri čemu humanistički orientisani mislioci (Antonio Gramši, Đerđ Lukač) najčešće pozivaju na veći značaj ljudske autonomije unutar ove društvene i ekonomске teorije. Naučni marksizam, kao nasleđe Fridriha Engelsa i Karla Kauckog (sve do Luja Altisera), insistira na objektivnim, determinišućim silama koje najčešće umanjuju individualnost i autonomiju ljudskih subjekata.¹⁶¹

Reformistički državni socijalizam je široka kategorija koja obuhvata nekoliko različitih varijanti. Ono što je njima zajedničko jeste potreba za revizijom revolucionarnog socijalizma ili marksizma, kao i zagovaranje gradualnih demokratskih promena za razliku od revolucije kao puta ka socijalizmu. Mnogi socijalizmi ovog tipa takođe su prihvatali određenu ulogu slobodnog tržišta, a njihova kritika kapitalizma najčešće se svodi na njegovu neefikasnost, a ne nemoralnost. U najvećem

¹⁶¹ Karl Kaucki (Karl Kautsky, 1854–1938) je bio češko-nemački filozof, novinar i marksistički teoretičar. Nakon smrti Fridriha Engelsa bio je među najuticajnijim zagovornicima ortodoksnog marksizma. Nazivan je i "papom marksizma", zagovarao je socijalizam u okvirima demokratskih institucija, a bio je kritički nastrojen prema boljševicima i Lenjinu.

broju slučajeva reformistički državni socijalizam zagovara upotrebu države kako bi se dostigli određeni ciljevi poput veće jednakosti, efikasnosti, socijalne pravde itd. Upravo je ovaj socijalizam bio najistaknutiji u političkoj praksi nakon 1945. godine i bio je u bliskoj vezi sa razvojem država blagostanja širom Evrope.

Karakteristična podvrsta reformističkog državnog socijalizma jeste *fabijanski socijalizam* ili *fabijanizam*. Ova orijentacija, nastala u Velikoj Britaniji, zagovara strogo centralističku verziju socijalizma, a nazvana je po ideologiji koja je odlikovala tzv. Fabijansko društvo koje je nazvano po rimskom generalu Fabiju (Fabius Cunctator ili "Fabije Odlagač"), poznatom po sklonosti odlaganju direktnih bitaka i postepenom iznurivanju suparničke (Hanibalove) vojske.¹⁶² Fabijanci su zagovali "gradualizam" kao put do socijalizma, umesto direktnе i revolucionarne konfrontacije i njihova zamisao socijalizma je, poput Sen-Simonove, podrazumevala društvenu kontrolu nad imovinom putem efikasne i nepristrasne države koju čine prosvećeni eksperți. Fabijansko društvo su mahom činili intelektualci srednje klase, uključujući tu i Sidnija i Beatris Veb, Džordža Bernarda Šoa, H. G. Velsa i druge.¹⁶³ Oni su najčešće smatrali da su ubedljivanje, postepene reforme i obrazovanje adekvatniji putevi do socijalizma nego nasilni klasni rat. Umesto formiranja sopstvene političke partije ili rada u okvirima sindikata fabijanci su ciljali na uticaj unutar postojećih partija. Vremenom su ostvarili značajan uticaj unutar britanske Laburističke partije, iako nisu imali mnogo veze sa njenim formiranjem početkom dvadesetog veka.

Etički socijalizam je u bliskoj vezi sa reformističkim državnim socijalizmom i oni

¹⁶² Hanibal (Hannibal, 247–183 pre nove ere) je bio istaknuti vojni komandant drevne Kartagine, koji se obično smatra jednim od najvećih vojskovođa i vojnih stratega u istoriji. Ostao je upamćen po svom vođenju vojske od Španije, preko Pirineja i Alpa, do severne Italije, kao i po nekoliko izuzetnih pobeda nad Rimljanim. Zbog ovih poduhvata pridobio je veliki ugled, a kontrolisao je najveći deo Italije oko 15 godina. Rimljani su izbegavali da se bore sa njim u velikim bitkama i pomno su proučavali njegove vojne taktike, nakon čega su uspeli da ga poraze. Nakon poraza Kartagine nekoliko godina je njome upravljaо, dok nije proteran. Rimljani su tražili njegovo izručenje od svih provincija u koje je odlazio, da bi na kraju izvršio samoubistvo.

¹⁶³ Džordž Bernard Šo (George Bernard Shaw, 1856–1950) je bio irski dramaturg, novinar, socijalista i jedan od osnivača Londonske škole za ekonomiju. U početku se bavio muzičkom i književnom kritikom, ali je pre svega upamćen po svojim dramama koje se bave društvenim problemima. Između ostalog, problematizovao je fenomene obrazovanja, religije, vlasti, zdravstvene zaštite i klasnih privilegija. Napisao je i brojne brošure i govore za Fabijansko društvo, a zagovarao je jednakna prava za muškarce i žene, ukidanje privatnog vlasništva nad zemljištem, a promovisao je i zdrave životne stилove. Dobio je Nobelovu nagradu za književnost 1925. godine, kao i Oskara, nagradu Američke filmske akademije, za scenario za film *Pigmalion* iz 1938. godine, koji je rađen po njegovoj istoimenoj drami. Odbio je finansijski deo Nobelove nagrade, zahtevajući da novac bude upotrebljen za finansiranje prevoda dela švedske književnosti na engleski jezik.

Herbert Džordž Vels (Herbert George "H. G." Wells, 1866–1946) je bio plodni britanski pisac koji je pisao i dela iz istorije, politike, društvene kritike, udžbenike itd., iako je upamćen po svojim romanima koji se smatraju prvim delima iz naučne fantastike. Po obrazovanju je bio biolog, a bio je i istaknuti socijalista i pacifista.

oni se u mnogim aspektima preklapaju. Međutim, razlike se tiču različite percepcije države, kao i činjenice da etički socijalizam najčešće insistira na nemoralnom karakteru kapitalizma. To znači da se socijalizam pre svega tiče ispravnih ili pravih vrednosti, a da kapitalizam nije (samo) ekonomski neefikasan, već i etički nemoralan sistem. U tom smislu, političke, društvene ili ekonomske reforme nisu dovoljne po sebi, već je neophodna svojevrsna moralna promena u samim građanima putem obrazovanja, vaspitanja i sličnih taktika. Takođe, iako su mnogi istaknuti socijalisti istovremeno bili i militantni ateisti (poput npr. Marks), neki drugi su eksplicitno povezivali socijalizam sa religijom u formi etičkog socijalizma.

Taj *hrišćanski socijalizam* se u izvesnom smislu može pratiti još od Sen-Simona. Iako je on bio prosvjetiteljski orijentisan i posvećen racionalizmu, pozivao je na "novo hrišćanstvo" koje bi udružilo hrišćanska socijalna učenja sa modernom naukom i industrijom i koje bi tako stvorilo društvo koje zadovoljava sve ljudske potrebe. Njegovi sledbenici su pokušali da ostvare ove ideje u praksi, osnovajući sensimonovsku sekstu koja se nekada nazivala i "inženjerskom religijom". Kombinacija privlačnosti ideja o univerzalnom bratstvu među ljudima i vere u prosvećene rukovodioce ili menadžere bila je motiv i utopijskog romana i bestselera *Gledanje unazad* (*Looking Backward*, 1888) američkog novinara Edvarda Belamija.¹⁶⁴ U Engleskoj krajem 1840-ih godina pojedini anglikanski sveštenici su inicirali pokret hrišćanskog socijalizma na temelju stava da takmičarski individualizam *laissez-faire* kapitalizma nije kompatibilan sa duhom hrišćanstva. Slične ideje su inspirisale i socijaliste i anarhiste u drugim zemljama, uključujući i Lava Tolstoja.

Iako ni hrišćanstvo ni bilo koja druga religija nije bila dominantna sila unutar socijalističke teorije ili politike, veza između hrišćanstva i socijalizma trajala je i u 20. veku. Jedna manifestacija ove veze bila je tzv. *teologija oslobođenja*, koja se ponekad naziva i "brakom između Isusa i Marks". Ova teologija se pojavila među mnogim rimokatoličkim sveštenicima u Latinskoj Americi 1960-ih godina. Druga, iako skromnija, manifestacija ovakvog trenda bila je u pojavi Hrišćanskog socijalističkog pokreta u Velikoj Britaniji koji se povezao sa britanskom Laburističkom partijom. Mnogi članovi britanskog parlamenta pripadali su ovom pokretu, uključujući tu i bivšeg premijera Gordona Brauna (sina metodističkog sveštenika), kao i njegovog prethodnika Tonija Blera (anglikanca koji se konvertirao u katolika nakon stupanja sa dužnosti).¹⁶⁵

¹⁶⁴ Edvard Belami (Edward Bellamy, 1850–1898) je bio američki pisac i socijalista, poznat po svom utopijskom romanu *Gledanje unazad* (*Looking Backward*, 1888). Ovaj roman je prodat u preko 200 hiljada primeraka, a u njemu se zagovara napuštanje principa konkurenčije i takmičenja, kao i zagovaranje državnog vlasništva nad industrijom.

¹⁶⁵ Gordon Braun (Gordon Brown, rođ. 1951) je britanski političar koji je bio lider Laburističke partije i premijer Velike Britanije od 2007. do 2010. godine.

Metodizam je pokret u okviru protestantizma koji nastaje na temelju pijetizma i obuhvata značajan broj hrišćanskih denominacija i organizacija. Nastao je u okviru anglikanske crkve u 18. veku kao po-

Pluralistički socijalizam takođe postoji u veoma različitim oblicima, a upotreba termina "pluralistički" u ovom kontekstu implicira verovanje u to da socijalizam može postati realnost samo putem akcije različitih i raznovrsnih grupa. Drugim rečima, pluralisti odbacuju ulogu države i pridaju veliku važnost sindikatima, raznim udruženjima radnika i drugim društvenim grupama. Pluralistički orijentisani socijalisti neretko zagovaraju decentralizovane komune, što su uverenja koja ih približavaju anarchistima ili anarhosindikalistima. *Sindikalizam* je revolucionarna i pluralistička škola mišljenja u okvirima socijalizma koja je decentralistički orijentisana. Delimično inspirisan i Prudonovim idejama, razvija se krajem 19. veka iz francuskog sindikalnog pokreta. U pitanju je bila izuzetno snažna politička sila u Italiji i Španiji početkom 20. veka, sve dok nije ugušena tamošnjim fašističkim režimima.

U Sjedinjenim Državama sindikalizam se pojavio pod maskom udruženja Industrijski radnici sveta (ili "Vobliji"), osnovanog 1905. godine u Čikagu. Ovo udruženje osnovale su 43 grupe koje su se protivile prihvatanju kapitalizma od strane Američke federacije rada, kao i isključivanju nekvalifikovanih radnika iz ovog udruženja. Vremenom su Industrijski radnici sveta postali revolucionarna organizacija posvećena kontroli sredstava za proizvodnju od strane radnika, organizovali su i niz štrajkova širom Sjedinjenih Država, a bila je to i jedina radnička organizacija koja se protivila učešću Amerike u Prvom svetskom ratu. Američka vlada je reagovala sudskim gonjenjem i progonom članova ove organizacije, a do 1925. godine njeno članstvo je gotovo nestalo. Osnovne ideje sindikalizma bile su radnička kontrola i direktna akcija (u vidu uništavanja imovine, štrajkova itd.). Ciljevi sindikalista bili su u zameni kapitalizma (i države) labavom federacijom lokalnih radničkih grupa i metodama kao što su generalni štrajk, koji bi zaustavio ekonomiju države i doprineo rušenju kapitalizma. Sindikalizam je bio pod velikim uticajem Žorža Sorela, posebno njegovim delom *Razmišljanja o nasilju* (*Réflexions sur la violence*, 1908).

Zatim, veoma značajnu struju u okviru pluralističkog socijalizma čini *gildski socijalizam* kao engleski socijalistički pokret sa određenim brojem pristalica u prvim decenijama 20. veka. Ova podvrsta pluralističkog socijalizma je u vezi sa sindikalizmom, ali i odbacuje revolucionarnu borbu, te je po svojim reformističkim taktikama bliža fabijanizmu. Gildski socijalizam je bio inspirisan modelom srednjove-

ziv na obnovu (strogog) hrišćanskog života i vere na temelju svetih tekstova. Procenjuje se da metodizam danas broji oko 75 miliona pristalica, a najviše ih ima u Sjedinjenim Državama.

Pijetizam je bio pokret među nemačkim protestantima iz 17. i 18. veka koji insistira na ličnoj pobožnosti i strogom hrišćanskom životu, odnosno na propisivanju svakodnevnog ponašanja vernika.

"Anglikanizam" je izraz koji se koristi za doktrine i verovanja Engleske crkve, odnosno one koji su prihvatali ideje, verovanja i prakse engleske reformacije. Po svojim stavovima ova grana hrišćanstva nalazi se između protestantizma i rimokatoličanstva, pošto je crkvena služba slična rimokatoličkoj, ali je Engleska crkva kroz istoriju bila blisko povezana sa protestantskom reformacijom.

kovne gilde, odnosno udruženja zanatlija koje su određivale sopstvene uslove rada, kao i radne aktivnosti. Zato su teoretičari ove vrste socijalizma zagovarali javno vlasništvo nad industrijom, kao i industrijsku organizaciju po uzoru na gilde, od kojih bi svaka bila pod demokratskom kontrolom sopstvenog sindikata. Na primer, Artur Penti je početkom 20. veka objavio delo *Obnova sistema gildi* (*Restoration of the Gild System*, 1906) u kojem se protivio fabričkoj proizvodnji i zagovarao je ranije forme zanatlijske proizvodnje.¹⁶⁶ Naredne godine, žurnal *Novo doba* (*The New Age*) je postao vodeći zagovornik gildskog socijalizma, iako u kontekstu moderne industrije, a ne srednjovekovnog konteksta koji je inspirisao Pentija. Prema gildskim socijalistima gilde ne bi (poput postojećih sindikata) ograničile svoje zahteve jedino na pitanje nadnica i uslova rada, već bi nastojale da kontrolišu proizvodnju u korist radnika koje predstavljaju. Uloga države u ovakvoj viziji socijalizma bila je manje jasna, pošto su neki gildski socijalisti državu videli kao koordinatora aktivnosti gilda, a neki drugi jedino kao agenta zaštite imovine. U svakom slučaju, gildski socijalizam je bio manje sklon osloncu o moć države u poređenju sa fabijanskim socijalizmom.

Na kraju, *tržišni socijalizam* je relativno recentni fenomen koji se pojavljuje 1980-ih godina, iako se njegovi korenji mogu pronaći i ranije. Ova verzija socijalizma zasnovana je na percipiranom neuspehu reformističkog državnog socijalizma u 20. veku. Osnovna ideja tržišnih socijalista jeste u tome da je tržišnu privredu moguće odvojiti od kapitalizma, tj. da tržište može funkcionisati bez kapitalizma – oni su sumnjičavi prema državi i zagovaraju decentralizovane ekonomske odluke i obično veliku mogućnost izbora. Jedna od verzija (ili "mutacija") tržišnog socijalizma jeste ideja o tzv. "trećem putu" koji je bio popularan 1990-ih godina. U pitanju je bio pokušaj reformulacije socijaldemokratije, odnosno forma "srednjeg puta" između tada popularnog neoliberalizma i ranijeg socijalizma. Ove ideje su faktički predstavljale hibridnu mešavinu favorizovanja slobodnog tržišta i reformističkih takтика koja verovatno nikada nije prevazišla ili pomirila ove ideološke razlike. Ideje socijalizma "trećeg puta" takođe su prihvatale tržišne, kao i kapitalističke odnose, pokušavajući da ih iskoriste za socijalističke ciljeve (poput veće slobode, jednakosti, blagostanja, demokratije itd.). Međutim, ispravno je postaviti pitanje da li se ove ideje uopšte mogu nazvati socijalističkim ili ne.

Uz to, danas se neretko razlikuju i međusobno suprotstavljaju dve osnovne grupacije raznih socijalizama:

- (1) *demokratski socijalizam* i
- (2) *državni socijalizam*.

Pod demokratskim se obično podrazumeva politička ideologija koja zagovara de-

¹⁶⁶ Artur Penti (Arthur Penty, 1875–1937) je bio britanski arhitekt i osnivač gildskog socijalizma. Prvobitno je bio fabijanski socijalista, a upamćen je po zagovaranju verzije socijalizma koja počiva na idejama i praksi srednjovekovnih gilda (kao alternativnoj osnovi ekonomskog života).

mokratski politički sistem uz socijalistički ekonomski sistem. Pojedine struje u okvirima demokratskog socijalizma preklapaju se sa reformistički orijentisanim *socijaldemokratijom*, a neke druge su revolucionarnijeg karaktera. S druge strane, *državni socijalizam* je oznaka koja se koristi za socijalističku ideologiju koja zagovara državno vlasništvo nad proizvodnim sredstvima i komadno-plansku ekonomiju, ali i političku vladavinu jedne (socijalističke ili komunističke) partije u vidu postepenog procesa razvoja socijalizma ka komunizmu putem aktivnosti vođenih od strane države. Konačno, delom šire shvaćenog socijalističkog ili radničkog pokreta moguće je shvatiti i pristalice tzv. anarhokomunizma, odnosno komunista koji prihvataju (određene) anarchističke ideje poput onih o rušenju države. Suprotno državnom socijalizmu, za njih je državna vlast jednakost štetna i nepotrebna kao i kapitalizam, zbog čega zagovaraju ukidanje države. Ova škola mišljenja je detaljnije predstavljena u poglavlju o anarhizmu.

4.6. Osnovni principi i pretpostavke socijalizma

Uvek je teško opisati opšte i osnovne principe ili poglеде na svet neke političke ideologije, pre svega zbog značajnih razlika i struja mišljenja unutar nje. Ipak, socijalizam kao političku ideologiju najčešće odlikuje optimistički razvojni pogled na ljudska bića, posebno u poređenju sa ideologijama kao što su konzervativizam ili liberalizam. Mnogi socijalisti u određenom stepenu prihvataju tezu o usavršavanju ili usavršivosti ljudske prirode, odnosno tvrde da ljudi mogu da se razvijaju i usavršavaju u moralnom i svakom drugom pogledu, da su sposobni za racionalno zaključivanje i lični razvoj, a da socijalizam nastoji da podstiče ovaku vrstu razvoja različitim sredstvima. Najveći broj škola socijalističkog mišljenja odlikuje i nedvosmisleni kosmopolitizam (čuvena je Marksova opaska da "radnici nemaju otadžbine" i da komunisti nastoje da ukinu države i nacionalnosti), što nije slučaj sa raznim oblicima, na primer konzervativizma.¹⁶⁷ Socijalisti veruju u to da su svi ljudi sposobni za navedeni moralni i društveni razvoj nezavisno od njihovog porekla, države u kojoj žive, klase, vere ili nacije. Prema Džordžu Orvelu, svi pravi socijalisti veruju u univerzalnu pristojnost i ispravnost ljudskih bića.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Kosmopolitizam označava ideju prema kojoj sve ljudske etničke i nacionalne grupe pre svega pripadaju jednoj svetskoj zajednici utemeljenoj na zajedničkom moralu. On upućuje na otvorenije i ravnopravnije moralne, ekonomske i političke odnose među nacijama i među individuama različitog etničkog porekla. Uz to, ponekad obuhvata i ideju o potrebi za postojanjem nekog oblika svetske vlade koja bi upravljala čovečanstvom. U pitanju je zagovaranje zajedništva i sloga između ljudi i naroda celog sveta i poziv na nadvladavanje nacionalnih i međunarodnih podela, koji se obično tumače kao ideja o tome da su svi ljudi pre svega "građani sveta", a ne nekih drugih kolektiva poput lokalnih, regionalnih, nacionalnih i drugih zajednica. Osobe koje prihvataju ovakve ideje nazivaju se kosmopolitama.

¹⁶⁸ Džordž Orvel (George Orwell, 1903–1950), čije je pravo ime bilo Erik Artur Bler (Eric Arthur Blair) je bio engleski pisac, novinar, društveni kritičar i socijalista. Smatra se jednim od najuticajnijih

Ove ideje su karakteristične za većinu struja u socijalizmu i najčešće baštine ideje *prosvetiteljskog racionalizma* o ljudima i čovečanstvu uopšte. U pitanju je ontologija koja odbacuje tradiciju i veruje u to da se ljudskom prirodnom može manipulisati, da se ona može kontrolisati ili iz početka izgraditi putem upotrebe razuma u pravim istorijskim okolnostima. U tom kontekstu socijalizam je iznad svega *modernizujuća* doktrina – ako je moguće modernizovati i unaprediti okolnosti neophodne za ljudski razvoj tada i karakter individua može da se formira kao novi i drugačiji. Osnova ovakvog prosvetiteljskog i modernizatorskog stava socijalista počiva u prosvetiteljskom projektu objašnjenja društvene stvarnosti na osnovu principa razuma i samim tim rušenja svih predrasuda, suverenija i tradicija. Važan izvor socijalističkog mišljenja, a posebno utopijskog socijalizma i marksizma, jeste i u divljenju prema empirijskim prirodnim naukama. Iz navedenih razloga socijalizam je često koristio vokabular prirodnih nauka, impresioniran projektom otkrića unutrašnje strukture ljudske prirode – ako je moguće otkriti ovu strukturu, tada je moguće i dizajnirati društva tako da odgovaraju aspiracijama ljudske prirode, ali uprkos tome, pojedine socijalističke struje (poput hrišćanskog socijalizma) su romantičarski orijentisane, a neretko se i protive modernizaciji.

Naredni značajni princip socijalizma kao političke ideologije jeste princip *zajednice* ili intrinzično *društvenog* karaktera ljudskih bića, tako da se visoko cene vrednosti kao što su saradnja, bratstvo, zajednica i društvo. Od ranih utopijskih socijalista i sve do socijalizma u 21. veku veruje se u to da su ljudi *kooperativna društvena bića* i da je odnos koji treba izgraditi među ljudima odnos saradnje, što je suprotno od verovanja liberala i konzervativaca koji će konkurenčiju među ljudima smatrati prirodnom i potrebnom. Liberali smatraju da ljudska bića treba da budu nagrađena za svoja postignuća, dok socijalisti veruju da ovakav sistem samo usmerava ljude na konflikt jednih sa drugima, podstičući sebičnost i agresiju. Socijalistička privrženost saradnji podstakla je nastanak kooperativnih društvenih organizacija i preduzeća kao zamenama za hijerarhijske i konkurentske poslove.

Drugim rečima, socijalisti navode da ljudi po svojoj prirodi nisu sebične i asocijalne individue, već da su svi pojedinci na izvestan način "deo" jedni drugih putem zajedničkog društvenog iskustva. S tim u vezi, (društvene) okolnosti pod kojima se ljudska bića razvijaju u velikoj meri mogu objasniti njihov karakter i njihovu prirodu. Za socijalizam, i materijalne i moralne okolnosti ljudske egzistencije moraju

engleskih pisaca 20. veka, a upamćen je po svom distopijskom romanu *1984 (Nineteen Eighty-Four, 1949)* u kojem kritikuje totalitarizam i po alegorijskom romanu *Životinjska farma (Animal Farm, 1945)* u kojem kritikuje događaje nakon Oktobarske revolucije u Sovjetskom Savezu. Pisao je i memoare ili književne hronike poput *Kataloniji u čast (Homage to Catalonia, 1938)*, gde govori o svojim iskustvima u Španskom građanskom ratu, odnosno *Niko i ništa u Parizu u Londonu (Down and Out in Paris and London, 1933)* u kojem opisuje (svoje) siromaštvo u ovim gradovima.

Distopija označava suprotnost utopiji, odnosno (najčešće fiktivnu) zajednicu ili društvo koje je na određeni način nepoželjno ili zastrašujuće.

se razumeti u kontekstu zajednice, odnosno društva. Takođe, društvo ima ontološki primat u odnosu na individuu, a kooperacija i zajednica su superiornije vrednosti od individualizma i egoizma. Individualizam implicira izolaciju, takmičenje i egoizam, zbog čega se može reći da mnogi socijalisti preferiraju *kolektivizam* u smislu značaja odgovornog i uzajamno solidarnog života u zajednici i društvu. Naravno, razne struje u socijalizmu impliciraju i drugačije stavove o konkretnom sadržaju vrednosti kao što su zajednica, kooperacija ili društvo. Za neke socijaliste ovakvo društvo je iznad svega konsenzualno i homogeno u većini svojih aspekata (i postoje pozivanja na neke ranije istorijske forme zajedničkog života, poput tradicionalnih zajednica), a neki drugi dopuštaju veću heterogenost i autonomiju individua, smatrajući zamisli o homogenim društvima uzajamne ispomoći nostalgičnim i reakcionarnim.

Za mnoge teoretičare ključna socijalistička vrednost ipak jeste *jednakost*, odnosno egalitarizam. U pitanju je nesumnjivo važna socijalistička ideja, ali to ne znači da su svi socijalisti zagovarali identičan koncept jednakosti. Takođe, u pitanju je bila vrednost koja nije figurirala kao najvažnija kod utopijskih socijalista (npr. Furije je egalitarne ideje smatrao "otrovnim" i prihvatao je hijerarhijski poredak u svojim tekstovima, a slične stavove imao je i Sen-Simon). Zanimljivo je i to da je sam Marks bio kritički nastrojen prema egalitarnim vizijama i otpisivao ih je kao liberalno i buržoasko razmišljanje. Za njega, krajnji rezultat komunizma možda bi bio u potpuno egalitarnom društvu, ali je rasprava o takvim stvarima bila besmisleno utopijska. Ovo je zanimljivo i zato što protivnici socijalizma neretko govore o ovoj političkoj ideologiji isključivo preko nerealnih egalitarističkih zamisli kao o osnovnoj socijalističkoj ideji, što nije ispravno. Ideje koje su bile najbliže zamislima o bukvalnoj jednakosti svih građana pronalaze se jedino u "ekstremnijim" komunističkim tekstovima Babefa ili Kabea, koje je dominantna socijalistička tradicija oduvek videla kao apsurdne. Bukvalna jednakost građana najčešće je samo "strašilo" koje su rivalske ideologije izmislice i pripisale socijalizmu.

Imajući ovo na umu, šta je onda sadržaj jednakosti koju zagovaraju istinski socijalisti? Ona se obično predstavlja kao nešto čemu *treba težiti*, a ne kao realističko ili činjenično stanje, što znači da jednakost kao cilj ili ishod treba jasno razlikovati od jednakosti kao stanja. U tom smislu, socijalizam je pre svega povezan sa *dostizanjem* takvog stanja, odnosno zainteresovan je za *ostvarivanje društvene jednakosti*. U značajnoj meri dostizanje ljudske jednakosti za socijaliste implicira jednakost u polaznim osnovama za individue – npr. u minimumu obrazovnih, zdravstvenih i drugih materijalnih okolnosti, kako bi svi ljudi (pre svega, nezavisno od klasnog položaja) mogli da dostignu društvenu jednakost, odnosno da razviju svoj potencijal i snagu. Takođe, sredstva za dostizanje jednakosti ne treba brkati sa jednakosću kao ciljem ili ishodom. Nacionalizacija (u Velikoj Britaniji) ili komandna ekonomija (u Sovjetskom Savezu) se izjednačavaju sa socijalizmom, zbog čega se prepostavlja

da svi socijalisti, pošto veruju u jednakost, zagovaraju nacionalizaciju ili komandnu ekonomiju, što nije istinito. Sredstvo za dostizanje jednakosti za neke socijaliste je bilo u jednakim nadnicama, ali za neke druge u redistribuciji bogatstva (npr. preko progresivnog oporezivanja) i u besplatnoj zdravstvenoj zaštiti.

Dakle, jednakost jeste vrednost koja definiše socijalizam kao političku ideologiju, kao i princip po kojem se on razlikuje od npr. liberalizma i konzervativizma. Konzervativci veruju da je društvo po prirodi hijerarhijsko i ideju o društvenoj jednakosti odbacuju kao absurdnu. Liberali jesu privrženi jednakosti, ali u moralnom smislu jednakosti slobodnih ljudskih individua i njihovih prava, ali ističu da su ljudi stvoreni sa različitim talentima i veštinama, te da u skladu sa tim treba da budu nagrađeni, a samim tim i da budu ekonomski nejednaki. Drugim rečima, liberalizam ističe jednakost prilika, ali bez nastojanja da ova jednakost dovede do društvene i ekonomske jednakosti. Za razliku od njih, socijalisti ističu ne samo jednakost prilika, već i jednakost ishoda i ekonomsku nejednakost ne vide kao proizvod urođenih razlika među pojedincima, već nepravednih kapitalističkih odnosa – ludska nejednakost je ta koja odražava nejednaku strukturu društva, a ne obrnuto.

Takođe, socijalisti ne tvrde da ljudi jesu ili da ikada mogu da budu doslovno jednakci u svim svojim fizičkim ili mentalnim sposobnostima. Iz tog razloga najveći broj socijalista ne propagira egalitarno društvo u smislu doslovno identičnih nadnica ili nagrada, već *društvo identičnog tretmana različitim ljudi*. Oni veruju u to da su najznačajniji oblici društvene nejednakosti rezultat nejednakog tretmana od strane društva, a ne prirodne darovitosti ili nečije veće marljivosti. Iz tih razloga se zahteva da društvo ljudi tretira jednak ili bar ujednačenje u pogledu njihovog nagrađivanja i materijalnih okolnosti i stoga je formalna liberalna jednakost potpuno beznačajna, jer ne uzima u obzir strukturne i ekonomske nejednakosti kapitalističkog sistema. Naprsto, jednakaka politička prava ne znače mnogo u situaciji u kojoj je neko izuzetno bogat, a neko siromašan. Suština jednakosti kao političke vrednosti za socijaliste jeste u sledećem: postoje *vredni i moralno relevantni kvaliteti svih ljudskih bića*, nezavisno od rase, pola, sposobnosti ili klase, zbog čega je neophodno *jednako tretirati sva ludska bića*. Određene nejednakosti postoje među individuama (svi rade prema svojim mogućnostima), ali svaka individua treba da dobije jednak tretman (svako treba da "uzima" u skladu sa svojim potrebama).

Insistiranje socijalista na jednakosti je mnoge (liberalne) kritičare navelo na tvrdnju da se oni zapravo protive slobodi, pošto su jednakost i slobodu smatrali međusobno nespojivim konceptima. Međutim, ovakva konceptualizacija nije adekvatna, jer u pitanju nisu suprostavljeni koncepti i moguća je socijalistička zamisao slobode koja nije u sukobu sa jednakosću. Danas sve više i više komentatora ubraja i vrednost *slobode* kao ključnu socijalističku vrednost, iako se socijalistički koncept slobode razlikuje od liberalnog. Za socijaliste kapitalizam nužno dovodi do repre-

sije i eksploracije, kao i nehumane akumulacije bogatstva u rukama manjine koja koristi "slobodu" shvaćenu kao slobodno tržište. Pošto su neki ljudi bogatiji od drugih, oni mogu da odaberu kako će živeti i oni su slobodni, ali velika većina stanovništva nije. Iz socijalističke perspektive sloboda se odnosi na veoma konkretnu društvenu situaciju, a ne na koncept slobodne konkurenčije i tržišta ili apstraktan koncept slobode u liberalizmu. U slučaju socijalizma, sloboda se često povezuje sa konceptom ljudske kreativnosti, kao ključnim aspektom ljudske prirode koji ne može da dođe do izražaja u kapitalizmu. Dakle, za socijaliste sloboda predstavlja slobodu od prinude otuđujućeg rada ili života u okovima lažne svesti nametnute od strane bogatih. Drugim rečima, socijalisti individualnost shvataju kao individualno kreativno izražavanje, kao izražavanje svega onog potisnutog i ugušenog zbog nemoralnog ekonomskog i društvenog sistema – čovek *tek treba* da postane slobodan, a danas to nije u mogućnosti zbog (pre svega) ekonomске nejednakosti većine ljudi.

Ako je slobodu moguće definisati kao slobodnu mogućnost izbora (u šta većina socijalista veruje), tada je stvaranje *jednakih okolnosti* za adekvatno donošenje izbora (adekvatno obrazovanje, zdravlje, prihodi itd.) i samim tim slobodan razvoj svih ljudskih potencijala nesumnjivo preduslov istinske slobode. Ipak, jednakе okolnosti ili jednakе prilike najčešće nisu dovoljne za ostvarivanje istinske slobode i (relativna) jednakost u *ishodima* (a ne samo u prilikama) shvata se kao preduслов za uspostavljanje društvene pravde ili pravičnosti, kao i osiguranje društvene kohezije, solidarnosti i uvećanje ljudske slobode. Drugim rečima, za socijaliste ekonomска nejednakost jeste sama antiteza ljudskoj slobodi i zato je ova zamisao slobode sasvim prikladna ideja koja nije u sukobu sa konceptom jednakosti.

Istovremeno, socijalisti se nisu ograničavali samo na ekonomsku jednakost, već i na značaj političke jednakosti poput univerzalnog biračkog prava. Zato su tokom svoje istorije bili blisko povezani sa pokretima za jednakost žena, upravo na temelju socijalističke vrednosti jednakosti svih ljudskih bića. Na primer, Marksova čerka Eleanor je zajedno sa ljubavnikom Edvardom Ejvelingom pisala o odnosima između kapitalizma i eksploracije žena, iako se socijalistički feminizam pojavio još u Okenovom dobu i među njegovim sledbenicima.¹⁶⁹ Uz to, i Engels je u delu *Pore-*

¹⁶⁹ Eleanor Marks (Eleanor Marx, 1855–1898), poznata i kao Tusi (Tussy) Marks, bila je socijalistička i feministička aktivistkinja, kao i najmlađa čerka Karla Marks-a. Od detinjstva je bila zainteresovana za politiku i već u 16. godini života angažovala se kao očeva sekretarka, a pratila ga je i po socijalističkim konferencijama širom sveta. U zrelim godinama angažuje se na organizovanju socijalističkog pokreta, piše brojne knjige, pamflete i članke, a bavila se i pozorištem i prevodenjem. Izvršila je samoubistvo (isprijajući otrov) nakon što je saznao da se njen partner Edvard Ejveling tajno oženio jednom mlađom glumicom i da joj je bio neveran.

Edvard Ejveling (Edward Aveling, 1849–1898) je bio istaknuti britanski marksista, socijalista, ateista, zagovornik Darvinove teorije evolucije, kao i partner Eleanor Marks. Engels je angažovao Ejvelinga kao prevodioca prvog toma Marksovog *Kapitala* na engleski jezik, a bavio se i pisanjem dramskih tekstova. Preminuo je četiri meseca nakon (samoubistva) Eleanor.

klo porodice, privatne svojine i države tvrdio da postoji ekomska baza represije nad ženama, povezujući patrijarhat i kapitalizam. On je isticao da je neophodno da se žene organizuju i emancipuju, kao nužni element svrgavanja kapitalizma. U delima britanskog socijaliste Edvarda Karpentera ističe se i potreba za socijalističkim društvom u kojem ljudi nisu prevazišli samo ekonomsku i političku, već i seksualnu i emocionalnu represiju koju stvara kapitalističko društvo.¹⁷⁰ Dok su Eleanor Marks i Edvard Ejveling pisali o "prirodnom užasu" ljudi pri susretu sa "feminiziranim muškarcima i muškobanjastim ženama", Carpenter je iskazivao mnogo više tolerancije prema raznovrsnosti ljudskog ponašanja i međuljudskih odnosa, otvoreno zagovarajući istopolne odnose. Za njega su homoseksualni odnosi bili svojevrsna avantgarda u borbi protiv kapitalističkog društva.

Konačno, važan aspekt socijalizma jeste i kritika kapitalizma, odnosno *antikapitalizam*. Pojedini socijalisti ga kritikuju iz humanističkih razloga, u smislu kritike pohlepne i uništavanja ljudske prirode, kao i prirodnog okruženja, ali većina zapravo insistira na strukturnim uzrocima društvenih i ekonomskih problema koje generiše "normalno" funkcionisanje kapitalizma. Kapitalizam koncentriše moć i bogatstvo u rukama malobrojnih individua koje kontrolišu sredstva za proizvodnju (fabrike), a bogatstvo generiše preko eksploracije onih koji ta sredstva ne poseduju (radnika). Ovo stvara nejednake društvene odnose koji generiše nejednake prilike ili šanse za sve ljudе da bi uvećali svoje blagostanje.

Osnovni problem sa kapitalizmom za mnoge socijaliste nalazi se u instituciji privatne svojine, pod kojom obično podrazumevaju proizvodno bogatstvo ili kapital (a ne ličnu imovinu poput odeće ili nameštaja, kako to ponekad ističu antisocijalisti). Ovaj stav prema svojini razdvaja socijalizam od liberalizma i konzervativizma, koji će posedovanje svojine smatrati prirodnim i ispravnim. Socijalisti (ovako shvaćenu) privatnu svojinu vide kao nepravednu, pošto se bogatstvo proizvodi kolektivnim naporom ljudskog rada, zbog čega ona treba da bude u posedu zajednice, a ne (privatnih) osoba. Zatim, oni veruju da svojina rađa gramzivost i fetišizam robe, zbog čega dovodi do moralne iskvarenosti – oni koji poseduju svojinu žele da je nagomilaju još više, dok oni koji je nemaju čeznu za tim da je steknu, uz pretpostavku da se do ljudske sreće može doći jedino potragom za bogatstvom. Svojina je ta koja podstiče sukobe u društvu, zbog čega socijalisti propagiraju ukidanje privatne svojine i njenu zamenu zajedničkim vlasništvom nad proizvodnim bogatstvom.

¹⁷⁰ Edvard Carpenter (Edward Carpenter, 1844–1929) je bio britanski socijalista, pesnik i rani aktivista za prava homoseksualaca. Upamćen je i po svom delu *Civilizacija: njen uzrok i lek* (*Civilisation, Its Cause and Cure*, 1921) u kojem tvrdi da je civilizacija oblik bolesti kroz koju prolaze ljudska društva koju je potrebno izlečiti putem povratka prirodi. Verovao je i u to da je istopolna privlačnost prirodnog orijentacije za ljude koji pripadaju "trećem polu", a zagovarao je i seksualnu i ekonomsku slobodu žena. Jedan je od osnivača Fabijanskog društva i Laburističke partije, a bio je i prijatelj i ljubavnik američkog pesnika Volta Vitmana (Walter "Walt" Whitman, 1819–1892).

4.7. Socijalistički politički pokreti i partije

U zemljama Zapada socijalistička ideologija se od kraja 19. i početka 20. veka pre svega razvijala u okvirima socijaldemokratskog pokreta. Kao što je navedeno, oštra podela između socijalista (potonjih socijaldemokrata) i komunista pojavljuje se nakon iskustva Oktobarske revolucije i formiranja Sovjetskog Saveza. Iako su sve zapadne zemlje imale svoje komunističke partie koje su održavale bliske veze sa Trećom internacionalom ili Kominternom, njihov uticaj je bio komparativno manji u poređenju sa socijaldemokratskim partijama. Naime, socijaldemokratija je bila dominantna forma socijalizma u 20. veku u državama Zapada, gde je (sa izuzetkom Sjedinjenih Država) bila glavna opoziciona snaga političkom konzervativizmu i političkoj organizaciji kapitalizma. Međutim, socijaldemokratija je kao svog političkog protivnika prihvatile i komuniste, odnosno ortodoksnu marksističku tradiciju olicenu u mnogim revolucionarnim komunističkim partijama na Zapadu i na Istoku.

Socijaldemokratski pokret izrasta iz napora Augusta Bebela i Vilhelma Libknehta koji su osnovali Nemačku socijalnu demokratsku radničku partiju 1869. godine i šest godina kasnije Socijaldemokratsku partiju Nemačke (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands* ili SPD).¹⁷¹ Bebel je socijaldemokratiju video kao politički pokret zasnovan na ideji da socijalizam treba uvesti zakonitim sredstvima, a ne silom. Nakon izbora dvojice socijaldemokrata u Rajhstag 1871. godine, partija je dramatično rasla i 1912. godine postaje najveća pojedinačna partija po glasačkoj snazi, sa 110 od 397 poslanika u Rajhstagu (Rajhstag je naziv za nemački parlament).

SPD je praktično formirana spajanjem Marksističke partie i partie koju je stvorio Marksov rival u Nemačkoj, Ferdinand Lasal. Prema Marksovoj *Kritici Gotskog programa* (*Critique of the Gotha Programme*, 1891), Lasal je radnički pokret zamislio iz "najuže nacionalne tačke gledišta", tj. bio je posvećen pretvaranju Nemačke u socijalističku državu, dok je Marks smatrao da socijalizam mora da bude međunarodni pokret. Takođe, Lasal i njegovi sledbenici su navodili da se kontrola nad državom može ostvariti putem izbora, upotrebom državne pomoći i osnivanjem svojevrsnih zadruga proizvođača. Marksovo verovanje u revolucionarnu transformaciju društva prvobitno je odnело pobedu u okvirima SPD, ali je kontroverza

¹⁷¹ August Bebel (August Bebel, 1840–1913) je bio nemački socijalistički političar i vodeća figura nemačkog socijaldemokratskog pokreta. Prvobitno je bio radnik, a upamćen je i kao talentovani vođa i govornik. Bebel je bio prvi (i tada jedini) socijalista koji je izabran u Rajhstag 1867. godine. Protivio se nemačkom militarizmu i ekspanzionizmu, kao i ratu sa Francuskom, a Bizmark je govorio da su mu Bebelovi govorovi "osvetlili put" i objasnili zašto je neophodno boriti se protiv socijalizma.

Vilhelm Libknecht (Wilhelm Liebknecht, 1826–1900) je bio nemački socijalista i jedan od osnivača i lidera SPD. Kombinovao je marksističku revolucionarnu teoriju i praktičnu političku akciju, a pod njegovim liderstvom SPD je postala najveća politička partija u Nemačkoj. Njegov sin je bio Karl Libknecht, koji zajedno sa Rozom Luksemburg i drugim pristalicama napušta SPD i osniva (komunističku) Spartakističku ligu.

sa Lasalom svedočila o postojanju mnogih drugih struja u socijalističkom pokretu ili škola socijalističkog mišljenja, o čemu je bilo reči.

S druge strane, uspeh nemačke socijaldemokratije mnogo toga je dugovao uticaju nemačkog političkog teoretičara Eduarda Bernštajna koji je doveo u pitanje marksističku ortodoksiju prema kojoj je kapitalizam nužno osuđen na propast. On je tvrdio da kapitalizam uspešno prevazilazi mnoge svoje slabosti i nedostatke poput masovne nezaposlenosti, preterane proizvodnje i nejednakе distribucije bogatstva, kao i da je vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju postalo mnogo difuznije i da nije više koncentrisano u rukama nekolicine. Dok je Marks isticao da će potčinjanje radničke klase nužno rezultirati u socijalističkoj revoluciji, Bernštajn je navodio i da uspeh socijalizma više neće zavisiti od trajne i sve intenzivnije bede radničke klase, već upravo od eliminisanja te bede. Drugim rečima, on je isticao da se društvene okolnosti i kvalitet života poboljšavaju, te da će sa univerzalnim biračkim pravom radnička klasa imati snage da uspostavi socijalizam odabirom socijalističkih predstavnika.

Takođe, politički uspeh SPD-a ohrabrio je širenje socijaldemokratije po drugim zemljama Evrope. Britanska Laburistička partija, koja je nastala 1906. godine iz radničkog pokreta i sa snažnim vezama sa sindikatima, takođe je nastala na socijaldemokratskim principima. Ona je 1918. godine definisana kao partija koja zagovara (demokratski) socijalizam, a već 1922. godine zamenila je Liberalnu partiju kao najveću opozicionu partiju Konzervativnoj partiji u Velikoj Britaniji (što je, kao i u slučaju Nemačke, pozicija koju ima i danas). Uz podršku liberala na vlast dolaze dve godine kasnije i vladaju do 1935. godine. Nakon Drugog svetskog rata socijaldemokratske partie su došle na vlast u mnogim državama Zapadne Evrope, kao npr. u Zapadnoj Nemačkoj, Švedskoj i Velikoj Britaniji, koje su udarile temelje modernim evropskim programima socijalne zaštite i države blagostanja. Na primer, laburisti su osnovali nacionalni sistem zdravstvene i socijalne zaštite uz nacionalizaciju mnogih industrija.

Za razliku od razvoja socijaldemokratije u zapadnim društvima u 20. veku dolazi do ubrzanog razvoja socijalističkih pokreta u tzv. zemljama u razvoju, posebno nakon Drugog svetskog rata. Mnogi teoretičari su se posebno bavili pitanjem zašto su upravo ova (mahom predindustrijska) društva u 20. veku masovno prihvatala socijalizam, naročito u kontekstu činjenice prema kojoj je npr. Marks dolazak socijalizma pre svega vezivao za zemlje razvijenog industrijskog kapitalizma. Postoji nekoliko opštih odgovora na to pitanje:

(1) priroda socijalizma naglašava nagli i neposredni ekonomski rast, što je posebno atraktivno za zemlje u razvoju,

(2) priroda socijalizma je u svojoj osnovi antiimperialistička i antieksploatatorska, što je reflektovalo privlačnost socijalizma za zemlje sa dugim istorijskim iskustvima imperialne uprave i eksploracije,

(3) moguće je tvrditi i da su tradicionalna društva “trećeg sveta” u sociokulturnom smislu kompatibilnija socijalističkim idejama i vrednostima,

(4) ističe se i argument da je do ovakvog razvoja dogadaja pre svega došlo neposrednim i sasvim realnim aktivnostima Sovjetskog Saveza koji je imao veliki uticaj na mnoge zemlje u razvoju i njihove socijalističke pokrete.

Istovremeno, moguće je postaviti i pitanja o tome da li su posleratni socijalistički režimi u zemljama u razvoju predstavljali varijacije ili aberacije od socijalističke tradicije, odnosno da li ih je i u kojoj meri moguće interpretirati kao socijalističke. Stoga je potrebno predstaviti nekoliko međusobno različitih socijalističkih pokreta, odnosno socijalističkih društava u zemljama u razvoju širom sveta: na Kubi, u Kini, Iraku, Libiji i Jugoslaviji.

Kada je reč o Kubi, odnosno *kubanskom socijalizmu*, mnogi autori tvrde da je u pitanju tipična “studija slučaja” o nekoj varijanti socijalizma “trećeg sveta”. Do usvajanja socijalizma na Kubi dolazi pod vođstvom Fidela Kastra i njegovih sledbenika u pokušaju da se izgradi verzija socijalizma sa određenim specifičnim nacionalnim karakteristikama.¹⁷² Uzimajući u obzir specifične istorijske i kulturne oknosti koje su vladale na Kubi, Castro i njegovi sledbenici su ubrzo nakon Kubanske revolucije prekinuli odnose sa Sjedinjenim Državama. Prema novom kubanskom socijalističkom režimu, bliske veze između Sjedinjenih Država i Kube bile su barijera za istinske strukturne transformacije kubanskog društva. Nakon neuspjeće američke invazije na Kubu, u Zalivu svinja u aprilu 1961. godine, Castro i njegovi sledbenici su korak po korak transformisali svoju unutrašnju i spoljašnju politiku ka usvajanju socijalizma i približavanju Sovjetskog Savezu. Uprkos tome, suština kubanskog socijalizma nije bila inspirisana iskustvima Sovjetskog Saveza.

Kubanski socijalizam je imao svoje zasebne karakteristike, posebno u kontekstu činjenice da je razvoj revolucionarne Komunističke partije Kube bio spor i gradulan. Prema određenim autorima Fidel Castro nije “postao” marksista i lenjinista

¹⁷² Fidel Castro (Fidel Castro, rođ. 1926) je kubanski revolucionar i državnik, koji je bio kubanski premijer od 1959. do 1976. godine, a zatim i predsednik od 1976. do 2008. godine. Pod njegovom vlašću Kuba je transformisana u jednopartijsku socijalističku državu, gde su socijalističke reforme primenjene gotovo u svim oblastima društva. Rodio se kao vanbračni sin bogatog farmera, a studirao je pravo na Univerzitetu u Havani. Organizovao je revolucionarnu grupu sa marksističkim i socijalističkim idejama, posvećenu svrgavanju tadašnjeg kubanskog diktatora, a zatim je vodio i dvogodišnji gerilski rat protiv tadašnje kubanske vlasti, poznat kao Kubanska revolucija, koji se završava uspehom 1959. godine. Zbog veze sa režimom u Sovjetskom Savezu, Sjedinjene Američke Države su 1961. godine izvele neuspelu invaziju na Kubu (poznatu kao invazija na Zaliv svinja) i uveli ekonomski embargo Kubi. Američko-kubanski odnosi nastavili su da se pogoršavaju, a posebno tokom Kubanske raketne krize 1962. godine, nakon otkrića da je Sovjetski Savez na Kubi postavio svoje rakete dalekog dometa, što je svet dovelo na ivicu novog svetskog rata između dva bloka. Castro je i aktivno pomagao revolucionarne pokrete u Latinskoj Americi i Africi. Smatra se uticajnim, ali i kontroverznim državnikom, jer je njegov režim interpretiran kao primer mnogih progresivnih društvenih reformi (npr. besplatna i univerzalna zdravstvena zaštita i obrazovanje), ali i autokratske vlasti i razvoja kulta ličnosti. Sebe definiše kao revolucionara (zbog čega je najčešće obučen u vojnu uniformu), marksistu i socijalistu.

sve dok nije došao na vlast. Socijalizam kao ideologija i komunistička partija kao organizacija za Kastru su bili iskorišćeni kao instrumenti za kontrolu države i iz tih razloga komunistička partija kao takva nije imala toliki autoritet na Kubi, kao što je to npr. bio slučaj u Sovjetskom Savezu ili u Kini. Kubanski socijalizam je pre svega bio zasnovan na ličnoj harizmi Fidela Kastra koja je vremenom postala prepreka za transfer autoriteta na neku drugu političku figuru, a kubanska vlada je inicirala rasprostranjenu ekonomsku kolektivizaciju, sa naglaskom na poljoprivrednoj proizvodnji (posebno šećera). Takođe, Kuba je koristila moralne i nematerijalne (a ne prinudne) podsticaje da bi motivisala građane, uz paralelni razvoj besplatnog sistema zdravstvene zaštite, penzionog sistema itd.

Može se reći da su kubanski revolucionarni lideri mnogo kasnije shvatili da se neki principi marksizma-lenjinizma savršeno uklapaju u vrednosti koje su promovisali tokom njihove borbe protiv proteranog diktatora Batiste.¹⁷³ Među ovim vrednostima posebno se ističu aktivizam i voluntarizam, koji su bili posebno isticanici u socijalističkoj ideologiji sa kubanskim karakteristikama. Kuba je i pre prihvatanja socijalizma bila država čija je javnost navikla na intenzivne vladine intervencije u privredi, kao što su i njeni stanovnici navikli na veoma aktivnu ulogu u političkom sistemu svoje zemlje. Međutim, kubanski socijalizam jeste doneo mnoge dramatične promene kubanskom društvu, iako su mnoge od ovih promena bile i direktna posledica višedecenjskih ekonomskih sankcija od strane Sjedinjenih Država, kao i specifičnih okolnosti Hladnog rata. Zanimljivo je i da je kubanski socijalizam snažno podsticao političku participaciju građana, iako je istovremeno pokušavao da podvrgne ovu participaciju pod vladinu kontrolu.

Kineski socijalizam ili *maoizam* je bio veoma specifična varijanta socijalizma, pod uticajem njenog tvorca i vođe, Mao Ce Tunga.¹⁷⁴ Zanimljivo je i to da je ova verzija

¹⁷³ Fulhensio Batista (Fulgencio Batista y Zaldivar, 1901–1973) je bio predsednik Kube od 1940. do 1944. godine, a zatim i kubanski diktator od 1952. do 1959. godine, odnosno do Kubanske revolucije. Postao je predsednik kao kandidat socijalističke koalicije i pokazao se kao efikasan lider, a nakon isteka (jednog) mandata odlazi u Sjedinjene Države. Na Kubu se vraća nekoliko godina kasnije, u vojnom puču preuzima vlast i uvodi diktatorski režim.

¹⁷⁴ Mao Ce Tung ili Cedung (Mao Zedong, 1893–1976) je bio kineski državnik i voda od osnivanja socijalističke Narodne Republike Kine, 1949. godine, do svoje smrti 1976. Predstavlja jednu od najznačajnijih ličnosti u modernoj istoriji. Rodio se u porodici imućnijih seljaka i od mladosti se interesovao za promenu dotadašnjeg političkog sistema (između ostalog, kao simbol pobune, Mao i neki njegovi drugovi su odrezali svoje tradicionalne repice na potiljku). Radio je kao pomoćnik bibliotekara na Univerzitetu u Pekingu, a nakon diplomiranja postao je direktor jedne škole i ubrzo (1921. godine) postaje član Komunističke partije Kine u kojoj brzo napreduje. Nakon izbijanja građanskog rata u Kini, dve godine kasnije započinje ustanak u planinama jugoistočne Kine i tamo stvara Kinesku sovjetsku republiku. Razvija i svoju marksističku političku doktrinu koja će postati poznata kao maoizam (maoizam insistira na seljacima kao osnovi revolucionarnog pokreta). Revolucionari su ubrzo poraženi i povlače se u akciji koja je nazvana Dugi marš, 1934. i 1935. godine. U pitanju je bilo veliko povlačenje prema severu Kine, ukupne dužine od 12500 kilometara i u trajanju od preko 370 dana, po jednom od najneprohodnijih regiona zapadne Kine. Ovo je upamćen kao jedan od legendarnih

imala veliki broj pristalica u drugim zemljama u razvoju, budući da je u pitanju bio pokušaj prilagođavanja klasičnog marksizma-lenjinizma (kineskoj) tradicionalnoj kulturi, agrarnoj ekonomiji i gerilskom ratovanju. Maoizam je označavao raskid Kine sa istočnoevropskim modelima državnog socijalizma i glomaznom hijerarhijskom birokratijom pod velikim uticajem Sovjetskog Saveza. Suprotno ovakvim istorijskim rešenjima maoizam je nastojao da se izgradi na “izvornim” socijalističkim vrednostima poput jednakosti, participacije i kolektivizma, zbog čega je imao mnogo sledbenika i na kapitalističkom Zapadu. Kineski model socijalizma je pod uticajem maoizma često citiran i kao dobar primer društvenog razvoja zemalja u razvoju, za razliku od sovjetskog modela.

Kada je reč o specifičnim karakteristikama maoizma, prvo treba istaći njegov *populizam*. Mao i njegovi sledbenici su naglašavali ključnu ulogu celokupnog stanovništva (a to su mahom bili seljaci) u uspehu Kineske revolucije, za razliku od oslonca marksizma o radničku klasu ili proletarijat. Da bi pomirio maoizam sa klasičnim marksizmom, Mao je naglašavao vrline seljaka kao što su moralna čistoća, jednostavnost, požrtvovanost, snaga itd. Tokom Kulturne revolucije Mao je primoravao urbano stanovništvo da radi na poljoprivrednim imanjima kako bi na ovaj način “učili od naroda”.¹⁷⁵ Zatim, maoizam je naglašavao ideošku čistoću nasuprot ekonomskom determinizmu klasičnog marksizma. Ovo je značilo strogo obrazovanje u duhu maoizma i svojevrsnu transformaciju “mentaliteta” kineskog

podviga kineskih komunističkih boraca u kojem ih učestvuje oko 130 hiljada i od kojih je preživelo samo oko 10% (koji su zatim smatrani herojima i koji su preuzeli mnoge rukovodeće položaje). Nakon preuzimanja vlasti, prvih devet godina pod Maom zapamćene su po okončanju građanskih rata i ustanačkih, nizu poljoprivrednih reformi, pojednostavljenju kineskog pisma (sa ciljem uvećanja pismenosti) itd. Međutim, zatim je usledila katastrofalna ekonomска politika nazvana Veliki korak napred, kao i prekid savezništva sa Sovjetskim Savezom, što dramatično izoluje Maovu Kinu. U nastojanju da suzbije opoziciju, on je 1966. godine pokrenuo projekat Kulturne revolucije koji izaziva dodatni ekonomski i društveni haos, a koji traje do njegove smrti.

¹⁷⁵ Kulturna revolucija je bila široki društveno-politički pokret koji je inicirao niz velikih društvenih i političkih promena u Kini, koja je trajala do Maove smrti, 1976. godine. Mao je smatrao da postoji rizik od povratka kapitalizma u komunističku Kinu i da se nekomunistički elementi moraju nasilno ukloniti iz kineskog društva putem sveobuhvatnog društvenog pokreta. Akcija je vođena od strane kineskog ministra odbrane pod parolom: “Čitava zemlja mora učiti od vojske”. Posebnu ulogu u pokretu imali su studenti, koji su bili podsticani da napadnu dotadašnje autoritete koji su bili označeni kao ostaci kapitalističkog sistema. Izbog razloga, studenti, radnici, vojnici i političari angažovali su se u sveprisutnim sukobima u gotovo svakoj sferi života, uključujući tu i hapšenja, mučenja, oduzimanja imovine, uništavanje istorijskih spomenika i artefakata, kao i prinudno raseljavanje urbane omladine na selo. Smatra se da je smenjeno više od 30 miliona funkcionera na dotadašnjim vodećim položajima, ubijeno je oko milion ljudi, a od gladi je umrlo oko 20 miliona stanovnika (iako su sve ove brojke grube procene). Masovno su ubijani i vrapi, pacovi, muve i komarci (osobe koje su ih ubijale su nagradjivane), postojali su pokušaji da se promene tokovi reka i izgled planina, propisivano je kako treba ispravno misliti itd. Pokret je u političkom, ekonomskom i društvenom smislu paralisao i izolovao Kinu i 1981. godine je zvanično istorijski osuđen (zajedno sa osobama koje su bile umešane u politiku Kulturne revolucije).

stanovništva. Još jedan popularni koncept bila je tzv. permanentna revolucija, koja se u manje jasnom obliku pronalazi i u klasičnim marksističkim delima Marks-a i Lenjina. Mao je pod ovim terminom podrazumevao potrebu za neprekidnim revolucionarnim činovima i društvenim promenama umesto održavanja *status quo*-a po postizanju socijalizma. Permanentna revolucija i stalno nasilje bili su nepophodni na putu ka socijalizmu i nakon njega, jer se iz društvenog haosa uvek rađa društveni napredak. Po maoističkoj logici, potrebni su neprekidni činovi rušenja kapitalizma i kapitalističkog načina razmišljanja jer socijalizam i kapitalizam nikada ne mogu mirno da koegzistiraju.

Zatim, maoizam je odlikovalo i snažno *odbacivanje elitizma*, za razliku od Lenjinovog oslonca na Komunističku partiju kao “avanguardu radničke klase”. Mao je bio zabrinut da bi plodovi Kineske revolucije mogli da padnu u ruke birokratije, a ne naroda, te je više poverenja imao u “obične” građane, a ne političke elite.¹⁷⁶ Iz tih razloga u socijalističkoj Kini je organizovano niz kampanja koje su neprekidno mobilisale stanovništvo za borbu sa stvarnim ili navodnim elitama. S druge strane, maoizam je bio neobično *tolerantan prema kineskoj buržoaziji*. Razloge za to treba tražiti u teškim ekonomskim uslovima (i dominantno agrarnoj privredi) u Kini tokom ranih perioda vladavine Maovog režima. Budući da se nije pridržavao klasične marksističke doktrine o socijalizaciji privrede, Mao je od Lenjina naučio lekciju o tome da je nagla socijalizacija privrede društveno opasna. Umesto toga, insistirao je na tome da (svakako malobrojna) buržoazija može da doprinese stabilizaciji kineske ekonomije, a kao “prave neprijatelje” video je pre svega krupne zemljoposednike koji su eksplorativi seljaštvo. Konačno, i kineski socijalizam je imao snažne nacionalističke elemente, a zanimljivo je i oslonac maoizma o gerilsko ratovanje. Dok su klasični marksizam i lenjinizam naglašavali kratko trajanje revolucije, a Lenjin se oslanjao o “zavereničku” verziju sprovođenja revolucije (putem tajnih operacija itd.), Mao je smatrao da prethodi dugotrajni put sprovođenja revolucije pri čemu je gerilsko ratovanje video kao najbolju takтику.

U slučaju *iračkog socijalizma*, ili *baatizma*, treba imati na umu da je on počeo da se razvija oko 1948. godine, kada se ova država otvorila prema intenzivnim kontak-

¹⁷⁶ Kineska revolucija je naziv za drugu fazu građanskog rata u Kini koji je počeo 1927. godine i koji je voden između nacionalističkih snaga lojalnih tadašnjoj vlasti i komunističkih snaga Komunističke partije Kine (nazvanih Narodnom oslobodilačkom armijom) od 1946. do 1952. godine. Snage nacionalista pomagane su od strane Sjedinjenih Država izuzetno velikim sredstvima, dok je komuniste podržavao Sovjetski Savez, ali uz mnogo manju pomoć. Zanimljivo je i da su nacionalisti i komunisti bili saveznici tokom Drugog svetskog rata, udruženi protiv fašizma i japanskih trupa. Međutim, njihovi međusobni sukobi nastavljeni su nakon ovog rata i komunisti predvodeni Mao Cedungom su u njima odneli pobedu, nakon čega je proglašena Narodna Republika Kina (poražene snage su prebegle na ostrvo Tajvan i tamo su proglašile Republiku Kinu, što je i danas zvanični naziv ovog ostrva). Veruje se da je u petomesečnoj opsadi grada Čangčun od strane komunista 1948. godine život izgubilo oko 160 hiljada ljudi. Snage nacionalista su definitivno poražene sledeće godine, kada je i proglašena socijalistička republika.

tim sa drugim socijalističkim državama. Produbljivanje socijalizma u Iraku bilo je pokrenuto iračkim i, u opšijem smislu, arapskim nacionalizmom. U kontekstu sve negativnijih osećanja prema Zapadu u arapskom svetu, Iračani su počeli da posmatraju Zapad kao izvor eksploatacije, a rešenje su videli u veoma specifičnoj socijalističkoj ideologiji. Uz to, neke ideje i vrednosti socijalizma bile su inkorporirane u iračku nacionalističku ideologiju, uključujući tu i nacionalističke stavove u odnosu na pitanja Palestine, Izraela, jedinstva arapskog sveta itd. Vodeća partija među arapskim nacionalističkim partijama koje su promovisale socijalizam bila je Baat partija, pod liderstvom Sadama Huseina, zbog čega se ova verzija socijalizma i naziva baatizam.¹⁷⁷ Ovu ideologiju je činila neobična mešavina ideja utopijskog socijalizma, marksističkog socijalima i nacionalizma, a sebe je nazivala *arapskim socijalizmom*. Taj naziv je implicirao poreklo baatističke ideologije u utopijskim i nacionalističkim, a ne marksističkim (komunističkim) korenima. Na primer, umesto upotrebe termina "revolucija", baatisti su koristili termin "puč" i isticali su da je ovo jedini način za dostizanje nacionalizma i socijalizma u arapskim državama. Osim toga, iako je novi irački ustav tvrdio da vlasništvo nad imovinom pripada svim iračkim građanima i zagovarao državnu kontrolu nad sredstvima za

¹⁷⁷ Sadam Husein (Saddam Hussein, 1937–2006) je bio peti predsednik Iraka, koji je ovom zemljom formalno vladao od 1979. do 2003. godine. Pre dolaska na vlast bio je lider socijalističke i nacionalističke partije koja je izvela puč i preuzeala vlast u Iraku. Nakon preuzimanja vlasti on je nacionalizovao iračke banke, kao i naftne (i druge) kompanije i stvorio je snažnu autokratsku vlast koja je eliminisala mnoge političke protivnike i koja je uvećala njegovo lično bogatstvo i bogatstvo njegove porodice. Istovremeno, progonio je iračku populaciju Kurda (iranskog naroda koji živi na teritorijama današnje Turske, Sirije, Irana i Iraka, u oblasti koja se naziva Kurdistan, i koji broji oko 38 miliona ljudi) i iračana šiitske denominacije ("denominacija" označava podgrupu unutar religije koja funkcioniše pod zajedničkim imenom, tradicijom i identitetom). Istovremeno, svoj aparat vlasti u najvećoj meri je popunjavao muslimanima sunitske denominacije (koji su činili samo oko petinu iračke populacije). Vodio je rat sa Iranom od 1980. do 1988. godine i naredio je invaziju na Kuvajt 1990. godine, što je doveo do Zalivskog rata 1991. godine. Zbog ovih i sličnih akcija Irak je bio pod strogim sankcijama Ujedinjenih nacija od 1990. godine, a koje su podrazumevale potpunu zabranu trgovine i finansijske transakcije Iraka sa ostatkom sveta (sa izuzetkom lekova u humanitarne svrhe), što je predstavljalo ogroman udarac iračkoj ekonomiji i stanovništvu. U martu 2003. godine koalicija država predvodenih Sjedinjenim Državama i Velikom Britanijom izvršila je uspešnu invaziju na Irak pod optužbom za posedovanje oružja za masovno uništenje i sa ciljem rušenja režima Sadama Huseina. Njemu je sudeno i optužen je za masovno ubistvo 148 šiita i osuđen je na smrt vešanjem, a kazna je izvršena 30. decembra 2006. godine. Danas se u Iraku vode mnoge borbe (koje poprimaju odlike gradanskog rata) između sunita i šiita oko kontrole nad ovom državom. U ovom sukobu je od 2006. godine stradalo nekoliko desetina hiljada Iračana, a 4,7 miliona ljudi je u izbeglištvu.

Suniti su većinska (80–90%) muslimanska denominacija koja priznaje prvog kalifa Abu Bekra kao naslednika proroka Muhameda i koja insistira na značaju Muhamedovih izgovorenih reči, dok denominacija šiita kao nastavljača Muhamedovih učenja priznaju njegovog nećaka Aliju, a ne Abu Bekra. Ova razlika u mišljenju desila se 632. godine i taj raskol je oštro podelio ove dve muslimanske tradicije. Na primer, za razliku od sunita, šiiti nemaju strogu zabranu likovnog prikazivanja Muhameda i kao osnov vere smatraju jedino Kur'an, a ne neke druge tekstove. Šiiti su većina jedino u Iranu, Azerbejdžanu i Iraku, iako i druge muslimanske zemlje imaju značajne šiitske manjine.

proizvodnju, prava na privatnu svojinu nisu bila ukinuta i ustav je zapravo štitio privatnu svojinu. Ipak, i baatizam je isticao značaj ukidanja klasnih razlika među građanima, kao i uspostavljanje pravednijeg društvenog poretkta. Uprkos tome, baatistički režim je ubrzo postao autoritarni po karakteru, kao i militantno orijentisan prema susedima poput Irana.

Kada je reč o *libijskom socijalizmu*, socijalističku revoluciju u Libiji pokrenuo je pukovnik Muamer el Gadafi sa svojim sledbenicima 1969. godine, svrgavanjem tadašnjeg libijskog kralja.¹⁷⁸ Prema Gadafiju, socijalistička revolucija u Libiji vođena je principima društvene pravde i (kao i u Iraku) islamskog socijalizma. Usvajanje socijalizma u Libiji, kao i u drugim zemljama u razvoju, impliciralo je i značajne revizije klasičnog marksizma-lenjinizma. Osnova za ovu reviziju bilo je Gadafijevo verovanje u kompatibilnost između socijalizma i islamske filozofije, odnosno tvrdnja da socijalizam predstavlja autohtonu libijsku političku ideologiju, a ne ideologiju koja je "uvezena" spolja. Samim tim, ukidanje privatne svojine, nacionalizacija i slične socijalističke prakse za Gadafija su bile u skladu sa muslimanskim tradicijom, odnosno sa islamskim pravom. Uprkos ovim stvarnim ili prividnim "kompatibilnostima", model libijskog socijalizma je imao značajne razlike u poređenju sa klasičnim socijalističkim ili komunističkim modelom društva.

¹⁷⁸ Moamer el-Gadafi (Muammar Muhammad abu Minyar al-Gaddafi, 1942–2011) je bio libijski revolucionar i državnik, poznat kao pukovnik Gadaffi. Vladao je Libijom 42 godine, a 1977. godine nazvao ju je Velikom Socijalističkom Narodnom Libijskom Arapskom Džamahirijom ("džamahirija" je termin koji je označavao "vladavinu masa"). Zagovarao je arapski nacionalizam i socijalizam, kao i panafrikanizam (u pitanju je ideologija i pokret koji zagovara solidarnost i jedinstvo afričkih nacija). Rodio se kao sin siromašnog beduina (beduini su arapske nomadske etničke grupe koje se bave stočarstvom) i studirao je na vojnoj akademiji u okviru koje je stvorio revolucionarnu cilju koja je 1969. godine izvela puč, ukinula dotadašnju monarhiju i proglašila Libijsku Arapsku Republiku. Implementirao je mnoge politike koje su za cilj imale protivljenje kapitalističkim vojnim silama i promociju socijalizma. Nacionalizovao je naftne kompanije u Libiji, implementirao je brojne socijalne i obrazovne programe, ali podržavao je i mnoge revolucionarne i terorističke pokrete širom sveta. Istovremeno, vladao je autokratski i 2011. godine je protiv njega pokrenut ustank (koji je doveo do građanskog rata) u kojem je njegov režim svrgnut, a on je ubijen od strane pobunjenika. Bio je kontroverzna figura i svetski državnik, a njegove političke ideje obično su nazivane pojednostavljenim verzijama učenja Karla Marksa i Fridriha Engelsa. Gadafijev režim je stvorio gotovo besklasno društvo putem mnogih unutrašnjih reformi, obezbedio je pristup hrani i pijuću vodi širom Libije, iskorenio je mnoge zarazne bolesti, a svi Libijci su imali pristup besplatnom obrazovanju od osnovne škole do univerziteta (zbog čega je dramatično uvećao pismenost). Međutim, vremenom je postao okrutni diktator koji je vršio masovni nadzor i kontrolu svojih građana i protivnik sopstvenog režima. Verovao je i u to da je nadahnut božanskom vizijom, doprineo je poboljšanju položaja žena i siromašnih, ali je i kritikovao (postojanje države) Izrael i bio je antisemitski nastrojen. Opisivan je i kao izuzetno tašt (bio je poznat po svojoj ekstravagantnoj odeći koju je menjao više puta u toku dana) i video je sebe kao modnu ikonu, podvrgnuo se i plastičnoj hirurgiji i posedovao je veliko bogatstvo i ogromnu palatu u kojoj je živeo sa svojom porodicom. Od 1980-ih godina putovao je sa svojom "Gardom amazonki", sačinjenom isključivo od atraktivnih žena (koje su se navodno zaklele na celibat), a u posetama inostranim zemljama često je spavao u šatoru i jahao kamile (uključujući tu i posetu socijalističkoj Jugoslaviji).

On je počivao na dve osnovne vrednosti – društvenoj pravdi i modernizaciji, i može se reći da je pre svega bio vrednosni, a ne ekonomski sistem. To znači da je za cilj imao ostvarivanje istinskog dostojanstva libijskih građana putem političke participacije i, pre svega, dostizanja određenog životnog standarda. Iz tih razloga, za režim u Libiji socijalizam je bio plod klasne kooperacije, a ne klasne borbe kako je predviđao klasični marksizam. Zatim, istorija i ekonomska situacija u Libiji doprineli su Gadaševim specifičnim ekonomskim politikama. Zbog dotadašnjeg veoma niskog nivoa ekonomske razvijenosti domaći kapitalisti u Libiji nisu percipirani kao pretnja ili neprijatelj kojeg je potrebno eliminisati. Takođe, zbog dugotrajnog istorijskog iskustva Libije kao kolonije velikih imperijalnih sila Gadaš je pravio veštu razliku između "stranih" i "domaćih" kapitalista. Iz tih razloga, strani kapitalisti su percipirani kao nekompatibilni sa libijskim nacionalnim interesima, te je njihova imovina nacionalizovana, dok to nije bio slučaj sa domaćim kapitalistima (sve dok se ne ponašaju kao eksplotatori, o čemu je prosuđivao režim). Ovo je značilo i da je libijskim građanima bilo dopušteno da poseduju i da investiraju svoj kapital. Konačno, Gadaš je shvatio da maloj libijskoj birokratiji nedostaju obrazovanje, ekspertiza i ljudstvo da bi modernizovao naciju. Zbog toga nacionalizacija nije mogla da bude jedini odgovor na izazove imperijalizma ili nedostatka društvenog razvoja. Tako je Gadaš insistirao na značaju obrazovanja (neretko i u inostranstvu), ali i na upotrebi prirodnih resursa poput nafte i gasa kako bi uvećao bogatstvo i potencijal građana Libije. Ipak, i libijski režim je vremenom poprimio mnoge autoritarne elemente.

Na kraju, jugoslovenski socijalizam ili *titoizam* je bio ideologija rođena iz teorije i prakse jugoslovenskog lidera Josipa Broza Tita i njegovih saradnika.¹⁷⁹ Ključnu uogu u razvoju jugoslovenskog socijalizma imao je dramatičan raskid Tita sa Stalji-

¹⁷⁹ Josip Broz Tito (1892–1980) je bio jugoslovenski revolucionar, vojskovođa i državnik. U mладости je radio kao šegrt u mehaničarskoj radionici, a već 1910. postaje član Socijaldemokratske stranke i učestvuje u radničkim demonstracijama. Zatim je radio i u Sloveniji, Češkoj, u Minhenu, u Beču itd. (a radio je i kao probni vozač u fabrici automobila "Daimler-Benz"). Ubrzano napreduje kao vojnik austrijske vojske i dobija podoficirski čin kao najmladi oficir u čitavoj armiji (otkriva i talenat za mačevanje i dobija srebrnu medalju na prvenstvu austrijske vojske). Protivi se Prvom svetskom ratu zbog čega je uhapšen i poslat na istočni front (u borbu sa Rusijom), gde je ranjen i zarobljen neposredno pre dodele srebrne medalje za hrabrost. Poslat je u radni logor na Ural i ubrzo postaje vođa zatvorenika koji 1917. godine organizuju pobunu i beže iz logora. Tito se tada pridružuje boljševicima i učestvuje u demonstracijama u Petrogradu. Nakon brojnih hapšenja i skrivanja širom Rusije pridružuje se jugoslovenskoj sekciji Ruske komunističke partije i враћa se u Jugoslaviju 1920. godine. Uključuje se u rad Komunističke partije Jugoslavije, koja na izborima iste godine osvaja 59 mesta u parlamentu (kao treća najveća partija po broju mandata) i koja je ubrzo zabranjena. Nastavio je da radi u fabrikama i da organizuje radnike, a zbog komunističke propagande je osuđen na sedam meseci zatvora. Zbog daljih komunističkih aktivnosti i organizovanja demonstracija 1928. godine, Tito je osuđen na novih pet godina zatvora, kada je i brutalno mučen. U ovom periodu koristio je ilegalno ime "Valter", a organizuje i bataljon dobrovoljaca za učešće u Španskom građanskom ratu (zbog svojih ilegalnih aktivnosti koristio je brojne pseudonime, među kojima su i "inženjer Ivan Kos-

novim Sovjetskim Savezom već 1948. godine, što je bio jedini (uspeli) poduhvat te vrste u Istočnoj Evropi. Uprkos prvočitnoj saradnji sa Staljinom i snažnim pritiscima Sovjetskog Saveza (uključujući tu i mogućnost invazije) Tito je doveo Jugoslaviju u situaciju u kojoj je ona mogla ekonomski da sarađuje i sa kapitalističkim državama Zapada. Takođe, Tito je zajedno sa tadašnjim predsednicima Indije i Egipta, 1956. godine, na Brionima u Jugoslaviji, organizovao potpisivanje tzv. Brionske deklaracije koja je bila osnivački dokument novog, "trećeg" svetskog bloka koji se nazivao Pokret nesvrstanih, a koji je formalno osnovan u Beogradu 1961. godine i koji je okupljao zemlje u razvoju.

tanjšek" i "inženjer Slavko Babić", a posedovao je i švedski pasoš sa imenom "Džon Aleksander Karlsson" i kanadski sa imenom "Spiridon Mekas"). Odlazi u Beč (gde se nalazi Centralni komitet ilegalne Komunističke partije Jugoslavije), često putuje u Pariz i Moskvu, a vremenom počinje da dominira partijom i postaje njen generalni sekretar 1937. godine.

Po izbijanju Drugog svetskog rata priprema ustanak protiv okupacije Jugoslavije i organizuje početak Narodnooslobodilačke borbe kao njen vrhovni komandant. Titovi partizani ostvaruju brojne uspehe i formiraju prve divizije i korpuce kao osnovu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ), a za komandanta Prve proleterske brigade postavljen je Koča Popović. Predstavnici antifašističkih snaga iz svih krajeva Jugoslavije 1942. godine formiraju Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) kao privremeno telo vlasti (sledeće godine u Jajcu donose istorijske odluke o budućem uređenju socijalističke Jugoslavije). Tito rukovodi Narodnooslobodilačkom borbom, a diplomatiskim putem nastoji da izdejstvuje međunarodno priznanje za novu Jugoslaviju (npr. 1944. godine se susreće sa Vinstonom Čerčilom). Učestvuje u mnogim borbama (između ostalog, bio je i ranjen u Bici na Sutjesci 1943. godine), što ga je učinilo jedinim vrhovnim komandantom u Drugom svetskom ratu koji je svoje borce lično vodio u bitku.

Zahvaljujući međunarodnom priznanju zbog izuzetnog doprinosu borbi protiv fašizma, nakon rata je osnovana Demokratska Federativna Jugoslavija sa prelaznom vladom u kojoj je Tito bio premijer. Na temelju njegove popularnosti kao oslobođenca Jugoslavije većinu glasova na izborima u novembru 1945. godine osvaja tzv. Narodni front (pod upravom Komunističke partije Jugoslavije). Proglasena je republika (Federativna Narodna Republika Jugoslavija) sa socijalističkim uređenjem, a Jugoslavija se svrstava uz Staljinov Sovjetski Savez i sprovodi brojne političke, društvene i kulturne reforme. Međutim, već 1948. godine Tito se usprotvio političkoj i ekonomskoj kontroli od strane Sovjetskog Saveza (koji je faktički dominirao svim ostalim evropskim socijalističkim državama: Istočnom Nemačkom, Poljskom, Čehoslovačkom, Mađarskom, Rumunijom, Bugarskom i Albanijom) i insistirao je na jugoslovenskoj nezavisnosti i samostalnosti. Po direktivi iz Moskve uvedena je ekonomska blokada Jugoslavije, a sovjetska vojska je izvodila vojne vežbe na istočnim jugoslovenskim granicama. Kao odgovor, Tito (zajedno sa predsednicima Egipta, Indije, Indonezije i Gane) formira tzv. Pokret nesvrstanih koji je bio politički, ekonomski i vojni savez država koje ne pripadaju ni kapitalističkom ni sovjetskom bloku. Insistirao je na politici neutralnosti i saradnje sa svim državama sveta. Istovremeno, socijalizam u Jugoslaviji se počeo razvijati u smeru veće otvorenosti prema novim idejama, životni standard i nivo obrazovanja stanovništva je dramatično porastao, a ohrabrivano je i putovanje Jugoslovena u inostranstvo (za razliku od ostalih socijalističkih država u Evropi). Sprovedene su mnoge dodatne reforme, relaksiran je odnos prema privatnom preduzetništvu i slobodi izražavanja, promovisana je saradnja među različitim jugoslovenskim narodima, razvijane su nauka, kultura i umetnost. Uz to, Tito je vodio intenzivnu spoljnu politiku i postao je jedan od najuticajnijih svetskih državnika posle Drugog svetskog rata. Preminuo je 1980. godine, a njegova sahrana bila je do tada

Iako se Tito odvojio od istočnog ili sovjetskog bloka, jugoslovenski socijalizam je ostao posvećen marksizmu i socijalističkim principima. Istovremeno, jugoslovenski socijalizam je takođe karakterisala određena revizija klasičnog marksizma-lenjinizma. Za razliku od Lenjinovog naglaska na nasilju, te od maoističkih ideja o permanentnoj revoluciji, titoizam je dramatično umanjio značaj upotrebe nasilja kada je reč o socijalističkom razvoju, fokusirajući se na vrednosti mira, stabilnosti i društvenog blagostanja. Prema titoizmu, čim je socijalizam uznapredovao do svoje najveća državna sahrana (odnosno, sahrana sa najvećim brojem predstavnika država sveta) u istoriji, sve do sahrane pape Jovana Pavla II (2005. godine). Naime, na Titovu sahranu je došlo četiri kralja i šest prinčeva, 31 predsednik, 22 predsednika vlade i 47 ministara inostranih poslova i drugih zvaničnika, iz 128 različitih zemalja (od 154 tadašnjih zemalja članica Ujedinjenih nacija).

Jugoslovenski partizani (ili Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, NOVJ) bili su antifašistička oružana sila koja se borila protiv sila Osovine i njihovih domaćih saradnika na Balkanu tokom Drugog svetskog rata. Odredi ove vojske prvobitno su na terenu usvojili ime "gerilski", ali ubrzo je prihvaćeno ime "partizanski", jer su bili pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije. Nakon odluke o podizanju oružane pobune protiv fašističke vlasti (4. jula 1941. godine), partizani su se angažovali u gerilskim borbama u kojima su vremenom imali sve više uspeha i zadobijali sve više pristalica. U tome se ističu stvaranje prve veće oslobođene teritorije u Evropi, tzv. Užičke republike, u jesen 1941. godine (koja je trajala 67 dana), ili partizanske pobeđe u bitkama na Neretvi i Sutjesci 1943. godine. Ove dve bitke su predstavljale ofanzive snaga sile Osovine (Nemačke i Italije) zajedno sa njihovim saradnicima (četnicima i ustašama) protiv partizanskih snaga i okončane su pobedama jugoslovenskih partizana nakon njihovog izuzetnog požrtvovanja i hrabrosti, što je činilo prekretnicu u konačnoj partizanskoj pobedi u ratu. U Drugom svetskom ratu stradal je oko 250000 jugoslovenskih partizana, a do kraja rata ova vojska je brojala oko 800000 ljudi.

Konstantin "Koča" Popović (1908–1992) je bio istaknuti srpski filozof, književnik, partizanski vojskovođa i jugoslovenski diplomata. Od rane mladosti prihvata socijalističke ideje, a završio je školu za oficire u (kraljevini) Jugoslaviji. Zatim studira i diplomira filozofiju na Sorboni, kada se priključuje nadrealističkom pokretu i sarađuje sa umetnicima iz Bretonovog kruga (pisao je filmske kritike za pariske časopise i sa evropskim umetnicima doprinosi manifestu nadrealizma). Postaje član ilegalne Komunističke partije Jugoslavije 1933. godine, a zatim odlazi kao dobrovoljac u Španski građanski rat, gde stiče čin poručnika Španske republikanske armije. Sa partizanima je od samog izbijanja ustanka u Srbiji i počinje da komanduje mnogim partizanskim odredima, a zatim je postavljen za komandanta Prve proleterske brigade (prve regularne jedinice Narodnooslobodilačke vojske). Predvodi brojne borbe i ofanzive u istočnoj Bosni i brigada je pod njegovom komandom izvojevala izuzetne pobeđe, među kojima se posebno ističe Bitka na Sutjesci. Nakon rata je postao načelnik generalštaba Jugoslovenske narodne armije, a (posle raskida Tita sa Staljinom) vodi pregovore sa zapadnim silama radi osiguranja Jugoslavije od sovjetske invazije. U periodu od 1953. do 1965. godine Popović je bio ministar inostranih poslova i u tom periodu socijalistička Jugoslavija je izgradila svoj međunarodni ugled. Imao je veoma zapaženu diplomatsku aktivnost kao intelektualac, kosmopolita i protivnik međunarodnih sukoba i nacionalizma, a bio je i autor mnogih nadrealističkih spisa i radova, kao i hronika Drugog svetskog rata. Do kraja života je ostao posvećeni Jugosloven, antifašista i antinacionalista, a pre izbijanja ratova u Jugoslaviji izjavljuje i sledeće: "Bašibolzuk, bagra i brabonci ustali da obnove Dušanovo carstvo. Srbi su samo protiv onoga ko bi htelo da ih makar malo opameti, a oduševljeno kliču svakome ko ih još više zaglupljuje, unazađuje i unesrećuje. Žalosno je što su Srbi u civilizacijskom i kulturnom pogledu ostali na nivou na kome su bili pre sto godina. Oni nisu u sukobu sa svetom, već sa samima sobom, vraćajući se na šajkaču i opanak iz kojih su jedva izšli. Bio sam i ostao Srbin, ali nisam bolesna zadribanda i Srbenda. Takvi su izdali i osramotili srpski narod i naru-

razvijene faze, upotreba nasilja nije više bila potrebna. Ovo je titoizam učinilo mnogo umerenijom formom od klasičnog komunizma, a preko politike nesvrstanja istovremeno promovisao je i mirnu koegzistenciju, kao i aktivnu kooperaciju sa kapitalističkim državama.

Prema Josipu Brozu Titu, različite države imaju različite interpretacije socijalizma, a glavna pretnja za socijalizam bili su preterano centralizovani ekonomski sistemi u samim socijalističkim državama. Za razliku od Marks-a, Tito je shvatio da preterana centralizacija vodi u rast birokratije i potencijalnu eksploraciju građana, zbog čega pojedini interpretatori titoizma navode da je u pitanju bila verzija tržišnog socijalizma. Tito je decentralizovao jugoslovensku političku i ekonomsku organizaciju, ohrabrujući privatno vlasništvo i kontrolu, kao i decentralizaciju industrije, a zatim je decentralizovao i dominantnu ulogu Komunističke partije, iako je insistirao na tome da partija mora imati lidersku poziciju u nekom političkom sistemu, uprkos odsustvu potrebe za centralizovanom ekonomskom kontrolom. Konačno, Tito je decentralizovao i upravnu strukturu Jugoslavije, podelivši državu na šest republika i dve autonomne pokrajine, faktički zagovarajući federalizam. Krajnji ishod ovakvog projekta bio je u apsolutnoj decentralizaciji ekonomije društva u vidu *radničkog upravljanja* fabrikama, odnosno tzv. radničkog samoupravljanja. Za njega i njegove saradnike, centralno vođena nacionalizacija industrije bila je samo prvi korak u socijalizmu, dok naredni korak čini stanje u kojem će sami radnici direktno kontrolisati svoje fabrike, odnosno proizvodnju. Prema titoizmu, u naprednim socijalističkim zemljama vlasništvo i kontrola ne treba više da budu državni, već *društveni*, što je percipirano kao istinski cilj i unutrašnja logika socijalizma.¹⁸⁰

Nakon kolapsa Sovjetskog saveza i Istočnog bloka mnogi mislioci su počeli da tvrde da je kolaps doživeo i socijalizam, te da nema nikakvu budućnost. Iako je tačno da je jedan od dominantnih elemenata socijalističke tradicije u poznom 19. i tokom 20. veka, institucionalizovani marksizam-lenjinizam, doživeo gotovo fatalan udarac 1980-ih i 1990-ih godina, ovo ne znači da je on bio fatalan po celokupnu i

gali se njegovoj slavnoj istoriji. Ja sam protiv svakog nacionalizma, jer je nacionalizam najniži oblik društvene svesti".

¹⁸⁰ Državno vlasništvo označava javnu kontrolu nad određenom (ili celokupnom) industrijom i/ili privrednim preduzećima. Iako ono postoji i u kapitalističkim ekonomijama, karakteristično je za socijalističke ekonomije kao dominantna forma vlasništva. U državnom vlasništvu obično je reč o centralizovanoj upravi nad poslovanjem kompanija od strane predstavnika državne vlasti. S druge strane, društveno vlasništvo (u socijalističkoj Jugoslaviji) je označavalo vlasničku kontrolu nad industrijom i preduzećima od strane samih radnika, što je sistem koji je nazvan socijalističkim (radničkim) samoupravljanjem. Kako bi se u ovakovom sistemu podstakla produktivnost, formirani su radnički saveti koji su sami organizovali poslovanje preduzeća na decentralizovani način (npr. radnici su određivali proizvodne planove, cene svojih proizvoda i usluga, nadzirali su finansije itd., iako je vlast preko direktora zadržala određene kontrolne mehanizme). Na ovaj način, u socijalističkoj Jugoslaviji su implicitno uvedeni i određeni aspekti tržišne privrede, pošto su cene proizvoda formirala sama preduzeća (na osnovu zakona ponude i tražnje).

svakako široku socijalističku tradiciju. Takođe, i marksizam se dramatično pomenio u poslednjih nekoliko decenija, posebno u svom kritičkom kontekstu prema globalizaciji kapitalističkih tržišta. Nakon 1990-ih godina dolazi do novih, možda i radikalnih promena u okvirima socijalizma i levo orijentisanih politika, delom i zbog preklapanja sa anarhizmom, ekologijom, feminizmom itd.

Reformistički državni socijalizam oličen u levičarskim partijama Zapada takođe je bio predmet oštih kritika i tvrdnji da određene politike nacionalizacije i javnog vlasništva nisu doživele uspeh. Međutim, glavna meta kritike u poslednjih nekoliko decenija upravo su politike koje su došle na mesto reformističkog socijalizma, obično nazivane neoliberalizmom, što predstavlja novo pogonsko gorivo za socijalistički antikapitalizam. Socijalizam i dalje ostaje jedna od najplodnijih alternativa kako konzervativnim, tako i liberalnim ideološkim vizijama. Uprkos opasnostima koje je sa sobom doneo socijalizam u nekim konkretnim istorijskim "izdanjima", kao i socijalističkim sklonostima prema komunalnim nostalgijama i povremenom povezivanju sa mehanističkim statizmom i elitizmom – on ostaje izuzetno bogata ideološka tradicija koja adekvatno odgovara izazovima 21. veka. Zbog svoje privrženosti jednakosti, slobodi, kooperaciji i trajnom usavršavanju ljudskog blagostanja i čovekovih kapaciteta i dalje je u pitanju politička ideologija koja reflektuje veoma važne načine čovekovog razumevanja sebe i društva u kojem se nalazi, kao i moralne aspiracije koje će nesumnjivo nastaviti da se razvijaju i u dobu pred nama.

5. KONZERVATIVIZAM

Doktrine konzervativizma kao političke ideologije naglašavaju vrednost tradicionalnih institucija i društvenih praksi. Drugim rečima, u pitanju je sklonost prema onome što je istorijski nasleđeno, a ne prema onome što je apstraktno i/ili idealno. U pitanju je politička ideologija koja promoviše održanje tradicionalnih institucija dok zagovara minimalnu ili gradualnu društvenu promenu. U prvi mah konzervativne ideje su nastale kao reakcija na sve brže političke, ekonomске i političke promene čiji simboli su bili industrijska i Francuska revolucija. U 18. i 19. veku zapadne zemlje su se transformisale pod pritiscima kojima je zamah dala industrijalizacija, nakon čega dolazi do uspona liberalizma, socijalizma i nacionalizma. Dok su ove političke filozofije i ideologije zagovarale reforme i povremeno podržavale revolucije, konzervativizam je ustao u odbranu tradicionalnog društvenog poretku i vremenom zadobija i sopstveni identitet i sadržaj kao zasebna i specifična, a ne samo prosta reakcionarna politička ideologija.

Centralna tema kojoj se konzervativci konstantno vraćaju jeste *tradicija*, i ovo je ključan razlog njihovog opiranja društvenim promenama, a posebno revolucijama. Za konzervativce odbrana tradicije prvenstveno predstavlja odbranu vrednosti, praksi i institucija koje su dugo trajale (što često nije tačno) i prelazile sa generacije na generaciju. Razlozi za to leže u specifičnom pogledu na ljudsku prirodu kao nesavršenu, iracionalnu i moralno problematičnu. Istovremeno, on ističe značaj prethodnog i/ili dominantnog društvenog poretku i izražava sumnju u vrednost nesputane ljudske slobode. Dakle, konzervativci nisu skloni (ni) pozitivnom stavu o društvenom progresu. Na primer, iako će priznati da je napredak u nauci promenio ljudski život na bolje, oni će tvrditi da ga je istovremeno i pogoršao, usled filozofije prema kojoj napredak i progres sa sobom uvek nose i nešto što je štetno. Iz ugla konzervativaca, prevalencija zla na svetu poput nepravednog rata, genocida, tiranije, gladi, bolesti itd. predstavlja trajno i nepromenljivo stanje, najčešće proisteklo iz ljudske (grešne) prirode. Mislioci konzervativne orijentacije će iz tih razloga insistirati na značaju političkih uređenja koja će sprečavati ovo zlo, pre svega putem moralističkog obrazovanja ili različitih oblika nametanja ili propisivanja moralnog ponašanja, kao i strogih kazni onima koji krše moralni poredak i najrasprostranjenije društvene vrednosti.

5.1. Glavni mislioci i teoretičari konzervativizma

Među najznačajnijim misliocima i teoretičarima konzervativizma izdvajaju se Edmund Berk (Edmund Burke, 1729–1797), Ogistan Baruel (Augustin Barruel, 1741–1820), Žozef de Mestr (Joseph-Marie, comte de Maistre, 1753–1821), Luj de Bonal (Louis Gabriel Ambroise, Vicomte de Bonald, 1754–1840) i Pjer-Simon Balanš (Pi-

erre-Simon Ballanche, 1776–1847). Uz to, za razvoj ove političke ideologije bili su značajni i doprinosi teoretičara i autora kao što su Adam Miler, Fransoa-Rene de Šatobrijan, Klemens fon Meternih, Leopold fon Ranke, Semjuel Tejlor Kolridž i drugi.¹⁸¹

Edmund Berk je bio engleski državnik, publicista, politički teoretičar i filozof irskog porekla. Rodio se u Dablinu, u porodici bogatog advokata protestantske veroispovesti i studirao je pravo, ali je napustio studije da bi putovao po Evropi, kasnije pokušavajući da živi baveći se pisanjem. Bio je član engleskog parlamenta, a upamćen je po svojoj podršci Američkoj revoluciji, ali i oštrom protivljenju Francuskoj revoluciji. Od 20. veka on se obično interpretira kao osnivač modernog konzervativizma, ali i kao predstavnik klasičnog liberalizma, a o njemu su pisali i Karl Marks i Winston Čerčil.¹⁸² Berkova reputacija kao osnivača konzervativizma pre svega potiče iz studije *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj* (1790), ali i iz njegovog političkog delovanja i mnogih drugih radova i eseja. On se još u mladosti zainteresovao za politiku, a kasnije je postao član Donjeg doma engleskog parlamenta.¹⁸³ Njegov inauguralni govor, prema tvrdnjama nekih savremenika, "zapusio

¹⁸¹ Adam Miler (Adam Heinrich Müller, 1779–1829) je bio nemački publicista, književni kritičar, ekonomista i društveni teoretičar. Od 1813. godine bio je istaknuti savetnik austrijske vlade koji je doprineo kreiranju reakcionarnih politika u Evropi u prvoj polovini 19. veka.

Fransoa-Rene de Šatobrijan (Francois-Rene de Chateaubriand, 1768–1848) je bio francuski pisac, političar, diplomata i istoričar, koji se smatra osnivačem romantizma u francuskoj književnosti. Postaje slavan zbog eseja *Genij hrišćanstva* (*Génie du christianisme*, 1802), koji predstavlja apologiju katoličanstva u kontekstu postrevolucionarne religijske obnove. Tvrđio je da u kontemplaciji o prirodi, u smislu prirodnih pejzaža, čovek može da dosegne spontano otkrovenje o istinama moralne i religije.

Klemens fon Meternih (Klemens Wenzel von Metternich, 1773–1859) je bio konzervativni austrijski političar i državnik, odnosno ministar inostranih poslova od 1809. godine i kancelar od 1821. godine. Protiv se liberalizmu i nasilno je gušio nacionalističke pobune u Austriji, a koristio je i cenzuru i mrežu špijuna da bi sprečavao pobune.

Leopold fon Ranke (Leopold von Ranke, 1795–1886) je bio nemački istoričar, a nazivaju ga jednim od osnivača moderne istorije utemeljene na istorijskim izvorima. Postavio je standarde za naučno bavljenje istorijom, pre svega putem oslanjanja na primarne ili originalne istorijske izvore, a bavio se i međunarodnom politikom u konzervativnom duhu. Njegovo najznačajnije delo bilo je *Rimsko papaštvo* (*Die römischen Päpste*, 1834–1836) u tri toma, nastalo na osnovu opsežnih i detaljnih istraživanja u italijanskim bibliotekama gde je godinama prikupljao materijale.

Semjuel Tejlor Kolridž (Samuel Taylor Coleridge, 1772–1834) je bio engleski romantičarski pesnik, književni kritičar i filozof, koji je poznat kao utemeljivač za utemeljivač engleskog romantizma.

¹⁸² Winston Čerčil (Sir Winston Leonard Spencer-Churchill, 1874–1965) je bio britanski političar i državnik, kao i premijer Velike Britanije od 1940. do 1945. godine, kao i od 1951. do 1955. godine. Bio je jedan od najvećih ratnih lidera u 20. veku, oficir u Britanskoj vojsci, istoričar i pisac, kao i dobitnik Nobelove nagrade za književnost. Jedan od je od prvih britanskih političara koji je upozoravao na uspon nacizma.

¹⁸³ Donji dom Britanskog parlamenta je demokratski izabrano telo koje čini zakonodavnu vlast u Velikoj Britaniji i koji danas čini 646 članova parlamenta ili poslanika. Britanski parlament čini i Gornji dom, poznat i kao Dom lordova (koji čine predstavnici engleske aristokratije). Donji dom se razvio u 14. veku i kontinuirano postoji do danas, iako sve do 1911. godine nije imao veliku političku moć.

je usta celoj Evropi". Edvard Gibon ga je opisivao kao "najelokventnijeg i najracionalnijeg ludaka kojeg je ikada poznavao".¹⁸⁴

Berkova *Razmišljanja* objavljena su ubrzo nakon Francuske revolucije, 1. novembra 1790. godine, i postala su absolutni bestseler, uprkos relativno visokoj ceni. Do kraja godine objavljeno je deset izdanja i prodalo se oko 17500 primeraka. Francuski prevod se pojavio za manje od trideset dana kasnije, takođe beležeci deset izdaja do polovine naredne godine. Berkovi konzervativni stavovi postali su očigledni i upamćeni pre svega zbog ove studije, odnosno zbog stavova o Francuskoj revoluciji kao o svojevrsnoj "prostituciji razuma". Za njega, ovaj događaj je bio absolutni gubitak mere i izraz nerazumne volje koja nastoji da veštački rekonstruiše društvo na temelju apstrakcije kao što su prava čoveka – on je kritikovao načela o apstraktним pravima čoveka, pitajući se koja je njihova svrha kada je reč o praktičnim pitanjima hrane ili lekova. U antiprosvetiteljskom ključu, navodio je da bi o ovim pitanjima "uvek tražio savet od seljaka ili lekara, a ne profesora".

Dakle, iako je gajio simpatije prema Američkoj revoluciji, odnosno prema zahtevima američkih pobunjenika (kao što se protivio i britanskim porezima u kolonijama), zauzeo je sasvim drugačiji stav kada je reč o Francuskoj revoluciji. Događaji iz oktobra 1789. godine, kada su mase marširale ka Versaju nasilno zahtevajući od kralja da se vrati u Pariz, okrenule su ga protiv (ovakvog) revolucionarnog delovanja. Povodom ovog događaja pisao je da su "elementi koji čine ljudsko društvo razorenii" i da je "svet monstruma" zauzeo mesto normalnog ljudskog društva. On govori o Francuzima kao "arhitektama razaranja" koji su u kratkom roku srušili sopstvenu monarhiju, crkvu, plemstvo, zakon, vojsku, trgovinu, umetnost i industriju i na njihovo mesto postavili "preterivanja iracionalne, neprincipijelne, pljačkaške, krvave i tiranske demokratije". Kada je reč o religiji, on je ključnu opasnost video u ateizmu, a ne u religijskoj netoleranciji, i u opet u antiprosvetiteljskom duhu izlaže brojne argumente o absurdnosti racionalističkog ateizma.

Ovaj prividni paradoks Berkove političke filozofije moguće je objasniti i na primeru činjenice da je on hvalio i englesku Slavnu revoluciju. Međutim, on ju je video kao *povratak* "nasleđu predaka", odnosno potvrdu drevnih zakona kraljevstva. Drugim rečima, ona je značila potvrdu *prava Engleza*, na temelju nasleđa nacionalne tradicije, a ne prava na osnovu apstraktnih "prava čoveka". Nasuprot tome, Francuska revolucija je imala za cilj uspostavljanje potpuno novog društvenog porekla, zasnovanog na lažnoj racionalističkoj filozofiji umesto na tradiciji. Berkov politički konzervativizam i kontraprosvetiteljska politička filozofija postaju još očigledniji u objašnjenju straha od boga, divljenja kraljevima, naklonosti sveštenicima i poštova-

¹⁸⁴ Edvard Gibon (Edward Gibbon, 1737–1794) je bio engleski istoričar i član parlamenta, koji je napisao čuveno delo *Istorija opadanja i pada Rimske imperije* (*The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 1776–1788), objavljeno u šest tomova, koje je bilo veoma hvaljeno kada je izašlo. Zbog kritike hrišćanstva ova knjiga je bila zabranjena u nekoliko država.

nja plemstva kao *prirodnog* delovanja čoveka, pre svega zbog nasleđa tradicije.

Berk je podržao i usvajanje engleskog Zakona o strancima (1793), predloženog nakon priliva brojnih francuskih izbeglica, pre svega protivnika revolucije, koji su po dolasku u Veliku Britaniju bili evidentirani. Smatrao je da ovaj zakon isključuje "krvožedne ateiste koji bi srušili crkvu i državu, religiju i boga, moralnost i sreću". Nakon vesti o francuskom uvozu više hiljada bodeža on je u parlamentu izvadio jedan sakriveni bodež, bacio ga na pod uz reči: "Ovo je šta dobijamo u savezu sa Francuskom". Zatim je o francuskim revolucionarima rekao i sledeće: "Kada se smeju vidim krv kako lije niz njihove obraze; vidim njihove podmukle ciljeve; vidim da je svrha njihovog laskanja – krv! Upozoravam moje sunarodnike da budu na oprezu pred ovim odvratnim filozofima čiji jedini cilj jeste da unište sve što je ovde dobro i da uspostave nemoral i ubistva svojim naredbama i ličnim primerom."

Konzervativizam u Berkovoj političkoj filozofiji očigledan je u sledećim argumentima protiv demokratije:

(1) vlast treba da poseduje nivo inteligencije i širinu znanja koje nisu uobičajene među običnim građanima,

(2) "obični" ljudi poseduju opasne i divlje strasti koje demagozi mogu lako da izazovu, te postoji strah da ove strasti mogu samo da osnaže sklonost autoritarnoj vlasti, ali i da naruše tradiciju i religiju, vodeći u nasilje i konfiskaciju imovine,

(3) demokratija može postati tiranija većine prema nepopularnoj manjini kojoj je potrebna zaštita viših klasa.

S druge strane, Berk je branio principe reprezentativne vlasti i stav da izabrani državni zvaničnici treba da budu samo delegati građana. Njihova dužnost je da interese građana stave iznad svojih ličnih interesa, kao i "zadovoljstava, odmora, uživanja". Uprkos tome, bio je i među vodećim skepticima u pogledu demokratije, smatrajući da istinski demokratska vlast u Engleskoj tog doba ne bi bila samo nesposobna, već i represivna. Smrtnu kaznu je nazivao "klanicom koju zovemo pravdom", a osudio je i upotrebu stuba srama za dvojicu muškaraca osuđenih zbog homoseksualnog odnosa. Iстicao je i da ljubav prema državi ne implicira tvrdnje o njenoj superiornosti spram drugih država, niti veću naklonost njenim zakonima i vlasti. Umesto toga, patriotizam je neophodno zasnovati na razumevanju sebe kao građana sveta, a ne građana bilo koje konkretnе zajednice. Bio je zgrožen nad radošću engleske javnosti zbog britanskih pobeda u Američkom ratu za nezavisnost, a iz ovih razloga bio je na meti mnogih Engleza, te je njegova kuća bila pod naoružanom vojnom zaštitom.

Ipak, kada je reč o miru sa Francuzima, Berk ga je smatrao uvredom za nacionalno dostojanstvo i čast. Rat sa Francuskom je smatrao *ideoškim* ratom, odnosno sukobom sa jednom "naoružanom doktrinom". Takođe, svoj militarizam ni tada nije usmeravao ka francuskoj naciji, nego isključivo prema revolucionarima. Interesantni su i njegovi opisi francuske revolucionarne vlade kao vlasti koja zagovara

dominaciju nad svim segmentima društva, ekonomije i individualnog života, što je bio jedan od prvih opisa totalitarnog režima u istoriji političkih teorija.¹⁸⁵ U ovom smislu, on je ostao veran principima liberalizma, a Adam Smit je umeo da kaže kako je Berk bio jedina osoba koja je o ekonomiji mislila identično kao i on sam.¹⁸⁶ Kao hrišćanin, verovao je da je svet nesavršen, a prosvetiteljsku veru u usavršavanje čoveka video je kao pogrešnu i ateističku. Dok su savremeni intelektualci njegovog doba pozivali na progresivni napredak sveta putem uticaja razuma i prirode on je promovisao stav da je moralni poredak univerzuma nepromenljiv. Iz tih razloga, osnovna dužnost vlasti jeste da se bavi sadašnjosti, a ne budućnošću, odnosno da svoje snage posveti ispravljanju realnih nevolja, a ne stvaranju idealnog poretka koji postoji samo u mašti.

Berk je izražavao prezir prema idealima prosvetiteljstva i misliocima koji su kritikovali ideje o božanskom moralnom poretku ili prvobitnom grehu, a političke doktrine koje počivaju na apstrakcijama slobode ili prava čoveka video je kao zloupotrebnu za opravdanje tiranije. Ipak, pošto je bio liberalni konzervativac, odbacivao je tvrdnje o božanskom autoritetu kraljeva i ideje o tome da ljudi nemaju pravo na pobunu protiv represivne vlasti. Iстicao je i centralnu ulogu privatnog vlasništva, tradicije i "predrasuda" kao pristajanja uz određene društvene vrednosti nezavisno od njihove (i)racionalne osnove. Iznad svega, Berk je zagovarao gradualne društvene promene, ističući maksimum prema kojоj "vesti novine ne znači reformisati". Pripisuje mu se i sledeća izjava: "Sve što je potrebno da zlo trijumfuje jeste da dobri ljudi ne urade ništa", iako on to nikada nije izjavio.

Ogistan Baruel je bio francuski jezuitski sveštenik koji na razvoj modernog konzervativizma pre svega utiče putem svojih popularnih tekstova o Francuskoj revoluciji i njenom karakteru. Dakle, iako nije bio tipični konzervativni teoretičar i misilac, on se za vreme predrevolucionarnih političkih kontroverzi aktivno uključio u brojne polemike i napisao je razne političke pamflete kao tipičan izraz kontrarevolucionarnog i kontraprosvetiteljskog delovanja. Nakon što je izbila revolucija, kao sveštenik je izbegao u Englesku, a ostao je upamćen po tvrdnjama da je Francuska revolucija proizvod zavere masona i iluminata, odnosno evropskih tajnih društava.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Totalitarizam je politički sistem u kojem država, odnosno vladar, ne prepoznaće granice sopstvenog autoriteta i nastoji da reguliše svaki aspekt javnog i privatnog života građana. Obično ga karakterišu kult ličnosti, kontrola nad ekonomijom, zabrana slobode govora, masovni nadzor i upotreba terora.

¹⁸⁶ Adam Smit (Adam Smith, 1723–1790) je bio škotski prosvetiteljski filozof i ekonomista, upamćen kao jedan od najvećih političkih ekonomista svih vremena. Naziva se i ocem moderne ekonomije i kapitalizma, a među njegovim delima ističu se *Teorija moralnih osećanja* (*The Theory of Moral Sentiments*, 1759) i *Bogatstvo naroda* (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1776), koja važi za jednu od najuticajnijih knjiga svih vremena.

¹⁸⁷ Masonerija ili slobodno zidarstvo je okultni pokret iz 17. veka, a prva zvanična organizacija nastala je 1717. godine u Engleskoj pod imenom "Loža". Zatim su i kasnije masonske organizacije u drugim državama sebe nazvale masonskim ložama. Prema verovanju masona, oni vode poreklo od zidara koji

Dakle, u svom najpoznatijem delu, *Memoari koji ilustruju istoriju jakobinizma* (1797–1798), on tvrdi da je Francuska revolucija bila rezultat svesne zavere u kojoj učestvuju filozofi, masoni i iluminati sa ciljem svrgavanja vlasti kraljeva i crkve, odnosno aristokratije i hrišćanstva u Evropi. Baruelovi *Memoari* su reprezentativno delo za kritike prosvetiteljstva koje su bile raširene Evropom za vreme revolucije, a istovremeno se smatra za jedno od ključnih u konzervativnoj tradiciji interpretacije Francuske revolucije. Postalo je veoma popularno odmah nakon objavlјivanja, a bilo je čitano i komentarisano u svim važnim književnim i političkim žurnalima tog doba. Uprkos počivanju na pseudonaučnoj teoriji zavere, ono je među prvima iniciralo debatu o ulozi filozofa i njihovih ideja, odnosno o uticaju prosvetiteljstva na Francusku revoluciju. Govorio je o tri vrste zavere: (1) zaveri bezbožništva (usmerenoj protiv hrišćanstva), (2) zaveri pobune (usmerenoj protiv kraljeva) i (3) zaveri anarhije (usmerenoj protiv društva uopšte).

Baruel je tvrdio i da je *Enciklopedija* bila masonska projekat, verujući da su tekstovi prosvetiteljskih filozofa prodrli u sve segmente društva, u čemu je najznačajniju ulogu igrao upravo ovaj projekat. Ona je bila prvi korak "filozofizacije" čovečanstva i bila je neophodna za širenje bezbožnih i antirojalističkih ideja, stvarajući masovni pokret pobune protiv crkve i kralja. Baruel je i eksplisitno "identifikovao" pojedince koji su imali neposrednu ulogu u zaveri protiv hrišćanstva i države – Volter je bio "vođa", Dalamber "prepredeni agent", Fridrik II "zaštitnik i savetnik", a Didro "mrtva straža".¹⁸⁸ Berk je bio impresioniran Baruelovim radom, pre svega zbog po-

su izgradili Hram u Jerusalimu (nekadašnji jevrejski hram koji je bio središte drevnog judaizma i danas predstavlja jedno od najsvetijih mesta ove religije) i/ili poseduju neko posebno, tajno i okultno znanje ovih ranih zidara, što predstavlja očiglednu legendu. Postoje i verovanja prema kojima masoni imaju srednjovekovno poreklo, zbog značaja koji su tzv. slobodni zidari imali u izgradnji srednjovekovnih katedrala. Naime, izgradnja ovih građevina trajala je duže od jedne generacije, te su zidari sa porodicama obično živeli blizu mesta izgradnje, a posao se prenosio sa oca na sinove. "Slobodni" karakter ovih profesionalaca, kao i njihov život u zasebnim zajednicama (što je bila nužnost njihovog zanata), doveo je do spekulacija o "tajnom" karakteru zanata i postojanju posebnih "loža", koje prvo bitno označavaju mesto stanovanja (engleska reč "lodge" znači "koliba"), što najverovatnije takođe nije adekvatno. Osnovna funkcija masonerije danas je dobrotvorni rad i insistiranje na moralnim vrlinama, najčešće uz verovanje u izvesno vrhovno biće kao "arhitektu univerzuma".

Iluminati (množina od latinske reči "illuminatus", što znači "prosvaćeni") je bio naziv za tajno društvo u Bavarskoj iz doba prosvetiteljstva. Nastalo je 1776. godine, a njihov proklamovani cilj bila je borba protiv sujeverja, religijskog uticaja na javnost i protiv zloupotrebe državne moći. Iz navedenih razloga mnogi konzervativni autori su ih krivili za organizovanje Francuske revolucije "iz senke". Međutim, danas se ovaj termin koristi za mnoga stvarna i lažna tajna društva koja najčešće nemaju nikakve veze sa izvornim (bavarskim) Iluminatima i za koja se bez realnih činjenica navodi da upravljaju vladama i korporacijama.

¹⁸⁸ Volter (Voltaire, 1694–1778), pravo ime Fransoa-Mari Arue (Francois-Marie Arouet), je bio francuski filozof, književnik i istoričar u doba prosvetiteljstva i jedan od najuticajnijih prosvetiteljskih filozofa i polemičara. Poznat je i po svojim dovitljivim napadima na katoličku crkvu, kao i po zagovaranju slobode veroispovesti, slobode izražavanja i razdvajanja države i crkve.

Žan-Batist Dalamber (Jean-Baptiste le Rond d'Alembert, 1717–1783) je bio francuski mehaničar,

vezivanja prosvetiteljstva sa revolucijom. U pismu koje mu šalje, Berk navodi da lično poznaje petoricu osnovnih zaverenika i da može lično i kao svedok da potvrdi da su bili umešani u zaveru o kojoj Baruel piše. Masoni iz Francuske, Nemačke i Engleske ljutito su protestovali zbog njegovih tvrdnji i proizveli su brojnu literaturu u svoju odbranu, jer su *Memoari* bili izuzetno čitani i uticajni.

Za Baruela, krajnja forma koalicije između filozofa, masona i iluminata bila je Klub jakobinaca, koji je formiran od strane "sledbenika bezbožništva, sledbenika pobune i sledbenika anarhije", gde su svi oni radili zajedno da bi ostvarili svoje planove. Verovao je u to da je jedina razlika između jakobinaca i njihovih prethodnika u tome što su jakobinci i realno pokrenuli svrgavanje kralja i progon sveštenstva i aristokrata. Iako je bio veoma religiozan i zagovarao je politički *status quo*, Baruel je svoje stavove predstavljao na navodno neutralan i prividno objektivan način – njegova taktika bila je u minucioznom citiranju brojnih dokumenata, uz navođenje sopstvenih komentara. Čitaoci *Memoara* vremenom bi postali preplavljeni ili savladani količinom "dokaznog materijala" koji je on prikupio u svom "slučaju" protiv prosvetiteljstva i revolucije. Dakle, svoju fanatičnu mržnju prema prosvetiteljskim i revolucionarnim idejama sakrio je iza prividno neutralnog akademskog rada, izolujući određene pasuse i citirajući ih van konteksta.

Iako Baruelova pojednostavljena slika uzroka revolucije koja okrivljuje konkretnе ljude i izlaže veoma konkretan cilj nije izdržala istorijsku kritiku, ona je imala određenu istorijsku i teorijsku važnost. Na taj način je problematizovan fenomen javnog mišenja, prenos ideja i političko organizovanje u društveni pokret, a eksplisitno (iako preterano) povezivanje filozofa prosvetiteljstva sa revolucijom bilo je posebno značajno. Uz to, prosta teorija zavere i banalno razumevanje političkih promena u različitim verzijama i dalje su prisutne u javnom govoru i popularnom mišljenju.

Žozef de Mestr je bio francuski filozof, publicista, advokat i diplomata. Upamćen fizičar, filozof, pronalazač i teoretičar muzike. Zajedno sa Didroom bio je urednik *Enciklopedije*, a poznat je i po matematičkim istraživanjima.

Deni Didro (Denis Diderot, 1713–1784) je bio jedna od najistaknutijih figura francuskog prosvetiteljstva, filozof, književnik i umetnički kritičar. Najpoznatiji je kao urednik *Enciklopedije*, a posebno se bavio problemom slobode volje. Suprotno svojim savremenicima, bio je pesimista i odbacivao je ideju o progresu.

Fridrik II (Friedrich II ili Friedrich der Große, 1712–1786) je bio kralj Pruske i istaknuti predstavnik vladavine prosvetljenog apsolutizma. Upamćen je po širenju pruskih poseda, negovanju verske tolerancije i podršci naukama i umetnosti, a bio je i prijatelj mnogih prosvetiteljskih filozofa. Na svom dvoru je ugostio Voltera, interesovao se za nauku i muziku i svirao je flautu.

Prosvaćeni apsolutizam je oblik apsolutne monarhije u kojoj su vladari pod uticajem ideja prosvetiteljstva (pre svega naglasak na razumu) pokušavali da primene ove ideje na teritorije kojima vladaju. Obično ih karakteriše religijska tolerancija, sloboda govora i štampe, a većina je podržavala umetnost, nauku i obrazovanje. Prosvaćeni apsolutisti obično su nastojali da poboljšaju blagostanje svojih građana kako bi osnažili sopstveni autoritet, iako se njihove politike često razlikuju. Termin koji je Fridrik Veliki koristio za sopstveni način vladanja bio je "benevolentni despotizam".

je kao jedan od najuticajnijih zagovornika monarhije u periodu neposredno nakon Francuske revolucije, a uprkos svojim intelektualnim i ličnim vezama sa Francuskom najveći deo života proveo je vezan za kraljevinu Sardiniju, gde je radio na funkcijama poslanika u parlamentu (1787–1792) i ambasadora u Rusiji (1803–1817). Rodio se u mestu koje je pripadalo ovoj kraljevini u porodici francuskog porekla, obrazovan je na jezuitskom koledžu i postao je vatreni branilac jezuitskog reda nakon revolucije.¹⁸⁹

De Mestr je bio jedna od ključnih intelektualnih figura pokreta kontraprosvetiteljstva, kao i kontrarevolucije, pošto je monarhiju smatrao božjom institucijom i za jedini stabilni oblik vlasti. Samim tim, predstavlja je i jednog od utemeljivača reakcionarne verzije konzervativizma kao političke ideologije. U svom javnom delovanju pozivao je na restauraciju dinastije Bourbon, kao i na apsolutni autoritet pape nad evropskim državnim upravama.¹⁹⁰ Govorio je da samo vlade zasnovane na hrišćanstvu, a posebno rimokatoličke evropske monarhije, mogu da izbegnu nerede i krvoproljeće koji su pratili implementaciju političkih programa utemeljenih na razumu, kao što je bila revolucija. U suštini, bio je strastveni branilac ideje o hierarhijskom autoritetu koji je Francuska revolucija (navodno) nastojala da uništi.

Nakon što je 1792. godine francuska revolucionarna armija zauzela grad u kojem je živeo, de Mestr odlazi u Švajcarsku, a zatim emigrira u Veneciju, pa u Kaljari, gde je sardinijski kralj bio u egzilu nakon što su francuske armije zauzele Torino 1798. godine. Konačno, 1803. godine odlazi u Sankt Peterburg kao ambasador u Rusiji, gde ima malo diplomatskih dužnosti i postaje popularan u aristokratskim krugovima, konvertujući mnoge ruske aristokrate u rimokatoličanstvo. Njegove opservacije o životu ruske aristokratije prikupljene u diplomatskim memoarima i obimnoj ličnoj korespondenciji postale su jedan od izvora za Tolstojev roman *Rat i mir*.

De Mestr je smatrao da Francuska ima božansku misiju na planeti Zemlji kao božji instrument dobra i zla. Drugim rečima, revoluciju je interpretirao kao događaj božanskog proviđenja, pošto je francusko društvo počelo da promoviše ateističke doktrine prosvetiteljskih filozofa umesto da koristi uticaj francuske civilizacije u svrhu blagostanja čovečanstva. Zločini Vladavine terora predstavljali su konačno ostvarenje i logičku posledicu destruktivnog duha 18. veka, kao i božiju kaznu za filozofiju prosvetiteljstva. Tvrđio je da ustavi nisu veštački proizvodi ljudskog razu-

¹⁸⁹ Jezuiti, isusovci ili Društvo Isusa (Societas Iesu) predstavljaju monaški red rimokatoličke crkve, osnovan 1534. godine, koji je imao izuzetnu duhovnu, prosvetu i kulturnu tradiciju, a njihovo obrazovanje i delatnost obuhvatalo je i niz naučnih disciplina. Osnovani su da bi zaustavili širenje reformacije, a specijalizovali su se za katoličku obnovu, prosvetu i izdavačku delatnost. Gotovo svaki značajniji intelektualac u 17. i 18. veku pohađao je određenu jezuitsku školu, a već 1556. godine upravljali su mrežom od 74 visoke škole na tri kontinenta. Predstavljali su preteču savremenog obrazovnog sistema, a čak 35 kratera na Mesecu dobilo je ime po naučnicima obrazovanim u jezuitskim okvirima.

¹⁹⁰ Bourbon je ime francuske plemićke porodice i dinastije koja je vladala Francuskom i Španijom od 16. do 18. veka.

zuma, već da potiču od boga koji čini da polako sazrevaju. Celovitu zamisao svoje autoritarne i konzervativne političke teorije izložio je u delu *O papi*. Za razliku od ranijih monarchista de Mestr se nije samo pozivao na božansko pravo kraljeva, već je isticao i društvenu korisnost verovanja u božansko pravo. Svaki pokušaj da se vlast opravda racionalnim argumentima može odvesti u njeno preispitivanje, odnosno u nerešive probleme u vezi sa legitimnošću bilo koje postojeće vlasti. Ovo vodi u nasilje i хаос, zbog čega legitimnost vlasti mora počivati na prinudnim i neracionalnim temeljima koji se ne smeju preispitivati. Njegovo je mišljenje da zbog toga sva vlast mora počivati na jednom vrhovnom autoritetu u bliskoj vezi sa religijom, što u Evropi može biti jedino ličnost pape.

Njegova konzervativna i kontraprosvetiteljska filozofija ogleda se u tvrdnjama o "zabludama" filozofije prosvetiteljstva i Francuske revolucije koje su na čoveka gledale kao na apstraktne biće, odvojeno od svake društvene spone: "Ustav iz 1795. godine, kao i oni prethodni, stvoren je za čoveka; no, ne postoji čovek u svetu. Viđeo sam u svom životu Francuze, Italijane, Ruse itd., znam čak, zahvaljujući Monteskujeu, da se može biti i Persijanac; ali što se tiče čoveka izjavljujem da ga nikad u životu nisam sreo; ako postoji, ja za to ne znam". Od 19. veka njegov autoritarni konzervativizam je izgubio na uticaju u poređenju sa nešto modernijim i liberalnijim konzervativizmom Berka, međutim, njegov stil i retorika učinili su ga trajno popularnim publicistom i kontroverznom figurom. Bio je oštri apsolutista i teokrata, nazivan je "apostolom trojstva sačinjenog od pape, kralja i dželata" i zagovarao je strogi i nefleksibilni dogmatizam. De Mestrovu filozofiju je moguće smatrati poslednjim očajničkim pokušajem feudalizma da se odupre nastupajućem progresu, a neke interpretacije njegove antiprosvetiteljske doktrine smatraju se prethodnicom fašizma.

Luj de Bonal je bio francuski filozof i političar koji se takođe protivio principima Francuske revolucije. On je 1791. emigrirao iz Francuske u Hajdelberg, gde je napisao svoje konzervativno i kontrarevolucionarno delo *Teorija o političkoj i verskoj vlasti u društvu* (1796). Poput svojih prethodnika i on izlaže antirevolucionarne i antiindividualističke stavove prema kojima se temelj ljudskih društava nalazi u religiji, tako da su u težnji da se oslobođe svake prinude da bi izgradili novo društvo revolucionari zaboravili da društvo ima prvenstvo nad pojedincem.

Po povratku iz Hajdelberga u Francusku smatran je za sumnjuvu osobu sve do restauracije monarhije, kada dobija određene državne funkcije i postaje poslanik u parlamentu. Njegove poslaničke govore karakterisao je izuzetan konzervativizam, a zagovarao je i cenzuru književnih dela. Branio je donošenje Zakona protiv svetogrđa, usvojenog 1825. godine, koji je pod određenim uslovima podrazumevao i smrtnu kaznu. Postao je ministar 1822. godine i izabran je na čelo komisije za cenzuru, a bio je i član Francuske akademije. Poput de Mestra, bio je jedan od najistaknutijih zagovornika političke supremacije papstva, apsolutističke monarhije

i tradicionalizma, a njegovi stavovi često su bivali izvođeni do ekstrema. Na primer, umeo je da tvrdi kako umetnost cveta samo u absolutnim monarhijama, zbog čega je umetnost antičke grčke bezvredna. U tom smislu, u grčkoj kulturi (uz izuzetak Sparte) nije video ništa dobro, pošto je tamo vladala demokratija. Protivio se legalizaciji razvoda braka i jednakim pravima za žene i prihvatao je smrtnu kaznu pošto će se bog postarati da nevini ne pate u zagrobnom životu. Bio je i filozof koji nikada nije menjao svoje poglede i u svakom od svojih brojnih dela i publikacija zagovarao je iste stavove.

Osnovna prenosa njegove filozofije bila je u jednakosti mišljenja i jezika i suprotstavljala se prosvjetiteljskim idejama o tome da je jezik ljudski proizvod. Tvrđio je da čovek "misli" jezik pre nego što ga izgovori, te da je prvi jezik sadržao esenciju istine, iz čega izvodi postojanje boga i vrhovni autoritet svetih tekstova i nepogrešivost katoličke crkve. Sve prirodne odnose posmatrao je u okvirima trijade uzroka, sredstava i posledica. U univerzumu, prvi uzrok je prvi pokretač, sredstvo je kretanje, a posledica su prirodna tela. U državi, uzrok je moć, vlada je sredstvo, a državni podanici posledica. Ista vrsta odnosa karakteriše porodicu, odnosno oca (uzrok), majku (sredstvo) i decu (posledica) i na temelju ovog sistema de Bonal gradi svoj sistem političkog apsolutizma i konzervativizma.

On smatra da jedinstvo tradicije može da bude poremećeno, kao u situaciji revolucije, ali da će se čovečanstvo vratiti tradiciji ukoliko želi da povrati "društveno zdravlje". Kada se ovaj povratak dogodi, ljudi će sarađivati u okvirima jedinstvenog političkog sistema (apsolutne monarhije) i jednog skupa religijskih verovanja (rimokatoličkog). Kao što univerzumom vlada jedan bog, i crkva i država moraju da zadrže administrativno jedinstvo, a na isti način na koji je crkva direktni kanal komunikacije između boga i njegovih proizvoda, ona mora da vlada i moralnim pitanjima u državi.

Pjer-Simon Balanš je bio francuski pisac, kontrarevolucionarni filozof i autor teologije progrusa koja je imala velikog uticaja na francuske intelektualne krugove početkom 19. veka.¹⁹¹ Rodio se u Lionu i imao je 17 godina kada je bio svedok egzekucije oko 700 ljudi nakon pobune monarhista protiv revolucionara. Ova činjenica, kao i jedna tragična ljubavna veza u mладости, obeležile su njegov pogled na život kao na "svetu patnju". Za Balanša, život i društvo karakteriše i tzv. palingeneza, što je pojам pod kojim on podrazumeva sukcesivne regeneracije društva. Na ovaj način, ponudio je progresivnu ili evolucionu viziju hrišćanstva, iako je insistirao na tome da je hrišćanstvo nepromenljivo. U svojim delima ističe da je Francuska revolucija obdarena božanskim značenjem, što je bio tipičan pogled u kontrarevolucionarnim krugovima.

Nastojao je da napiše "istinsku istoriju ljudskog roda", ali je ovo delo ostalo neza-

¹⁹¹ Teologija progrusa je predstavljala progresivnu ili evolucionu viziju hrišćanstva, prema kojoj se ova religija konstantno unapređuje i napreduje paralelno sa društvenim progresom.

vršeno. Prvi tom (*Orfej*) se bavio Grčkom, a drugi i nezavršeni Rimskom republikom. Osnovna ideja njegovog originalnog filozofskog sistema bila je ideja o *progresu putem iskušenja*. Ovu filozofiju moguće je razumeti i kao sekularnu verziju mita o čovekovom padu i iskupljenju, adaptiranu na ideje evolucionog progresizma – u pitanju je bila "optimistička teorija o prvobitnom grehu i njegovim posledicama", kako navode njegovi komentatori. Za Balanša, specifična forma političkog autoriteta (npr. vladavina Luja XVI) može da bude osudena na propast i onda kada nije predmet prezira.¹⁹² Istorija vizija koju je razvijao, a koju je iznosio relativno teškim simboličkim jezikom, bila je slika u kojoj prošla epoha poseduje i pravčnost i legitimnost, iako je izgubila pravo da traje. Njegovo priznanje legitimnosti radikalne društvene promene bilo je značajno, ali je njegov pogled na društveni poredak kao entitet natprirodnog karaktera ostao kontrarevolucionarne i konzervativne prirode.

5.2. Opšte i društvene karakteristike konzervativizma

Termin "konzervativni" se u modernom smislu te reči prvi put pojavljuje kada je Šatobrijan 1820-ih godina svoj politički žurnal nazvao *Konzervativac* ili *Le Conservateur*. Njegova namena bila je da pruži otpor širenju nove politike u vidu demokratskih i liberalnih ideja, odnosno da zagovara crkvenu i političku restauraciju. U početku, ovaj naziv su koristile mnoge druge grupe koje su se protivile širenju demokratije po Evropi. S druge strane, u Velikoj Britaniji se termin "konzervativni" prvi put pojavljuje u časopisu *Tromesečni pregled* (*Quarterly Review*) 1830. godine, a do 1835. postao je zvanična oznaka Torijevske partije.¹⁹³ U tom smislu, usvajanje etikete "konzervativni" od strane torijevaca nije značilo njihovo antidejumatsko usmerenje, već pokušaj da se partija udalji od nekih ranijih asocijacija. Termin se raširio Evropom od 1840-ih godina, a politički prevrati iz 1830-ih i iz 1848. godine su tadašnje konzervativce fokusirali na teme kao što su opasnost od revolucije, ali i opasnosti od industrijalizacije i demokratizacije.

Tadašnja konzervativna kritika nove ideološke politike pokrenute Francuskom revolucijom usredsredila se na kritiku optimističkih verovanja o tome da ljudski ra-

¹⁹² Luj XVI (Louis XVI, 1754–1793) je bio francuski kralj koji je vladao od 1774. do 1791. godine, kada je Francuskom revolucijom ukinuta monarhija, a njemu je suđeno za veleizdaju. Pogubljen je na giljotini 21. januara 1793. godine kao "francuski gradan Luj Kapet", a bio je i jedini francuski kralj koji je pogubljen. Bezuspšno je pokušavao da sproveđe niz društvenih i ekonomskih reformi.

¹⁹³ Konzervativna ili Torijevska partija je konzervativno orijentisana partija u Velikoj Britaniji koja je osnovana 1834. godine. Bila je jedna od dve dominantne partije u 19. veku, kada su njeni glavni politički protivnici dolazili iz redova Liberalne partije (koji su se nazivali vigovcima). Torijevci su obično dolazili iz redova sveštenstva i stare aristokratije i bili su pristalice kraljevskog apsolutizma, dok su vigovci bili predstavnici buržoazije i novog plemstva koji su zagovarali ograničenje kraljevske vlasti i vladavinu parlamenta. U 20. veku, glavni politički rivali torijevaca dolazili su iz redova Laburističke partije (laburisti).

zum može (pre)oblikovati istoriju u skladu sa određenim idealima i vrednostima. Tipični nosilac ovog revolucionarnog optimizma u 19. veku bio je liberalizam, te se i konzervativna doktrina fokusira na liberalne demokratske ideale. Tokom 20. veka socijalizam je zamenio liberalizam kao nosilac revolucionarnog radikalizma, te je konzervativizam upravo u socijalizmu pronašao novog ideološkog neprijatelja, uz paralelno približavanje pojedinim doktrinama liberalizma u našem dobu. Međutim, iako je lako identifikovati "neprijatelja" konzervativizma, mnogo je kompleksnije opisati opšte karakteristike konzervativne doktrine, jer on nikada nije predstavljao homogenu političku filozofiju i još od doba Francuske revolucije inkorporirao je mnoge različite (i ponekad međusobno nepomirljive) ideje. Uprkos tome, ovo ne znači da ne postoje određene zajedničke karakteristike konzervativizma kao političke ideologije, čak i ako polaze od različitih filozofskih prepostavki i imaju različite praktične posledice.

Može se reći i da postoje tri široka pristupa u izučavanju konzervativizma koji se međusobno ne isključuju:

- (1) pristup istorijskih država-nacija,
- (2) hronološki pristup i
- (3) konceptualni pristup.

Prema pristupu istorijskih država-nacija, konzervativizam je moguće klasifikovati samo na osnovu konkretnih istorijskih i kulturnih okolnosti država-nacija u kojima se ova politička ideologija pojavljuje. Drugim rečima, postoje jedino "nemački", "britanski" ili "francuski" konzervativizam, a ne sveobuhvatna konzervativna ideologija. Francuski konzervativizam je (inicijalno) bio vezan za religijsku i moralističku viziju sveta, dok je nemački ukorenjen više u metafizičkoj i istorijskoj viziji (kao i u problemu političkog jedinstva nemačkih država) i tome slično. U Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama konzervativizam je bio u bližoj komunikaciji sa liberalizmom, kao u slučaju konzervativne filozofije Edmunda Berka, dok francuski konzervativizam, inspirisan idejama de Mestra i de Bonala, poseduje veoma malo liberalnih elemenata. Konzervativizam u kontinentalnoj Evropi obično je autoritarnijeg tipa, zato što u ovom delu mnoge absolutističke monarhije opstaju sve do 19. veka, te je monarhiju i rigidne autokratske vrednosti bilo potrebno "braniti" od nadolazećih liberalnih, a zatim i socijalističkih izazova.

Drugi pristup klasificiše konzervativizme na osnovu hronoloških varijabli, najčešće na osnovu analize razvoja pokreta i partija. U tom smislu, prate se evolucija, razvojne faze i/ili (dis)kontinuitet raznih konzervativnih doktrina, a u tome važnu ulogu igra i analiza dominantnih ličnosti i figura pokreta. Na primer, konstitutivni elementi konzervativizma vremenom postaju patriotizam i nacionalizam, iako su oni prvobitno bili povezani sa (francuskim) revolucionarnim i liberalnim idealima.

Treći pristup se fokusira na konceptualne klasifikacije i opše karakteristike konzer-

vativizma kao političke ideologije. U tom smislu može se reći da ni ne postoje razni "konzervativizmi", iako imaju različito filozofsko poreklo, te je i klasifikacija konzervativizama neplodna. S druge strane, moguće je razlikovati škole konzervativizma, ali i u tom slučaju postoji određeno formalno jedinstvo vrednosti i ideja u okvirima ove političke ideologije.

Postoji i debata o odnosu između uobičajene, laičke upotrebe termina "konzervativizam", i njene tehničke, odnosno političke upotrebe. Neki zagovornici političkog konzervativizma koriste i laičku verziju ovog termina, npr. implicirajući da su svi ljudi po prirodi konzervativni. Na taj način se tvrdi da nije u pitanju (samo) politička doktrina, već da ljudi preferiraju "proverene" i/ili tradicionalne prakse. Naravno, takva pozicija ne može da objasni prihvatanje drugih ideologija od strane mnogih pojedinaca, kao ni činjenicu da je konzervativizam istorijski specifična ideologija koja nastaje gotovo u isto vreme kao i liberalizam i socijalizam. Teoretičari se obično slažu sa tim da uobičajena ili gruba upotreba koncepta "konzervativno" može veoma malo da pomogne u razumevanju konzervativizma kao političke ideologije. Danas je moguće govoriti o najmanje pet široko shvaćenih interpretacija karaktera konzervativizma, a koje imaju različite implikacije:

- (1) konzervativizam kao *aristokratska ideologija*,
- (2) konzervativizam kao *pragmatična ideološka pozicija*,
- (3) *situacioni* pogled na konzervativizam,
- (4) interpretacija konzervativizma kao *specifične sklonosti ili navike uma*,
- (5) interpretacija konzervativizma kao *zasebne političke ideologije*.

Prema prvoj interpretaciji konzervativizam se shvata kao *negativna doktrina* ili kao *reakcija* od strane polufeudalne agrarne klase aristokrata prvenstveno na izazove Francuske revolucije. U tom smislu, on je izraz jednog veoma konkretnog istorijskog i ekonomskog konteksta i predstavlja negativni i defanzivni stav aristokrata u evropskim društvima. Reč je o periodu od oko 1790. do 1914. godine, pri čemu je ključna godina za to u Velikoj Britaniji bila 1832. godina, kao prekretnica u procesu demokratizacije i opadanju uticaja stare aristokratije. To znači da je istinski ili "klasični" konzervativizam postao izlišan nakon što je politički i ekonomski uticaj aristokratske klase opao ili u potpunosti nestao, zbog čega se on gradualno spasio sa liberalnim doktrinama. U tom smislu, konzervativizam se vidi kao privremeni istorijski fenomen koji reflektuje interes klase u stanju ozbiljnog političkog i ekonomskog opadanja.

Druga (i najmanje adekvatna) interpretacija konzervativizam posmatra prvenstveno kao formu *političkog pragmatizma*, odnosno kao doktrinu bez bilo kakvog principijelnog sadržaja. Za ovakve interpretacije on prosto apsorbuje preovladavajući politički, kulturni i ekonomski etos. U tom smislu, u čemu ipak postoji zrnce istine, konzervativizam je u prethodnih 200 godina samo preuzimao doktrine od drugih političkih ideologija i zastupao ih je u različitim istorijskim mi-

ljeima. Drugim rečima, ukoliko nešto "funkcioniše" i "prihvaćeno" je ono predstavlja legitimni materijal za konzervativne politike. Na primer, istina je da je konzervativizam tokom istorije prihvatao i statizam i ekstremni libertarijanizam. Međutim, preterano je reći da konzervativizam ne poseduje korpus sopstvenih ideja i ideoških principa po kojima je prepoznatljiv.

Ovaj pragmatični pogled na konzervativizam moguće je brkati sa dve nadne interpretacije. Prva među njima, *situaciona perspektiva*, zapravo referiše ka uobičajenom diskursu o konzervativizmu. O njoj se radi kada komentatori i novinari govore o "konzervativnim frakcijama" unutar npr. socijalističke partije. Dakle, prema ovakvoj interpretaciji konzervativizam nije vezan za neku konkretnu društvenu klasu, za neki istorijski događaj, niti za određenu ideošku naklonost. Kao i prema pragmatičnom pogledu, situaciona perspektiva konzervativizmu negira bilo kakav specifični sadržaj, ideal ili utopiju ka kojoj teži. Umesto toga, on se vidi kao svojevrsni "odbrambeni stav" *bilo koje* institucionalizovane političke doktrine, a konzervativci su oni pojedinci koji su ukorenjeni u nekom politički institucionalizovanom pogledu na svet ili načinu života, a koji nude immanentnu odbranu takvog poretka. Do konzervativnog stava najčešće dolazi u situacijama kada su uspostavljene institucije izazvane od strane nekih alternativnih ideja, zbog čega konzervativci ustaju u odbranu postojećeg poretka zbog "haosa" promene i reforme. Prema ovakvoj orientaciji postaje moguće govoriti o "konzervativnoj levici" ili o "konzervativnom liberalizmu" i tome slično, tj. svaki institucionalni poredak (komunizam, liberalizam itd.) može da bude konzervativan.

Četvrta interpretacija konzervativizma fokusira se na ideju o sklonostima ili *dispozicijama uma*. Jedan od aspekata ove interpretacije referiše ka spomenutoj tvrdnji o immanentnosti konzervativizma kao neodvojivog dela ljudske egzistencije. S tim u vezi, govor se o "prirodnom konzervativizmu" kao o sklonosti ljudskog uma u vidu averzije prema promeni i prema nepoznatom. Ovakvim sklonostima korespondira i vera u iskustvo i tradiciju, umesto oslanjanja na apstraktno zaključivanje. Važno je naglasiti da ni ova interpretacija ne posmatra konzervativizam kao ideologiju, već jedino kao prirodnu sklonost ljudskih bića koja preferiraju isprobane navike i sredstva umesto onih novih i nepoznatih. Tek se nakon toga ove sklonosti reflektuju u politiku i političko delovanje u kojem se zagovaraju i (nesavršene) isprobane prakse i institucije.

Konzervativizam se interpretira i kao zasebna, specifična i nedvosmislena politička ideologija, uprkos njegovim pragmatičnim, situacionim ili dispozicionim sadržajima. Istovremeno, nju ne definiše samo konkretna istorijska situacija (opadanje značaja aristokratije), niti se identificiše jedino sa nekom konkretnom društvenom klasom. Konzervativizam je na taj način mnogo više od prirodne sklonosti i predstavlja korpus ideja sa preskriptivnim sadržajem. Upravo ovakva interpretacija vidi Edmunda Berka kao osnivača ili utemeljivača ideologije konzerva-

tivizma i posmatra je kao izuzetno relevantnu ideošku orientaciju današnjice. Ovakvo razumevanje konzervativizma, koje je ujedno i najprikladnije, tvrdi da se konzervativci pre svega konzistentno *suprotstavljaju idejama koje nastaju u raznim revolucionarnim situacijama*.

Drugim rečima, opšte i društvene karakteristike konzervativizma moguće je opisati i kao protivljenje idejama o usavršivosti ljudske vrste putem promene društvenih i političkih okolnosti, odnosno kao protivljenje idejama jednakosti i slobode kao individualnim ljudskim ciljevima (kao i protivljenje ekonomskim i političkim implikacijama tih ideja). Kao politička ideologija, konzervativizam je skeptičan prema mogućnosti trijumfa ljudskog razuma u svetu, kao što se i odlučno protivi zanemarivanju ili rušenju institucija autoriteta, privilegija, hijerarhija i tradicije. Inicijalno, u Francuskoj i Nemačkoj konzervativna kritika je bila usmerena ka filozofiji prosvjetiteljstva, a posebno ka revolucionarnom jakobinizmu, dok je u Britaniji reagovala na utilitarnu i liberalnu tradiciju individua poput Pejna i njemu sličnih revolucionarnih autora.¹⁹⁴ Krajem 19. veka i tokom celokupnog 20. veka glavna meta napada konzervativaca postale su razne manifestacije reformističkog i/ili revolucionarnog socijalizma.

Na osnovu svega navedenog može se reći da osnovnu temu ili motiv konzervativizma kao političke ideologije čini potraga za manje ili više pesimističkim (ili realističkim) konceptom društvenog poretka koji uzima u obzir određena ograničenja ljudske prirode i razuma. To jest, poretka koji polazi od ograničenja vrednosti jednakosti i slobode kada je reč o ljudskoj egzistenciji i političkom iskustvu. U tom smislu, možda njegova najopštija i temeljna odlika jeste potraga za teorijom i političkom praksom o društvenom poretku koji nije vezan za optimističke ideje i utopiskske aspiracije. Istovremeno, konzervativne doktrine predstavljaju i aktivnu promociju društvenog poretka koji pojedince i društvo u celini ukorenuje u postojeće, uspostavljene i/ili tradicionalne forme društvenog života.

Prema ciničnoj, ali ne i neadekvatnoj izjavi Embrouza Birs-a: "Konzervativac je državnik zaljubljen u postojeća zla, za razliku od liberala koji želi da ih zameni drugim zlom."¹⁹⁵ S druge strane, konzervativizam je neophodno razlikovati od čisto reakcionarnog pogleda na svet, koji isključivo zagovara povratak prethodnog (i neretko prevaziđenog) političkog ili društvenog poretka. Konzervativizam se od liberalizma i socijalizma najčešće razlikuje po svom odbacivanju optimističkog pogleda prema kojem se ljudska bića mogu moralno poboljšati upotrebom političkih

¹⁹⁴ Tomas Pejn (Thomas Paine, 1737–1809) je bio engleski intelektualac, pisac, novinar, revolucionar, pronalažač i jedan od očeva osnivača Sjedinjenih Američkih Država. Bio je aktivni učesnik Američke i Francuske revolucije, oštri kritičar organizovane religije i hrišćanskih doktrina i jedan je od najistaknutijih figura liberalne političke filozofije.

¹⁹⁵ Embrouz Birs (Ambrose Bierce, 1842–1914) je bio američki novinar, kolumnista, urednik i pisac. Imao je traumatični privatni život, a upamćen je kao oštri društveni kritičar i satiričar, kao i po svom satiričnom i ciničnom leksikonu *Davolji rečnik* (*The Devil's Dictionary*, 1911).

i društvenih promena. Na primer, konzervativci koji su hrišćani tvrde da su ljudska bića nužno "grešna" zbog prvočasnog greha. Sekularni konzervativci će tvrditi da je ljudska istorija u gotovo svim političkim i društvenim okolnostima bila ispunjena izuzetnom količinom zla.

Dakle, za razliku od verovanja u to da je ljudska priroda esencijalno dobra ili da su ljudska bića fundamentalno racionalna, konzervativci veruju u to da su ljudska bića prvenstveno vođena svojim željama, strastima i nagonima. Po tom mišljenju, ljudska bića su prirodno skloni sebičnosti, anarhiji, iracionalnosti i nasilju, zbog čega je neophodno da tradicionalne političke i kulturne institucije (porodice, crkve, škole itd.) ograniče ili sputavaju osnovne i destruktivne instinkte čoveka, a ukoliko navedene institucije u tome ne uspeju ovaj zadatak moraju preuzeti vlada i zakoni. Sve ove ideje se temelje na uverenju da ukoliko razne društvene institucije ne ograniče ponašanje čoveka na određeni način, ne može biti moralnog ponašanja ili odgovorne upotrebe slobode.

U izvesnom smislu, konzervativizam je i stvar temperamenta podjednako koliko i doktrine – na primer, može da prati i levičarsku politiku, kao u okvirima sovjetskog komunizma "čvrste ruke" 1980-ih godina. Ipak, obično ga odlikuju karakteristike koje su veoma slabo kompatibilne sa komunizmom, poput nepoverenja u ljudsku prirodu, vere u neprekiniti istorijski kontinuitet i tome slično. Konzervativizam odlikuje i izvesna averzija prema apstraktnom argumentisanju i teoretisanju, tako da pokušaji filozofa i revolucionara da planiraju društva upotrebom principa razuma predstavljaju težnje koje su promašene i osuđene na propast – društva su isuviše kompleksna da bismo posedovali pouzdane i predvidive veze između onoga šta vlast radi i onoga što se dešava na terenu, te je iz tih razloga mešanje u društvene i ekonomske realnosti (npr. kontrolisanjem cena ili dohotka) uzaludno i opasno.

Tvrdnje da su društva isuviše kompleksna da bismo ih popravljali određenim društvenim inženjeringom dovode do pitanja o tome kako ga je uopšte moguće razumeti. Tipični konzervativni odgovor na ovo pitanje naglašava ideju o tradiciji. Za konzervativce, ljudi su takvi kakvi jesu zato što su nasledili veštine, načine ponašanja, moral i druge kulturne resurse od svojih predaka. Razumevanje sopstvene tradicije (a posebno istorije sopstvenog društva ili države) samim tim je najvredniji kognitivni resurs nekog političkog lidera. U tom smislu, tradicija i istorija nisu izvor apstraktnih lekcija, već nešto što ljude neposredno povezuje sa društвom i njegovim pravilima. Zatim, uticaji konzervativizma funkcionišu na indirektan način u vidu specifične inercije ili sprečavanja naglih promena i inovacija, odnosno favorizovanju stabilnosti. Konačno, konzervativizam je često bio povezan i sa tradicionalnim i uspostavljenim formama religije. Privlačnost religije među konzervativcima obnovljena je nakon 1789. godine, delimično i zbog potrebe za sigurnošću u dobu haosa. Zbog svojih korena u srednjem veku rimokatolička crkva je bila posebno privlačna, a i Berk je katoličanstvo video kao "najefikasniju barijeru" političkom radikalizmu.

5.3. Poreklo i razvoj konzervativizma

Većina autora koji pišu o konzervativizmu ističu da je ključni događaj za pojavu konzervativnog mišljenja bila Francuska revolucija. Uostalom, događaji u Francuskoj su izazvali čuvene ideje Berka, a prva upotreba reči "konzervativno" u političkom smislu pojavljuje se početkom 19. veka, o čemu je bilo reči. Međutim, neki autori ističu i važne ideje koje nastaju pre 1789. godine i koje doprinose konzervativnoj perspektivi. Na primer, moguće je tvrditi da su Platon, dramaturg Aristofan, kao i rimske stoici isticali određene konzervativne tvrdnje, kao i da se u srednjem veku delo *Polikratikus (Policraticus)* Džona iz Salsburija takođe izdvaja kao studija "čistog konzervativizma".¹⁹⁶ Za neke druge autore, poreklo konzervativizma kao političke ideologije treba tražiti u periodu protestantske reformacije. Među korenima konzervativne ideologije ubrajaju se i srednjovekovne doktrine božanskog prava, odnosno ideja o tome da je svaka vlast data od boga i da je pasivna poslušnost prema vlasti istovremeno i religijska dužnost. Srednjovekovni patrijarhalni odnosi takođe su među inspiracijama modernog konzervativizma, u formi ideje o tome da porodicu odlikuju "prirodno" nejednaki ili hijerarhijski odnosi između muškarca i žene, odraslih i dece itd.

Važnu inspiraciju predstavljalo je i kontraprosvjetiteljstvo, filozofski, kulturni i društveni pokret iz pozognog 18. i ranog 19. veka koji se protivio idejama prosvjetiteljstva 18. veka. Ovaj pokret karakterišu relativističke, antiracionalističke, vitalističke i organicističke ideje, a blisko je povezan sa kontrarevolucionarnim idejama, kao i sa romantizmom.¹⁹⁷ Kontraprosvjetitelji reaguju pre svega protiv racio-

¹⁹⁶ Platon (Plato ili Plátôn, c. 428 – c. 348 pre nove ere) je bio grčki filozof, matematičar, književnik i osnivač Akademije, prve visokoškolske ustanove na Zapadu. Bio je Sokratov učenik i Aristotelov učitelj, a svoja dela pisao je u formi dijaloga, na teme koje su obuhvatale metafiziku, logiku, etiku, politiku, retoriku itd. Jedan je od najvećih i najuticajnijih filozofa svih vremena.

Aristofan (Aristophanes, c. 448 – c. 386 pre nove ere) je bio antički grčki komediograf kojeg nazivaju ocem komedije kao književne forme. Napisao je četrdesetak dela, od kojih je jedanaest sačuvano, a u njima je neretko iznosio i društvenu kritiku i političku satiru.

Stoicizam je škola antičke grčke filozofije iz doba helenizma koja je insistirala na moralnom i intelektualnom usavršavanju pojedinca, problematizujući ljudsku prirodu.

Džon iz Salsburija (John of Salisbury, c. 1120–1180), koji je sebe nazivao "Mali Džon", je bio engleski pisac, diplomata i biskup. Studirao je teologiju u Parizu i promovisao je vrednost obrazovanja.

¹⁹⁷ Vitalizam je pseudonaučna doktrina prema kojoj živi organizmi funkcionišu na osnovu određenog "životnog" ili "vitalnog" principa koji je različit od biohemijskih reakcija, tj. prema kojоj životni procesi ne mogu da se objasne jedino zakonima fizike i hemije. "Životni princip" o kojem je reč ponekad se izjednačava sa konceptom duše.

Organicizam je filozofska orijentacija prema kojoj se stvarnost najbolje objašnjava kao organska celina, odnosno prema kojoj određeni koncepti (npr. društvo) funkcionišu poput živog organizma.

Romantizam je kulturni i društveni pokret koji nastaje u Britaniji i Nemačkoj krajem 18. veka kao reakcija na racionalizam i prosvjetiteljstvo i koji počiva na potenciranju osećanja, subjektivnosti, slobode individue i narodne kulture. Karakteriše ga interesovanje za istoriju (posebno za srednji vek i "egzotične" zemlje), narodna predanja, mitologiju i folklor, kao i politički i društveni angažman vezan

nalizma, empirizma i univerzalizma koji su karakteristični za doba prosvetiteljstva. Reakcija na prosvetiteljstvo i na revoluciju javlja se kod teoretičara koji dolaze iz različitih društava, poput francuskog (de Metr i de Bonal) i britanskog (Berk), ali svoj najjasniji oblik zadobija u Nemačkoj, odnosno u nemačkoj reakciji na francusku kulturu, umetnost i filozofiju koja započinje idejama Johana Hamana (Johann Georg Hamann, 1730-1788).¹⁹⁸

Haman je bio jedan od najuticajnijih filozofa kontraprosvetiteljstva, kao i jedini filozof ove orijentacije koji se nije bavio Francuskom revolucijom, budući da je preminuo godinu dana ranije. U svojoj kritici ideja prosvetiteljstva i prosvetiteljskog načela razuma on se često pozivao na Sokrata i tvrdnju da on zna da ništa ne zna.¹⁹⁹ Svoje nepoverenje u razum i prosvetiteljstvo izražavao je i u obliku dovitljivih tvrdnji poput: "Ja na logičke dokaze gledam kao što razumna devojka gleda na ljubavno pismo – sa zadovoljstvom, ali i sumnjičavošću". Ovo nepoverenje i skepticizam Hamana su odveli do tvrdnje da je jedino vera u boga rešenje za neumoljive probleme filozofije.

Nemačko kontraprosvetiteljstvo bilo je i reakcija na vladavinu i intelektualni kontekst prosvetiteljskog apsolutizma pruskog cara i frankofila Fridriha II, kao i na vrednosti Francuske revolucije raširene delovanjem Napoleona Bonaparte. U Francuskoj, kontraprosvetiteljske ideje su se organizovale oko protivljenja projektu *Enciklopedije*, a zatim i konzervativnog protivljenja revolucionarnom podrivanju uloge religije i postojećeg društvenog i političkog poretku. Poreklo kontraprosvetiteljstva moguće je tražiti i u Rusovim tekstovima o religiji, iako je on delio veliki broj ideja i sa svojim prosvetiteljskim savremenicima. Iako kontraprosvetiteljske ideje Hamana i Rusoa prethode Francuskoj revoluciji, tek je Vladavina terora pokrenula masovniju reakciju protiv prosvetiteljstva. Najveći broj kontraprosvetiteljskih autora okrivio je prosvetiteljstvo za narušavanje tradicionalnih verovanja koja su održavala francusku monarhiju i režim, čime je pokrenuta revolucija. Pošto su i revolucionarne vođe, kao i kontrarevolucionari, insistirale na bliskoj vezi između revolucije i prosvetiteljstva, kako je revolucija postajala krvavija počele su i masovnije diskreditacije idealja prosvetiteljstva.

za stvaranje nacionalnih jezika i nacionalne države. Romantičari ističu osećanja nasuprot razumu, odnosno maštu nasuprot racionalističkoj filozofiji.

¹⁹⁸ Johan Haman (Johann Georg Hamann, 1730–1788) je bio istaknuti nemački filozof, poznat po svojoj kritici principa razuma i prosvetiteljstva.

¹⁹⁹ Sve od perioda pozne antike Sokratu se neretko pripisuje da je rekao kako ne zna ništa ili, paradoksalno, da zna jedino to koliko ne zna. Ove izjave ne nalaze se u Platonovim dijalozima, iako u njima Sokrat često govori da ne zna odgovor na ovo ili ono praktično pitanje. Međutim, on nikada ne ističe kako ne zna ništa, pogotovo jer upućuje mnoge pohvale znanju, kao i da bi napuštanje njegove božanske misije da se bavi filozofijom bilo pogrešno i nečasno. Ono što Sokrat navodi jeste negiranje da posede mudrost. Naime, on mudrost, kao kompletno razumevanje svega, pripisuje jedino božanskim entitetima, odnosno određuje je kao nešto što je nedostupno ljudima ili smrtnicima.

Prva generacija kontraprosvetiteljskih filozofa rođena je pre revolucije, ali je tek revolucija uticala na njihove najpoznatije stavove i ideje, a rani romantičarski autori takođe su usvojili kontrarevolucionarnu antipatiju prema prosvetiteljskim filozofima. S druge strane, termin "kontraprosvetiteljstvo" nije u širokoj upotrebi jer postoje određene debate oko njegove adekvatnosti, a promovisao ga je i učinio popularni(ji)m britanski filozof i istoričar ideja Isaija Berlin.²⁰⁰ U 20. veku kontraprosvetiteljske ideje pojavljuju se i među teoretičarima koji nisu bliski konzervativnom ili kontrarevolucionarnom delu ideoološkog spektra, kao što su teoretičari kritičke škole, kao i u postmodernizmu i feminizmu.²⁰¹

Uprkos tome, stavove o dugotrajnoj (pred)istoriji konzervativizma moguće je interpretirati i kao anahronističke i neadekvatne. Konzervativna misao i praksa se utemeljuju u periodu od 1789. do 1914. godine, kada stvara većina klasičnih konzervativnih autora, neretko reagujući na doktrine prosvetiteljstva i političku praksu revolucije. Dakle, moderni konzervativizam je kao distiktivni politički stav i zasebni ideoološki pokret počeo da se razvija od kraja 18. veka, prvenstveno kao reakcija na prevrate Francuske revolucije. Termin "konzervativni" pojavljuje se nakon 1815. godine od strane pristalica restauracije dinastije Bourbona i monarhije u Francuskoj, uključujući tu i pisca i diplomatu Šatobrijana. Britanski političari i analitičari su 1830-ih počeli da nazivaju Torijevsku partiju "konzervativnom", a termin se ubrzo usvaja i u Sjedinjenim Državama od strane zagovornika većih prava pojedinačnih američkih saveznih država.

Kao što je bilo navedeno, utemeljivač modernog i artikulisanog konzervativizma (iako on sam nikada nije koristio ovaj termin) bio je Edmund Berk čija su *Razmišljanja* predstavljala snažan izraz konzervativnog odbacivanja Francuske revolucije. Njegove ideje zatim postaju osnova za gotovo sve potonje konzervativne argumente, a može se reći da one vremenom prodiru u gotovo sve političke pokrete i partije Zapada koji se protive radikalnom ili revolucionarnoj promeni. Tokom Francuske revolucije delovao je i konzervativni politički klub koji se zvao Fojon klub (nazvan po jednom bivšem manastiru u Parizu u kojem su se njegovi članovi

²⁰⁰ Isaija Berlin (Isaiah Berlin, 1909–1997) je bio britanski socijalni i politički teoretičar, filozof i istoričar ideja rusko-jevrejskog porekla. Upamćen je i kao briljantni eseista i predavač, odnosno kao jedan od vodećih liberalnih misilaca svoje generacije.

²⁰¹ U širem smislu, kritička škola u društvenim naukama označava kritičko izučavanje društva i kulture, najčešće sa ciljem da se društvo i kultura poboljšaju. U užem smislu, reč je o neomarksističkim društvenim teorijama autora povezanih sa Institutom za društvena istraživanja iz Frankfurta na Majni, zbog čega se naziva i frankfurtskom školom.

Postmodernizam je pokret i pogled na svet koji nastaje kao pokušaj prevazilaženja modernizma, odnosno kao skup različitih ideja u modernoj kulturi koje preispituju koncepte objektivnosti, modernističke kulture, uloge jezika, odnosa moći, značaja razuma i nauke itd., a samim tim i mnoge vrednosti prosvetiteljstva.

Feminizam označava mnoge društvene pokrete i političke filozofije koji zagovaraju jednaka politička, ekonomска i socijalna prava, kao i jednakе mogućnosti za muškarce i žene.

sastajali). On nastaje 1791. godine nakon podele na umerene (fojonce) i radikale (jakobince) među revolucionarima kada je bila reč o sudbini kralja i kraljevine. Ovaj konzervativni klub je zagovarao ustavnu monarhiju (a ne svrgavanje monarhije) i pribavljao se radikalizacije revolucije, uništenja privatnog vlasništva itd. Fojinci su činili značajnu grupu u francuskoj Skupštini i sedeli su na krajnje desnom delu skupštinske sale (što je impliciralo njihov konzervativni stav). Radikalni jakobinci su postepeno zasenili ovaj klub koji formalno nestaje već sledeće godine, ali su fojinci ostvarili uticaj na artikulaciju (ranih) konzervativnih stavova.

S druge strane, spomenuti Žozef de Mestr je razvio svoju ekstremniju podvrstu konzervativizma – dok je berkovski bio gradualnog i evolucionističkog karaktera, konzervativizam koji zagovara de Mestr bio je odlučnije kontrarevolucionaran. Iako su obojica favorizovala tradiciju nasuprot radikalnim inovacijama Francuske revolucije, tradicije koje su zagovarali bile su sasvim različite. Naime, Berk je odbacivao revoluciju u korist tradicionalnih sloboda, a de Mestr u korist tradicionalnog autoriteta, a posebno monarha i crkve. Berk nije bio autoritarno orijentisan i zagovarao je parlamentarizam, a de Mestr je naglašavao autoritet tradicionalne elite, zbog čega nije bio samo konzervativno, već i reakcionarno orijentisan. De Mestrovi tekstovi su bili važan izvor konzervativnih ideja u Španiji, Italiji i Francuskoj u prvoj polovini 19. veka, zbog čega se ove ideje i nazivaju "latinskim konzervativizmom". Ipak, za razliku od Berkovog, de Mestrova varijanta rigidnog, hijerarhijskog konzervativizma je nestala iz dominantnih političkih pokreta i partija u 19. i 20. veku.

Intelektualna zbivanja u 19. veku u velikoj meri su bila suprotstavljena konzervativizmu i kao političkoj filozofiji i kao političkoj ideologiji, odnosno programu. U tom periodu, ideali prosvetiteljstva su doprineli rasprostranjenom verovanju u progres i u mogućnost poboljšanja čovekove egzistencije. Nasleđe Francuske revolucije, kao i napredak nauke i doprinosi industrijske revolucije, dodatno su osnažili ova verovanja. Javne politike zasnovane na progresu i veri u razum bile su prihvачene širom političkog spektruma, uključujući tu i većinu varijanti liberalizma i socijalizma. Pred ovakvim izazovima konzervativizam je u 19. veku bio primoran na preuzimanje defanzivne uloge. Njegovi zagovornici su u tom periodu, a posebno u Velikoj Britaniji, imali ambivalentne reakcije na industrijalizaciju i na uspon liberalne političke ekonomije. Među njima je postojala snažna antiindustrijska i antiindividualistička struja, ali su mnogi od njih pokušali i da se prilagode usponu demokratije i liberalizma.

U kontinentalnoj Evropi masovni društveni prevrati koji su usledili nakon revolucije i tokom Napoleonskih ratova izazvali su neposredne reakcije sa dalekosežnijim posledicama od tekstova konzervativnih teoretičara.²⁰² Uz to, industrijalizacija i in-

²⁰² Napoleonovi ratovi (1803–1815) predstavljaju niz oružanih sukoba koalicija evropskih država protiv Napoleonovog carstva, a u pitanju je nastavak ratova izazvanih Francuskom revolucijom. Ovi

dividualizam su kao posledicu imali i opadanje značaja tradicionalnih zajednica, tradicije, poretka i religije, na što reaguju mnogi društveni slojevi. U periodu između 1815. i 1848. godine uticajni austrijski državnik Klemens fon Metternih, posvetio je svoju energiju antirevolucionarnom delovanju u nizu savezništava širom Evrope. On je bio dominantna figura na Bečkom kongresu, a mir koji je tada postignut bio je u značajnoj meri zasnovan na konzervativnim političkim principima koje su usvojili i ostali delegati iz Velike Britanije, Francuske i Rusije.²⁰³ Ovi principi su obuhvatili tradicionalizam (kao reakciju na 25 godina ubrzanih promena), ideju o naslednoj monarhiji kao jedinom legitimnom obliku vladavine, te restauraciju monarha prognanih nakon 1789. godine.

Prema Metternihu, liberalne revolucije u Evropi tokom 1820-ih i 1830-ih u Španiji i delovima Italije i Nemačke bile su "neistorijske" i nerealističke. Tvrđio je da su liberali na ovaj način pokušali da nametnu engleske institucije parlamentarne demokratije i ustavne monarhije na mestima u kojima one nisu imale svoje istorijsko uporište. Koristeći Berkove argumente, insistirao je na potrebi za kontinuitetom sa prošlošću i za organskim razvojem u okvirima strogog društvenog poretka. Sporazum nakon Bečkog kongresa bio je reakcionaran i konzervativan u smislu uspostavljanja političkog i društvenog poretka koji je postojao pre Francuske revolucije. Monarhije u Francuskoj, Austriji i Španiji su smatrale da je mudro sankcionisati formiranje parlamentarnih institucija da bi se osujetila liberalna osećanja. U ovako organizovanim društвima nije bilo potrebe za političkim partijama, a parlamenti su imali izuzetno malu moć. Najpouzdaniji saveznici ovih monarhija, krupni zemljoposednici i sveštenstvo, obezbedili su podršku jednog dela stanovništva, posebno u ruralnim oblastima gde je konzervativno seljaštvo ostalo relativno netaknuto procesima industrijalizacije i drugim modernim inovacijama.

S druge strane, ovaj politički sporazum među vodećim silama kontinentalne Evrope nije bio održiv na dugi rok, pre svega zbog rastućeg nezadovoljstva urbanih ratova su revolucionisali evropske armije i bili su izuzetno velikog obima, pre svega zbog uvođenja masovne mobilizacije. Francuska je veoma brzo ostvarila niz velikih pobjeda nad najvećim delom Evrope, ali je njena nadmoć jednak brzo srušena nakon katastrofalne invazije na Rusiju 1812. godine. Ovaj vojni poraz rezultirao je restauracijom monarhije pod dinastijom Bourbona u Francuskoj, čime je i definitivno okončana Francuska revolucija. Među posledicama rata bio je i uspon nacionalizama u Nemačkoj i Italiji koji će odvesti u njihovo ujedinjenje, odnosno u formiranje jedinstvenih nemačkih i italijanskih nacija-država. Ovi ratovi dovode i do raspada španskog carstva i uspona nacionalističkih revolucija u španskim američkim kolonijama. Kao neposredan rezultat Napoleonskih ratova Britansko carstvo je postalo vodeća svetska sila u sledećem veku.

²⁰³ Bečki kongres je bio konferencija ambasadora iz evropskih zemalja kojom je predsedavao Klemens fon Metternih i koji se održavao u Beču od septembra 1814. do juna 1815. godine. Cilj ovog kongresa bio je u stvaranju dugoročnog mira i stabilnog društvenog poretka na teritoriji Evrope nakon Francuske revolucije i Napoleonskih ratova. Među vodama kongresa bili su konzervativci koji su se protivili republikanizmu i revoluciji, a Pruska, Austrija i Rusija su ostvarile teritorijalnu dobit u korist Francuske.

liberala. Gradsko stanovništvo je bilo politički aktivnije od seoskog, a ono je bilo i u demografskom porastu (i u apsolutnom i u relativnom smislu) zbog napredovanja industrijske revolucije. Svi navedeni faktori su pretili spomenutom poretku restauracije, kulminirajući u masovnim pobunama i revolucijama 1848. godine (koje su rezultirale u izgnanstvu i Meternih i francuskog kralja Luja Filipa), kada su liberali i nacionalisti znatno oslabili konzervativne političke snage.²⁰⁴ Iako su francuski konzervativci ostali lojalni restauriranoj monarhiji, revolucije iz 1830. i 1848. godine nanele su joj odlučujući udarac. Do kraja 19. veka francuski rojalisti su bili suočeni i sa nelagodnom činjenicom prema kojoj je čak tri dinastije polagalo pravo na nepostojeći francuski tron. Zagovornici francuskog konzervativizma među sveštenstvom, oficirima i zemljoposednicima postali su nostalgični za starim režimom i sukobili su se sa aspiracijama rastuće i snažne srednje klase. Konačno, kada je reč o razvoju konzervativizma kao političke ideologije u 19. veku, neophodno je bliže razmotriti odnos sa nacionalizmom. Industrijalizacija je ubrzala raspad "starijeg" konzervativizma zato što je ojačala trgovački orijentisanu srednju klasu i stvorila je novu klasu industrijskih radnika, ali ova klasa nije bila odana starim institucijama crkve i monarhije. Zato konzervativci počinju da koriste nacionalističku retoriku, pre svega da bi ostvarili podršku za svoje političke programe među građanima i novim društvenim klasama, o čemu će kasnije biti više reči.

U Sjedinjenim Državama politika nije pratila doktrinarne obrasce kontinentalne Evrope (a delom ni Velike Britanije), prvenstveno zato što ova država nikada nije bila monarhija, nije posedovala aristokratiju, niti zvaničnu crkvu koju bi tada konzervativci branili, a liberali ili socijalisti napadali. Američki federalisti poput Džona Adamsa ili Aleksandera Hamiltona iz pozognog 18. i ranog 19. veka bili su konzervativci u smislu naglaska na teme poretna i bezbednosti, ali su u drugim aspektima bili bliži liberalizmu.²⁰⁵ Iako su možda delili Berkove ideje o postojanju "prirodne" aristokratije, nikada nisu zagovarali aristokratiju koja je nasledna. Nešto najbliže aristokratiji u Sjedinjenim Državama bili su bogati vlasnici plantaža na američkom

²⁰⁴ Luj Filip (Louis Philippe, 1773–1850) je bio francuski kralj od 1830. do 1848. godine, odnosno koji je vladao između Julske revolucije i revolucija iz 1848. godine. Preživeo je sedam pokušaja atentata.

²⁰⁵ U ovom kontekstu federalisti označavaju članove i pristalice prve američke političke partije, Federalističke partije. Federalisti su kontrolisali američku vladu do 1801. godine, a jedini američki predsednik koji je bio federalista bio je Džon Adams. Doktrine ove partije obuhvatale su američki nacionalizam, klasični liberalizam, ali i tradicionalistički konzervativizam.

Džon Adams (John Adams, 1735–1826) je bio američki državnik, diplomata i politički teoretičar, odnosno prvi potpredsednik, a zatim i drugi predsednik Sjedinjenih Američkih Država, od 1796. do 1801. godine. Bio je istaknuti advokat i javna ličnost iz Boston-a, osoba izuzetnog obrazovanja i uticajni zagovornik idealja američkog prosvetiteljstva.

Aleksander Hamilton (Alexander Hamilton, 1755–1804) je bio osnivač američke Federalističke partije i jedan od očeva osnivača, kao i kreator ekonomске politike nakon osnivanja Sjedinjenih Američkih Država.

jugu pre Američkog građanskog rata.²⁰⁶ Članovi ove klase obično su zagovarali veća prava i slobode pojedinačnih američkih država nasuprot moći centralne vlade. Međutim, u 19. veku u Sjedinjenim Državama bilo je malo eksplicitnog konzervativizma, iako je politička istorija ove države ukazuje i na odlučnu suprostavljenost revolucionarnom radikalizmu (naravno, sa izuzetkom Američke revolucije).²⁰⁷ Dominantna ideologija u politici Sjedinjenih Država sve do druge polovine 20. veka bio je liberalizam i dugo vremena se činilo da konzervativizam ne može da ima ozbiljniju ulogu u državi koja je osnovana na liberalnim i prosvetiteljskim doktrinama "očeva osnivača".

5.4. Škole mišljenja u konzervativizmu

Pre detaljnije rasprave o osnovnim principima i prepostavkama konzervativizma, važno je istaći da ne postoji definitivni korpus osnovnih ideja koje prihvataju svi konzervativci (što, uostalom, odlikuje i sve ostale političke ideologije). Uz to, mnogi konzervativci će odbacivati i etiketu "ideologije" kada je reč o njihovim političkim uverenjima i vrednostima. Dakle, njegove opšte odlike divergiraju u nekoliko distinktivnih modusa konzervativnog mišljenja.

Prvo, moguće je govoriti o strogom i nedvosmislenom odbacivanju radikalnog i revolucionarnog nasleđa, kao o *reakcionarnoj* struji u konzervativizmu. Ona počiva na relativno statičkoj viziji sveta koja insistira na tome da je univerzum (hijerarhijski) uređena celina u kojoj sve, uključujući tu i nas same, ima specifični propisani položaj. Napuštanje tog položaja odvelo bi u haos i anarhiju, zbog čega reakcionarni konzervativizam oštro kritikuje i liberalnu demokratiju i socijalizam. Drugo, postoji i ambivalentna (i paradoksalna) *revolucionarna* struja konzervativizma koja društvenu napetost i tenziju smatra za normalno stanje stvari. Upravo zbog navedene napetosti "revolucionarni" konzervativci pozivaju na društvenu rekonstrukci-

²⁰⁶ Američki građanski rat trajao je od 1861. do 1865. godine i vođen je između 25 severnih američkih država lojalnih vlasti u Vašingtonu (Unija ili Sever) i 11 secesionističkih država na američkom jugu (Konfederacija ili Jug) koje osnivaju nepriznate Konfederalne Američke Države tokom trajanja građanskog rata. Uzroci rata ticali su se (ukidanja) ropsstva i ekonomiske nejednakosti između američkog Severa i Juga, a rat je završen kapitulacijom Konfederacije.

²⁰⁷ Američka revolucija je bila politička, kulturna i društvena pobuna predstavnika trinaest američkih kolonija protiv britanske vlasti, iz koje nastaju Sjedinjene Američke Države. Ona je bila posledica niza društvenih, političkih i intelektualnih transformacija ranog američkog društva izazvanih američkim prosvetiteljstvom. Amerikanci su odbacivali oligarhije tipične za aristokratsku Britaniju i ostatak Evrope ovog doba, zagovarajući republikanizam utemeljen na prosvetiteljskim principima liberalizma. Kao širi politički, kulturni i društveni pokret socijalne pobune, Američka revolucija kulminira u oslobodilačkom ratu koji se naziva Američkim ratom za nezavisnost, odnosno Američkim revolucionarnim ratom (1775–1783). Među rezultatima revolucije bilo je stvaranje republikanske i demokratski izabrane vlasti koja je odgovorna volji građana, po prvi put na svetu, kao i prvo uspešno svrgavanje vlasti nekog kolonijalnog carstva u svetskoj istoriji.

ju u vidu očuvanja tradicije, grupnog (npr. nacionalnog) identiteta i tome slično. Treće, *umerena* struja neretko prihvata izazove alternativnih političkih ideologija (pre svega liberalizma, a zatim i socijalizma) i pokušava da se na njih adaptira.

Navedene struje moguće je nazvati i reakcionarnim, status quo i reformističkim konzervativizmom, pri čemu je prva bila posebno uticajna u Francuskoj, druga u Nemačkoj, a treća u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama. Međutim, ova gruba podela predstavlja samo razlike u osnovnim principima i prepostavkama unutar konzervativizma kao ideologije, a ne istinsku podelu na zasebne škole mišljenja. Kada je reč o školama mišljenja unutar konzervativne političke ideologije, korisno je razlikovati:

- (1) *tradicionalistički*,
- (2) *romantičarski*,
- (3) *paternalistički* i
- (4) *liberalni*, kao i
- (5) *konzervativizam nove desnice*.

Tradicionalistički konzervativizam veliku pažnju pridaje običajima, konvencijama i tradiciji i ovo je škola mišljenja koja se uobičajeno povezuje sa Berkom. Unutar nje se kritikuju teorijske, apstraktne i utopiske ideje o (re)organizaciji društva, a favorizuju se uspostavljeni načini života i funkcionisanja. Tradicionalistički konzervativci državu posmatraju kao zajednički poduhvat koji je nastao vekovima (ili milenijumima) i koji poseduje određene duhovne i organske karakteristike. Iz navedenih razloga, konkretna politička zajednica nije "teorijski" niti ljudski proizvod, već kumulativni i nepredvidivi rezultat vekova prakse. U tom smislu, i društvena promena nije rezultat racionalnog promišljanja, već ona "prirodno" rezultira iz tradicije zajednice. Takođe, i liderstvo, autoritet i hijerarhija su prirodni proizvodi, ljudi se sa lakoćom potčinjavaju drugim ljudima, a naša prava i slobode ukorenjene su u tradicionalnim normama.

Romantičarski konzervativizam je tipičan za mnoge nemačke i britanske teoretičare, uključujući tu i brojne filozofe i književnike. Ova škola iskazuje snažnu nostalгију za idealizovanom, ruralnom, pastoralnom i kvazifeudalnom prošlošću, u kombinaciji sa detaljnim utopijskim vizijama o tome kako bi novo društvo, "obnovljeno" u skladu sa tim vizijama, trebalo da izgleda. Opšti motiv romantičarskog konzervativizma jeste protivljenje industrijalizaciji, uz kritiku otuđenja i dehumanizacije koje stvara nova, mehanistička industrijska kultura. Istovremeno, romantičarski konzervativci su kritički nastrojeni i prema vrednostima tržišne, liberalne ekonomije, konzumerizma i "trgovačkog mentaliteta" koje smatraju suprotstavljenima "istinskoj" ljudskoj prirodi. Romantičari favorizuju načine života koji su bili jednostavniji, religijski, ispunjeni osećanjima međusobne bliskosti i solidarnosti. Implicitane su i određene prirodne hijerarhije (kao i u tradicionalističkom konzervativizmu) koje inkorporiraju viteške i herojske vred-

nosti, kao npr. u delima Voltera Skota ili Tomasa Karlajla.²⁰⁸

Paternalistički konzervativizam je implicitan u određenim aspektima i tradicionalističke i romantičarske konzervativne škole. Ova škola insistira na određenim dužnostima građana koje mora da pokrene država kako bi promovisala ili oharabila moralan i dobar život stanovništva. U izvesnom smislu, sadržaj ovog "dobrog života" je "aristokratsko" ponašanje koje je ispunjeno vrlinama i odgovornošću. Paternalistički konzervativci državu razumeju kao dobroćudnu i dobromernu "očinsku figuru" koja postavlja ciljeve i sprovodi svoju volju. Ove konzervativne doktrine su odlikovale mnoge evropske autore, a pojedini aspekti paternalizma prisutni su i među demohrišćanskim pokretima i partijama.²⁰⁹ Paternalistički konzervativizam je i elitistički po karakteru i snažno kritikuje individualizam i liberalizam. Naime, u političkoj praksi paternalizam zagovara snažnu vladu, čvrsto "zavоđenje reda" i "čuvanje poretku", kao i mnoge tradicionalne institucije. Čak i ukoliko je slobodna tržišna privreda poželjna, ona ne sme postati dominantna vrednost za (paternalistički) konzervativizam, tj. politika uvek mora da prethodi ekonomiji.

Liberalni konzervativizam predstavlja suprotnost paternalističkom i za ovu školu ekonomija prethodi politici. Među zagovornike ovog konzervativizma moguće je ubrojati i autore poput Tokvila, ali i Fridriha fon Hajeka, a oni prihvataju većinu formalnih doktrina klasičnog liberalizma, kao što su npr. naglasak na individualizmu, ličnim pravima i minimalnoj ulozi države. Međutim, sadržaj ove "minimalne" uloge neretko se razlikuje od uloge koju državi pripisuju liberali. Nakon Drugog svetskog rata u zapadnim društвима dominira upravo liberalni konzervativizam koji se zatim u političkoj praksi oštro protivi javnom vlasništvu, politikama države blagostanja, kao i socijalizmu i komunizmu itd. I poreklo nekih od ovih ideja moguće je pratiti sve do Berka, ali i drugih britanskih autora koji su zagovarali snažnu odbranu privatnog vlasništva i slobodnog preduzetništva. Od 1970-ih i 1980-ih godina većina vodećih figura britanske Konzervativne partije su liberalni konzervativci koji zagovaraju slobodno tržište, privatizaciju i deregulaciju, što razlike između klasičnog liberalizma i liberalnog konzervativizma čini gotovo neprepoznatljivim.

Nova desnica predstavlja možda najproblematičniju kategoriju koja inkorporira

²⁰⁸ Volter Skot (Walter Scott, 1771–1832) je bio škotski pisac, dramaturg i pesnik, kao i jedan od prvih pisaca sa istinski međunarodnom slavom tokom života koji su pisali na engleskom. Bio je i advokat i sudija, a u delima je pisao o temama iz srednjeg veka i škotske istorije, sa naglaskom na viteškim običajima, snažnim ličnostima i herojima.

Tomas Karlajl (Thomas Carlyle, 1795–1881) je bio škotski filozof, pisac i istoričar, a smatran je za jednog od najvažnijih društvenih komentatora i kritičara svog doba. Posebno se bavio ulogom koju velike (istorijske) ličnosti imaju u svetskim događajima.

²⁰⁹ Hrišćanska demokratija predstavlja političku ideologiju koja nastaje u Evropi u 19. veku i koja se zasniva na mešavini tradicionalnih hrišćanskih doktrina i političkog konzervativizma.

mnoge međusobno različite partije i pokrete, jer se tu ponekad ubrajaju i tradicionalni liberalni konzervativizam, libertarianizam, tzv. neoliberalizam, desni ekstremizam, kao i grubi populizam. Istovremeno, nova desnica je sasvim različita od starijih tradicionalističkih, romantičarskih i paternalističkih tradicija, a bliža je tradiciji liberalnog konzervativizma. Za pojedine autore liberalni konzervativizam zapravo predstavlja struju u okvirima (šire shvaćene) nove desnice. Ova raznovrsna škola ima nešto šire političke ciljeve i poglедe na svet, iako je najčešće posvećena polemici sa svim formama socijalizma i političkog radikalizma. Centralna tema nove desnice jeste pokušaj obnove čiste forme "klasičnog liberalizma" u duhu sopstvenih ideoloških interpretacija onoga šta to klasični liberalizam jeste. Za ovu školu, politika državne intervencije u privredi je potpuno propala, kao što su propale i posleratne politike državnog planiranja, države blagostanja, visokog oporezivanja, javnog trošenja, porasta birokratije itd.

Samim tim, konkretne politike nove desnice obuhvataju smanjenje poreza, privatizaciju javnih kompanija, smanjenje programa socijalne politike itd. Razlika između nove desnice i liberalnog konzervativizma najčešće je u intenzitetu (a ne suštini), kao i u preteranom osloncu na tržište. Libertarijanski elementi ovog pokreta pozivaju i na deregulaciju i/ili legalizaciju narkotika, pornografije, čak i pojedinih kriminalnih aktivnosti (poput ucene), što nije deo "starije" tradicije liberalnog konzervativizma. S druge strane, novu desnicu odlikuju i "neokonzervativni" elementi koji podsećaju na tradicije tradicionalističke, romantičarske i paternalističke škole. Među njima su i nacionalistička vatrenost, patriotizam, insistiranje na nacionalnoj kulturi, čistoći rase, prirodnoj nejednakosti, značaju disciplinovanog porodičnog života i patrijarhalnog autoriteta. Za mnoge pripadnike ove struje sloboda i jednakost ne predstavljaju značajne političke vrednosti, odnosno tvrdi se da građani imaju "previše" slobode i jednakosti u svetu nakon Drugog svetskog rata. U tom smislu i socijalizam i liberalizam predstavljaju podjednake mete neokonzervativne kritike. "Istinski" konzervativci treba da budu zainteresovani za očuvanje privatne svojine, ali i za "obnovu" nacionalnog identiteta.

Zato je ilustrativno ukazati ukazati na primer Sjedinjenih Država, gde danas dve grupe ljudi i dve škole mišljenja dele etiketu "konzervativizam" – tradicionalni konzervativci i "neokonzervativci". Ove škole mišljenja se razlikuju po pojedinim socijalnim i ekonomskim pitanjima, kao i po pitanjima spoljne politike, zbog čega je i moguća njihova identifikacija kao zasebnih škola. Tradicionalni konzervativizam je bliži opštim karakteristikama (evropskog) konzervativizma, iako u američkom društvu gubi na snazi (ili na vidljivosti) u poslednjih nekoliko decenija. Na primer, za razliku od neokonzervativizma, tradicionalni konzervativizam podržava određeni stepen regulacije ekonomije od strane vlade, iako zadržava snažnu podršku kapitalizmu, manjim porezima itd. Zatim, tradicionalni konzervativizam stavla naglasak na razna socijalna pitanja poput verovanja u tradicionalne

vrednosti usredsređene na porodicu, domaćinstvo i religiju. Između ostalog, u pitanju su i verovanja da je briga o domaćinstvu (jedina) prikladna uloga žena, protivljenje abortusu i kontracepciji, zagovaranje obavezne molitve u školama, protivljenje izučavanju teorije evolucije i seksualnom vaspitanju itd. Neokonzervativci (uz pojedine izuzetke) ne zauzimaju radikalne stavove po ovim socijalnim pitanjima i verovatno najveća razlika postoji u spoljnoj politici – tradicionalni konzervativci će se protiviti učešću Sjedinjenih Država u globalnim pitanjima i aferama, dok će neokonzervativci aktivno zagovarati dominantnu ulogu Amerike u njima.

5.5. *Osnovni principi i prepostavke konzervativizma*

Fundamentalni princip konzervativizma kao političke ideologije i pogleda na svet moguće je formulisati kao *nastojanje da se nešto sačuva* ("konzervira"), iako se konzervativci međusobno razlikuju oko toga šta smatraju da treba sačuvati. S tim u vezi, jedan od specifičnih ili konkretnih principa konzervativne političke ideologije jeste *otpor promenama*. U pitanju je ideja koju je moguće pratiti sve do Edmunda Berkha (iako je i on imao svoje prethodnike), a slične ideje su postojale i u drugim intelektualnim tradicijama. Kao što je navedeno, Berk je prvenstveno insistirao na značaju tradicije kao svojevrsnoj akumulaciji "mudrosti vekova" i za njega je vladavina u svakoj državi kompleksne i praktične prirode. Ukoliko želi da bude uspešna u tome, vladavina mora počivati na iskustvu, i to na onom koje je veće od iskustva bilo koje konkretnе individue tokom njenog života. Berk se protivi liberalnim ili socijalističkim praksama racionalnog planiranja – život je isuviše kompleksna stvar da bi je ljudska bića shvatila, uredila i kontrolisala, tako da neophodan oslonac svake prikladne vlasti mora da bude tradicija.

Slično je govorio i Fridrih Hajek koji u *Putu u kmetstvo* ističe da istinski konzervativizam predstavlja legitimni, verovatno i nužni, a svakako rasprostranjeni stav protivljenja drastičnim promenama. Neki drugi autori napominju da se konzervativci *ne protive* promenama, već da im se samo *opiru*. Drugim rečima, savremeni konzervativci su skeptični prema svakom društvenom eksperimentisanju, odnosno veruju u to da je nešto što je "radilo" (čak i ako ne "radi" dovoljno dobro) mnogo bolje od nečega što do sada nije isprobano i što je nepoznato. Jedini problem sa ovakvom logikom jeste u tome što se konzervativci (kao i liberali) i sami vremenom menjaju u pogledu onoga što žele da sačuvaju. Pojednostavljeni rečeno, svet se nužno menja, te se i konzervativci menjaju sa njim, tako da ne žele da sačuvaju celokupnu prošlost, već samo ono za šta se veruje da je u njoj najbolje.

U širem smislu, filozofija konzervativizma počiva na stavu da je cilj političkih uređenja da društva učine dobrim, a da su društva dobra ukoliko oni koji u njima žive vode dobre i ispravne živote. Politička uređenja koja to omogućavaju otkrivaju se putem istorijske refleksije, odnosno putem utemeljenja na različitim i relativno

dugim tradicijama. Ljudi učestvuju u tim tradicijama zato što dobar život vide kao posledicu verovanja, vrednosti i praksi koje one obezbeđuju. Konzervativizam obično nije nekritička odbrana svih tradicija, već samo onih koje su ostale trajne jer su ljudi u određenom istorijskom periodu smatrali zadovoljavajućim i korisnim. Opravданje ili kritika tradicije zasnovana je na uspehu, odnosno neuspehu tih tradicija da obezbede dobar život i u tom smislu konzervativizam ima nekoliko različitih verzija, u zavisnosti od različitih stavova koje pojedinci imaju prema istoriji, vrednostima, odnosu između pojedinca i društva, odnosno između zla i ljudske prirode.

S tim u vezi, njegova naredna važna karakteristika jeste *uvažavanje tradicije* i *nepoverenje u ljudski razum*. Međutim, konkretni sadržaj "tradicije" koja se "uvažava" neretko je istorijski i kulturno varijabilan i može da se odnosi i na tradicionalne moralne standarde, na religiju, kao i na stav o inherentnoj vrednosti dugotrajnih društvenih institucija. Princip uvažavanja tradicije počiva na spomenutom nepoverenju ili skepsi u sposobnosti ljudskog razuma kao sredstva za poboljšanje ljudske egzistencije i blagostanja. Konzervativizam ne odbacuje razum u potpunosti, ali preferira tradiciju verujući u to da je ona prvenstveno akumulirana mudrost prošlih generacija. Kao što se može primetiti, princip o uvažavanju tradicije i nepoverenju u ljudski razum blisko je povezan sa principom otpora promenama. Na primer, za Berka je društvo bila složena mreža odnosa između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, a društvene institucije sporo evoluiraju da bi se uskladile sa novim potrebama i okolnostima. Iz navedenih razloga, mešanje u tradiciju često dovodi do patnje i društvenih problema, a ne do poboljšanja, iako on sam nije odbacivao sve društvene promene, niti je zagovarao povratak u neku idealizovanu prošlost.

Sledeći princip konzervativne političke filozofije i ideologije jeste *odbacivanje uloge državne vlasti u poboljšanju ljudskog života*, odnosno ambivalentan odnos prema ulozi države u mnogim domenima. Ovaj princip ne odlikuje sve škole konzervativnog mišljenja i predstavlja veliku dilemu unutar ideologije konzervativizma. Uopšteno govoreći, konzervativci (u 20. veku) veruju u to da je potrebno smanjiti moć i ulogu državne uprave kada je reč o ekonomiji, te da individue koje se oslanjaju na sopstvene sposobnosti i kvalitete treba da upravljaju svojim (ekonomskim) blagostanjem. Ovo je, naravno, stav koji je u interesu bogatih slojeva stanovništva i koji odgovara logici kapitalizma, a njegovo poreklo treba tražiti u istorijskom vezivanju konzervativnih pokreta i partija za krupni biznis (o čemu će biti reči). Za većinu konzervativaca, vlast koja pomaže (ekonomskom) blagostanju stanovništva će zapravo proizvesti suprotan efekat – ljudi će se previše osloniti na državu i izgubiti sposobnost da sopstvenim snagama pomognu samima sebi. Konzervativci se protive mešanju vlasti u privredu zato što veruju u to da država ne može da poboljša položaj pojedinaca, kao i zbog toga što veruju u to da je ovo odgovornost samih individua.

S druge strane, za mnoge konzervativce sasvim je prihvatljivo da državna uprava koristi svoju moć da bi osnažila tradicionalne moralne standarde i ograničila ljudsku slobodu koja je u vezi sa tim standardima (kao npr. po pitanju homoseksualnih i drugih formi "netradicionalnih" brakova). Dakle, kao princip konzervativne političke ideologije moguće je navesti i sklonost *ograničavanju ljudskih sloboda da bi se održale tradicionalne vrednosti*. Ovaj princip počiva na opštijem principu *nepoverenja u ljudsku prirodu*, uključujući tu i spomenuto nepoverenje u ljudski razum.

Rezultat navedenih uverenja jeste princip *antiegalitarizma* – mnogi konzervativci veruju u to da su neki ljudi naprosto bolji od nekih drugih ljudi, zbog čega i društvo treba da ih vrednuje na različite načine. Za konzervativnu političku filozofiju, ljudi su "stvoreni" različiti, a vlast koja ignoriše tu činjenicu (ili želi da je izmeni) jeste vlast koja je nepravedna. Takve politike (navodno) favorizuju mediokritete i deluju na štetu plemenitih individua, dok istovremeno ne pomažu onim "inferiornim" slojevima kojima su namenjene. Naime, konzervativizam ističe da se ljudi razlikuju na osnovu faktora kao što su društvena klasa, rod, inteligencija i (neretko) nacija i rasa, a ponekad impliciraju i da ove dimenzije sa sobom nose izvesnu prirodnu superiornost i inferiornost. U umerenijim verzijama ističe se "samo" da superiornost i inferiornost individua *postoje*, ali i da nisu nužno vezane za faktore poput klase, roda, inteligencije i tome slično.

Za adekvatniju raspravu o osnovnim principima i prepostavkama konzervativne političke ideologije korisno je fokusiranje na *pogled na ljudsku prirodu* koji imaju ili zastupaju njeni predstavnici. Po tom pitanju postoji relativno konstantan stav, posebno kada je reč o njenim tradicionalističkim, romantičarskim i paternalističkim školama. Prema mišljenju konzervativaca, čovek poseduje ograničeni kapacitet za altruizam i on se obično svodi na porodicu, susedstvo i prijatelje. Drugim rečima, ljudi su prirodno (ali ne i isključivo) sebične individue problematičnih moralnih kvaliteta – prirodni instinkti čoveka čine iracionalnim, potencijalno (moralno) "kvarljivim" i relativno lenjim bićima, kao i sklonim onome što je već isprobano i provereno. Naime, ljudi u raznim istorijskim periodima visoko vrednuju svoju slobodu i racionalno uvećanje svojih interesa, ali to ne čine na uštrbu svoje ljubavi prema odmoru, neradu i telesnim uživanjima, jer nisu racionalne mašine, već kompleksna mešavina razuma i emocija, a samim tim i ambivalentnih motivacija. Glavna filozofska kritika liberalizma i socijalizma koju izlažu konzervativci tiče se upravo ideje o tome da ove alternativne ideologije pojednostavljaju i ne razumeju stvarnu ljudsku prirodu.

Politička ideologija konzervativizma kao osnovnu činjenicu vidi nepromenljivu i univerzalnu *nesavršenost ludske prirode*. Većina drugih ideologija prepostavljaće da su ludska bića po prirodi dobra i da se, ukoliko se poboljšaju njihove društvene okolnosti, ona mogu učiniti dobrim. Za konzervativce ovakve ideje su pogrešne i

ljudi će uvek ostati "nesavršena", "problematična" ili "manjkava" bića, nalik na teološku ideju o prvobitnom grehu. Prema teološkom viđenju ljudi su bića koja su izgubila božju milost – oni su "pala stvorenja" koja žive u grehu. Takvo stanje se ne može promeniti, ali se donekle može ispraviti angažmanom samih individua i društvenih institucija (crkve, morala, normi). U sekularnoj verziji doktrine o ljudskoj nesavršenosti individue su ograničene u svojim kapacitetima za razumevanje sveta. Samim tim su opasni i društveni aranžmani u kojima ljudi potpuno slobodno deluju i donose odluke.

Dakle, prema konzervativizmu, dometi ljudskog razuma i znanja veoma su mali i nemoguće je osloniti se na njih, zbog čega mnogo bolji oslonac i "vodič" za ljudsko ponašanje predstavljaju običaji i tradicija neke konkretnе kulture ili države-nacije. U tom duhu će najveći deo pristalica konzervativne političke filozofije usvojiti "slabije" shvatanje o ljudskoj slobodi i ona će biti interpretirana kao dobrovoljno priznavanje dužnosti i odgovornosti, sa često pominjanom tvrdnjom da "isuviše" slobode predstavlja pretnju po društveni poredak. Konzervativizam insistira na tome da se ljudi, kao nesavršena i/ili grešna bića, mogu privoleti na društveno poželjan način života i odvratiti od svojih nasilnih i antidruštvenih poriva samo putem strogog poretku, a uloga zakona nije u tome da podrži ljudsku slobodu, već da sačuva društveni poredak.

Na ovim idejama i prepostavkama počiva i konzervativni *pogled na čoveka i ljudsko društvo*. Konzervativizam shvata društvo na veoma karakterističan način, pre svega kao *organsku celinu*. Za razliku od shvatanja društva kao entiteta sačinjenog od delanja pojedinaca, konzervativci veruju da ljudi ne (mogu da) postoje izvan društva ili širih društvenih celina poput porodice, zajednice ili nacije. Liberali i većina socijalista usvajaju mehanicističko shvatanje društva, prema kojem društvo izgrađuju racionalni pojedinci za sopstvene svrhe, što vodi ka verovanju u progres, bilo u obliku reforme ili revolucije.²¹⁰ Shvatanje društva kao nečeg organskog doprinosi idejama o tome da su njegove strukture i institucije oblikovane snagama koje se nalaze izvan ljudske kontrole, zbog čega pojedinci koji u njemu žive treba da ga (sa)čuvaju i poštuju. Organicističke ideje očigledne su i u konzervativnim argumentima koji idu u prilog porodici, naciji i slično, i zato će konzervativci isticati da je "zdrav" porodični život od suštinskog značaja za stabilnost društva.

Organska zamisao društva implicira verovanje da društvo nije samo labavi skup individua, već živi organizam koji se sastoji od međusobno blisko povezanih i međuzavisnih osoba. Iz tih razloga, konzervativci favorizuju institucije i prakse koje su postepeno evoluirale i koje su manifestacije kontinuiteta i stabilnosti. Odgovornost vlasti jeste u tome da bude sluga (a ne gospodar) postojećim načinima života,

²¹⁰ Mehanicizam označava verovanje prema kojem su živa bića nalik na mašine ili mehanizme, odnosno nalik na mehaničke sisteme sačinjene od materije koja se kreće i koja je u potpunoj zavisnosti od prirodnih zakona. Filozofija suprotstavljena mehanicizmu naziva se vitalizam.

a političari moraju da se odupru iskušenju da transformišu društvo i politiku. Ova podozrivost, kada je reč o aktivnostima vlasti, razlikuje ga od radikalnih formi političke misli, ali i od liberalizma kao modernizujućeg i antitradicionalističkog pokreta. Mnogi konzervativci smatraju da ideje o masovnom društvu i o društvu atomizovanih individua nisu ni prikladne ni korisne. I masovnost i individualnost predstavljaju dve strane istog "lošeg" novčića, zato što je i "masa" sačinjena od međusobno otuđenih i izolovanih individua. Prema konzervativizmu, ljudska bića odrastaju i razvijaju se u okvirima složenog procesa istorijske i društvene akulturacije, a individualne slobode su rezultat viševekovnog društvenog razvoja unutar konkretne (nacionalne) tradicije. Jezik, običaji i mišljenje stiču se u porodici, u okvirima crkve, škole i države, dok su "apstraktne individue" (za liberalne) i "kognitivno-čovečanstvo" (za socijaliste) samo plodovi iskrivljene maštice. Uz to, u skladu sa konzervativnim idejama tvrdi se da osnovna ljudska priroda i motivacije ostaju nepromenjene ili nepromenljive, uprkos tome što su individue proizvodi kulturne i nacionalne tradicije.

Prema ideologiji konzervativizma, politička misao mora da bude utemeljena na preovladavajućem političkom uređenju, a ne na hipotetičkom ugovoru, teorijama o idealnom društvu ili zamislima o zajedničkom dobru za čovečanstvo. Mnogi od njih ističu i metafizička objašnjenja zbog čega su određena uređenja uspešna, a druga ne, pre svega insistirajući na postojanju moralnog poretku u društvenoj stvarnosti – životi su vođeni na dobar i ispravan način ukoliko se ljudi potčinjavaju ovom moralnom poretku, a vođeni su loše ukoliko to ne rade. Kao što je rečeno, mnogi konzervativci (poput de Mestra) negiraju da se ispravna politička uređenja mogu opravdati razumom, tvrdeći da se u odlukama oko ispravnog ponašanja treba rukovoditi verom. Drugi konzervativci (poput Berka) određene političke programe opravdavaju njihovom (dugo)trajnošću koja se interpretira kao najbolji argument za dobar život. Iz tih razloga, oni predstavljaju najsnažnije pristalice i branitelje religijskih verovanja i doktrina.

Navedene prepostavke su konzervativce vodile u odbacivanje doktrina o prirodnim pravima i društvenom ugovoru. Za njih, ove doktrine su stvorene da bi otuđile čoveka od konkretnih nacionalnih tradicija i institucija koje čine osnovu društvenog života. Ljudska bića je nemoguće zamisliti izvan konkretnog društva i njegove tradicije i upravo zato što su individue društveno i istorijski determinisana stvorenja one nužno reflektuju prirodne obrasce nejednakosti u sposobnostima i društvenom statusu. Iz tih razloga u društву je uvek neophodan određeni autoritet, kao i određen stepen nejednakosti – osobe sa autoritetom izdaju naredbe, a ostali ih slušaju. Konzervativci veruju i u "prirodne" liderске moći određenih grupa ili individua (što je Berk zvao "prirodnom aristokratijom"), pošto su neki ljudi prirodno superiori u intelektualnom i moralnom smislu.

Navedena društvena nejednakost za konzervativizam ne predstavlja društveni

problem, niti nešto čega se treba stideti ili što je potrebno menjati raznim društvenim i političkim sredstvima. Konzervativci veruju u to da društvo intrinzično karakterišu hijerarhija i autoritet, odnosno relativno fiksirane društvene gradacije, zbog čega odbacuju ili dovode u pitanje društvenu jednakost. Tradicionalno, oni smatraju da su nejednakosti među ljudima neizbežne i duboko ukorenjene i na temelju vizije društva kao organske celine veruje se da različite društvene grupe imaju različite, hijerarhijske i relativno fiksirane društvene uloge i položaje, a od posebnog značaja jeste verovanje u autoritet, npr. roditelja nad decom, države nad građanima itd. Tek u 20. veku mnogi konzervativci pod uticajem liberalizma govore o važnosti političke jednakosti ili jednakosti prilika, iako zadržavaju ideju o prirodnoj nejednakosti među ljudima.

Interesantno je primetiti i činjenicu da iako je konzervativizam od svih političkih filozofija možda intelektualno najskromnija ideologija, ona je i neobično elastične prirode, te napreduje i traje zato što nije spremna da se veže ni za jedan fiksirani skup ideja. Karakter konzervativne filozofije predmet je mnogih debata i zato se često tvrdi da konzervativci jasnije shvataju ono čemu se protive nego ono za šta se zalažu. U tom smislu, on je poput negativne filozofije ili teologije, čija svrha počiva na tome da propoveda otpor ili sumnju u društvene promene.²¹¹ Uz to, nemoguće je u potpunosti izjednačiti favorizaciju *status quo*-a i konzervativizma, pošto se mnogi pojedinci i mnoge grupe opiru promenama, a ne može se reći da usvajaju konzervativnu filozofiju. Opiranje promenama ili želja za očuvanjem možda je tema kojoj se konzervativizam stalno vraća, ali ono po čemu se ova filozofija razlikuje od ostalih pre svega jeste specifičan način na koji se ona brani.

5.6. Konzervativni politički pokreti i partije

Između 1830. i 1880. godine liberalizam i liberalne političke institucije odnose brojne pobjede nad konzervativnim režimima i/ili monarhijama u državama Zapadne Evrope, što je značilo i da su politički konzervativci, kao i druge političke grupe, sada morali da ostvare parlamentarnu većinu ukoliko žele političku moć i uticaj. Taktika koju su primenili imala je za cilj identifikovanje sa nacionalističkim osećanjima, odnosno približavanje nacionalističkim političkim programima. Ta strategija je posebno bila uspešna u Nemačkoj, gde je ujedinjenje nemačkih država u jedinstvenu naciju postala dominantna politička preokupacija i liberala i konzervativaca u 19. veku. Pruski kancelar Oto fon Bizmark je koristio nacionalizam (podstaknut pruskom pobedom u ratovima sa Danskom, Austrijom i Francuskom

²¹¹ Negativna filozofija je filozofija koja anticipira negativne ili nepoželjne ishode u ljudskoj stvarnosti. Ona obično odbacuje ideju o progresu i/ili ističe da život nema pozitivno značenje ili vrednost. Negativna teologija (apofatička teologija ili *via negativa*) je teologija koja pokušava da opiše boga preko negacije, odnosno govoreći o tome šta se *ne može* reći o savršenom dobrom, koje predstavlja bog, tj. šta to sve bog nije, a ne šta bog jeste.

u periodu od samo sedam godina) da bi stvorio ujedinjenu Nemačku pod pruskom krunom 1871. godine.²¹²

Istovremeno, konzervativne vlade kojima je kao kancelar predsedavao u narednih 20 godina pokrenule su i niz mera iz domena socijalne politike (poput penzija i doprinosa za nezaposlene). Ove politike su jednim delom kreirane i da bi udaljile pripadnike radničke klase od socijalistički orijentisane i rastuće Nemačke socijaldemokratske partije. Iako je Bizmark štitio povlašćeni položaj pruske zemljoposedničke klase ("junkere"), kao i oficirske klase, njegove mere socijalne politike i socijalne zaštite oslabile su klasni konflikt i osnažile su društvenu koheziju koja je u Nemačkoj trajala do kraja Prvog svetskog rata. Takođe, i ostale konzervativne partije u Evropi su do kraja 19. veka mahom usvojile ovu nacionalističku strategiju. Ta činjenica je uvećala popularnost konzervativnih pokreta i partija u dobu ojačanih nacionalnih i patriotskih osećanja, ali i u klimi međunarnodnog rivalstva koji kulminira u Prvom svetskom ratu. Takođe, najvatreniji zagovornici (ovog) rata bili su konzervativni pokreti i partije.

Kada je reč o konzervativizmu u Velikoj Britaniji, doktrine ove političke ideologije u 17. i 18. veku branili su torijevci, parlamentarna frakcija koja je predstavljala zemljoposedničku aristokratiju ("džentrije"), bogate trgovačke klase, kao i sveštenstvo. Ta frakcija je postala Torijevska partija 1784. godine i usvojila je oznaku "konzervativna" nakon 1831. godine. Kao Konzervativna partija ona ostvaruje veliku političku moć tokom 19. veka, tradicionalno dobijajući oko polovinu glasova biračkog tela. Reformski zakoni Vigovske i Liberalne partije iz 1832. godine, koji su umanjili moć zemljoposedničke aristokratije, u jednom periodu su uzdrmali i poziciju torijevaca, ali ih je ponovo osnažila imaginacija i liderstvo Bendžamina Dizraelija koji je bio premijer 1868. godine, a zatim i od 1874. do 1880.²¹³ On je us-

²¹² Oto fon Bizmark (Otto von Bismarck, 1815–1898) je bio nemački državnik koji je ujedinio najveći broj nemačkih država (bez Austrije) u moćno Nemačko carstvo pod svojom kontrolom (bio je i njegov prvi kancelar, od 1871. do 1890. godine) i koji je dominirao evropskom politikom od 1860-ih godina sve do kraja 19. veka. Nakon formiranja Nemačkog carstva (pod liderstvom Pruske) stvorio je balans moći na teritoriji Evrope između Francuske, Austrije, Nemačke i Rusije, što je doprinelo evropskom miru koji je trajao od 1871. godine sve do Prvog svetskog rata (1914). Bio je konzervativni političar koji je sprovodio antikatoličke kampanje (i progonio je katoličko sveštenstvo i monahe), kao i kampanje germanizacije etničkih manjina (a posebno Poljaka), zabranio je socijalističke organizacije i pokrete i slično. Međutim, Bizmark je kreirao i sistem socijalnog i penzionog osiguranja (koji je bio prvi takav sistem u svetu), odnosno uveo je starosne penzije, zdravstveno osiguranje i osiguranje radnika u slučaju nesreće. Osnovao je i prve nemačke kolonije širom sveta i, uprkos brojnim kritikama, smatra se jednim od najvećih i najuticajnijih državnika u evropskoj istoriji. Njegovi poduhvati iz 1860-ih godina danas predstavljaju neke od najvećih diplomatskih i političkih podviga moderne istorije, a nakon ujedinjenja Nemačka je postala jedna od najsnaznijih država Evrope i sveta. Zanimljivo je i da se danas govori o svojevrsnom "mitu o Bizmarku", koji ga predstavlja kao dogmatiskog i doslednog konzervativnog ideologa, kao i strastvenog nacionalistu, dok je on u stvarnosti bio pragmatičan političar koji je prihvatao različite ideološke pozicije.

²¹³ Bendžamin Dizraeli (Benjamin Disraeli, 1804–1881) je bio britanski konzervativni političar, pisac

peo da pridobije podršku delova radničke klase zagovarajući politiku "torijevske demokratije" koja je nastojala da ublaži teške uslove rada proletarijata u okvirima industrijskog kapitalizma. Istovremeno, konzervativac Dizraeli je čvrsto verovao u klasni sistem i uspostavljene institucije poput monarhije i crkve.

Konzervativni premijeri nakon Dizraelija (krajem 19. i početkom 20. veka) vodili su politiku koja se sve više udaljavala od interesa (a samim tim i podrške) radničke klase. Istovremeno, Konzervativna partija je početkom 20. veka bila na vrhuncu popularnosti, uprkos privremenom zastolu u vidu pobede liberala na opštima izborima 1906. godine. U ovom periodu Liberalna partija gradualno gubi podršku sindikata i radničke klase, što je uloga koju preuzima Laburistička partija. Ova partija je od liberala 1924. godine preuzeila ulogu druge partije, a u naredne četiri decenije konzervativci formiraju većinu vlada na britanskom ostrvu. Njihov uspeh delimično je bio i u okupljanju bivših simpatizera i glasača liberala, mahom iz redova srednje klase. Drugim rečima, oni se transformišu u uniju starih torijevaca i liberala, zastupajući interes i više i srednje klase, a bili su u političkom sukobu sa laburistima i sa socijalizmom.

Konzervativizam u kontinentalnoj Evropi se krajem 19. veka pojavljuje i u formi tzv. *hrišćanske demokratije*, odnosno demohrišćanstva. U ovom periodu industrializacija je stvorila brojnu i turbulentnu radničku klasu koja je postajala sve glasnija i u političkom smislu. Takođe, sve hrišćanske crkve (a posebno rimokatolička) bile su meta antiklerikalnih napada od strane i liberalnih reformatora i socijalističkih revolucionara. Katolička crkva je za vreme pape Lava XIII reagovala razvijanjem socijalnih doktrina i političkih pokreta koji su kombinovali zaštitu institucionalnih interesa crkve sa politikama socijalne pravde, namenjenih privlačenju radničke klase crkvi i veri.²¹⁴ Ovaj pokret postiže različite uspehe u Francuskoj, Nemačkoj i Italiji u poznom 19. i ranom 20. veku. Demohrišćani su bili konzervativci u smislu podrške privatnoj svojini i zaštite interesa bogatih, iako su isticali i potrebu da se bogati staraju o siromašnima. Drugim rečima, oni su priznavali pravnu strukturu koja je štitila privatnu svojinu, ali su zagovarali i moralni imperativ upotrebe tog vlasništva na solidaran način. U domenu praktične politike demohrišćani su obično (bili) oportunisti koji su se svrstavali u ideološki centar.

Kao što je poznato, nakon pobede Saveznika u Prvom svetskom ratu dolazi do kolapsa četiri velika carstva – u Rusiji, Austro-Ugarskoj, Nemačkoj i Turskoj. Ovo su bili i poslednji veliki bastioni konzervativizma zasnovanog na monarhiji, zemljom i aristokrata koji je bio britanski premijer u dva mandata (1874-1880 i tokom 1868. godine). Bio je i jedini britanski premijer jevrejskog porekla. Smatra tvorcem moderne Konzervativne partije u Velikoj Britaniji.

²¹⁴ Papa Lav XIII (Pope Leo XIII, 1810–1903) je bio poglavar Rimokatoličke crkve italijanskog porekla, koji je vladao od 1878. do smrti (bio je najstariji papa, koji vlada do 93. godine života). Upamćen je po razvoju društvenih učenja, intelektualnim nastojanjima, kao i pokušajima da jasno odredi položaj katoličke crkve prema modernim društvenim tokovima.

posedničkoj aristokratiji i crkvi. Nakon ovog rata konzervativne partije su postale nosioci nacionalističkih frustracija u zemljama kao što su Nemačka, Italija i druge, a u procesima koji su počeli 1930-ih godina i intenzifikovali se tokom Drugog svetskog rata konzervativne partije u centralnoj i istočnoj Evropi bile su progutane od strane fašističkih partija. Te evropske konzervativne partije počele su da obnavljaju svoju snagu tek nakon 1946. godine, i to samo u Zapadnoj Evropi, pošto je Sovjetski Savez u Istočnoj Evropi ugasio sve konzervativne političke organizacije. Na ogorčenje zapadnoevropskih socijalista, konzervativne partije (neretko u formi demohrišćana) su počele da osvajaju vlast u Zapadnoj Nemačkoj i drugim državama. Nakon ratnog poraza ideologije fašizma (odnosno fašističkih režima) i uz navodnu nesposobnost socijalističkih režima da u kratkom roku obnove ratom razrušene ekonomije u Istočnoj Evropi, mnogi Evropljani iznova pribegavaju konzervativnim ideologijama koje su obećavale i ekonomski rast i političke slobode.

Dakle, tada dolazi do svojevrsne obnove evropskog konzervativizma, ali on nije više imao nikakve veze sa svojim starijim aristokratskim asocijacijama. Umesto toga, naglašavao je poboljšanje životnog standarda kroz širenje tržišne ekonomije, uz obezbeđivanje određenih socijalnih usluga. Do kraja 20. veka konzervativizam se faktički razvijao u okvirima liberalnog individualizma, uz insistiranje na slobodnom tržištu i snažno protivljenje socijalizmu. Kao što je istaknuto, konzervativizam u Velikoj Britaniji se u kontekstu gubitka popularnosti Liberalne partije transformisao u zastupnika interesa više i srednje klase, kao i zagovornika socijalne politike u duhu države blagostanja. Nakon dolaska na vlast 1951. godine, konzervativci su tvrdili i da su uspešniji u implementaciji raznih socijalnih politika od laburista, uključujući tu i masovno trošenje javnih sredstava.

Tri decenije kasnije, ova era uzajamnog prilagođavanja konzervativizma i liberalizma u Velikoj Britaniji naglo je okončana pojavom specifičnog konzervativizma Margaret Tačer. U ovoj verziji konzervativne ideologije naglašavaju se individualna inicijativa, slobodno tržište i *laissez-faire* ekonomija, kao i vatreni antikomunizam. Njena posvećenost individualnoj inicijativi bila je toliko snažna da je dovela u pitanje organski pristup tradicionalnog konzervativizma svojom čuvenom izjavom da "ne postoji stvar kao što je društvo", pri tom misleći da je društvo samo konvencionalni naziv za skup individua. Ovakav pogled ima više sličnosti sa modernim libertarijanizmom nego sa starijim konzervativizmom Berka, iako su njeni naslednici isticali nešto manje ekstremnu individualističku orientaciju i iznova su inkorporirali neke komunitarne elemente tradicionalnog konzervativizma u svoju ideologiju.

Kada je reč o kontinentalnom delu (Zapadne) Europe, konzervativna politička ideologija bila je prisutna u dve ili više partija, od liberalnog centra do ekstremne desnice. U najopštijem smislu, tipična tri tipa konzervativnih partija bile su:

- (1) agrarne partije (posebno u Skandinaviji),
- (2) demohrišćanske partije i
- (3) partije koje su u bliskoj vezi sa krupnim biznisom.

Demohrišćani su imali najdužu istoriju, sa poreklom u spomenutim demohrišćanskim pokretima iz 19. veka koji su podržavali crkvu i monarhiju pred izazovima liberalizma i socijalizma. Na primer, odbranu interesa crkve u Italiji preduzimala je Hrišćanska demokratska partija (koja se od 1993. godine zove Italijanska narodna partija) i koja je dominirala vladama u toj državi četiri decenije nakon 1945. godine. U Nemačkoj, državi koja je religijski podeljena između katolika i protestanata, crkva je igrala manju ulogu kod dominantne konzervativne partije, Demohrišćanske unije (CDU). Ova partija je bila dominantna u Nemačkoj u prve dve decenije nakon 1949. godine i bila je neprekidno na vlasti od 1982. do 1998. godine, kao i od 2005. do danas. Uz to, u Nemačkoj je i konkurentska Socijaldemokratska partija (SDP) vremenom eliminisala socijalističke sadržaje iz svog političkog programa, što ilustruje konzervativni duh nemačke političke klime. Od 1990-ih godina, na lik na programe Margaret Tačer, nemački konzervativci su takođe prihvatali doktrine o minimalnoj vladi, deregulaciji, privatizaciji itd., smanjujući programe države blagostanja. Za razliku od Italije i Nemačke, u Francuskoj se nije pojavila demohrišćanska partija kao primer umerenog konzervativizma. Umesto toga, veliki deo francuskih konzervativaca podržavao je partije poput Unije za narodni pokret (koja je zagovarala nacionalističku verziju konzervativizma) ili čak ekstremno desne partije poput Nacionalnog fronta, koje je moguće nazvati i reakcionarnim i fašističkim.

S druge strane Atlantika, percepcija da su Sjedinjene Države inherentno liberalno društvo, odnosno da američki politički milje karakteriše isključivo liberalna politička ideologija, počela je da se menja u osvit Nju Dila. Ovaj program je drastično uvećao uključenost američke federalne vlade u američku privredu preko veće regulacije privatnog preduzetništva, uvećanja poreza za korporacije i bogate delove stanovništva, te preko širenja programa socijalne zaštite. Tada Republikanska partija polako zadobija podršku krupnog biznisa i bogatih slojeva (uključujući tu i krupne farmere) koji su se tvrdoglavu protivili Nju Dilu. Dakle, dok su se liberali vezani za američku Demokratsku partiju kretali ka levici, prihvatajući veću ulogu vlade u ekonomiji, republikanci su se pridržavali liberalizma karakterističnog za 19. vek, koji se protivio mešanju vlade u tržišne tokove. Ovakva politika prvobitno je značila malu podršku za republikance na izborima. Kada je reč o pitanjima spoljne politike, američki konzervativizam je bio dovoljno popularan da spreči Sjedinjene Države da uzmu učešće u Drugom svetskom ratu, sve do napada Japana na američku pomorsku bazu Perl Harbor na Havajima 1941. godine.

Do izbora sledećeg predsednika iz redova republikanaca 1953. godine, većina reformi iz Nju Dila bila je prihvaćena, a republikanci su se posvetili borbi protiv

komunizma u zemlji i u inostranstvu. U prvim decenijama nakon rata i Sjedinjene Države su (poput Velike Britanije) uvećavale socijalna davanja i zalagale su se za državnu regulaciju ekonomije. Međutim, 1970-ih godina dolazi do usporavanja posleratnog ekonomskog rasta na koji su se Amerika i druge zapadne zemlje oslanjale u svojim socijalnim programima (dok su Japan i druge države istočne Azije polako dostizale nivo prosperiteta kao na Zapadu). Koji god da su bili uzroci ove ekonomske stagnacije Zapada, mnogi su isticali da liberalne politike (većeg) vladinog aktivizma ne mogu da reše nove probleme. Tada je grupa prevashodno američkih konzervativaca, čija je politika i ideologija postala poznata kao neokonzervativizam, počela da tvrdi da visoki porezi i regulacija privatnog preduzetništva od strane vlade predstavljaju prepreku za ekonomski rast. Na sličan način interpretirani su i razni programi socijalne zaštite koji su, kako su smatrali neokonzervativci, učinili da mnogi slojevi stanovništva postanu zavisni od vlade i njene finansijske pomoći, umesto da vlada "pomaže ljudima tako što će učiniti da oni pomognu sami sebi". U tom smislu, neokonzervativci su sebe videli kao zagovornike interesa srednje klase i vrlina poput štedljivosti, marljivog rada, skromnosti itd. Prema njihovom mišljenju, sve ove "američke" vrednosti bile su napadnute u raznim kulturnim pobunama tokom "raskalašnih" 1960-ih godina.

Takođe, američki (neo)konzervativizam se zainteresovao za spoljne poslove, zalažući se za globalni intervencionizam, za razliku od sklonosti svojevrsnom izolacionizmu koja je odlikovala ranije konzervativce. Mnogi od njih su tvrdili da Sjedinjene Države imaju i pravo i dužnost da intervenišu na globalnoj arenii, pre svega da bi sprečile napredovanje sovjetskog komunizma i da bi odbranile svoje interes. Neki su tvrdili i da je dužnost Amerike da transformiše ne-zapadne države prema modelu američkog demokratskog kapitalizma. Među američkim političkim liderima, vodeći predstavnici neokonzervativizma bili su republikanski predsednici Ronald Regan koji je imao mandat od 1981. do 1989. godine, odnosno Džordž Buš mlađi, od 2001. do 2009. godine.

Od početka 20. veka konzervativizam u Evropi, a zatim i u Sjedinjenim Državama, je imao veliki politički uticaj, iako u partijama veoma različitog karaktera. Nakon Prvog svetskog rata, u okvirima evropskog konzervativizma počinje da dominira ono delovanje koje je u interesu preduzetništva i koje favorizuje krupni biznis. Konzervativne partije i pokreti su u 20. veku prihvatali tradicionalne vrednosti srednje klase i protivili su se mešanju države u ekonomska pitanja i redistribuciju bogatstva. Uz to, često ih je odlikovalo i odsustvo ideologije ili dobro artikulisane političke filozofije. U 21. veku politički konzervativizam odlikuju brojne podele (a ne jedinstvo), uprkos kolapsu sovjetskog komunizma, tog glavnog ideoološkog neprijatelja konzervativaca u prethodnih pola veka. To ne iznenađuje, uzimajući u obzir da je antikomunizam bio lepak koji je konzervativni pokret "držao na okupu", zbog čega su i brojne razlike među konzervativnim partijama i pokretima izašle na

videlo. U Evropi, konzervativci su se podelili u pogledu pitanja (poželjnosti) ujedinjene Evrope, zajedničke valute (evra), kao i uloge Evrope u problematičnim regionima poput Bliskog istoka i bivše Jugoslavije. Slična podeljenost odlikovala je i konzervativizam u Sjedinjenim Državama, posebno kada je reč o pitanjima kao što su imigracija, abortus, nacionalni suverenitet, "rat protiv terora" itd. Dve vojne invazije (u Avganistanu i Iraku) pokazale su se kao izuzetno skupe i doveli su u pitanje neokonzervativni stav o globalnom američkom intervencionizmu.²¹⁵

6. ANARHIZAM

Iako se koreni anarhizma verovatno mogu pratiti sve do antičke Grčke, on se kao moderna politička ideologija pojavio skoro u isto vreme kao i socijalizam. Reč "anarhija" označava egzistenciju bez vlasti ili vladara, odnosno bez autoriteta bilo koje vrste, ali je ista reč od samog nastanka sugerisala nered ili haos i mnogi je povezuju jedino sa nasilnim protestima i pobunama. Iz tih razloga, reči "anarhija" i "anarhist" često se koriste da bi se etiketirali ili denuncirali neki demonstranti ili buntovnici, bez obzira na to da li su u pitanju pristalice političke ideologije (ili filozofije) anarhizma ili ne.

Takođe, iako se anarhizam najčešće identificuje sa političkom levicom i sa snažnim protivljenjem kapitalizmu, treba istaći i da se pojedine forme anarhizma povezuju sa političkom desnicom. One imaju poreklo u raznim američkim pokretima iz sredine 19. veka, a danas se nazivaju anarhokapitalizmom, kako bi se razlikovali od levičarski i antikapitalistički orientisanog anarhizma.²¹⁶ Varijanta ovih ideja naziva se i libertarijanizmom ili minimalizmom, kao političkim ideologijama koje se takođe protive autoritetu države, ali u ime slobodnog tržista i kapitalističke konkurenциje. Zbog toga što ne preispituju kapitalizam, ove ideje najčešće ostaju izvan dominantne tradicije anarhizma i bliže su određenim liberalnim idejama, zbog čega je izostala njihova detaljna analiza u ovom poglavlju i nalazi se u poglavlju o liberalizmu.

U opštem smislu, može se reći da anarhizam predstavlja grupu doktrina i stavova usredsređenih na verovanje o tome da su država i državna vlast pogubne i nepotrebne, odnosno da je centralna tema anarhizma pobuna protiv države, te institucija zakona i vlasti. Anarhisti su skloni društvu bez države u kojem slobodni pojedinci upravljaju svojim životima bez prinude ili prisile, odnosno putem dobrovoljnih sporazuma. Istovremeno, većina anarhista zaista zagovara ukidanje vlasti i zakona, ali to čini uzdajući se u stvaranje novog, prirodnijeg i spontanijeg društvenog potreka. Jedan od najčuvenijih urbanih grafita, slovo "A" u krugu (slovu "O"), koji označava anarhiju, zapravo predstavlja frazu "Anarhija je poredak" ("Anarchy is order") i u pitanju je aluzija na Prudonovu maksimu iz dela *Ispovesti revolucionara* (*Les Confessions d'un Révolutionnaire*, 1851) u kojem on u formi minimalne definicije anarhizma kao političke ideologije tvrdi: "Anarhija je poredak bez moći".

²¹⁵ Rat u Avganistanu je bila vojna intervencija Sjedinjenih Država koja je počela 2001. godine i koja traje do danas, sa ciljem svrgavanja tadašnje avganistske vlade i uništenja terorističkih organizacija i kampova koji su se nalazili na teritoriji te države.

Rat u Iraku je vojna intervencija Sjedinjenih Država koja je počela 2003. godine i formalno se završila 2011. godine, a koja je pokrenuta sa sličnim ciljevima, iako je naglasak bio na svrgavanju iračkog režima.

²¹⁶ Anarhokapitalizam je politička filozofija i politička ideologija koja zagovara eliminisanje države u korist privatnog vlasništva, slobodnog tržista i preduzetništva. Anarhokapitalisti veruju u to da odsustvo države (kao i institucija poput sudova, policije, poreza itd.) može osnažiti kapitalističku konkurenčiju i ostale ekonomski aktivnosti.

6.1. Glavni mislioci i teoretičari anarchizma

Među ideološkim tvorcima anarchizma najčešće se izdvaja sledeća grupa teoretičara, aktivista i socijalnih filozofa: Pjer-Žozef Prudon (Pierre-Joseph Proudhon, 1809–1865), Maks Štirner (Max Stirner, 1806–1856), Mihail Bakunjin (Mikhail Bakunin, 1814–1876) i Petar Kropotkin (Pyotr Kropotkin, 1842–1921), ali i Vilijam Godvin (William Godwin, 1756–1836), Lav Tolstoj (Lev Tolstoy, 1828–1910) i Vilijam Moris, koji je odbacivao etiketu anarchiste.²¹⁷ Manje poznate figure u razvoju teorije i prakse anarchizma su Eriko Malatesta, Bendžamin Taker i Džosaja Voren.²¹⁸ Danas se prepoznaće i veoma značajan doprinos anarchizmu koji je ostvarila Ema Goldman (Emma Goldman, 1869–1940), pri čemu su i mnoge druge žene oduvek bile uključene u sve aspekte anarchizma i anarchističkih pokreta.

Vilijam Godvin je bio britanski novinar, politički filozof i književnik koji se smatra predstavnikom filozofije utilitarizma, ali i prvog modernog zastupnika filozofije anarchizma. Najpoznatiji je po dva dela koja objavljuje u roku od godinu dana – *Istraživanje o političkoj pravdi* (*Enquiry Concerning Political Justice*, 1793), koje je svojevrsan napad na političke institucije tog doba, i *Stvari kakve jesu ili avanture Kejleba Vilijamsa* (*Things as They Are; or, The Adventures of Caleb Williams*, 1794), koje je kritika aristokratskih privilegija, ali ujedno predstavlja i jedan od prvih detektivskih romana. Na osnovu njihovog uspeha Godvin postaje poznat u radikalnim krugovima, a oženio se i jednom od najranijih feministkinja, Meri Vulstonkraft (njihova čerka, Meri Godvin, udaje se za romantičarskog pesnika Persija Biš Šelija i postaje Meri Šeli, autorka romana *Frankenštajn*).²¹⁹ Godvin je i kasnije

²¹⁷ Vilijam Moris (William Morris, 1834–1896) je bio engleski industrijalac i dizajner tekstila i enterijera, kao i pesnik, prevodilac i društveni aktivista. Doprinoe je obnovi fantastike kao književnog žanra (interesovao se za srednji vek, mitologiju, epove i skandinavske sage i svoja dela je pisao koristeći ove motive), a igrao je i važnu ulogu u ranom socijalističkom i anarchističkom pokretu u Velikoj Britaniji.

²¹⁸ Eriko Malatesta (Errico Malatesta, 1853–1932) je bio italijanski anarchist, urednik mnogih radikalnih novina i izuzetno popularna ličnost svog doba. Veći deo života proveo je u egzilu, a u zatvoru provodi više od deset godina. Nasilje usmereno prema državnom aparatu smatrao je neophodnim elementom svake revolucionarne borbe.

Bendžamin Taker (Benjamin Tucker, 1854–1939) je bio američki urednik, pisac i politički filozof, kao i zagovornik egoizma i individualistički orijentisanog anarchizma. Uređivao je i objavljivao anarchistički časopis *Sloboda* (*Liberty*), a prevodio je Štirnera, Prudona i Bakunjina.

Džosaja Voren (Josiah Warren, 1798–1874) je bio rani američki individualistički anarchist, pronalažeč, muzičar i publicista. Često se pominje kao prvi američki anarchist koji je još 1833. stampao i uređivao časopis *Miroljubivi revolucionar* (*The Peaceful Revolutionist*), prvi američki anarchistički časopis.

²¹⁹ Meri Vulstonkraft (Mary Wollstonecraft, 1759–1797) je bila britanska spisateljica koja se bavila filozofijom i zagovaranjem ravnopravnosti polova, odnosno prava žena, a napisala je i istoriju Francuske revolucije. Njeno najpoznatije delo je *Obrana prava žena* (*Vindication of the Rights of Woman*, 1792) u kojem tvrdi da žene nisu prirodno inferiornije od muškaraca, već da se karakter žene formira pod uticajem obrazovanja kojem one nemaju pristup ili ga kontrolišu muškarci. Zalagala se za društveni poređak zasnovan na razumu, bez predrasuda ili praznoverja, a brak je nazivala legalizovanom prostitucijom.

pisao romanе, ali i studije iz istorije i demografije, kao i brojne knjige za decu, zbog čega ostvaruje značajan uticaj na britansku književnost i intelektualni život.

Pod konceptom političke pravde on je podrazumevao "usvajanje bilo kog principa moralnosti i istine u praksi zajednice", zbog čega se njegovi tekstovi mogu tumačiti kao istraživanje o principima funkcionisanja društva, državne uprave i morala. Smatrao je da monarhija predstavlja tip vlasti koji je nepopravljivo iskvaren i nakon prvobitnih zamisli o veoma jednostavnoj državnoj upravi dolazi do pozicije prema kojoj se ona po svojoj prirodi suprotstavlja poboljšanju čovekovog uma. Na ovaj način on među prvima izlaže teoriju antistatizma koja će kasnije postati poznata kao anarchistička – smatrao je da država nema nikakav moralni legitimitet i da samim tim pojedinci nemaju nikakvu obavezu ili dužnost prema državi.

Maks Štirner (pravo ime mu je Johan Kaspar Šmit) je bio nemački filozof i jedan od osnivača moderne filozofije nihilizma i egzistencijalizma, a posebno individualističkog anarchizma.²²⁰ Sopstvenu individualističku filozofiju on je nazivao egoizmom i ona predstavlja radikalnu i provokativnu kritiku tadašnjeg pruskog društva, religije i ideologije. Kritikovao je svaki autoritet i kolektivizam, zagovarajući društvo u kojem će pojedinci ispunjavati jedino sopstvene egoističke težnje. Njegova maksima bila je: "Ništa mi nije važnije od mene samog", a sve što prelazi granice pojedinca smatrao je za obmanu i tiraniju. Njegovo najznačajnije delo je *Ego i njegovo vlasništvo* (*Der Einzige und sein Eigentum*, 1844), koje je doživelo veliki broj izdanja i prevoda. Poznato je i njegovo delo *Lažni princip našeg obrazovanja* (*Das unwahre Prinzip unserer Erziehung*, 1842), objavljeno od strane *Rajnskih novina* dok je njihov urednik bio mladi Karl Marks.

Persi Biš Šeli (Percy Bysshe Shelley, 1792–1822) je bio engleski romantičarski pesnik, upamćen i po svom nekonvencionalnom životu i političkom i društvenom radikalizmu. Pisao je i o vegetarijanskoj ishrani, potrebi za harmoničnim odnosom između čoveka i prirode, slobodnoj ljubavi, a poznat je i po pamfletu *Neizbežnost ateizma* (*The Necessity of Atheism*, 1811), zbog čega je isteran sa Oksforda.

Meri Vulstonkraft (Godvin), odnosno Meri Šeli (Mary Shelley, 1797–1851), je bila britanska književnica, najpoznatija po romanu *Frankenštajn ili moderni Prometej* (*Frankenstein: or, The Modern Prometheus*, 1818), u čijem pisanju joj pomaže suprug Persi. *Frankenštajn* se danas smatra jednim od ranih primera naučne fantastike, ali i tipičnom romantičarskom kritikom posledica industrijske revolucije.

²²⁰ Nihilizam je filozofska verovanje prema kojem su sve vrednosti neosnovane ili neutemeljene, iz čega sledi da se ništa ne može saznati. Obično se povezuje sa ekstremnim oblikom pesimizma ili sa radikalnim skepticizmom. Istinski nihilista ne veruje ni u šta, nema nikakve ciljeve ili vrednosti i smatra da je život bez objektivnog značenja ili svrhe. Moralni nihilizam prepostavlja da moral ne postoji i da su uspostavljene moralne norme arbitrarne i apstraktne.

Egzistencijalizam je heterogena filozofija koju odlikuje verovanje da filozofija započinje ljudskim subjektom, sa posebnim naglaskom na njegovom životu ili egzistenciji, odnosno na delanju, osećanjima i življenu. Važan motiv egzistencijalističke filozofije jeste i osećanje dezorientisanosti, besmisla i apsurda sveta u kojem se čovek nalazi. Egzistencijalisti obično navode da je svaka konkretna individua sama odgovorna za determinisanje smisla i značenja sopstvenog života, odnosno da ovaj smisao ne mogu da ponude ni društvo, ni religija, ni druge institucije.

Nakon studija, na kojima je slušao i Hegelova predavanja, Štirner je radio kao neplaćeni učitelj živeći više godina u nemaštini i depresiji. Međutim, 1839. godine dobija petogodišnji ugovor i mesto na jednom institutu za podučavanje i vaspitanje devojaka, te konačno stiče finansijsku stabilnost. Naredne godine se pridružio zloglasnom klubu političkih radikala i boema, među kojima su kratko bili i mladi Marks i Engels, a koji su sebe nazivali "Slobodni". Nije poznato da li su se Marks i Štirner tada sreli, ali se sretao sa Engelsom koji je kasnije navodio da je bio Štirnerov prijatelj (najpoznatija Štirnerova slika je skica ili karikatura koju je napravio upravo Engels). Ova grupa se okupljala u zadimljenoj i pijanoj atmosferi jednog vinskog kafea, o čemu svedoči kritička opaska jednog njihovog bivšeg člana: "Društvena transformacija nikada nije započeta od strane pijane rulje". Među "Slobodnima" je bila i bogata dvadesetpetogodišnja Mari Denhart, koja je bila zapažena po svom talentu za bilijar, ali i pušenju cigara i konzumiranju piva, kao i po zahtevima da zajedno sa ostalim članovima ove grupe posećuje lokalne bordele.²²¹ U haotičnoj atmosferi u svom stanu, Štirner se venčao sa Mari 1843. godine, a sa stalnim zaposlenjem i bogatom ženom bio je u mogućnosti da završi svoje glavno delo, *Ego i njegovo vlasništvo*, koje je kasnije interpretirano i kao najrevolucionarnija knjiga ikada napisana, a posvetio ga je svojoj supruzi. U njoj je izneo niz radikalnih izazova svakoj religijskoj, političkoj ili filozofskoj ortodoksiji, čime dospeva u centar pažnje intelektualnih krugova Berlina i Evrope. Engels je za njega (u stihu) rekao i: "Dok drugi uzvikuju 'dole s kraljevima', Štirner odmah dodaje 'dole sa zakonima takođe'".

Ponudio je provokativnu antiautoritarnu i individualističku kritiku tadašnjeg pruskog i zapadnog društva, posebno svojih savremenika i kolega, ali i ideologija nacionalizma, liberalizma, socijalizma, komunizma i humanizma. Tvrđio je da sve religije i ideologije počivaju na ispraznim konceptima koji se ruše kada ih pojedinc shvati samostalnim istraživanjem. Ovo se odnosi i na društvene ustanove koje su zasnovane na tim konceptima, uključujući tu i državu, pravni sistem, crkvu, sistem obrazovanja i sve druge koje polažu pravo na autoritet nad pojedincem. Za Štirnera, individualna samorealizacija počiva na želji pojedinca da ostvari svoj egoizam, bilo na instinktivan i nesvestan način ili voljno, svesno i sistematski. Jedina razlika između nevoljnog i voljnog egoiste jeste u tome što će prvi biti "zaposednut" ispraznim idejama u nadi da će ga ove ideje učiniti srećnim, dok će voljni egoista biti sposoban da slobodno izabere puteve za ostvarenje svog egoizma. Kada pojedinc shvati da su zakon, pravo, moral, religija itd. samo veštački koncepti, a ne sveti autoriteti, on će moći da bude istinski sloboden. Posledica njegove filozofije egoizma jeste radikalni individualistički anarhizam i stav da sve što prelazi granice pojedinca mora da se interpretira kao lažna i tiranska apstrakcija. Slobodni pojedinac

²²¹ Mari Denhart (Marie Dähnhardt, 1818–1902) je bila nemačka aktivistkinja koja je zagovarala pravo glasanja za žene. Bila je i supruga Maksia Štirnera, a nakon razvoda odlazi u Australiju, a zatim i u Englesku, gde se pridružuje jednoj katoličkoj komuni.

ili "egoista" mora okrenuti leđa idejama kao što su država ili društvo, kao i religija ili nacija, odnosno moral, dužnost ili obaveze, jer sve one zahtevaju neprestano žrtvovanje postojanja svakog pojedinca, čemu se Štirner protivi. Njegov anarhizam zahteva kraj postojanja svih autoriteta, a na njihovo mesto postavlja jedino specifičnu realnost svakog pojedinca.

Pjer-Žozef Prudon je bio francuski političar, socijalni filozof, socijalista i prva osoba koja je sebe nazvala anarhistom i jedan je od najuticajnijih teoretičara anarhizma. U svom popularnom pamfletu *Šta je vlasništvo? (Qu'est-ce que la propriété?)*, 1840) vlasništvo je odredio kao krađu, a posebno je kritikovao koncept države. Zagovarao je i radničko udruživanje, ukidanje privatnog vlasništva i nacionalizaciju zemlje, smatrajući da se društvena revolucija može izvesti mirno. Njegova socijalna filozofija često se naziva mutualizmom (filozofijom uzajamnosti), zbog toga što promoviše poredek koji proizilazi iz uzajamnog poštovanja interesa i dostonjanstva pojedinca, kao individue slobodne od bilo kakvog autoriteta, ugnjetavanja ili nasilja. Počeo je i sa objavljinjem anarhističkog časopisa i bio je u zatvoru od 1849. do 1852. godine zbog kritike vlasti Luja Napoleona.²²² Marks i Prudon su se sreli u Parizu i postali su prijatelji, ali se ubrzo razdvajaju – na Prudonovu knjigu *Sistem ekonomskih protivrečnosti ili Filozofija bede (Système des contradictions économiques ou Philosophie de la misère)*, 1847) Marks je kritički odgovorio čuvenim delom *Beda filozofije (Misère de la philosophie)*, 1847), a ovaj sukob inicirao je i podelu na marksističko i anarhističko krilo u okviru Prve internacionale.

Tezom da je vlasništvo krađa Prudon nije tvrdio da je svojina rezultat krađe, odnosno, on ne osuđuje svojinu već način na koji je ona bila odobrena po Napoleonovom kodeksu.²²³ On je isticao da je slobodno raspolažanje plodovima rada i štednje sama suština slobode, a da je neophodno kritikovati institucionalni režim svojine zato što dozvoljava njenom vlasniku da bez rada ubira prihod. Njegova originalnost počivala je u filozofskom osloncu na uzajamnu razmenu u pokušajima izgradnje alternativnog društva, a ne na proizvodnju kao što je to bio slučaj kod socijalističkih mislilaca poput Ovena ili Furjea. Sa Prudonom se socijalizam ne

²²² Luj Napoleon Bonaparta ili Napoleon III (Louis-Napoléon Bonaparte, 1808–1873) je bio nećak Napoleona Bonaparte i bio je predsednik Francuske od 1848. do 1852. godine. Izvršio je državni udar 1851. godine, kada je sebe proglašio carem, Napoleonom III. Tada je ugušio sve političke stranke, ukinuo je demokratske slobode, dao je povlastice katoličkom kleru i vladao je na absolutistički način uz agresivnu spoljnu politiku. U ovom periodu, poznatom kao Drugo carstvo, dolazi i do nalog privrednog razvoja, a posebno do razvoja kapitalizma. Vladao je do 1870. godine, odnosno do katastrofnog poraza Francuske u Francusko-pruskom ratu (1870–1871), koji je sam započeo, a koji dovodi do uspona Nemačkog carstva i urušavanja francuske pozicije kao vodeće evropske kontinentalne sile.

²²³ Napoleonov kodeks ili Francuski građanski zakonik iz 1804. godine je bio pravni zbornik koji je zabranio sve privilegije zasnovane na poreklu i proglašio je slobodu veroispovesti. Na ovaj način je zamjenio dotadašnje feudalne zakone, a kao prvi moderni pravni zakonik usvojen je na teritoriji čitave Zapadne Evrope, što je pre svega bila posledica Napoleonovih osvajanja.

javlja u vidu kolektivizma (koji on ne odobrava), već u obliku mnoštva ugovora koji povezuju pojedince. On takođe daje prednost kooperaciji i radničkom samoorganizovanju nad pokretima direktnе akcije i štrajkova. U njegovom projektu, na mesto društva pritisnutog državnim aparatom trebalo je da dođe zajednica slobodno udruženih pojedinaca koji uzajamnim obavezivanjem jedni drugima obezbeđuju blagostanje.

Mihail Bakunjin je bio ruski revolucionar, teoretičar kolektivističkog anarhizma, te jedan od vođa Prve internacionale (Međunarodnog radničkog udruženja), savremenik, saborac, a zatim i oštri protivnik Karla Marks-a. Smatrao je da je tokom izgradnje komunizma neophodno da se uništi država i zahtevao je stvaranje novog društva zasnovanog na slobodnom udruživanju radnika. Zbog svojih ideja i političkog aktivizma bio je osuđen na smrt u nekoliko evropskih država, a ideje koje je razvio smatraju se osnovom modernog anarhizma. Rodio se u aristokratskoj porodici u jednom selu severozapadno od Moskve, a u 14. godini života odlazi u Sankt Peterburg gde upisuje vojnu akademiju za artiljerce. Počeo je da se kreće u demokratskim i liberalnim krugovima i postao je veoma kritički nastrojen prema feudalizmu kao dominantnom uređenju carske Rusije. Zatim se preselio u Pariz gde upoznaje Prudona i Marks-a, a do tada je već formulisao svoje ideje o slobodi koja se postiže opštom pobunom. Pozivao je i na ujedinjenje evropskih Slovena da bi zbacili tri velike evropske autokratije – rusko, austrijsko i prusko carstvo. Uhapšen je i izrečena mu je smrtna kazna, ali je Rusija tražila njegovo izručenje, te je zatočen u zloglasnom zatvoru u Sankt Petersburgu, a zatim je i prognan u Sibir. Izveo je spektaklarno bekstvo 1868. godine, a u Evropu se vratio preko Japana, Sjedinjenih Država i kroz Panamski kanal. Nastavlja da zagovara slovensku nezavisnost (pre svega nezavisnost Poljske), ali je počinje da propituje svoje ideje i tada se približava anarhizmu. Naime, Bakunjin je u ovom periodu počeo da smatra da nacionalna nezavisnost sama po sebi ne donosi slobodu za radnike.

Pridružio se Prvoj internacionali, odnosno Međunarodnom udruženju radnika, kao evropskoj federaciji radikalnih i sindikalnih organizacija, gde ubrzo dolazi u sukob sa Marksom zbog pitanja o autoritarizmu. Iako se slagao sa većim delom njegove ekonomske teorije, nije se slagao po pitanju države, ali i o ulozi vođa revolucije. Dok je Marks tvrdio da se socijalizam može izgraditi preuzimanjem i transformacijom države, anarhisti, na čelu sa Bakunjinom, su želeli ukidanje države istovremeno sa ukidanjem kapitalizma. Iстicao je da "sloboda bez socijalizma predstavlja privilegiju i nepravdu, a socijalizam bez slobode ropstvo i brutalnost". Približava se radikalni(ji)m krugovima koji smatraju da treba formirati tajno društvo predanih i bezosećajnih revolucionara, zbog čega je izbačen iz Internacionale. Ovo udruženje se ubrzo i samo podelilo na komunističko i anarhističko krilo i vremenom se raspalo zbog unutrašnjih nesuglasica.

Bakunjin je govorio da je država sredstvo pomoću kojeg manjina vlada većinom,

te da političku moć treba ukinuti pošto ona podrazumeva koncentraciju autoriteta u rukama nekolicine. Pozivao je na društvenu revoluciju koja će se suprotstaviti postojećim društvenim odnosima i predati vlast u ruke masama koje će vladati kroz federaciju dobrovoljnih organizacija. Za istinski temeljni društvenu promenu neophodno je potpuno ukidanje političke moći, jer dok ona postoji postojaće i vladari i oni nad kojima se vlada, a samim tim i eksploratori i eksploratisani. Kritikovao je ideje prema kojima mala grupa ljudi, bez obzira na to koliko je dobronamerne, može da izvrši državni udar za dobrobit većine, upozoravajući na to da bi nova klasa intelektualaca tako došla na mesto dotadašnjih političara i vlasnika kapitala. Za njega, anarhističke ideje i principi moraju se širiti "delima, a ne rečima", a postao je značajan po svojim kritikama "autoritarnog socijalizma" koji je povezivao sa marksizmom. S druge strane, Bakunjin je od strane internacionalno orijentisanih socijalista i marksista kritikovan po pitanju nacionalizma, pre svega zbog svog panslavizma, a optuživan je i za antisemitizam (u svojim debatama sa Marksom često je koristio antisemitske "argumente", tvrdeći da je i Marksov komunizam samo deo jevrejskog sistema globalne eksploracije).²²⁴

Bakunjinova politička uverenja odnose se na odbacivanje svih sistema vlasti i eksternog autoriteta, uključujući tu i ideju boga i koncept države, čak i u situacijama gde je taj autoritet izglasan putem univerzalnog biračkog prava. Pisao je da se čovekova sloboda sastoji jedino u poštovanju zakona prirode, a ne na zakonima koji su nametnuti spolja i odbacivao je svaku privilegiju društvenih klasa ili grupa, zasnivajući svoju političku filozofiju na principima slobode, socijalizma, federalizma, antiteizma i materijalizma. Bakunjinov socijalizam obično se označava kao kolektivistički, pošto govorи о stanju u kojem radnici direktno upravljaju sredstvima za proizvodnju putem sopstvenih proizvodnih asocijacija. Pisao je o jednakim sredstvima za izdržavanje, obrazovanje i prilike za svu decu, kao i o jednakim resursima i mogućnostima za sve odrasle ljude u kreiranju sopstvenog blagostanja putem rada.

Lav Nikolajević Tolstoj je bio ruski pisac, upamćen kao autor romana *Rat i Mir* i *Ana Karenjina*, koji se obično smatraju nekim od najboljih romana svih vremena. Međutim, budući da je najveću slavu stekao kao pisac, neretko se gube iz vida njegovi politički stavovi i doprinosi ideologiji anarhizma. Tolstojeve političke i moralne vrednosti obuhvatale su i asketske poglede na svet, zagovaranje nestanka države u anarhističkom duhu, ali i strogi pacifizam i nenasilni otpor tiraniji i eksploraciji. Tvrđio je da država postoji samo zato da bi eksploratisala svoje građane, a zatim ih činila moralno izopačenim. Zbog svojih radikalnih anarhističkih i pacifističkih sta-

²²⁴ Panslavizam je politički i ideološki pokret koji zagovara političko i kulturno jedinstvo slovenskih naroda. Vodi poreklo iz 19. veka, a bio je najuticajniji na Balkanu, na kojem su mnogi slovenski narodi bili pod vlašću neslovenskih carstava (Austrije i Turske). Panslavističke doktrine i osećanja korišćeni su i za opravdanje političkog i vojnog uticaja Rusije u jugoistočnoj Evropi.

vova isključen je iz Ruske pravoslavne crkve, a verovao je da plemstvo predstavlja nepotreban teret za siromašne. Takođe, protivio se i instituciji braka, kao i idealima čednosti i seksualne apstinencije.

Ema Goldman, poznata i kao "Crvena Ema", bila je jedna od vodećih anarhistkinja, ali i popularizatorka umetnosti i aktivistkinja za kontrolu rada, ženska prava i slobodu govora. Rodila se u Rusiji, a emigrirala je u Sjedinjene Države 1885. godine, gde je najduže živela u Njujorku. Uređivala je žurnal *Majka Zemlja* (*Mother Earth*, 1906–1917), a napisala je i niz knjiga poput *Anarhizam i drugi eseji* (*Anarchism and Other Essays*, 1911), *Društveni značaj moderne drame* (*The Social Significance of Modern Drama*, 1914) i *Živeti moj život* (*Living My Life*, 1931). Bila je uključena u većinu radikalnih aktivnosti u Sjedinjenim Državama dok nije deportovana kao nepoželjni stranac 1919. godine. Nakon deportacije putovala je Sovjetskim Savezom, a tada je napisala i dela *Moje razočarenje u Rusiju* (*My Disillusionment with Russia*, 1923) i *Moje dodatno razočarenje u Rusiju* (*My Further Disillusionment with Russia*, 1924), u kojima kritikuje autoritarnu prirodu sovjetske vlasti. Nakon napuštanja Rusije karijeru je nastavila kao radikalna agitatorka u Španskom građanskom ratu.

Ema Goldman je upamćena kao neumorna braniteljka radničkih i ženskih prava, kao i jedna od najinspirativnijih figura potonjih anarhističkih i feminističkih pokreta. Ona je svoje aktivnosti provodila u nastojanjima da organizuje radnike i ujedini ih u borbi protiv kapitalizma, a u kolektivističkom anarhizmu je videla filozofiju koja bi rešila konflikt između individue i društva, slobode i zajednice. U eseju "Anarhizam: za šta se on zalaže" ili "šta on jeste" ("Anarchism: What it really stands for", 1910), Goldman je tvrdila da jedino anarhizam predstavlja racionalnu alternativu pogubnim uticajima religije, privatnog vlasništva i države. Kritikovala je i mnoge prepreke emancipaciji žena, povezujući patrijarhat i kapitalizam, pri čemu je u instituciji braka videla svojevrsnu trgovinu ženama vođenu po kapitalističkim principima. Uz to, snažno je zagovarala seksualne slobode, kao i pravo na abortus i kontrolu rada.

6.2. Opšte i društvene karakteristike anarhizma

Anarhizam prate mnoga značenja, kao i mnoge predrasude, među kojima se ističe stav da je u pitanju po definiciji nasilna politička ideologija. Anarhizam i nasilje su postali blisko povezani u popularnoj imaginaciji, delom i zato što su pojedini anarhisti krajem 19. veka zaista zagovarali tzv. propagandu delom, odnosno štrajkove i razne druge direktnе akcije, incidente, pobune itd.²²⁵ Tačno je da je bilo i

²²⁵ U neutralnom smislu propaganda označava informacije koje se koriste da bi se uticalo na javnost i da bi se promovisale određene (njčeće političke) ideje, tj. označava komunikaciju raznih informacija (latinska reč *propagare* znači "širenje"). Međutim, ovaj termin se može koristiti i u negativnom

i par terorističkih akcija od strane pojedinaca koji su sebe nazivali anarhistima, ali ovakvoj negativnoj karakterizaciji u velikoj meri ipak je doprinela negativna propaganda. Dominantna javna percepcija anarhista u 20. veku bila je da su u pitanju nasilni teroristi, odnosno ljudi koji koriste bombe radi ostvarenja svojih ciljeva. Međutim, činjenica je da su u okvirima anarhizma kao političke ideologije delovali i pacifisti i zagovornici nenasilnih sredstava političke borbe. Druga tipična predrasuda o anarhizmu jeste stav da se on protivi civilizaciji, tehnologiji ili da zagovara povratak na stadijum lova i sakupljanja. Iako postoje i ovakvi trendovi u okviru anarhizma (tzv. anarhoprimitivizam), oni predstavljaju manjinski i marginalni deo u okvirima anarhističkog mišljenja. Većina anarhista ne želi povratak na ranije forme društvenog organizovanja, već zagovara sasvim nove i drugačije oblike društvenog uređenja, kao što se i ne protivi tehnologiji ili tehnološkom napretku.

Aludirajući na ove i brojne druge predrasude, američki anarhist Aleksandar Berkman je još 1929. godine rekao: "Prvo vam moram reći šta anarhizam *nije*. Anarhizam *nisu* bombe, nered ili haos. U pitanju *nisu* pljačke i ubistva. On *nije* rat sviju protiv svih. *Niti* je on povratak varvarstvu ili divljem stanju čoveka. *Anarhizam je sama suprotnost svemu tome.*"²²⁶ Oko anarhizma postoje i mnoge druge zabune i problemi definisanja. Prema pojedinim autorima, u pitanju je samo puka verzija socijalizma, a prema drugima u pitanju je tradicija liberalnog mišljenja, ali dovedena do logičkog ekstrema. Postavlja se pitanje i da li se radi o koherentnoj doktrini koju treba shvatiti ozbiljno ili je u pitanju samo forma proste pobune koja inspiraciju crpi iz različitih izvora? Da li je u pitanju zasebna politička ideologija ili tek utopijski ideal?

Kropotkin je u 11. izdanju *Enciklopedije Britanika* iz 1910. godine definisao anarhizam kao "ime koje se daje principu ili teoriji života i ponašanja pod kojim se društvo zamišlja bez vlasti – pri čemu se harmonija u tom društvu ne stiče pokoravanjem zakonima ili poslušnošću prema autoritetu, već slobodnim dogоворima i sporazumima između različitih grupa, teritorijalnih i profesionalnih, slobodno ustanovljenih u korist proizvodnje i potrošnje, ali i zadovoljenja beskrajne raznovrsnosti potreba i aspiracija civilizovanog bića". Drugim rečima, anarhizam je smislu, kada označava manipulativno ubedivanje javnosti u određene pristrasne ideje, stavove i doktrine. Na primer, u levičarskom političkom vokabularu reč "propaganda" najčešće nema negativnu konotaciju, već samo označava širenje levičarskih ideja među potlačenim slojevima stanovništva. Neutralno značenje "propagande" su prihvatali i mnogi fašistički ideolozi. S druge strane, zagovornici liberalne ideologije obično je posmatraju kao sredstvo kojim se služe jedino komunistički i fašistički režimi i analiziraju je kao jednostrano i pristrasno političko delovanje.

²²⁶ Aleksander Berkman (Alexander Berkman, 1870–1936) je bio američki anarhist poreklom iz Litvanije i bio je vodeća figura anarhističkog pokreta početkom 20. veka. Emigrirao je u Sjedinjene Države 1888. godine, a učestvovao je i u (neuspšem) atentatu na jednog američkog biznismena (zbog čega je 14 godina proveo u zatvoru). Prvobitno je podržavao Oktobarsku revoluciju, a zatim se usprotvio represiji koju su organizovali boljševici i snažno ih je kritikovao. Izvršio je samoubistvo u 65. godini života, a bio je i blizak prijatelj i saradnik Eme Goldman.

politička filozofija i politička ideologija prema kojoj nijedna grupa u društvu ne bi smela da ostvaruje prinudu nad nekom drugom grupom ili individuom. To znači da bi društvo ustrojeno na anarhističkim principima trebalo da sadrži raznovrsne grupe koje reflektuju interes svog članova. Anarhisti se međusobno razlikuju kada je reč o konceptualizaciji odnosa između ovih grupa (kao i po pitanju značaja konkretnih grupa), ali većina bi se verovatno složila sa Kropotkinovom definicijom. Kao što je pomenuti Berkman isticao, "anarhizam nas uči tome da je moguće živeti u društvu u kojem ne postoji prinuda bilo koje vrste. Život bez prinude prirodno znači slobodu; to znači slobodu od prisile i nametanja, odnosno šansu da živimo životom koji nam najviše odgovara". Anarhisti najčešće zamišljaju miroljubivi, slobodni život bez pravila i regulacija, dok protivnici anarhizma najčešće tvrde da bi rezultat bio haos, a ne mirno društvo bez eksternih prinuda.

Osnovna pretpostavka anarhizma jeste da moć koju jedan pojedinac ili grupa sprovodi nad drugim pojedincima ili grupama izaziva većinu društvenih problema. Za razliku od konvencionalnih tvrdnji prema kojima je državna vlast neophodna zato što je ljudima nemoguće poveriti da se staraju jedni o drugima, anarhisti tvrde da je državna vlast štetna zato što se u njednom konkretnom čoveku ili grupi ne sme poveriti da se stara o svima ostalima. Za anarhiste, vlast nužno kvari pojedince, a ljudska bića su sposobna da organizuju svoje poslove bez toga da neko sprovodi autoritet nad drugima. Dakle, oni ističu da ovo ne implicira odsustvo bilo kakvog poretku u društvu, već da će ljudi na kooperativan način proizvesti bolji sistem od onog koji je zasnovan na odnosima moći i autoriteta. U kontekstu zajedničkih potreba grupa ljudi bi putem pokušaja i grešaka, improvizacija i eksperimenata, evolutivno stvorila poredak iz haosa. Takav anarhistički poredak bi tada bio trajniji od bilo kog drugog eksterno nametnutog porekta. Takođe, taj poredak bi bio bolje prilagođen ljudskim potrebama od bilo kog drugog sistema, pre svega zato što bi bio:

- (1) dobrovoljan,
- (2) funkcionalan,
- (3) privremen i
- (4) mali (lokalan).

Svaka od navedenih tačaka važna je za dublje razumevanje anarhizma. Prvo, sve forme anarhizma odlikuje dobrovoljna priroda bilo kog udruživanja. Drugo, određena organizacija ili asocijacija bila bi formirana samo da bi odgovorila na sasvim konkretnu potrebu. Treće, ona bi nestala čim bi se ta potreba ispunila. Četvrto, anarhistička organizacija bi morala da bude dovoljno mala da bi je mogli kontrolisati ljudi (a ne da bi ona kontrolisala ljude). Samim tim, nema ničeg utopiskog ili nerealnog u navedenim zahtevima, a karakteristični ili aktuelni primeri organizacija ovakvog tipa su pojedini sindikati ili (zemljo)radničke zadruge i slično.

Šta je osnovna zajednička ideja anarhističkih doktrina, odnosno šta anarhistu čini

anarhistom? Najmanji zajednički sadržalac anarhističke teorije i prakse jeste *odbacivanje i kritika državnog autoriteta*, kao i *moći i prinude* koje se kombinuju i zajedno čine mašineriju *vlasti*. Prema anarhisti Paulu Elcbaheru, ono što svi anarhisti imaju zajedničko jeste da odbacuju državu kao svoju budućnost.²²⁷ Međutim, ovo odbacivanje države počiva na širim filozofskim i društvenim uverenjima koja se pre svega tiču *primata individue i vrline moralne autonomije*. Za anarhiste, samo će istinski slobodna individua stvoriti adekvatnu moralnost i biti vredna poštovanja, jer biti pod prinudom ili biti ograničen na bilo koji način znači biti srozan i ponižen. Od svih stvari koje se mešaju u slobodnu aktivnost individua, a koje umanjuju slobodu i primoravaju nas da se ponašamo na načine na koje ne želimo, najmoćnija i sveprisutna je upravo država. Elokventnim rečima filozofskog anarhista Roberta Pola Volfa: "Deluje kao da verovanje u autoritet države ljudima dolazi prirodno. Banda pljačkaša dolazi u grad sa isukanim oružjem i zahteva da im se preda sve zlato iz banke. Njih zovemo kriminalcima. Oni se zatim vrate istog dana sledeće godine i ponove svoj zahtev. Ponovo ih zovemo kriminalcima. Zatim obuku uniforme i počnu da dolaze svake godine na isti dan. Vremenom počinjemo da ih zovemo poreznici. Konačno, najmanji i najmanje agresivni bandit ulazi u grad nenaoružan, a stanovnici mu predaju svoje zlato bez borbe. Stigla je Država."²²⁸

Ostale državne institucije su takođe česta tema napada u anarhističkoj literaturi, pre svega zato što se i one percipiraju kao instrumenti represije i eksploracije. Osnovni "trik" je, smatraju anarhisti, u tome da se ljudi ubede u to da je država neophodna, da bismo bez države pljačkali i ubijali jedni druge itd., a u tom uбеđivanju ključnu ulogu igraju religija i obrazovanje, finansirani upravo od strane države. To znači da i ove institucije igraju važnu ulogu u porobljavanju ljudskih umova i u njihovom ohrabruvanju da mirno prihvate svoju sudbinu neslobodnih pojedinaca. Za anarhiste, državno obrazovanje nije ništa drugo do državna propaganda i indoktrinacija, dok je crkva takođe vitalno oruđe državne vlasti u potčinjavanju stanovništva. Prema Tolstoju, "nema ideje koja je proizvela više zla, toliko suprotog Hristovom učenju, nego ideja crkve". Za mnoge druge anarhiste, sve forme religije i religijske vere se percipiraju kao zle. U izvesnom smislu, suština anarhizma jeste negacija autoriteta bilo koga nad bilo kim jer niko nije dovoljno podesan da bi vladao ostalima. To ne znači da anarhisti smatraju da su ljudi savršeni, već da vladavina, uprava ili prinuda kao takve stvaraju zloupotrebu i represiju slobode. Iz tih razloga svi anarhisti tvrde da je moguće zameniti društvo koje je zasnovano na

²²⁷ Paul Elcbaher (Paul Eltzbacher, 1868–1928) je bio nemački pravnik i profesor prava koji se na početku karijere bavio anarhizmom. Bio je i član nemačkog parlamenta, a zatim je zagovarao boljevizam i potpuno državno vlasništvo u Nemačkoj.

²²⁸ Robert Pol Wolf (Robert Paul Wolff, rođ. 1933) je savremeni američki politički filozof koji je diplomirao, masterirao i doktorirao filozofiju na Harvardu, a danas je profesor emeritus na Univerzitetu Masačusets Amherst (radio je i na univerzitetima u Čikagu i na Kolumbiji). Pisao je o marksizmu i anarhizmu, uz protivljenje liberalnoj i konzervativnoj političkoj filozofiji.

prinudi društvom koje je zasnovano na dobrovoljnoj saradnji.

Anarhizam odlikuje i snažna kritika savremenog društva, tako da odbacuje koncept kontrole ili dominacije od strane bilo koje grupe, ali posebno od strane organizovane grupe koju nazivamo država ili vlada ili državna uprava. Istovremeno, (poput libertarianaca) tvrde da bi kooperacija između individua mogla da funkcioniše na osnovu konsenzusa među individuama i grupama. Anarhistička društvena teorija se pre svega razvijala kroz brojne komentare o specifičnim oblastima ljudskog života za koje se smatralo da su prinudnog karaktera, odnosno koje bi se mogle unaprediti u kontekstu slobodn(ij)e atmosfere. Iz tih razloga, anarchizam je (bio) veoma kritički nastrojen i prema mnogim drugim institucijama koje su strukturalne društveni život, a posebno prema braku i buržoaskoj porodici. Još je Vilijam Godvin isticao da brak predstavlja oblik prevare i monopola, zbog čega ga treba snažno osuđivati, a ovu temu su razradivali i mnogi drugi anarchisti u 20. veku, sa posebnim naglaskom na porobljavanju žena i raznim oblicima seksualnog licemerja i seksualne represije. Zato su anarchisti često i glasni zagovornici prava na abortus i kontracepciju, odnosno prava homoseksualaca.

Prema anarchizmu, krajnji društveni cilj jeste istinski sloboden život u zajednici koja povezuje različite načine bivanja slobodnim. Anarhističke teorije obrazovanja su poštovane u mnogim aspektima, kao što su i bile praktikovane u mnogim državama sveta – poput škole “Samerhil” u Engleskoj, koja je osnovana 1921. godine.²²⁹ Anarchisti veruju u to da savremeno obrazovanje uništava slobodu, kreativnost i učenje kod mlađih ljudi, zbog čega zahtevaju da se ono usmeri ka potrebljama pojedinačnog deteta, kakve god da su te potrebe. Za njih, ovo je nemoguće ostvariti u visoko organizovanom i preterano kompleksnom obrazovnom sistemu kakav postoji danas, već samo u okvirima malih grupa koje individuu obrazuju za slobodu. Prema anarhističkoj teoriji obrazovanja, ukoliko se deci podari sloboda izbora i ona se ohrabre da prate ono što ih zanima, deca će gradualno pronaći sopstvena interesovanja i zatim će na to interesovanje primeniti ogromnu energiju koju poseduju. Istovremeno, veruju da je ono što se izučava u školama najčešće irelevantno za naše živote, te da se mnoge godine izgube u učenju stvari koje potjedincima nisu zanimljive, niti potrebne. Decu je potrebno ohrabriti da svet interpretiraju na sopstveni način, a ne pružati im odgovore.

Anarchisti veruju u to da su ljudi voljni da pomognu jedni drugima, kao i da ljud-

²²⁹ Škola “Samerhil” je engleska škola sa internatom, koja je osnovana 1921. godine sa (tada radikalnim) uverenjem da škola treba da bude prilagođena detetu, a ne obrnuto. Funkcionisala je kao demokratska zajednica, a upravljanje je bilo ravnopravno povereno i nastavnicima i učenicima. Članovi ove zajednice su slobodni da rade što žele (npr. da pohađaju časove koje žele ili da ih uopšte ne pohađaju), sve dok time ne naude drugome. Prema obrazovnoj filozofiji Samerhila, najvažnije je da učenici u budućnosti budu srećni, a ne da ispunjavaju očekivanja roditelja, nastavnika ili šireg društva. Škola i danas postoji, bila je predmet mnogih studija i dokumentarnih filmova, a podstakla je razvoj mnogih sličnih škola širom sveta.

ske najbolje instinkte uništava trenutna organizacija društva, ali i da istinska ljubav među individuama nije moguća u savremenim okolnostima. Pojedine grane ističu da sistem koji zabranjuje seksualne odnose izvan sankcija države ili crkve zapravo uništava mogućnost iskrenog emocionalnog i erotskog odnosa među individuama. Iz navedenih razloga, pojedini anarchisti ne insistiraju (ili pak odbacuju) monogamni brak, smatrajući da i ovi odnosi treba da budu prepušteni individualnim odlukama. Kada je reč o religiji, ne postoji anarhistička preskripcija ili podrška religiji, dok postoje određene debate oko pitanja religijske vere. Pojedini autori snažno ističu da je religijska vera nekompatibilna anarchizmu, dok neki drugi smatraju da je ova vera u zavisnosti od tipa organizacije ili crkve. Može se reći i da je u pitanju politička ideologija koja ima najviše vere u ljudi, odnosno u to da su ljudi sposobni za slobodu i za kooperaciju.

Anarchizam implicira ljudsko dostojanstvo i ljudsku odgovornost i njegov osnovni cilj kao političke ideologije jeste dostizanje istinske ljudske slobode. Iz tih razloga, neretko se prepostavlja da anarchisti žele da stvore društvo sazданo od nekontrolisane individualne slobode, što nije adekvatno. Prema Kropotkinu, anarchizam zapravo traga za celovitim razvojem individualnosti, u kombinaciji sa razvojem dobrotljivog udruživanja u svim njegovim aspektima. Drugim rečima, može se tvrditi da cilj nije sloboda, već kombinacija individualnosti i zajednice, odnosno da anarchisti ističu kako dostizanje slobode nije moguće bez razvoja istinski slobodne zajednice. Na koji način je moguće stvoriti društvo zasnovano na individualnosti i zajednici? U osnovi ove teorije jeste verovanje da je harmonija implicitna u svetu, da je čovek po prirodi društveno biće i da su sukobi proizvod sprečavanja ovih prirodnih nagona. Zakon koji vlada čovečanstvom, kako tvrde anarchisti, jeste *solidarnost*, i samo ona dovodi do društvenog progresa. Tipičan izraz ovih stavova nalazi se kod Kropotkina, koji je verovao da je nauka pokazala da evolucijom ne vlada opstanak najbolje adaptiranih, već zakoni kooperacije i solidarnosti unutar vrste. Iz tih razloga, budućnost ljudske vrste zavisi od uzajamne pomoći koja je vekovima održavala čovečanstvo živim. Najveći deo anarchista ne veruje u to da je njihov cilj nekakav divan, ali nerealan ili utopijski san, već da je anarchija upisana u ljudsku historiju kao mehanizam napretka. Anarhistički ciljevi zapravo se svode na sumiranje onoga što se smatra novom fazom društvene evolucije – trenutni poredak u kojem vladaju haos, kriminal i beda, zapravo je osuđen na propast i nestanak. Takođe, anarchisti su verovali da njihove ideje imaju čvrsto uporište u etici, da je čovekova moralnost njegova prirodna karakteristika i da do zla dolazi samo kada je ljudsko rasuđivanje iskrivljeno snagama države i kapitalizma.

Anarchisti su vrlo oprezni kada se radi o procenama kako bi izgledalo anarhističko društvo. Suština je u pokušaju da se onemogući vladavina i eksploraciju čoveka nad čovekom, što bi moglo da se postigne jedino rušenjem nepotrebno komplikovanog društvenog i ekonomskog sistema velikog obima. Taj sistem je neophodno

decentralizovati, odnosno na njegovo mesto treba dovesti niz malih i potpuno dobrovoljnih federacija. Na primer, još je Godvin govorio o ovakvim "okruzima" ili "župama", oko kojih bi ljudi zatim organizovali zajedničke kooperativne aktivnosti. One bi zatim povremeno odabirale svoje predstavnike koji bi raspravljali o zajedničkim (regionalnim) pitanjima sa predstavnicima drugih okruga, ali нико ne bi bio obavezan njihovim odlukama (niti bi se donosili bilo kakvi zakoni). Suština ovakvih ideja bila je u političkoj i društvenoj jednostavnosti. Slično tome, u 19. veku su anarhisti poput Prudona bili protiv nacionalnog ujedinjenja Italije i Nemačke, a slična tema sklonosti ka oštroj decentralizaciji, lokalnoj autonomiji i masovnoj participaciji pri donošenju odluka nastavila se i u okvirima anarhizma 20. veka. Kao što je isticao Aleksander Berkman, politička decentralizacija je sinonim za slobodu, industrijsku i materijalnu nezavisnost, te za bezbednost i blagostanje malih zajednica. Ne treba smetnuti s umom da anarhisti nikada nisu pokušavali da zamene državu nekom drugom formom centralne organizacije ili mašinerije za donošenje odluka.

6.3. Poreklo i razvoj anarhizma

Kao što je navedeno, anarhizam predstavlja grupu doktrina i stavova usredsređenih na verovanje o tome da je vlast i štetna i nepotrebna, a reč "anarhizam" je izvedena iz grčkog korena (*anarchos*) koja znači frazu "bez autoriteta, bez vlasti". Ovaj termin se počeo masovno upotrebljavati u periodu oko Francuske revolucije, i to najčešće u kritičkom ili negativnom smislu, a ne kao naziv za konkretnu političku ideologiju. Na primer, vođe umerenih frakcija u Nacionalnoj skupštini su svoje ekstremističke rivale, "Besne" (*Enragés*) nazivali zagovornicima anarhije. Rečima žirondinca Žak-Pjera Brisoa: "Zakoni koji se ne primenjuju, prezrene vlasti bez sile, nekažnjeni zločini, imovina pod napadom, ugrožena bezbednost individua, iskvareni moral naroda, bez ustava, bez vlasti, bez pravde, to su karakteristike anarhije".²³⁰ Termin je korišćen je i tokom Engleskih građanskih ratova kao naziv za pripadnike radicalnih pokreta koji su zahtevali univerzalno biračko pravo (za muškarce).²³¹

²³⁰ Žak-Pjer Briso (Jacques Pierre Brissot, 1754–1793) je bio advokat, pisac, izdavač, kao i vođa žirondinaca tokom Francuske revolucije. Upamćen je po razvoju i širenju revolucionarne ideologije, kao i po izuzetnim pamfletima i govorima. Snažno je zagovarao ukidanje ropstva, a imao je umerene stavove povodom revolucije, nasilja, monarhije i sudbine kralja, zbog čega je i uhapšen i ubijen na gilotini.

²³¹ Engleski građanski ratovi predstavljaju niz vojnih sukoba i političkih konflikata između pristalica engleskog Parlamenta i pristalica engleskih kraljeva (rojalista), vođenih između 1642. i 1651. godine. Pošto je reč o tri sukoba koja su se dogodila u relativno kratkom istorijskom periodu mnogi istoričari jednostavno govore o (jednom) Engleskom građanskom ratu. Uz to, određeni marksistički istoričari ove događaje nazivaju Engleskom revolucijom, što ne treba brkati sa Engleskom revolucijom iz 1688. godine koja se obično naziva "Slavna". Kao posledica ratova Engleska je krakotrajno postala republika, zatim je ponovo ustoličena monarhija, ali sa mnogo većim pravima i ovlašćenjima parlamenta.

Brisooeve reči i danas služe kao model za denuncijaciju anarhizma od strane njegovih protivnika, iako bi mnogi anarhisti pristali na pojedine tačke koje je Briso spomenuo. Oni zaista često odbacuju zakone koje je propisala vlast, smatraju vlasništvo kao sredstvo tiranije i veruju u to da je kriminal proizvod vlasničkih odnosa i državne vlasti. Osim toga, Bakunjin je bio poznat po opaskama da je "destruktivni nagon zapravo kreativni nagon", a predstavlja je i tipičnog anarhistu iz popularne imaginacije – obučen u crni kaput sa ogromnom, neurednom bradom. Dakle, pošto anarhizam počiva na ideji o odsustvu države i vlade, ta ideja se često transformiše u ideju o odsustvu autoriteta i pravila, što zatim biva percipirano kao ekvivalentno neredu i haosu. Ovo se prepoznaće i u svakodnevnom govoru, budući da reč "anarhija" može da označava način života bez države, ali i opštu neuređenost i raspad. Anarhisti se često i sa pravom protive ovakvim zabunama, iako nisu uvek obeshrabrivali ideju o tome da anarhija može podrazumevati i teror i destrukciju. S druge strane, smatraju da odbacivanje ustava i države ne vodi u stanje "bez pravde", već u stanje istinske pravde koja je inherentna slobodnom razvoju ljudske socijalnosti. Za anarhiste, čovekove prirodne sklonosti koje nisu ograničene zakonima tiču se života u skladu sa principima i praksom uzajamne pomoći.

Prva upotreba termina "anarhija" u pozitivnom, politički-ideološkom smislu pronalazi se kod Prudona, u njegovom delu *Šta je vlasništvo?* iz 1840. godine, u kojem izlaže principe i posvećenost anarhiji. Prema Prudonu, "čovek traži pravdu u jednakosti, zbog čega društvo traži *poredak u anarhiji*", pri čemu je anarhiju definisao kao "odustvo vlađaoca, suverena". Pre toga anarhija je konceptualizovana kao nešto što implicira nered i zadržala je ovu konotaciju sve do Prve internacionale, zbog čega je i Bakunjin prvobitno izbegavao termin i preferirao je "kolektivizam", delom i da bi se distancirao od Prudonovih sledbenika. Ovaj kolektivizam isprva nije sadržao protivljenje državi, zbog čega su neki anarhisti i danas skeptični prema Bakunjinovoj viziji. S druge strane, Marks je obilato koristio termin "anarhizam" kao uvredljiv, implicirajući utopijsku nepraktičnost, ali i etiketirajući kao anarhiste pojedince koji žele da rasture Internacionalu. Meta Marksova napada veoma često je bio Bakunjin, a pojam "anarhija" je imao složenu istoriju i bio je predmet brojnih debata na kongresima Internacionale tokom 1870-ih. Tek je 1880-ih godina postao široko korišćen u Evropi i Americi, kao oznaka za jasan društveni pokret i zasebnu ideološku poziciju. Na drugoj strani, u Sjedinjenim Državama se takođe razvijala autohtonu i nenasilna tradicija anarhizma, razvijena u 19. veku pod uticajem autora kao što su Henri Dejvid Toro, Džosaja Voren, Lisander Spuner i, pre svih, Bendžamin Taker.²³² Taker je bio među ranim zagovornicima biračkog prava za že-

²³² Henri Dejvid Toro (Henry David Thoreau, 1817–1862) je bio američki pisac, prirodnjak, istoričar i filozof, a pojedini autori ga interpretiraju kao anarhistu. Najpoznatiji je po svojoj knjizi *Vorden, ili život u šumi* (*Walden, or Life in the Woods*, 1854), u kojoj se bavi jednostavnim životom u prirodnom okruženju, kao i po eseju *Gradska neposlušnost* (*Civil Disobedience*, 1849), gde poziva na nenasilni otpor kao izraz pobune protiv nepravedne vlasti. Celog života se protivio ropstvu, a u svojim delima

ne, verske tolerancije i prava radnika, a kombinovao je Vorenove ideje o egalitarnisu sa elementima Prudonovog i Bakunjinovog protivljenja državi.

Rasprave o poreklu anarhizma mogu se podeliti na tri grupe ili osnovna tipa. Na prvom mestu su stavovi prema kojima je anarhizam sveprisutni, univerzalni i aistorijski slobodarski impuls ili politički stav. Zbog ovakve pretpostavke tvrdi se da se anarhistička osećanja izražavaju još od doba antičke Grčke, kao i da ona postoje i u drevnim kineskim tekstovima poput *Tao te Ćing Lao Cea*, osnovnog teksta taoizma.²³³ Prema određenim interpretacijama, ovaj taoistički tekst predstavlja "anarhistički klasik". Na sličan način se posmatraju i odredena razmišljanja Sokrata i sofista, kao i razni pokreti hrišćanske heterodoksije (poput anabaptista) iz srednjeg veka.²³⁴ Međutim, ovakve interpretacije ignoriraju istorijske i sociološke faktore u pojavi (modernih) ideologija i zapravo su izraz intelektualne slabosti koja pokušava da pronađe "drevne korene" u svim ideologijama.

Druga perspektiva, koja je adekvatnija, poreklo anarhizma vidi u antropološkim istraživanjima iz 19. veka, kao npr. u radovima američkog antropologa Luisa Morgana. Prema takvom mišljenju, smatra se da anarhizam ima snažne paralele sa "primitivnim" društвима koja su pronađena širom sveta. Mnogi antropolozi su isticali da je od pojave *homo sapiens*-a čovek najviše vremena proveo živeći u primitivnim zajednicama bez države, te da se mnoga od ovih društava mogu opisati kao "primitivne anarhije". Zato neki anarhisti tvrde da je neophodno obratiti pažnju na ta društva kao glavne istorijske primere anarhije i kvazianarhije. Međutim, i u ovakvoj perspektivi prisutan je problem pronalaska "drevnih korena" (anarhizma)

je anticipirao određene ideje savremenog ekološkog pokreta.

Lisander Spuner (Lysander Spooner, 1808–1887) je bio američki individualistički anarhist, filozof, teoretičar i preduzetnik. Bio je snažni protivnik rostva i imao je simpatije prema radničkom pokretu.

²³³ Lao Ce (Lao Tzu, Lao Tse ili Laozi, c. 604–c. 514 pre nove ere) je bio mistički kineski filozof koji se smatra osnivačem filozofskog taoizma. U pitanju je filozofija i religijska tradicija koja naglašava značaj harmoničnog života sa konceptom koji se naziva Tao, a koji je izvor i suština svega što postoji. Mnoge religijske verzije taoističke filozofije Lao Cea smatraju božanstvom, a predstavlja i jednu od centralnih figura kineske kulture. Njegov rad su prihvatali i mnogi antiautoritarni društveni pokreti.

²³⁴ Sokrat (Socrates ili Sôkrâtes, c. 469–399 pre nove ere) je bio klasični grčki filozof, ujedno i jedan od osnivača zapadne filozofije, a bio je i istaknuta atinska javna ličnost. Poznat je po svojoj etici i kritici sofista, a osuđen je na smrt zbog optužbi da izmišlja nove bogove i kvari omladinu.

Sofisti su bili putujući učitelji u antičkoj Grčkoj i Rimu koji su podučavali filozofiju i retoriku, prvenstveno plemstvu i mlađim državnicima (iako su mnogi drugi putujući učitelji u tom periodu građane podučavali i muziku, atletiku, matematiku itd.). Pošto su naplaćivali svoje usluge bili su na udaru drugih filozofa poput Sokrata, a upamćeni su po promociji obrazovanja, demokratije itd. Njihova filozofija je bila posvećena praktičnim društvenim i političkim pitanjima, te ih mnogi nazivaju i prvim društvenim naučnicima.

Anabaptisti su predstavljali radikalno krilo protestantske reformacije, čiji pripadnici su zastupali mišljenje da krštenje nakon rođenja deteta nema vrednost, jer dete nije svesno ovog čina. Zastupali su interesu sirotinje i zalagali se za besklasno društvo, bratstvo i jednakost, uz odbacivanje mnogih konvencionalnih hrišćanskih praksi. Bili su masovno proganjeni, a danas se za nekoliko različitih protestantskih grupa može reći da predstavljaju naslednike anabaptista.

koji zapostavlja sociološke i istorijske varijable. U tim tvrdnjama prisutan je lažni konceptualni univerzalizam, iako je zasnovan na respektabilnijim konceptima antropologije iz 19. veka. Ipak, samo zato što je nešto "bez države" ili "bez vode" ne znači da ga je moguće povezati sa vrlo konkretnom koncepcijom anarhije iz 19. veka. Odakle potiče ta želja da se ovi fenomeni inkorporiraju u kategorije savremenih ideologija ako ne iz romantičarskog parohijalizma koji pokušava da asimiliuje dva sasvim različita sveta. Iza ovakvih argumenata nazire se Rusov "plemeniti divljak", iako se forme verovanja i društvene kontrole u ovakvim primitivnim društвимa mogu smatrati gorim nego državna kontrola u modernom društву.²³⁵ Drugim rečima, mnoga od ovih društava bez države i sveprisutnog autoriteta bila su uronjena u magiju, pretnju, okrutnost, uzajamna neprijateljstva itd. i ne izgledaju kao egzemplari uzajamnog poštovanja ili slobode. Odsustvo države kao model društvene organizacije ne uključuje nužno i odsustvo drugih nepoželjnih karakteristika zapadnog društva koje anarhisti žele da unište.

Treća, i svakako najadekvatnija perspektiva poreklo anarhizma pronalazi u dobu prosvetiteljstva i Francuske revolucije. Sa izuzetkom Vilijama Godvina, koji je u svojim delima svakako izražavao duh anarhizma kao moderne političke ideologije, anarhizam se nesumnjivo pojavljuje tek u 19. veku na temelju prosvetiteljskih i revolucionarnih ideja. S tim u vezi, moguće ga je posmatrati i kao *kreativnu mešavinu ili "raskršće" između liberalizma i socijalizma*. Ovo ne znači da je u pitanju prosti zbir ovih političkih ideologija, kao i da ne postoji ništa distinkтивno u anarhizmu, već naprotiv, samo da postoje značajna preklapanja između njega i drugih ideologija. Dakle, doba razvoja i proliferacije anarhističkog pokreta može se okvirno datirati u period od 1880-ih do 1930-ih godina. Dešavanja tokom Španskog građanskog rata bila su poslednji krupni pokušaj osnivanja anarhističkih komuna, sa izuzetkom kontrakulturalnih pokreta iz 1960-ih godina.²³⁶ Anarhisti su bili uključeni i na marginama dve velike revolucije u Rusiji i Španiji, a u oba slučaja bili su brzo eliminisani (od strane komunista, odnosno fašista). Pojedini autori vide povratak anarhizma u spomenutim kontrakulturalnim pokretima 1960-ih, kao i u antikapitalističkim i antiglobalacijskim pokretima od 1990-ih. Međutim, navedene pokrete, iako su (bi-

²³⁵ "Plemeniti divljak" je koncept koji označava idealizovanog čoveka koji živi van civilizacije i koji kao takav simbolizuje prirodnu dobrotu, miroljubivost i mudrost nasuprot iskvarenosti savremenog čoveka pod uticajem civilizacije. Poreklo ovog termina se (neadekvatno) povezuje sa Rusom i njegovom društvenom teorijom o miroljubivom prvobitnom stanju, a sintagma se prvi put pojavljuje 1672. godine u delu engleskog pesnika i dramaturga Džona Drajdena (John Dryden, 1631–1700).

²³⁶ Pod kontrakulturom se podrazumevaju kulture ili potkulture koje su implicitno ili eksplisitno suprotstavljene dominantnoj kulturi u nekom društvu. Kontrakultura obično izražava neke želje ili aspiracije određenih društvenih grupa u nekom konkretnom istorijskom ili sociopolitičkom dobu, nakon čega mogu da doprinesu kulturnim promenama. Na primer, moguće je govoriti o romantizmu kao o svojevrsnoj kontrakulti u evropskoj istoriji, dok je tipični primer novije kontrakulture bila hipi kontrakultura 1960-ih i 1970-ih godina, koja je zagovarala vrednosti pacifizma, seksualnih sloboda, upotrebu ilegalnih narkotika itd.

li) ideološki i uticajni u određenim sektorima, još uvek je teško jasno proceniti. Oni sadrže određene elemente negativnog lokalizovanog otpora globalnim silama, kombinovanog sa pozitivnim formama anarhizma, ekologije, feminizma i socijalizma. Pitanja poput narastajuće industrijalizacije, globalizovanog kapitalizma, nuklearne moći, zagađenja životne sredine, eskalacije državne moći i rata itd. nesumnjivo su radikalizovala novu generaciju koja u mnogim aspektima neguje anarhističke ideje.

Pitanje zašto se anarhizam razvio iz društvenog konteksta 1860-ih i 1870-ih jeste kompleksno, a odgovor na njega je često specifičan za različita društva. Na primer, razlozi za razvoj ruskog anarhizma različiti su od razloga za razvoj američkih, francuskih ili španskih varijanti ove političke ideologije. Zatim, poreklo individualističkog anarhizma ima bliže intelektualne veze sa klasičnim liberalizmom, dok je poreklo komunističkog anarhizma bilo u vezi sa vatreñim intelektualnim debatama u okvirima socijalizma i komunizma. Od 1880-ih godina specifični anarhizmi su se pojavili u gotovo svim evropskim društвима, kao i u Indiji, Južnoj Americi, Japanu i Sjedinjenim Držавама. Među najvažnijim opštim faktorima za ovakva dešavanja svakako su bili: rast i uvećana centralizacija država-nacija (što su i mnoge druge ideologije, a posebno liberalizam, smatrali problematičnim), kao i širenje industrijskog kapitalizma i ogromni društveni, ekonomski i politički problemi koji su usledili (što je problem na koji je reagovao i socijalizam). Međutim, specifični problemi koje je kapitalizam doneo u dominantno ruralnim društвимa pokazali su se kao posebno plodni za razvoj anarhizma – koji je do 1930-ih godina najveću podršku imao upravo u ruralnoj Rusiji, Španiji i Italiji.

Važan podsticaj ovom razvoju bila je Oktobarska revolucija i događaji posle nje. Prvobitno, događaji iz 1917. godine su išli na ruku anarhizmu i mnogi anarhisti su učestvovali u revoluciji i prihvatali su je sa oduševljenjem. Postojao je doslovni slom državne vlasti, pri čemu su radnici i seljaci preuzeли kontrolu nad sredstvima za proizvodnju, formirali su sovjete, a činilo se da boljševici i Lenjin zagovaraju slobodarske ciljeve. Otvorili su zatvorske kapije, proglašili su stari režim srušenim i nepostojećim, razoružali su i raspustili policiju itd., zbog čega su se mnogi anarhisti pridružili komunistima ili se vratili u Rusiju spremni da sarađuju sa boljševicima. Međutim, ubrzo su se razočarali i postali su predmet nove represije – bili su zatvarani i proganjani, odnosno tretirani kao obični kriminalci (npr. pacifistički sledbenici Tolstoja su streljani jer su odbili da služe u Crvenoj armiji).²³⁷ Konačno, sve iluzije su srušene nakon grubog boljševičkog gušenja pobune u Kronštatu 1921. godine, koju su organizovali vojnici i mornari koji su bili ključni u rušenju carističkog

²³⁷ Crvena armija (puno ime: Crvena armija radnika i seljaka) je bio naziv za vojsku i avijaciju Sovjetskog Saveza. Crvena boja u imenu se odnosi na boju krvi koju je radnička klasa prolila u svojoj borbi protiv kapitalizma. Osnovana je odmah nakon Oktobarske revolucije, 1917. godine, a raspuštena je nakon kolapsa Sovjetskog Saveza 1991. godine. Kopnena vojska Crvene armije je predstavljala ključni faktor u ostvarivanju pobjede Saveznika u Drugom svetskom ratu.

režima. Nakon tog čina anarhisti su prepoznali da je (prema njihovom mišljenju) revolucija u Rusiji mrtva i da je na delu novi režim despotizma i terora. Zato su počeli da beže iz Rusije, kao što su bili i među prvima koji su artikulisali kritiku državnog socijalizma i boljševičkog modela upravljanja. Njihov problem sa marksističko-lenjinističkom verzijom komunizma bio je u preteranom značaju države i partije, kao i narastajućeg kulta ličnosti. Anarhisti su zatim postali privučeni novim tipovima neautoritarne i slobodarske pobune, inspirisane starijim anarhističkim idealima, a ne Oktobarskom revolucijom.

Zbog predrasuda prema anarhizmu kao isključivo nasilnoj političkoj ideologiji pojedini anarhisti su vremenom promenili svoje (nasilne) metode borbe i počeli su da osnivaju škole i zajednice uspostavljene po anarhističkim principima, kao i da izdaju političke pamflete, brošure, letke, novine, časopise itd. U Francuskoj su čak objavili višetomnu *Anarhističku Enciklopediju* tokom 1930-ih godina. Na drugoj strani, neki su u radničkim sindikatima prepoznali snagu za organizovanje političko delovanje bez kršenja anarhističkih principa, što je bila orientacija koja se naziva anarhosindikalizmom. U pitanju je bio pokušaj harmonizacije anarhističkih principa spontane i decentralizovane agitacije (ili propagande delom) sa zahtevima za omasovljenjem anarhizma kao ideologije u okvirima moderne industrijalizovane ekonomije. Od velike važnosti bila je inicijativa da se sindikati osnuju na principima slobode i dobrovoljnosti, uz izbegavanje hijerarhijski obrazaca organizacije. Tada je sindikat postao instrument otpora ili sredstvo revolucije oko kojeg se strukturiraju proizvodnja, potrošnja, obrazovanje i društveni život. Dakle, sindikat je prepoznat kao jezgro novog, decentralizovanog društva zasnovanog na principima anarhije. Aktivnosti ili taktike borbe ovako konceptualizovanih sindikata bile su nepolitičke, odnosno nazvane su direktnom akcijom – u formi sabotaža, štrajkova itd.

Filozof Robert Pol Wolf je 1970. godine objavio studiju *U odbranu anarhizma (In Defense of Anarchism)* u kojoj izlaže program filozofskog anarhizma. Polazna tačka argumenta bila je da je čovek odgovoran za sve svoje akcije, odnosno da je pojedinačnik "metafizički sloboden" i kao takav je u obavezi da dostiže autonomiju gde god i kada god je to moguće. Iz tih razloga Wolf je tvrdio da je anarhizam jedina politička doktrina koja je konzistentna sa vrlinom autonomije. Ovo je u praksi značilo da anarhisti s vremenom na vreme može pristajati na određene zakone u državi u kojoj živi, ali bez obaveze da prizna legitimnost autoriteta države kao takve. Wolf smatra da države koje temelje legitimnost na predstavničkoj demokratiji, vladavini većine, ali čak i direktnoj demokratiji jesu države koje su nekompatibilne sa očuvanjem čovekove autonomije. On izlaže političku filozofiju u kojoj društva mogu da operisuju bez države, a naglašava i to da ljudi koji celovito poznaju situaciju u kojoj se nalaze mogu ostaviti po strani lične interese i rukovoditi se zajedničkim dobrom – dobrovoljni pristanak je dovoljan za kreiranje adekvatnih nivoa društvene koordi-

nacije za ostvarivanje kolektivnih interesa i održanje industrijske ekonomije.

Zatim, anarhista Kolin Vord je u delu *Anarhija u akciji* (*Anarchy in Action*, 1973) isticao da anarhističku alternativu društvenom poretku pre svega čini društvena "fragmentacija, fisija umesto fuzije, diverzitet umesto jedinstva, masa društava umesto masovnog društva".²³⁸ Na tragu ovih ideja savremeni anarhisti pozivaju na forme ljudske aktivnosti koje su lokalne, neposredne i zasnovane na angažovanju i umeću samih ljudi. Vord je pozivao na "tanje gradove" i "toples federacije", odnosno na urbanu obnovu kroz građansku kontrolu i participaciju. Savremeni anarhisti zagovaraju i otvorene porodice, raznovrsnije i detacentrično obrazovanje, deinstitucionalizaciju socijalne i zdravstvene zaštite (i njihovu zamenu sistemom koji je zasnovan na uzajamnoj pomoći), decentralizovanu i federalizovanu Evropu regija, umesto centralizovane evropske superdržave itd.

Dakle, u drugoj polovini 20. veka mnogi kreativni anarhistički mislioci su objavljivali inovativne primene anarhističke teorije na savremena pitanja ili javne politike. Među njima je zanimljivo istaći i anarhistu Aleksa Komforta, poznatog po seksualnom priručniku i međunarodnom bestseleru *Radost seksa* (*The Joy of Sex*, 1972).²³⁹ On je verovao u to da je (slobodna) seksualnost ključna za sposobnost ljudi da delaju slobodno u drugim sferama života i značajno je doprineo anarhističkoj teoriji kada je reč o aspektu starenja. S druge strane, anarhist Marej Bukčin je u knjizi *Društveni anarhizam ili anarhizam životnog stila* (*Social Anarchism or Lifestyle Anarchism*, 1995) tvrdio da je savremeni anarhizam pred opasnošću da izgubi svoju vrednost upravo zato što je za mnoge anarhiste danas anarhizam postao stvar ličnog životnog stila.²⁴⁰ Iz navedenih razloga, ovi pojedinci više nisu ozbiljno posvećeni širim društvenim promenama ili kolektivnoj viziji društvene slobode za sve, već jedino svojoj individualnoj autonomiji. Pitanja koja postavlja Bukčin su veoma značajna jer impliciraju da mnogi ljudi koji danas veruju u anarhizam istovremeno ne veruju u to da je istinski anarhističko društvo moguće. Oni zbog toga pokušavaju jedino da žive sopstvene živote na što slobodniji način moguće, ali

²³⁸ Kolin Vord (Colin Ward, 1924–2010) je bio britanski anarhistički pisac, istoričar i publicista. Bio je jedan od najvećih anarhističkih mislilaca iz druge polovine 20. veka, kao i osnivač i urednik mesečnika *Anarhija* (*Anarchy*) 1960-ih godina. Radio je i kao arhitekta, a bavio se i pitanjima urbanog planiranja i obrazovanja.

²³⁹ Aleks Komfort (Alex Comfort, 1920–2000) je bio britanski naučnik, lekar i društveni aktivista, upamćen po svom seksualnom priručniku *Radost seksa* (*The Joy of Sex*, 1972). Radio je u Londonskoj bolnici i doktorirao je na Juniverzitetu koledžu u Londonu 1963. godine. Sebe je smatrao anarhistom, ali i "agresivnim antimilitaristom" i pacifistom, a još tokom Drugog svetskog rata osuđivao je savezničko bombardovanje nemačkih civila. Bio je i nudista i svinger (u pitanju je seksualna praksa koja promoviše zamenu seksualnih partnera), a svojim bestselerom *Radost seksa* značajno je doprineo liberalnijem stavu o seksualnosti.

²⁴⁰ Marej Bukčin (Murray Bookchin, 1921–2006) je bio američki anarhist, istoričar, pisac, teoretičar i društveni aktivista. Bio je i jedan od pionira ekološkog pokreta, kao i autor mnogih knjiga o anarhizmu i očuvanju životne sredine. Protivio se kapitalizmu i zagovarao je direktnе akcije u borbi protiv kapitalizma i uništenja ekosistema.

bez brige za ostale. Prema Bukčinu, ukoliko anarhizam ne ostane značajna kritika savremenih javnih politika on će izgubiti pravo da bude smatrana respektabilnom ili živom političkom ideologijom.

6.4. Škole mišljenja u anarhizmu

Na osnovu svega navedenog može se reći da anarhizam svoje osnovne principe i razvoj duguje mnogim različitim (i neretko suprotstavljenim) teorijskim tradicijama, filozofskim i psihološkim idejama, organizacionim principima, kao i autorima koji dolaze iz različitih ekonomskih klasa, odnosno država sa različitim istorijskim iskustvima. U Nemačkoj je svojevremeno delovao usamljeni i ekscentrični Maks Štirner, ukorenjen u Hegelovoj filozofiji i sa proklamovanim principom radikalnog egoizma. U Sjedinjenim Državama se takođe pojavila forma individualističkog anarhizma, neprijateljski nastrojenog prema svim eksternim autoritetima, ali i ponosno vezanog za privatno vlasništvo i pionirska osvajanja nepoznatih predela. S druge strane, u Evropi (a posebno u Rusiji), zadrugarski i seljački život je anarhistima ponudio viziju budućnosti i osnovu za snažnu kritiku kapitalizma, preduzetništva i egoizma.

Tolstoj, a zatim i Gandhi (koji je bio pod velikim Tolstojevim uticajem) su insistirali na nepoverenju prema državi i državnoj vlasti, ali su pozivali na svojevrsnu moralnu čistotu, kao i na građansku neposlušnost i nenasilni otpor.²⁴¹ S druge strane, pojedinci poput Prudona su insistirali na sveobuhvatnom revolucionarnom prevratu. Prema Prudonu, Francuska revolucija nije uspela zato što ju je "začarala politika" i istinska revolucija podrazumeva odnose bez autoriteta, bez vlasti, bez vlade – čak i ako je vlada izabrana od strane građana. Zbog svojih stavova došao je u gorak sukob sa Karлом Marksom, koji su nastavili Bakunjin i drugi anarhisti u pokušaju da slome marksističku ortodoksiju.

²⁴¹ Mohandas "Mahatma" Gandhi (Mohandas Karamchand "Mahatma" Gandhi, 1869–1948) je bio indijski politički vođa koji je uspešno vodio pokret za oslobođenje Indije od britanske vlasti i popularizovao je nenasilne metode borbe za ostvarenje političkih ciljeva, što je inspirisalo brojne slične pokrete širom sveta. Vodio je i brojne kampanje za smanjivanje siromaštva, veća prava žena i ekonomski razvoj (na primer, vodio je protestni marš usmeren protiv poreza na so, tokom kojeg je pređeno 400 kilometara). Međutim, bio je i vatreni protivnik industrijalizacije i smatrao je da indijska sela predstavljaju suštinu "prave Indije" i da ona moraju da budu osnova ekonomskog razvoja kao samodovoljne ekonomske jedinice (sam je živeo relativno skromno u jednoj takvoj samodovoljnoj zajednici). Bio je i posvećeni vegetarijanac i često je upražnjavao duge postove kao sredstvo ličnog "pročišćenja", ali i kao sredstvo za sticanje pristalica. Uspeo je u svojim naporima 1947. godine, kada je Velika Britanija odlučila da Indiji prizna nezavisnost. Međutim, Gandhi nije bio uspešan u pokušajima da očuva jedinstvo Indijaca hinduističke i islamske veroispovesti, zbog čega je Indija nakon odlaska Britanaca u erupciji nasilja i pokolja podeljena na dve države, (današnju) Indiju i Pakistan (a Pakistan se zatim podelio na Pakistan i Bangladeš), uz mnoge civilne žrtve (procene se kreću od nekoliko stotina hiljada do milion ljudi). Gandhi je bio i kontroverzna ličnost, što se često zaboravlja kada je reč o interpretaciji njegovog nasleđa. Na primer, on se još 1906. godine zavetovao na celibat, odnosno

Uzimajući navedene divergencije u obzir, danas se najčešće analitički razlikuje nekoliko škola anarhizma, pri čemu se izdvajaju: *individualistički, kolektivistički, komunistički, mutualistički i anarhosindikalistički*. Pojedini autori govore i o *postmodernom anarhizmu*, odnosno o postmodernističkim misliocima čija kritika savremenog društva crpi određenu inspiraciju iz anarhističke misli. Novi društveni pokreti usmereni protiv kapitalizma i globalizacije takođe se mogu smatrati novom tradicijom u okvirima ove političke ideologije. Takođe, pojedini anarhisti su krajem 19. veka zagovarali svojevrsnu *nihilističku anarhiju*, a u kontekstu novih društvenih pokreta poput ekologizma i feminizma danas se govori i o *zelenom ili ekoanarhizmu, anarhofeminizmu* itd., o čemu će biti reči.

Individualistički anarhizam je tipično prisutan kod američkih autora koji se međusobno veoma razlikuju (mnogi od njih su insistirali na snažnoj odbrani kapitalizma), ali ih sve odlikuje posvećenost suverenosti individue i centralnom značaju individualne slobode. U američkoj tradiciji važna tema je i odbrana privatnog vlasništva, ali je ipak najznačajnija tema strogi individualizam. Na drugoj strani nalaze se i anarhistički orijentisani autori iz Evrope (Godvin, Stirner i Tolstoj) koji takođe naglašavaju individuu, ali to čine na drugačiji način od američke koncepcije.

Kolektivistički anarhizam je pre svega povezan sa idejama Mihaila Bakunjina, koji je verovao u revolucionarnu spontanost i značaj destruktivnih nagona. U organizacionom smislu, kolektivistički anarhizam ističe kolektivizaciju proizvodnih snaga, pri čemu je distribucija organizovana prema kriterijumu rada. S druge strane, komunistički anarhizam (ili anarhokomunizam) se povezuje sa Kropotkinom, koji je posvećen konceptu zajedničkog vlasništva nad proizvodnim snagama, odnosno nad robom, kapitalom, proizvodnjom, stanovanjem itd, a distribucija je organiza-

na suzdržavanje od seksualnih odnosa (iako je tada bio u braku i bio je otac). Međutim, kada je bio u 70-im godinama života, zahtevao je da mnoge devojčice spavaju nage zajedno sa njim u krevetu, što je nazivao svojevrsnim "duhovnim eksperimentom" u kojem je "proveravao samog sebe". Sebe je ponekad nazivao anarchistom i govorio je o Indiji u kojoj neće postojati vlast, već će svaka osoba i zajednica vladati same sobom u skladu sa moralnim i religijskim principima skromnosti, nenasilja i suzdržavanja. Odbio je da učestvuje u pisanju svetske povelje o ljudskim pravima, uz reči da je "važnije da postoji povelja o ljudskim dužnostima". Kritikovao je ideju o stvaranju jevrejske države (kao i muslimani iz Indije) i imao je problematične stavove o progonu Jevreja u nacističkoj Nemačkoj. Protivio se ateizmu, a vegetarijanstvo je imalo veliki uticaj na njegovu filozofiju. Na putovanja je sa sobom svuda vodio svoju kozu da bi stalno imao sveže mleko. Posebno kontroverzni su njegovi stvari o crncima u Južnoj Africi, kada je tvrdio da bela rasa u ovoj državi (u koju je uključivao i Indijce) mora da bude dominantna rasa u društvu, a podržavao je i ratove (bele) južnoafričke vlasti sa (crnim) južnoafričkim plemenima. Naravno, kontroverzna je i njegova ideja o nenasilju – npr. protivio se učešću Velike Britanije u Drugom svetskom ratu, odnosno ratu sa nacističkom Nemačkom, po cenu okupacije i ubistva civila. Posle rata, kada su otkriveni zločini u Holokaustu, tvrdio je da Jevreji treba da se dobrovoljno ponude "mesarskom nožu" u svojevrsnom kolektivnom samoubistvu ("trebalo je da se bace u more sa litice"), što bi bilo "herojski" i što bi tada istinski uzrujalo svet, kao i građane Nemačke.

vana prema potrebama. Među komunističkim anarchistima su i Eriko Malatesta, Aleksander Berkman, Ema Goldman, Marej Bukčin i drugi. Komunistički anarchisti najčešće ističu značaj društvene solidarnosti i kooperativne aktivnosti, koje se vide kao implicitne u ljudskoj prirodi. Sloboda je ambivalentno pitanje u okvirima komunističke anarhije, gde se razume kao pitanje povezano sa moralnim razvojem individue unutar zajednice. I kolektivistički i komunistički anarhizam su snažno antikapitalistički orijentisani, uz kritiku tržišne aktivnosti i preduzetništva.

Mutualistički anarhizam vodi poreklo od "oca anarhije" Pjera-Žozefa Prudona, a njegovi pogledi na anarhiju obuhvataju ideje da političku organizaciju zasnovanu na državi treba zameniti organizacijom zasnovanom na ekonomiji. To znači da vlade i države treba da nestanu, a individue bi se povezale jedne sa drugima putem uzajamnih ekonomskih ugovora. Dakle, mutualizam je specifična forma ugovorne anarhije, pri čemu bi muškarci posedovali kapital i privatno vlasništvo, radili za sebe, a zatim pozajmljivali kredite (bez kamate) od novih institucija posvećenih ovakvoj privrednoj aktivnosti.

Anarhosindikalizam je anarhistička škola koja izrasta iz šireg i starijeg pokreta sindikalizma, uz anarhističku posvećenost rušenju kapitalizma i države. Anarhosindikalisti insistiraju na značaju revolucionarnog ili militantnog sindikata posvećenog generalnom štrajku i rekonstrukciji društva. Ova škola anarhizma postigla je najveće uspehe i najveću popularnost zbog beskompromisnog stava u odbacivanju svih državnih politika, partija, parlamenta, demokratije itd. Centralni element anarhosindikalizma jeste ideja o *radničkoj kontroli* ili radničkom samoupravljanju. Dakle, radnici bi donosili odluke koje se tiču njihovog rada, a ne upravnici ili menadžeri koji nisu u kontaktu sa stvarnim radom – ukoliko bi radnici kontrolisali proces i uslove rada rezultat bi bila uvećana produktivnost, kao i smanjenje problema alokacije dobara. Tako bi buduće društvo ili anarhiju činile samoupravne federalne asocijacije rada koje bi stvorile sopstvenu društvenu, političku i ekonomsku kulturu.

Zato anarhosindikalizam predstavlja teoriju anarhizma koja revolucionarni sindikalni pokret vidi kao sredstvo da bi radnici stekli kontrolu nad privredom, a zatim uticali na celovito društvo, rušenjem kapitalizma i države. Sindikalizam se vidi kao način društvene organizacije u kojoj vladaju principi radničke solidarnosti i direktnе akcije, po principima koji su bliski ideji o radničkom samoupravljanju. Anarhosindikalisti se fokusiraju na radnički pokret, a njihovi ciljevi su ukidanje sistema nadnica, privatnog vlasništva, ekonomskih i političkih privilegija. Njihova razlika u odnosu na socijaliste i komuniste jeste insistiranje na ukidanju države, kao i na kritici bilo kakve ideje o radničkoj državi (što je bio slučaj u lenjinizmu) koja radi u interesu radnika. Stoga, u pitanju je verzija antikapitalističkog anarhizma koja ne insistira samo na ukidanju ekonomskih već i političkih privilegija, zbog čega se i fokusira na problem države.

S druge strane, individualistički anarhizam u prvoj polovini 20. veka je imao i jednu zanimljivu formu koja se naziva *anarhonaturizmom*, ili *anarhističkim naturizmom*. U pitanju je ideologija koja se pojavila krajem 19. veka kao jedinstvo anarhizma i naturizma, a zagovarala je vegetarianizam, nudizam, šetnju po prirodi, slobodnu ljubav itd.²⁴² Nudizam je bio posebno istaknut kao sredstvo kritike ili izbegavanja vrednosti industrijskog masovnog društva u modernom dobu. Ovi anarhisti su insistirali na individuama slobodnim od svih društvenih uticaja (modernog društva), odnosno na biološkim, fizičkim i psihološkim aspektima slobodnog ljudskog bića, u čemu je tzv. kultura slobodnog tela (*Freikörperkultur*) imala značajnu ulogu. Pokret je bio posebno uticajan u Francuskoj i u Španiji 1920-ih (iako su španski anarhonaturisti često imali bliske veze sa militantnim anarhosindikalizmom, poput Isaka Puentea).²⁴³ Puente je 1933. godine objavio knjigu *Libertarianski komunizam i druge pobunjeničke i naturističke proklamacije* (*El Comunismo Libertario y otras proclamas insurreccionales y naturistas*, 1933) koja je prodata u oko 100 hiljada primeraka. Bio je lekar koji je svojoj medicinskoj praksi pristupao sa nudističke ili naturističke strane – naturizam je posmatrao kao ključno rešenje problema radničke klase i svrgavanja modernog društvenog poretku i tvrdio je da kapitalistička društva ugrožavaju blagostanje čovečanstva iz socioekonomskog, ali i higijenskog i prirodnog/filozofskog ugla. Dakle, anarhonaturizam je počivao na ideji o telu koje je slobodno od licemerja i tabua tadašnjeg doba, a razvijale su se i anarhonaturističke komune. One su bile različite od tadašnjeg utopijskog socijalizma pre svega zbog fokusa na individualizmu i individualnoj slobodi, odnosno na "povratku prirodi" i "prirodnom stanju" u formi naturizma, kao i u sklopu kritike društvenog progresa i civilizacije. Neke od ideja ove anarhističke škole danas su prisutne u formi raznih savremenih anarhističkih pokreta, iako je nudizam kao praksa u mnogome izgubila na uticaju, a glavne teme su postale vegetarianstvo/veganizam, zaštita životne sredine itd.

S tim u vezi, jedna marginalna savremena grana anarhizma najčešće se naziva anarhoprimitivizmom, koja anarhističku kritiku države prenosi i na kritiku tehnologije i civilizacije, a njen glavni ekspONENT danas je Džon Zerzan.²⁴⁴ U središtu interesovanja anarhoprimitivista neretko je očuvanje životne sredine pred izazovima slobod-

²⁴² Naturizam je kulturni i politički pokret koji praktikuje i zagovara javnu nagost ili društveni nudizam u privatnosti i javnosti. Često se percipira i kao rekreativni životni stil (na posebnim mestima kao što su npr. nudističke plaže), ali i kao nešto šira filozofija koja se odnosi na ponašanje koje je u skladu sa prirodom i koje samim tim kritikuje mnoge društvene konvencije (a ne samo nošenje odeće). Poreklo naturizma može da se locira u Nemačkoj u ranom 20. veku, u vidu niza društvenih pokreta i klubova koji su pozivali na tzv. "kulturu slobodnog tela" (*Freikörperkultur* ili FKK).

²⁴³ Isak Puente (Isaac Puente Amestoy, 1896–1936) je bio španski lekar i anarhista koji se bavio pitanjima kao što su kontrola rađanja, higijena i seksualnost. Zagovarao je anarhonaturizam (za njega je naturizam bio celovito rešenje za probleme radničke klase), ali je uticao na revolucionarnu ideologiju anarhosindikalizma, a ubijen je u Španskom građanskom ratu.

²⁴⁴ Džon Zerzan (John Zerzan, rođ. 1943) je američki anarhista i anarhoprimitivista koji kritikuje po-

de, ali i romantičarska vizija "plemenitog divljaka" u vidu preferencije ka životu ispunjenom lovom i sakupljanjem. Prema anarhoprimitivistima, osnovne teme anarhizma kao što su hijerarhija, dominacija, nasilje, fizičke i mentalne bolesti, ekološka destrukcija itd. nisu samo proizvod modernog doba, već civilizacije (zasnovane na poljoprivredi) u celini. Pre pripitomljavanja biljaka i životinja, ljudski život je bio ispunjen dokolicom, intimnim odnosom sa prirodom, jednakošću polova, zdravljem itd. Sistemi domestikacije i poljoprivrede, podele rada, urbanizacije i tehnologije za anarhoprimitiviste predstavljaju sisteme nejednakosti i neslobode koje treba uništiti.

Mnogi anarhisti ističu da neke od navedenih škola anarhizma ne predstavljaju istinski anarhizam. Među njima se, naravno, izdvaja individualistički *anarhokapitalizam*, kao tradicija koja je zapravo potpuno izvan mejnstrima anarhističkih teorijskih tekstova koji su najčešće antikapitalistički orijentisani. Slično tome, iz anarhističkog mejnstrima se neretko isključuje i Maks Širner, kojeg mnogi autori smatraju nihilistom, a ne anarhistom, iako se ne može poreći njegov uticaj na (individualistički) anarhizam. Pojedini kolektivistički i/ili komunistički orijentisani anarhisti odbacuju i Prudonov anarhistički projekat koji se odbacuje kao proizvod "preduzetničkog mentaliteta", odnosno koji ne dovodi u pitanje tržišne i ugovorne odnose. Na kraju, važno je istaći i da razne anarhističke škole egzistiraju u napetom, preklapajućem i izuzetno kompleksnom odnosu prema socijalizmu, liberalizmu i ekologizmu.

Navedene brojne podele i varijacije anarhističkih škola mišljenja moguće je grupisati na dve osnovne struje, a to su, grubo rečeno – *kolektivistički* anarhizam (koji naglašava individuu unutar dobrovoljne asocijacije individua) i *individualistički* anarhizam (koji naglašava individuu koja je odvojena od bilo kakve asocijacije ili organizacije). Bakunjinov kolektivistički anarhizam, Kropotkinov anarhokomunizam, kao i anarhosindikalizam tada bi pripadali kolektivističkoj struci anarhizma, dok su pozicije Širnerovog individualizma, Prudonovog mutualizma ili Zerzanovog anarhoprimitivizma bliže individualističkoj struci. Istovremeno, kolektivistički anarhizam je mnogo razvijenija i obuhvatnija forma anarhističke teorije i političke ideologije.

U opštem smislu, moguće je reći da kolektivistički anarhizam (tj. kolektivistički anarhizmi) polazi od prestpostavke da je prinuda bilo koje vrste nešto pogrešno i loše i da se suprostavlja instituciji države i državnoj vlasti. Međutim, kao rešenje problema postojanja poretna u društvu bez državne vlasti, kolektivistički anarhizam najčešće sugerira stvaranje niza malih dobrovoljnih komuna ili kolektiva. U komunističkom anarhizmu bi se ove male zajednice zatim ujedinile u labavu (regi-

ljoprivrednu) civilizaciju kao represivnu i poziva na povratak načinima života lovaca-sakupljača. Između ostalog, kritikuje i jezik, matematiku i umetnosti koje takođe posmatra kao represivne institucije civilizacije nastale na poljoprivredi.

onalnu) federaciju koja bi se bavila rešavanjem zajedničkih problema. Anarhosindikalisti imaju veoma sličan pristup društvenoj organizaciji, osim što su fokusirani na probleme industrijskog rada. Svaka industrijska grana bila bi organizovana u federaciju nezavisnih sindikata, a radnici u svakoj industrijskoj grani bi kontrolisali tu industrijsku granu, dok bi pitanja upravljanja bila rešavana na određenom koordinirajućem veću. Dakle, razlike između anarhokomunizma i anarhosindikalizma nisu velike – anarhosindikalisti su zainteresovani za organizaciju industrijskog rada, ali i jedni i drugi stižu do istih zaključaka i pogleda na organizaciju društva, kao što i jedni i drugi prihvataju ideju da ljudi u dатој oblasti treba da upravljaju tom oblašću u korist društva kao celine, kao i da u slučaju odbacivanja prinude dolazi do društvenog napretka.

U tom smislu kolektivistički orijentisani anarchisti naglašavaju razne načine za razvijanje kooperacije među zajednicama ili industrijskim granama. Iako je fokus većine anarchističkih studija na individualnoj slobodi, većina anarchista je zapravo oduvek zagovarala tezu da nije moguće (o)stati na tome. Osnovni fokus kolektivističkog anarhizma nije na izolovanom pojedincu, već na slobodnom pojedincu u okvirima društva koje nije zasnovano na prinudi. Individualistički anarhizmi obično ne prepoznaju ništa što je iznad interesa i slobode pojedinca, zbog čega se takođe bore protiv bilo kakve discipline i autoriteta. Moral, emocije poput savesti ili socijabilnosti su za individualističke anarchiste samo lične potrebe ili sredstva za ispunjavanje egoističkog zadovoljstva – individue same određuju sopstvene želje i potrebe, šta je dobro, a šta je loše za njih (Štirner je ovu logiku primenjivao čak i na ubistvo). Istovremeno, ovo ne implicira odbacivanje kooperacije, ali se ona prihvata samo ukoliko ispunjava egoističke potrebe. Ovi anarchisti tvrde i da jedino individualizam dopušta kreiranje istinskih dobrovoljnih asocijacija sa drugima, a takvom razmišljanju sklone su i mutualističke i primitivističke škole anarhizma.

6.5. Osnovni principi i prepostavke anarhizma

Već je rečeno da je anarhizam teško precizno odrediti kao ideološki pokret, zato što (kao i mnoge druge političke ideologije) inkorporira čitav niz stavova, mišljenja i verovanja koja se ne mogu pojednostaviti. Ova kompleksnost je rezultat kako raznovrsnosti ideja anarchističkih teoretičara, tako i problematičnih pitanja koja su u središtu anarhizma kao ideologije. Na primer, da li odsustvo države implicira i odsustvo vlasti ili uprave? Da li anarchisti odbacuju sve autoritete podjednako ili postoje različite vrste autoriteta na koje se pozivaju? Ako su država i vlast odsutne, da li postoji određeni kolektivni identitet (poput društva ili zajednice)? Da li su društvo i zajednica proste agregacije ugovorno vezanih individua ili čine organsko jedinstvo? Međutim, moguće je izdvojiti nekoliko osnovnih principa i prepostavki

ovih “anarhizama” koji su zajednički za najveći deo pojedinaca koji se smatraju anarchistima, a među njima su: karakterističan *pogled na ljudsku prirodu, antietatizam, sloboda i jednakost, antikapitalizam, te propaganda delom ili direktna akcija*.

Dakle, anarchisti imaju karakterističan *pogled na ljudsku prirodu*, iako i ovaj pogled nije uvek konzistentan ili pak isti kod svih anarchista. Međutim, ideja o ljudskoj prirodi kao takva je centralna za anarchističku misao, dok se sadržaj te ideje razlikuje među različitim misliocima i školama. Ovu sliku ljudske prirode je grubo moguće podeliti na *individualističku i društvenu*, a ona najčešće predstavlja mešavinu ova dva elementa. Neke anarchističke perspektive posmatraju ljudska bića kao nezavisne autonomne agense koji oblikuju svoje životne planove izvan društva, a neke druge perspektive vide čoveka kao jedinku koja se razvija i dostiže autonomiju i slobodu jedino unutar zajednice. Mnogi anarchisti posmatraju čoveka kao biološki i društveno evoluirajuća bića, što je tradicija koja vodi poreklo od Kropotkina koji je i bio istaknuti prirodnjak. Takođe, mnogi anarchisti u prosvetiteljskom duhu veruju u to da se ljudi postepeno menjaju kroz negovanje i razvoj ljudskog razuma, ali i kroz slobodarske društvene aranžmane.

Po mišljenju najvećeg broja anarchista, kooperacija čini osnovu ljudske prirode, odnosno čovekovu kvalitetu su pre svega kreativnost, altruizam i saradnja. Oni ne negiraju elemente sukoba, kompeticije, sebičluka itd., ali ih obično posmatraju kao rezultat društvenih odnosa nastalih u okvirima države i/ili kapitalizma. S tim u vezi, Kropotkin je tvrdio da su biološki najbolje adaptirane jedinke one koje međusobno sarađuju, što je očigledno i nakon analize “primitivnih” ljudskih zajednica u kojima je žrtvovanje u interesu zajednice pravilo, a ne izuzetak. Slične sklonosti mogu se pronaći i u seoskim komunama, ali i srednjovekovnim gradovima i gildama. Takmičarski duh kapitalističke države je istorijska aberacija, a kooperacija i uzajamna pomoć su prevalentne čak i u ovakvim okolnostima.

Slično tome, za anarchiste poput Godvina ljudska bića su u suštini racionalna stvorenja koja su sklona organizovanju sopstvenog života na harmoničan i miran način. Ono što stvara nepravdu, gramzivost i pohlepni nije ljudska priroda, nego neprirodnost društvenih pravila i zakona. Iz navedenih razloga državna vlast nije rešenje, već uzrok tih problema, i u tom smislu anarhizam počiva na veri u prirodnu dobrotu ljudske vrste, kao i na mogućnosti spontanog nastanka društvenog poretka bez državne intervencije. Insistira se na ljudskoj sposobnosti za druželjubivo i kooperativno ponašanje, uz svest o mogućnostima sebičnosti i iskvarenosti.

Dakle, anarchisti se često optužuju za to da gaje preterano ili naivno optimistička uverenja o ljudskoj prirodi, što ne mora da bude slučaj, jer mnogi nedvosmisleno ističu “kvarljivost” ljudske prirode. Za većinu njih čovečanstvo predstavlja mešavinu dobra i zla, sklonosti saradnji i sklonosti zločinu, a ta slika ljudske prirode je retko kad apsolutnog ili fiksног karaktera.

Protivljenje državi, ili *antietatizam*, je osnovni i karakteristični princip anarhizma

kao političke ideologije i političke filozofije. Uz odbacivanje države, najčešće je reč i o odbacivanju državne vlasti, kao i svih oblika (eksternih) autoriteta. Međutim, među anarchistima postoje odredena razmimoilaženja u vezi sa konkretnim sadržajem navedenog antietatizma, kao npr. oko toga da li su koncepti države, vlasti i autoriteta identični ili ih treba posmatrati (i kritikovati/rušiti) zasebno, a postoje i razlike u vezi sa konkretnim sadržajem ovih pojmoveva. Kada anarchisti govore o "državi" oni najčešće misle na institucionalne strukture legislativne, izvršne, sudske i birokratske administracije zajedno sa aparatom sile kao što su policija i vojska (i, za neke anarchiste, religija i obrazovanje). Uz to, pojedini anarchisti se usredsređuju na kritiku strukture državne prinude, a neki drugi na strukturu državnog (i bilo kog drugog) autoriteta. Ipak, svim anarchistima je zajednička vizija države kao represivne strukture i kao gotovo kriminalne organizacije koja sputava ljudsku slobodu i duh.

Za anarchiste, legalna državna vlast zapravo onemogućava slobodni razvoj individue. Prema konvencionalnoj odbrani koncepta države, u pitanju je organizacija koja čuva red i mir i stoga omogućuje individui da se razvija u bezbednosti i miru, dok anarchisti državu vide kao suštu suprotnost ovakvoj viziji – državna vlast je ispunila svet nasiljem, obmanama i prevarama, represijom i bedom. Da bi opravdala svoje postojanje, državi je neophodno da očuva nered i haos, zbog čega je ona u svojoj suštini kontraproduktivna i disfunkcionalna, a ljudi su obmanuti snagom države koja služi samo da bi autoritete učinila svetim i zauzvrat pljačka i zlostavlja svoje građane. Stoga nije neuobičajeno što je karakteristična slika države slika policajca. Država je pre svega instrument prinude, zbog čega je značajan deo anarchističke literature koncentrisan na napad na konkretnе instrumente državne moći. Ako je država pre svega pretinja po individualnu slobodu, onda je njen sistem zakona i sprovođenja zakona napravljen u interesu vladajuće klase i vlasnika kapitala. Njene metode kažnjavanja, a posebno zatvorski sistem (koji je česta tema anarchističkih tekstova) percipirani su kao varvarski, regresivni i uzaludni. Kako je isticala Ema Goldman, država je tu da bi "zaštitila društvo od fantoma koje je sama stvorila". Naoružane snage države, umesto da štite ljudi, zapravo su instrumenti grube sile stvorene za rat, a održavane su veštački stvorenom emocijom patriotizma. Takođe, država je izuzetno skup i rasipnički sistem, posebno uzimajući u obzir njenu neefikasnu birokratiju, kao i arbitrarne i nepoštene poreze.

U ovoj neprijateljskoj reakciji na državu, vladu i organizovane političke autoritete očigledno je iskustvo monarhističkog i autoritarnog despotizma karakterističnog za 19. vek (sa carističkom Rusijom kao tipičnim eksponentom). Međutim, anarchisti su u 20. veku odbacili sve države, čak i napredne demokratije, zbog čega su i njihovi argumenti postali složeniji. Za anarhizam, glasanje ili univerzalno biračko pravo ne mogu da budu istinska sredstva emancipacije. Glasati je značilo odustati od sopstvenog kapaciteta za upravljanje sobom i svojom političkom i društvenom sudbi-

nom. Takođe, uzimajući u obzir i ekonomsko ropstvo i neznanje radničke klase, radnici su bili onemogućeni u tome da iskoriste svoj glas u sopstvenu korist. Konačno, anarchisti tvrde da glasanje u liberalnim demokratijama proizvodi odabir mediokriteta, kao što je i sam izborni proces nešto što iskvaruje. Zato i ističu da će svaki "dobar" demokrata vremenom neminovno postati autokrata. Suština je bila u tome da moderna ustavna prava (poput biračkog prava) i postojanje političkih partija zapravo predstavljaju instrumente u rukama vladajuće klase, pre svega stvorene da bi se pacifikovali ili udaljili protesti povodom stvarnih političkih pitanja i problema. Uostalom, promena na političkom vrhu državnog aparata vlasti je za anarchiste bila beznačajna, odnosno puka smena oligarhija i autoriteta, zbog čega je (i) demokratska vlast samo iluzija.

Može se reći da se filozofske koreni anarchističkog antietatizma nalaze u nešto širem principu protivljenja autoritetu i vladanju na osnovu autoriteta. Za Prudona, vladati nekim znači "nadzirati ga, nadgledati, špijunirati, usmeravati, disciplinovati, indoktrinirati, pridikovati, kontrolisati, oporezovati, procenjivati, cenzurisati, komandovati mu". To znači da autoriteti predstavljaju nedvosmisleni napad na principe slobode i jednakosti. Specifičnost anarhizma je u podjednakom usvajanju principa slobode (što je karakteristično za liberalizam) i principa jednakosti (što je karakteristika socijalizma), jer je za anarchiste autoritet taj koji narušava i jedan i drugi princip, čime se porobljava, ugnjetava ili ograničava ljudski život. Stoga je država glavna meta anarchističke kritike, ali ta kritika je primenljiva i na bilo koju drugu formu autoriteta, pre svega religijski autoritet, zbog čega anarchiste karakteriše snažna sklonost ka *antiklerikalizmu*, a prigovori organizovanoj religiji takođe vode poreklo od kritike autoreta, ali primenjenog na koncept boga. Za mnoge evropske anarchističke mislioce politička filozofija anarhizma mora da bude utemeljena na odbacivanju hrišćanstva, jer se ljudska bića samo tada mogu smatrati istinski slobodnim. To znači da je religija samo jedan od potpornih stubova države, odnosno sistem koji propagira pokornost i poslušnost, kao što nameće i određeni skup moranih principa, i da religijski standardi dobra i zla pojedincima otimaju moralnu autonomiju i sposobnost da sami donose etičke sudove.

Ipak, u praksi se anarchistička kritika autoriteta obično usredsređuje na političke autoritete, a pre svega na institucije moderne države. Dok liberali državu shvataju kao zaštitnika individualnih prava, konzervativci kao simbol poretka i društvene kohezije, socijalisti kao sredstvo društvene reforme, anarchisti će isticati njene negativne i destruktivne karakteristike, kao i institucije zakona i vlasti. Zato anarhizam odbacuje tvrdnje prema kojima država izrasta iz dobrovoljnog sporazuma pojedinaca, dokazujući da su pojedinci podvrgnuti državnom autoritetu time što su rođeni u određenoj državi koja ih može lišiti slobode (zakonima), svojine (porezima) i života (ratom i smrtnom kaznom). On ukazuje i na to kako država deluje u savezu sa bogatima, samim tim perpetuirajući poredak ekonomске nejednakosti i služeći

kao instrument eksploatacije.

Važno je primetiti da je protivljenje državi anarhisti oštro suprotstavilo socijalizmu, odnosno komunistima. Prema odredenim komunističkim idejama, a pre svega pod uticajem lenjinizma, nakon revolucije je neophodno formiranje svojevrsne "diktature proletarijata". Marksistička analiza, poučena iskustvom Pariske komune 1871. godine, a zatim osnažena Lenjinovim idejama, tvrdila je da je potreban period tranzicije između kapitalizma i komunizma u kojem bi državu preuzeo proletariat i upravljaо državom da bi porazio svoje neprijatelje. Tek kada bi ova funkcija bila ispunjena država bi gradualno iščezala ili odumrla. Anarhistička reakcija, posebno nakon Oktobarske revolucije 1917. godine, bila je u tome da državu treba uništiti *tokom samog procesa revolucije*. U suprotnom, tvrdili su anarhisti, ona će postati samoobnavljajuća institucija kojom više ne vladaju kapitalisti, već partijske birokrate – što je gotovo isto za prosečnog građanina. Iz tih razloga Kropotkin je pisao da su revolucija i državna vlast nekompatibilne, te da je državnu vlast neophodno uništiti bez obzira na to kako će sebe nova državna uprava da nazove. Po njegovom mišljenju, napor za izgradnjom komunističke republike na osnovu snažno centralizovanog državnog komunizma pod gvozdenom vlašću partijske diktature je osuđen na neuspeh, tako da revolucija ne sme da bude prosta smena upravljača na vlasti, već spontano ili naglo rušenje *svih* autoriteta i zakona. Anarhisti od Prudona u 19. veku do Bukčina u 20. veku neumorno ponavljaju ideju da su države, kakav god imale oblik, veličinu ili ideoološko opravdanje, sačinjene od sklonosti i kapaciteta da se perpetuiraju, da proširuju domet svojih funkcija i da se pretvore u instrumente represije i cenzure. Čak i danas većina država na svetu (npr. u Latinskoj Americi, Africi i Aziji) pripada ovoj kategoriji, a kao što je to bio slučaj sa komunističkim državama u 20. veku, ni visoko cenjene zapadne demokratije nisu iznad povremenih ili čestih zloupotreba i nasilja.

Anarhistička kritika države najčešće izvire iz sklonosti prema dve ključne vrednosti ili teme: *slobode* i *jednakosti*. Drugim rečima, anarhizam počiva na jednoj "negativnoj" temi (kritici države), ali i paralelnom pristajanju uz dve "pozitivne" orientacije (istovremenom zagovaranju i slobode i jednakosti). Ono što je zanimljivo u vezi s tim jeste činjenica da su ovo vrednosti dve (tradicionalno) suprotstavljene ideoološke tradicije – liberalizma (sloboda) i socijalizma (jednakost). Kada je reč o slobodi, anarhisti tvrde da nju sačinjava život bez prinude, tako da u pitanju nije apstraktni filozofski cilj, već ključna konkretna mogućnost za svako ljudsko biće u okolnostima života u društvu bez države. Značaj slobode u anarhizmu ima i moralnu dimenziju odsustva zlostavljanja, eksploatacije ili povrede drugih ljudskih bića, kao i dimenziju usavršavanja ljudskog bića i njegove prirode u smislu razvoja svih snaga, kapaciteta i talenata koje neslobodni ljudi imaju skrivene u sebi.

Kada je reč o konceptu jednakosti, on takođe počiva na protivljenju hijerarhijama i autoritetima, zato što se sva ludska bića posmatraju kao socijalno, politički, mo-

ralno i ekonomski jednaka, odnosno ravноправna. Prema Godvinu, svaki čovek poseduje razum i sposobnost rasudivanja o svojim interesima i svom blagostanju, zbog čega je svaka hijerarhija duboko pogrešna i nemoralna. Istovremeno, najveći značaj ima i komunistička ideja ekonomske jednakosti, pri čemu se tvrdi da politička ili pravna jednakost (karakteristična za liberalnu demokratiju) nije dovoljna. Za anarhiste poput Kropotkina svaka osoba ima određene fizičke, mentalne i kulturne potrebe koje društvo mora da ispunji i zato je klasna nejednakost koja je proistekla iz kapitalizma fundamentalni protivnik slobode. Takođe, važna posledica klasne nejednakosti upravo jeste i kreiranje političkih autoriteta i odnosa moći među ludima.

Tako dolazimo do narednog važnog principa većine anarhističkih škola mišljenja, a to je *antikapitalizam* zbog kojeg se često misli da je anarhizam isti kao i komunizam. Prema Emi Goldman, vlasništvo bez izuzetka hrani apetite za većim bogatstvom zato što bogatstvo znači moć i autoritet, tako da se anarhisti najčešće protive tržišnom poslovanju, takmičarskom preduzetničkom duhu, kao i instituciji privatnog vlasništva, na način koji ne odstupa previše od socijalizma ili komunizma. U 19. veku, anarhisti su najčešće delovali u okviru radničkog pokreta i usvojili su mnoge elemente komunističke filozofije kada je reč o kapitalizmu. Međutim, zbog protivljenja državi oni se oštro protive i državnoj ili komandno-planskoj ekonomiji i vladajuću klasu ne tumače samo u ekonomskom smislu, već i kao nešto što obuhvata sve one koji raspolažu bogatstvom, moći ili privilegijama u društvu, uključujući tu i kraljeve i plemiće, političare, državne činovnike, sudije, policijske činovnike, sveštenike, industrijalce, bankare itd.

Ukidanje kapitalizma je centralna tema najvećeg broja anarhisti, zato što su verovali u to da kapitalisti eksploratišu radnike na gotovo isti način o kojem je pisao Marks. Kao i kod socijalista i/ili komunista, privatno vlasništvo je među osnovnim uzrocima društvenih problema, osnova podele na eksploratore i eksploratisane, kao i osnova za postojanje države. Anarhisti tvrde da je dobro društvo ono u kojem su ljudi slobodni da biraju svoja zanimanja i uslove rada, uz izražavanje svoje individualne ličnosti. Iz tih razloga neophodno je srušiti i kapitalizam i zasnovati drugačiju formu ekonomske organizacije koja neće redukovati individue na robove, bilo kapitalista, bilo države. Iz tog razloga mnogi anarhisti zagovaraju zajedničko vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, kao i distribuciju dobara u skladu sa potrebama, a ističu i mnoge modele dobrovoljnog udruživanja kao modele za nov ekonomski sistem. Vlasnički odnosi su blisko povezani sa ostalim oblicima društvene represije, kao što i perpetuiraju *status quo*, tako da su čak i rani američki anarhisti i osnivači anarhokapitalizma tvrdili da je vlasništvo legitimno samo onda ako obuhvata proizvode individualnog rada. Drugim rečima, svi anarhisti su se gnušali dehumanizujućih tendencija rutinizovanog rada ili "tiranije časovnika".

Ukidanje državne vlasti i kapitalizma tada rađa pitanje o sredstvima za postizanje

tog cilja, odnosno problem nasilja. Anarhisti veruju u to da uspostavljeni autoriteti neće predati svoju vlast bez borbe, zbog čega je nasilna revolucija najverovatnije sredstvo političke promene. Ekonomija koju zagovara većina anarhistika najčešće se svodi na ekonomiju koja je zasnovana na saradnji i na zajedničkom vlasništvu, ali bez upliva države. Dakle, anarhisti su skloni ekonomiji u kojoj slobodni pojedinci upravljaju svojim poslovima bez državne regulacije, ali se razlikuju kada je reč o vlasništvu – filozofski korenii kolektivističkog anarhizma su u socijalizmu, dok individualistički počiva na radikalizaciji liberalne ideje o slobodnom pojedincu. Samim tim, može se reći da se u anarhizmu preklapaju dve rivalske političke filozofije, socijalizam i liberalizam, i to preko principa (liberalnog) antietatizma i (socijalističkog) antikapitalizma.

Važna ideja u anarhizmu jeste i ideja o samoemancipaciji, kao preduslovu za društvenu emancipaciju. Međutim, postavljalo se pitanje kako pomiriti entuzijazam za spontanu, individualnu i direktnu akciju sa nekakvom potrebom za strukturisanjem i organizovanjem obrazaca pobune. Godvin se protivio nasilju, dok je Stirner zagovarao izolovane činove pobune (u okvirima privremenih "zajednica egoista"), ali ne i revoluciju. Potonji anarhisti su proteste i pobune, a posebno organizaciju navedenih činova takođe videli sasvim drugačije od socijalista i komunista. Dok su komunisti vremenom postali opsednuti disciplinom, partijskim politikama i birokratskom organizacijom "profesionalnih revolucionara" u okvirima institucija poput Prve internacionale, anarhisti su priželjkivali jedino običnu kancelariju za koordinisanje i širenje informacija. Za anarhiste, najbolja slika organizacije bila je prosto poštansko sanduče. Istovremeno, anarhizam od svojih početaka do danas nije delio marksistički entuzijazam prema klasnoj organizaciji društva ili partije, odnosno prema proletarijatu. Idealna slika je bila grupa ljudi koje su spajale zajedničke sklonosti, slični pogledi na svet itd., koji su se slobodno udružili i koji su mogli pripadati sasvim različitim društvenim klasama. Na ovaj način, anarhizam negira postulat ortodoksnog marksizma prema kojem su ostale društvene klase reakcionarne. Anarhisti iz Španije, Rusije ili Italije (gde je anarhizam i bio najrazvijeniji) najčešće nisu ni imali iskustvo urbanih industrijalizovanih radnika u svojim državama. Gledali su u seljaštvo, u razočarane intelektualce, kao i u skitnice i latalice (Marksov lumpenproletariat) kao društvene slojeve od svog interesa.²⁴⁵ Ovi društveni slojevi su bili instinkтивno revolucionarni autsajderi kojima ne vladaju kanoni buržoaskog društva, niti imaju potrebe da nad njima vladaju socijalisti iz radničke ili srednje klase. Kada je reč o revolucionarnoj borbi, anarhizam je veliku pažnju pridavao individualnom delovanju ili posvećenoj i beskompromisnoj manjini, umesto brojnim masama.

²⁴⁵ "Lumpenproletariat" je termin kojim se opisuju najniži slojevi stanovništva: prosjaci, beskućnici, sitni kriminalci i prevaranti, skitnice, latalice itd. Termin vodi poreklo od Karla Marks-a, koji je smatrao da ovi slojevi stanovništva, uprkos izuzetnoj obespravljenosti i siromaštvu, ne mogu značajno da doprinesu radničkoj revoluciji.

Zato posebnu ulogu u anarhističkim taktikama imaju koncepti *propagande delom* ili *direktne akcije*, odnosno individualni napadi na imovinu i/ili na osobe. Ovi koncepti su izazvali najviše kontroverzi kada je reč o anarhizmu, kao što su i zauvek transformisali sliku anarhistike u maskiranu osobu sa bombom pod miškom. Poreklo ove slike bilo je i u činjenici da je anarhistički pokret širom sveta bio pod uticajem kampanja ruskih "nihilista" koji su 1881. godine izvršili atentat na ruskog cara Aleksandra II.²⁴⁶ U Francuskoj je između 1892. i 1894. godine zavladala svojevrsna "epidemija" bombaških napada, uključujući tu i napade na parlament, kao i uspešan atentat na predsednika Republike. Američki anarhist Aleksander Berkman je pokušao atentat na predsednika Karnegi Stil Korporacije, a zatim je svoje motive i iskustva opisao u popularnoj knjizi *Zatvorski memoari jednog anarhiste* (Prison Memoirs of an Anarchist, 1912). Logika iza propagande delom ponekad je bila nemilosrdna i brutalna – tvrdilo se da su svi članovi klase eksploratora po definiciji krivi i da su stoga pogodne mete za predstavnike eksploratora. Naravno, počinioци ovih dela nisu mislili da će pukim činovima izazvati revoluciju po sebi, ali nadali su se da će njihov primer ukazati na slabosti države i inspirisati mnoge druge pojedince. S druge strane, mnogi anarhisti su odbacivali nasilje i poput Kropotkina su tvrdili da "nekoliko kilograma eksploziva neće srušiti zdanje zasnovano na vekovima istorije".

Konačno, važna tema među nekim strujama anarhizma bila je i tzv. slobodna ljubav, u kontekstu stava da su seksualna sloboda i seksualno izražavanje ključni za individualnu slobodu u odnosu na državu i društvo. Dakle, pojedine struje su još krajem 19. i početkom 20. veka otvoreno zagovarale ideju o dobrovoljnim neobaveznim seksualnim susretima/odnosima među odraslima. Da bi se ove ideje razumele neophodno je poznavati tadašnji društveni kontekst, posebno položaj žena. U tom periodu su postojali mnogi zakoni koji su diskriminisali žene, kao i zakoni koji su kriminalizovali preljubbu, razvod braka, abortus itd. Anarhistička ideja o slobodnoj ljubavi ticala se ideje da telo, kao i kapital, nije ničije vlasništvo, te da država ne sme da uređuje stvari koje se tiču ljudskog tela. Prvi žurnali posvećeni temi slobodne ljubavi uređivani su od strane ljudi koji su se zvali anarhistima, što je bilo posebno istaknuto u Sjedinjenim Državama između dva svetska rata (npr. u Grinič Vilibdu u Njujorku), gde su diskusije vodili ugledni anarhisti, a rasprave o

²⁴⁶ Nihilistički pokret je bio društveni i kulturni pokret u Rusiji tokom 1860-ih i 1870-ih godina, koji se protivio svim autoritetima. Ruski nihilisti su odbacivali sve verske i političke autoritete, društvene tradicije i moral, a branili su apsolutnu nezavisnost i slobodu pojedinca. Većina ruskih nihilista bila je aristokratskog porekla i bila je nadahnuta slobodarskim idejama sa Zapada.

Aleksandar II (Aleksandr II Nikolaevich, 1818–1881) je bio ruski car od 1855. do 1881. godine, kada je na njega izvršen atentat od strane radikalnog krila Nihilističkog pokreta. Upamćen je po milorjubivoj politici i brojnim uspešnim društvenim reformama, uključujući tu i emancipaciju ruskih kmetova i ukipanje smrtne kazne, zbog čega se i naziva "Aleksandar oslobođilac". Poznat je i po tome što je Sjedinjenim Državama prodao Aljasku 1867. godine.

slobodnoj ljubavi su bile važne i među anarhistima u Francuskoj i Španiji (gde je postojala i anarhistička ženska organizacija *Mujeres Libres* ili "Slobodne žene").²⁴⁷ Prilično velik broj anarhista je još početkom 20. veka govorio o represiji nad ženama i homoseksualcima, a mnoge od ovih ideja su zatim obnovljene u pojedinim kontrakulturalnim pokretima i zajednicama 1960-ih godina.

6.6. Anarhistički politički pokreti i savremenii anarhizam

Anarhizam kao politička ideologija nikada nije uspeo da osvoji ili preuzme vlast od svojih ideoloških protivnika u većem ili istorijski značajnijem obimu. Anarhisti su se ovom cilju približili jedino tokom Španskog građanskog rata, kada su na kratko kontrolisali delove istočne Španije i osnivali brojne radničke i seljačke kolektive po anarhističkim principima. Takođe, njegov uticaj je počeo da opada uspehom Lenjina i revolucije iz 1917. godine u Rusiji, kada raste uticaj komunizma među tadašnjim socijalističkim i revolucionarnim pokretima. Analiza anarhizma "u praksi" svodi se na analizu raznih anarhističkih pokreta tokom istorije, ali to ne znači da je anarhizam (bio) marginalna ili nebitna politička ideologija. Njegova trajna privlačnost leži u beskompromisnom stavu prema autoritetu i ravnopravnoj želji za jednakosću i slobodom, te su anarhistički stavovi u velikoj meri prisutni i u savremenim antikapitalističkim društvenim pokretima.

Ključni trenutak u razvoju anarhističkih pokreta bila je pojava spomenute doktrine o "propagandi delom". Italijanski revolucionar Eriko Malatesta je 1876. godine izrazio ideju da su "činovi pobune koji potvrđuju socijalističke principe putem dela, najefikasnija sredstva propagande". Prva dela ovog tipa bile su ruralne pobune koje su nastojale da probude nepismeno italijansko seljaštvo, a nakon što su one ugušene anarhistički aktivizam je preuzeo formu terorističkih akcija izvedenih od strane pojedinih pobunjenika, kao što su npr. atentati na vladare i političare. Na ovaj način ževelo se ukazati na to da je država slaba i cilj je bila neka vrsta inspiracije građana činovima samozrtvovanja. Između 1890. i 1901. godine izvedeno je nekoliko ovakvih simboličkih ubistava čije su žrtve bili italijanski kralj Umberto I, predsednik Sjedinjenih Država Vilijam Makinli, španski premijer Antonio Kanovas del Kastiljo i drugi. Ovaj dramatični niz napada doprinoe je slici anarhiste kao bezumnog teroriste.²⁴⁸

²⁴⁷ "Slobodne žene" (*Mujeres Libres*) je bila anarhistička ženska organizacija u Španiji koja je bila posvećena osnaživanju radnih žena. Imala je oko 30.000 članova, a zagovarala je oslobođenje i opismenjavanje žena, kao i društvenu revoluciju i svrgavanje kapitalizma. Promovisala je obrazovanje, medicinsku negu i zdravstvenu zaštitu kao i društvenu jednakost, a njena aktivnost je imala izuzetne posledice po životu žena u Španiji.

²⁴⁸ Umberto I (Umberto I, 1844–1900) je bio italijanski kralj od 1878. do smrti u atentatu anarhista 1900. godine. Nazivan je "Umberto dobri", a poznat je po kolonijalnom širenju Italije po Africi, kao i po izrazitom konzervativizmu i sukobima sa političkom levicom (uključujući tu i represiju i masakr štrajkača u Miljanu).

Do sredine 1890-ih godina pojedini anarhisti u Francuskoj počeli su da shvataju da preterani individualizam udaljava anarhiste od radnika koje su pokušavali da oslobole. Anarhisti su zaista oduvek imali poteškoća u pomirenju zahteva za opštrom ljudskom solidarnošću sa paralelnim zahtevima za slobodnim individuama. Zbog potrebe za koordinisanim delovanjem i potrebe za približavanjem radnicima, održano je nekoliko međunarodnih anarhističkih kongresa, od kojih su najpoznatiji bili kongresi u Londonu 1881. godine i Amsterdalu 1907. godine. Međutim, iako nikada nije stvorena efikasna anarhistička federacija širom sveta, ovaj pokret se do kraja 19. veka raširio po svim kontinentima, a bio je ujedinjen neformalnim vezama i prijateljstvom među vodećim figurama. Ipak, nacionalne anarhističke federacije su bile slabe čak i u zemljama sa mnoštvom anarhista, kao što su Francuska i Italija, a tipična organizaciona jedinica anarhista obično je bila mala grupa posvećena "propagandi delom" ili rečima. Ovakve grupe su se angažovale na raznim aktivnostima, uključujući tu i osnivanje eksperimentalnih škola i zajednica u pokušaju obrazovanja i života po anarhističkim principima.

Možda najznačajniji anarhistički pokret u istoriji bio je revolucionarni sindikalizam, koji su osnovali francuski anarhisti u pokušaju približavanja sindikatima. Formirana je i nacionalna konfederacija sindikata 1892. godine, a francuski anarhisti su samo tri godine kasnije preuzeли efektivnu kontrolu nad ovom organizacijom. Tada je razvijena i teorija i praksa aktivizma radničke klase koji je kasnije nazvan anarhosindikalizmom ili revolucionarni sindikalizam. Anarhosindikalisti su tvrdili da tradicionalna funkcija sindikata (borba za veće plate i bolje uslove rada) nije dovoljna, te da oni treba da postanu militantne organizacije posvećene rušenju kapitalizma i države – njihov cilj treba da bude preuzimanje fabrika kojima bi zatim vladali radnici. Na ovaj način sindikat bi imao dvojaku funkciju – kao organ borbe unutar postojećeg političkog sistema i kao organ uprave nakon revolucije. Strategija anarhosindikalista pozivala je na trajni militarizam, stvaranjem atmosfere neminovnog sukoba koji bi kulminirao u masovnom generalnom štrajku. Verovalo se da bi ovakav sveprisutni čin nesaradnje doveo do svojevrsne "revolucije skrštenih ruku" koja bi rezultirala u kolapsu države i kapitalističkog sistema. Međutim, iako je parcijalnih generalnih štrajkova sa ograničenim ciljevima bilo u Francuskoj i u drugim državama (sa različitim uspehom), totalni generalni štrajk koji bi svrgnuo postojeći društveni poredak nikada nije pokušan. Uprkos tome, an-

Vilijam Makinli (William McKinley, 1843–1901) je bio 25. predsednik Sjedinjenih Američkih Država, od 1897. godine do smrti u atentatu anarhista 1901. godine. Pod njegovom administracijom Amerika je izvojerala pobedu u Špansko-američkom ratu (sukoba Sjedinjenih Država i Španije iz 1898. godine) i pripojila tada nezavisnu Republiku Havaji 1898. godine, proglašivši je američkom teritorijom.

Antonio Kanovas del Kastiljo (Antonio Cánovas del Castillo, 1828–1897) je bio španski političar i istoričar, kao i španski premijer u šest mandata. Uvodio je mnoge represivne politike, a ubijen je od strane italijanskog anarhista.

arhosindikalisti su zadobili veliki prestiž među radnicima u Francuskoj, a zatim i u Španiji i u Italiji, pre svega zbog svog čvrstog stava u dobu kada su uslovi za rad bili teški, a poslodavci su brutalno reagovali na sindikalne aktivnosti. Nakon osnivanja velike francuske sindikalne organizacije, *Generalne konfederacije rada* (*Confédération Générale du Travail* ili CGT) 1902. godine, anarhosindikalisti su preuzeли kontrolu nad njom do 1908. godine sa velikim uticajem na aktivnosti CGT sve do kraja Prvog svetskog rata, 1918. godine.

Revolucionarni sindikalizam je bio veoma atraktivan za neke intelektualce poput Žorža Sorela, čije je delo *Razmišljanja o nasilju* (*Reflections on Violence*, 1908) predstavljalo najvažniju studiju koja se pojavila kao izraz ovog pokreta. S druge strane, puristički i individualistički orijentisani anarhisti bili su zabrinuti zbog monolitnog karaktera sindikalnih organizacija za koje su verovali da mogu stvoriti snažne interesne strukture u revolucionarnom društvu. Na Međunarodnom anarhističkom kongresu u Amsterdamu 1907. godine vođene su ključne debate o tom pitanju, što je postala podela koja i dalje traje u anarhističkim krugovima. Pojedini anarhisti su oduvek zagovarali "ekstremnije" individualističke stavove, zbog čega su se protivili bilo kakvoj organizaciji velikog obima. Međutim, anarhosindikalizam je transformisao anarhizam iz manjinske radikalne truje u pokret sa značajnom masovnom podrškom. Anarhosindikalisti u 1922. godine osnovali svoju Internacionalu sa sedištem u Berlinu, preuzimajući istorijsko ime *Međunarodna asocijacija radnika*. U trenutku osnivanja činili su je pojedini italijanski sindikati (sa 500000 članova), određeni argentinski sindikati (sa 200000 članova), kao i pojedine portugalske (150000 članova) i nemačke (120000 članova) sindikalne organizacije, uz manje organizacije u Čileu, Urugvaju, Danskoj, Norveškoj, Holandiji, Meksiku i Švedskoj. U Sjedinjenim Državama ideje revolucionarnog sindikalizma su bile uticajne u okviru organizacije Industrijski radnici sveta (Industrial Workers of the World ili IWW), koja je u periodu pre i posle Prvog svetskog rata igrala veliku ulogu u organizovanju američkih rudara i nekvalifikovanih radnika (iako su samo manji deo militanata iz IWW činili anarhisti).

Spoj ili pomirenje između anarhizma i sindikalizma bilo je najkompletnije i najuspešnije u Španiji, a španski anarhistički pokret bio je među najbrojnijim i najsnažnijim na svetu. Prvi poznati španski anarhisti i Prudonov učenik, Ramon de la Sagra, osnovao je prvi anarhistički časopis na svetu, *Budućnost* (*El Porvenir*), u La Korunji 1845. godine.²⁴⁹ Sagra je zagovarao Prudonove ideje o mutualizmu, što je nastavio Francisko Pi i Margal, federalistički vođa i izdavač mnogih Prudonovih

²⁴⁹ Ramon de la Sagra (Ramón Dionisio José de la Sagra y Peris, 1798–1871) je bio španski anarhista, političar, pisac i botaničar, koji je osnovao prvi anarhistički časopis na svetu, *Budućnost* (*El Porvenir*). Bio je Prudonov učenik, ali i član španskog parlamenta u četiri mandata kao predstavnik liberalne partije. Bio je proteran iz Španije (kao i iz Francuske) zbog širenja radikalnih i socijalističkih ideja, a u Parizu (gde je prvo bitno radio kao konzul Urugvaja) se susretao i sa Marksom i Engelsom.

knjiga.²⁵⁰ Tokom Španske revolucije iz 1873. godine, Pi i Margal je pokušao da uspostavi decentralizovani (kantonalni) politički sistem po Prudonovim idejama. Međutim, uticaj anarhiste Bakunjina se pokazao značajnijim nakon što je Bakunjinov učenik, italijanski anarhisti Đuzepe Faneli, 1868. godine posetio Barselonu i Madrid da bi osnovao grane Internacionale.²⁵¹ Do 1870. godine pokret je imao 40000 članova, a već 1873. godine preko 60000, organizovanih putem udruženja radnika. Iako je anarhistički pokret ubrzo bio zabranjen, on je cvetao u narednim decenijama i anarhizam je postao najpopularnija forma radikalizma među dve veoma različite populacije – industrijskim radnicima u Barseloni i širom Katalonije i osiromašenim seljacima i nadničarima u Andaluziji.

Kao i u Italiji i u Francuskoj, španski anarhistički pokret je bio sklon pobunama (u Andaluziji) i terorizmu (u Kataloniji). Zadržao je svoju snagu među radničkim organizacijama, pre svega zbog hrabrih i nemilosrdnih anarhističkih lidera. Oni su najčešće bili jedini pojedinci koji su se suprotstavljali vojscu i poslodavcima (koji su unajmljivali naoružane odrede da bi se borili sa anarhistima po ulicama Barselone). Radnici u Barseloni su bili inspirisani uspehom francuskog CGT i zatim su osnovali svoju sindikalističku organizaciju *Radnička solidarnost* (*Solidaridad Obrera*) 1907. godine, koja je dve godine kasnije pozvala na generalni štrajk. Usledila je nedelja u mnogome spontanog nasilja, koja je zatim postala poznata kao Tragična nedelja, nakon koje je bilo na stotine mrtvih, 50 spaljenih crkava i manastira, uz brutalnu represiju nakon toga. Mučenje anarhisti u španskoj tvrdjavi i egzekucija zagovornika slobodnog obrazovanja Franciska Ferera dovela je do protesta širom sveta, te do ostavke konzervativne vlade u Madridu.²⁵² Ovi događaji su rezultirali kongresom španskih sindikalista u Sevilji 1910. godine, kada je osnovana *Nacionalna konfederacija rada* (*Confederación Nacional del Trabajo* ili CNT).

CNT je činila većina organizovanih španskih radnika i njome dominiraju anarhisti. Takođe, oni su 1927. godine osnovali sopstvenu aktivističku organizaciju, Iberijsku anarhističku federaciju (*Federación Anarquista Iberica* ili FAI). Postojali su i svojevrsni konflikti unutar CNT, koji su vođeni između umerenih struja i radikalnih FAI aktivista, ali je celokupna atmosfera nasilja i radikalnih aktivnosti u Španiji do-

²⁵⁰ Francisko Pi i Margal (Francisco Pi y Margall, 1824–1901) je bio španski anarhista, politički filozof i romantičarski pisac. Bio je i lider španske Republikanske partije i prvi predsednik kratkotrajne Prve španske republike 1873. godine (uspstavljenie nakon abdikacije tadašnjeg španskog kralja), a preveo je mnoga Prudonova dela na španski jezik.

²⁵¹ Đuzepe Faneli (Giuseppe Fanelli, 1827–1877) je bio italijanski revolucionar i anarhista koji je upamćen po popularizaciji Bakunjinovih dela u Španiji, kao i po neumornom zagovaranju revolucije po ruralnim regijama Italije i Španije.

²⁵² Francisko Ferer (Francisco Ferrer y Guardia, 1859–1909) je bio španski anarhista upamćen prvenstveno po svojim reformama obrazovanja. On 1901. godine otvara tzv. Modernu školu (*Escola moderna*) u kojoj decu podučava radikalnim društvenim vrednostima, nakon čega je uhapšen, a zatim i osuđen na smrt streljanjem. Međutim, njegove ideje su nastavile da žive u Sjedinjenim Državama, kada se otvaraju mnoge "moderne škole" po ovom modelu.

vela do toga da ekstremnije orijentisani lideri, poput Huana Garsije Olivera i Buenaventure Durutija vode glavnu reč.²⁵³ Istovremeno, CNT je bio model anarchističkog decentralizma i antibirokratizma. Članice ove sindikalne federacije nisu bili nacionalni sindikati, već “posebni sindikati” koje su činili radnici svih zanimanja na lokalnom nivou. Nacionalni komitet je biran svake godine iz redova različitih lokalnih sindikata kako bi se osiguralo da nijedan pojedinac ne bi bio na položaju duže od jednog mandata. Ova ogromna organizacija, koja je imala 700000 članova 1919. godine, 1,6 miliona članova 1936. godine, te preko dva miliona članova tokom Španskog građanskog rata (1936–1939) je za zaposlenog imala samo jednog plaćenog sekretara. Neophodne poslove sindikata na dnevnom nivou izvodili su radnici (koje su birali drugi radnici) tokom svog slobodnog vremena i na dobrovoljnoj osnovi. Ovakav pristup je učinio da španskim anarchističkim pokretom ne dominiraju intelektualci, kao što je to bio slučaj u drugim državama.

Nakon abdikacije kralja Alfonsa XIII 1931. godine, do tada prikriveni CNT-FAI se pojavio kao otvorena politička snaga.²⁵⁴ Njihova anarchistička filozofija vodila ih je u odbacivanje monarhije, ali i republike koja je tada zamenila monarhiju. Anarhosindikalisti su pokrenuli i nekoliko anarchističkih ustanaka između 1931. godine i vojnog puča Franciska Franka. Nakon izbijanja Španskog građanskog rata 1936. godine, anarchisti (koji su postali veoma vešti u urbano-gerilskom ratovanju) su bili odgovorni za vojni poraz Frankovih generala u Barseloni i Valensiji, kao i u ruralnim oblastima Katalonije i Aragonije.²⁵⁵ Tokom prvih nekoliko meseci rata anarhi-

²⁵³ Juan Garsija Oliver (Juan García Oliver, 1901–1980) je bio španski anarhosindikalistički revolucionar i vodeća figura španskog anarhizma u 20. veku, kao i lider Iberijske anarchističke federacije (FAI). Bio je član anarchističkih grupa koje su bile odgovorne za mnoge atentate, kao i protivnik umerenih trendova u okvirima španskog anarhosindikalističkog pokreta. Nakon Španskog građanskog rata odlazi u Francusku, Švedsku, a zatim i Meksiku, gde ostaje do smrti.

Buenaventura Duruti (Buenaventura Durruti, 1896–1936) je bio španski anarhosindikalistički vođa i revolucionar. Zagovarao je radničke štrajkove i organizovao je atentate na španske političke figure. Stradao je tokom odbrane Madrida u Španskom građanskom ratu. Duruti je igrao centralnu ulogu u španskom anarhosindikalističkom pokretu, a upamćen je kao heroj anarchističkog pokreta.

²⁵⁴ Alfonso XIII (Alfonso XIII of Spain, 1886–1941) je bio španski kralj od 1886. do 1931. godine, kada je proglašena republika, a on odlazi u egzil. Njegovu vladavinu su obeležili mnogi politički i društveni nemiri, a nakon izbijanja građanskog rata bezrezervno je podržao Franciska Franka.

²⁵⁵ Španski građanski rat je bio sukob koji je trajao od 1936. do 1939. godine, a u kojem su se levo orijentisane snage Španske Republike borile protiv pobune desničarskih fašista i nacionalista Franciska Franka. Republikance su činile brojne grupacije – od onih koji su podržavali izbornu demokratiju, do zagovornika komunističkih ili anarchističkih društvenih promena, a činili su ih urbani i sekularni slojevi stanovništva. Fašistički pobunjenici i zagovornici monarhije imali su podršku konzervativne elite, vojske i crkve, kao i fašističke Italije i Nemačke. Uzrok rata nalazio se u društvenoj i političkoj krizi koja je pogodila Španiju nakon proglašenja Republike 1931. godine, uz veliku ekonomsku krizu koja je učinila da značajan deo španske radničke klase prihvati anarhizam i (u manjoj meri) komunizam kao političke ideologije. Istovremeno, reforme republikanskih vlada izazvale su nezadovoljstvo među konzervativnim delovima španskog društva, posebno u vojski i crkvi. U pokrajinama u kojima su dominirali anarchisti dolazi do samoinicijativnog preuzimanja vlasti nad fabrikama i javnim institucijama.

sti su faktički kontrolisali celokupnu istočnu Španiju, gde su iskoristili krizu da bi izveli društvenu revoluciju o kojoj su oduvek sanjali. Kontrolu nad fabrikama i železničkim prugama u Kataloniji preuzezeli su radnički komiteti, a u stotinama sela u Kataloniji i Andaluziji seljaci su zauzeli zemlju i osnovali libertetske komune, poput onih koje je opisivao Kropotkin. U tom periodu ukinuta je i upotreba novca, zemlja je bila zajednička, a seoski proizvodi su prodavani ili razmenjivani u korist zajednice (svaka porodica je dobijala određenu količinu hrane i druge robe). Ovim zajednicama, u kojima su najčešće živeli nepismeni seljaci, zavladao je neskriveni idealistički duh, a neretko su odbacivani i duvan i kafa. Izveštaji čak i kritički orijentisanih posmatrača svedočili su o tome da su navedene komune bile izuzetno efikasno vođene, kao i da su bile poljoprivredno produktivnije nego pre revolucije.

Međutim, španski anarchisti su poraženi u Španskom građanskom ratu, najvećim delom zato što nisu mogli da budu vojno organizovani poput Frankove vojske ili međunarodnih komunističkih vojnih brigada, kao i zbog paralelnih sukoba sa komunistima. Mnoge kolektivizovane fabrike zatim je preuzeala centralna vlada, a poljoprivredne komune su uništene Frankovim napredovanjem u Andaluziju. U januaru 1939. godine španski anarchisti su bili toliko demoralisani kompromisima tokom građanskog rata da nisu uspeli da organizuju otpor kada su Frankove snage

jama, oslobođanja zatvorenika iz zatvora, kolektivizacije zemlje, paljenja crkvi i ubijanja sveštenika, a na ove akcije konzervativci su reagovali tako što su sprovodili teror u pokrajinama u kojima su imali prevlast. Svi ovi procesi eskalirali su u brojne štrajkove, demonstracije i atentate, a došlo je i do oštре podele na “dve Španije”, odnosno na političku levicu i političku desnicu. Vojska je 1936. godine pokušala da izvede državni udar protiv republikanske vlade, ali ovaj pokušaj je samo delimično uspeo jer su vlasti ostali odani značajni delovi avijacije, mornarice, civilne policije, kao i različite levičarske i radničke milicije. Pučisti su imali kontrolu samo nad ograničenim delom zemlje i ispostavilo se da će umesto brzog preuzimanja vlasti morati da vode građanski rat, a zapovedništvo nad pobunjenicima (koji su se nazivali nacionalistima) preuzeo je general Franko, privržen fašističkim idejama. Nacionalisti su počeli da dobijaju direktnu vojnu pomoć od Italije i Nemačke, a ostale zapadne sile (poput Velike Britanije, Francuske i Sjedinjenih Država) odlučile su da se ne mešaju u sukob, strahujući da će biti optužene da podržavaju komunizam, ali i da će rat eskalirati u evropski sukob za koji nisu bile spremne. Jedina pomoć republikancima dolazila je od strane Sovjetskog Saveza i dobrotoljaka antifašističkih brigada koje su iz ideoloških razloga dolazile iz celog sveta (uključujući tu i Jugoslaviju, iz koje dolazi oko 1600 dobrotoljaca). Međutim, Frankovi fašistički pobunjenici, sačinjeni od profesionalne vojske, polako su širili teritoriju pod svojom kontrolom, osvajajući Madrid u proleće 1939. godine, čime je rat završen. Ovaj sukob predstavlja i svojevrstu uvertiru u Drugi svetski rat, odnosno indikator političkih, ideoloških i društvenih podela koje su karakterisale Evropu tog vremena.

Francisco Franko (Francisco Franco y Bahamonde, 1892–1975) je bio španski vojni lider i diktator koji je vladao Španijom od 1936. godine do svoje smrti 1975. godine, što ga je učinilo diktatorom koji je najduže ostao na vlasti u modernoj evropskoj istoriji. Imao je uspešnu vojnu karijeru i 1920-ih je postao najmlađi general u Evropi, a od samog početka gajio je snažne konzervativne, religijske i monarhističke stavove. Nakon proglašenja Republike Španije 1931. godine Franko je nekoliko godina kasnije pristupio pobunama i ustancima protiv republike koji su doveli do Španskog građanskog rata. Nakon pobjede Frankovih nacionalista i fašista (koji su se nazivali falangistima) 1939. godine, on je postao španski diktator u periodu u kojem je Španija bila u stanju ekonomske i kulturne izolacije, uprkos ekonomskom rastu iz 1960-ih godina.

umarširale u Barselonu i CNT i FAI su postale fantomske organizacije u egzilu.

Kada je reč o anarhističkom pokretu u Americi, njega su u najvećoj meri vodili imigranti iz Evrope, poput Johana Mosta, urednika časopisa *Sloboda* (*Die Freiheit*) koji je opravdavao terorističke aktove zasnovane na anarhističkim principima, Aleksandra Berkmana koji je i pokušao atentat na jednog privrednog magnata 1892. godine, ili radikalne aktivistkinje Eme Goldman koja je ubrzo postala vodeća figura američkog anarhističkog pokreta.²⁵⁶ Dakle, u Sjedinjenim Državama anarhisti su češće bili žrtve nasilja nego što su nasilje izvodili. Međutim, stereotip o anarhistima kao o teroristima pojavio se 1880-ih i učvrstio se u popularnoj imaginaciji nakon događaja na trgu Hejmarket u Čikagu 1886. godine. Anarhisti (najčešće nemački imigranti) su bili veoma istaknute figure čikaškog radničkog pokreta, a nakon što je policija ubila dva štrajkača na protestnom skupu u jednoj fabričkoj zgradi, 3. maja 1886. godine, sutradan je organizovan novi protest. Tadašnji gradonačelnik koji je prisustvovao demonstracijama opisao je protest kao miran, ali kada su on i većina demonstranata napustili protest stigla je policija i zahtevala je da se skup raspusti. Tada je među policajcima eksplodirala bomba koja je ubila jednog policajca, nakon čega su uzvratili nasumičnom pucnjavom. U tom haosu nastrandalo je više ljudi (uključujući tu i šest policajaca), a mnogi su ranjeni. Ovaj incident je stvorio raširenu histeriju protiv imigranata i radničkih vođa, što je dovelo do dodatne policijske represije nad radničkim pokretom. Iako identitet osobe koja je bacila bombu nikada nije utvrđen, osam anarhističkih vođa je uhapšeno i optuženo za zaveru za ubistvo. Četvorica iz ove "čikaške osmorke" su osuđeni na smrt i obešeni 11. novembra 1887. godine, jedan je izvršio samoubistvo u zatvorskoj celiji, a preostala trojica su dobili duge zatvorske kazne. Šest godina kasnije, guverner Illinoisa je amnestirao trojicu preostalih, navodeći da nisu imali prilike za fer suđenje. Prvi maj, kao Međunarodni praznik rada, direktno je inspirisan tragičnim događajima na Hejmarketu, a oni su u političkom smislu "probudili" mnoge anarhističke i socijalističke lidere tog doba. Zatim, jedan poljski imigrant i anarhista izvršio je atentat na američkog predsednika Vilijama Makinlija 1901. godine. Dve godine kasnije, američki Kongres je doneo zakon kojim se anarhistima iz inostranstva zabranjuje ulazak i boravak u Sjedinjenim Državama. Represija nad anarhistima pojačana je nakon Prvog svetskog rata, kada su mnogi anarhistički lideri uhapšeni i/ili deportovani. U novom senzacionalnom i nepravednom suđenju 1920. godine

²⁵⁶ Johan Most (Johann Joseph Most, 1846–1906) je bio američko-nemački aktivista, političar, urednik i publicista. Upamćen je po popularizaciji koncepta "propagande delom", odnosno štrajkova i pobuna u cilju rušenja kapitalizma. Kritikovao je patriotizam i religiju, aktivno zagovarači činove koji bi se mogli okarakterisati kao teroristički. Bio je poslanik Nemačke socijaldemokratske partije u Rajhstagu, ali je proteran iz Nemačke nakon zagovaranja upotrebe bombi kao sredstva za revolucionarni promenu. Odlazi u Sjedinjene Države gde takođe zagovara upotrebu dinamita (eufemizam za dinamit koji je koristio u korespondenciji bio je "lek"), a nakon atentata na predsednika Makinlija ističe da nije zločin ubiti vladara.

dvojica italijanskih imigranata i anarhista osuđeni su za ubistvo službenika i čuvara tokom pljačke jedne fabrike cipela u Masačusetsu. Kao odmazda za ovu presudu bačena je bomba na Vol Stritu u Njujorku, koja je ubila preko 30 ljudi.

Kada je reč o Južnoj Americi, postojali su snažni anarhistički elementi u Meksikočkoj revoluciji.²⁵⁷ Sindikalistička učenja uticala su i na ideje o seljačkim revolucijama Emiliijana Zapate, iako su revolucionarnu sliku Zapate i njegovih drugova u Meksiku i širom sveta kasnije preuzeli komunisti.²⁵⁸ Početkom 20. veka postojali su i značajni anarhosindikalistički pokreti u Argentini i Urugvaju, ali je njihov uticaj opadao 1930-ih godina nakon rasta popularnosti komunizma.

Kada je reč o anarhističkim pokretima u Aziji, prva individua koja je sebe nazvala anarhistom bio je japanski aktivista Kotoku Šusui.²⁵⁹ On je zagovarao japanski socijalizam, protivio se Rusko-japanskom ratu i bio je među osnivačima Socijaldemokratske partije (koja je odmah stavljena van zakona). Na Šusuija je snažno uticao Kropotkin, kojeg je otkrio u zatvoru i gde je otiašao kao marksistički socijalista, a izašao je kao radikalni anarhist. Po izlasku iz zatvora odlazi u Sjedinjene Države gde sarađuje sa članovima IWW, odbacuje parlamentarnu politiku i zagovara nasilne strategije "direktne akcije". Nakon povratka u Japan organizuje japanske radnike, ali je uhapšen pod optužbom za zaveru za ubistvo japanskog cara, suđeno mu je za izdaju i ubijen je 1911. godine. Kada je reč o Kini, mnogi kineski

²⁵⁷ Meksikočka revolucija je bila veliki oružani sukob iz 1910. godine u kojem je svrgnut dotadašnji diktator Porfirio Dijaz (Porfirio Díaz, 1830–1915) i koji je trajao do 1920-ih godina. Vremenom, ova revolucija je od pobune protiv vlasti prerasla u gradanski rat, a ti događaji vrede za najznačajnije sociopolitičke događaje u Meksiku i za jednu od najvećih pobuna u 20. veku. Tokom revolucije ukinut je dotadašnji feudalni sistem (feudalna imanja u Meksiku su se zvala haciende), uvedeno je osmočasovno radno vreme, pravo na štrajk, jednake plate za žene, ukinut je dečji rad itd., a uvedeni su i propisi koji bi sprečili sve buduće zloupotrebe vlasti i diktature. Tekovine Meksikočke revolucije predstavljale su političku platformu meksičke Nacionalne revolucionarne partije koja je vladala Meksikom od osnivanja, 1929. godine, sve do 2000. godine (u ovom periodu, Meksiko je faktički bio jednopartijska država, iako je u pravnom smislu bio višepartijska). Značajnu ulogu u revoluciji (odnosno u njenom sprečavanju) imale su i Sjedinjene Države i katolička crkva, a naslede revolucije je ogromno.

²⁵⁸ Emiliijano Zapata (Emiliano Zapata, 1879–1919) je bio jedna od vodećih figura Meksikočke revolucije, a posebno pobune seljaka, zbog čega ga nazivaju i osnivačem agrarnog pokreta nazvanog zapatizam (mešavine anarhizma i socijalizma, sa naglaskom na poboljšanju uslova života seljaštva). Bio je nepismeni seljak domorodačke krvi koji je formulisao plan antifeudalne agrarne reforme i sa naoružanim seljacima je tražio preraspodelu zemlje za domorodačko stanovništvo. Zapata i njegovi saborci su na kratko uspeli da osvoje glavni grad Meksika Siti i zatim se povlači na sever i godinama uspešno ratuje protiv tadašnje meksičke vlasti. Pozdravio je izbijanje Oktobarske revolucije, a ubijen je u zasedi 1919. godine, nakon čega je postao inspiracija za brojne legende (kao i filmski žanr poznat kao "Zapata vestern").

²⁵⁹ Kotoku Šusui (Shusui Kotoku, 1871–1911; pravo ime Dendžiro Kotoku) je bio japski socijalista i anarhista koji je igrao vodeću ulogu u popularizaciji anarhizma u Japanu početkom 20. veka. Prvobitno je bio socijalista i preveo je *Manifest komunističke partije* na japski jezik, a zatim je posetio Sjedinjene Države i prihvatio anarhizam. Prevodio je dela anarhistika poput Kropotkina, a osuđen je za izdaju i ubijen od strane japanske vlade.

studenti su početkom 20. veka imali priliku da studiraju u inostranstvu gde usvajaju različite ideje i osnivaju nacionalističke i revolucionarne organizacije po povratku kući. Nekoliko ovakvih grupacija usvojilo je nedvosmislene anarhističke ideje, uz otvoreni napad na različite kineske tradicije, a posebno konfučijanstvo.²⁶⁰ S druge strane, postojale su i anarhističke struje u Kini koje su usvojile pacifizam i anarhizam Lava Tolstoja i povezivali su anarhizam sa nekim kineskim filozofskim strujama poput taoizma.

Nakon Drugog svetskog rata anarhističke grupe i federacije su osnovane u gotovo svim državama u kojima su ranije cvetale – sa izuzetkom Španije i Sovjetskog Saveza. Međutim, ove organizacije su imale mnogo manji uticaj u poređenju sa rasprostranjениm anarhističkim pokretom krajem 19. i početkom 20. veka. Ovo nije neobično, delom i zato što anarhisti nikada nisu naglašavali potrebu za organizacionim kontinuitetom, a korpus socijalnih i moralnih ideja koje se povezuju sa anarhizmom oduvek su prevazilazile konkretne političke i društvene pokrete. Istovremeno, tokom 1960-ih i 1970-ih godina dolazi do novog radikalizma među studentskim populacijama u Sjedinjenim Državama, Evropi i Japanu, kada se kritikuju elitističke strukture moći i materijalističke vrednosti modernih industrijskih društava. Za ove radikalne pokrete, koji su odbacivali tradicionalnu politiku ili leve političke partije, ideologija anarhizma se pokazala kao veoma privlačna i atraktivna. Anarhisti su aktivno učestvovali u studentskim i radničkim pobunama iz ovog perioda, a osnovana je i Internacionalna anarhistička federacija 1968. godine u Karari, u Italiji, od tri evropske anarhističke federacije (francuske, italijanske i španske). U Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama anarhizam se počeo povezivati sa pank rock pokretom, bendovima poput *The Clash* i *Sex Pistols*. Međutim, u pitanju je bio širi izraz urbanih revolta proisteklih iz krize u pogledu stanovanja i zaposlenja u većini zapadnoevropskih zemalja sedamdesetih, što je dovelo do formiranja komuna i pokreta skvotiranja, kao u Barseloni ili u Kopenhagenu, gde su skvoteri okupirali bivšu vojnu bazu i proglašili *Slobodni grad Kristijanija*, autonomnu zonu u centralnom Kopenhagenu.

Dakle, opšti anarhistički pogled na svet sa naglaskom na spontanosti, teorijskoj fleksibilnosti, jednostavnosti života, te značaju emocija poput ljubavi i besa, privlačio je pojedince koji su se suprotstavljali bezličnim političkim institucijama i partijskim kalkulacijama. Anarhističko odbacivanje države, insistiranje na decentralizmu, lokalnoj autonomiji itd. bilo je privlačno za mnoge koji su zagovarali participatornu demokratiju, dok su anarhistički pozivi na direktnu akciju bili privlačni za mnoge individue koje su zagovarale vanparlamentarne akcije i nasilne sukobe,

²⁶⁰ Konfučijanstvo je kineski etički, filozofski i religijski sistem razvijen iz učenja kineskog filozofa Konfučija (K'ung-fu-tzu, 551–478. pre nove ere). Neke od doktrina ovog sistema obuhvataju prinošenje žrtve precima, insistiranje na značaju porodice i tradicije, odanost ocu, roditeljima i vladaru, značaj altruizma i dužnosti prema širem društvu, kao i svest o postojanju sudsbine.

poput pojedinih studentskih grupa. Motiv radničke kontrole nad industrijskim radom pojavio se u mnogim političkim manifestima iz 1960-ih godina, a posebno tokom studentskih pobuna iz maja 1968. u Parizu, što je ukazalo na trajni značaj anarhosindikalističkih ideja.²⁶¹

Može se reći da je savremeni anarhizam nakon Drugog svetskog rata postao veoma podesan i za svojevrsno mešanje sa mnogim drugim društvenim pokretima – pacifističkim, feminističkim, ekološkim itd., kada ove ideje primaju uticaj klasičnog anarhizma i kada nastaju anarhopacifizam, anarhofeminizam, zeleni anarhizam itd. Naime, anarhističke ideje su u jednom širem kontekstu obnovljene u okviru američkog Pokreta za građanska prava 1960-ih godina koji je nastojao da se bori protiv nepravde taktikom građanske neposlušnosti.

Početkom 1970-ih, anarhizam je postao značajan faktor i u pokretu radikalne ekologije u Sjedinjenim Državama. Uticajni rad anarhističke teorije iz ovog perioda nalazio se u delima Mareja Bukčina koji je tvrdio da su država i kapitalizam nekompatibilni očuvanju životne sredine. Danas se ovaj pokret naziva *zelenim anarhizmom* ili *eko-anarhizmom*, a on spaja anarhističke ideje sa aktivizmom za prava životinja, borborom za zaštitu životne sredine itd. U pitanju je individualistička verzija anarhizma, inspirisana i idejama nudizma i naturizma (sa kraja 19. i početka 20. veka), ali i vegetarijanizma i veganizma (sa kraja 20. i početka 21. veka). Bukčin je bio među prvim misliocima koji su povezali ekologiju i anarhizam i on je svoj pristup nazvao "socijalnom ekologijom", pri čemu je insistirao na uzajamnosti, kooperaciji, slobodi i jedinstvu u raznovrsnosti, sa posebnim naglaskom na životnoj sredini. Prihvatići socijalnu ekologiju za Bukčina je značilo odbaciti društvene hijerarhije u ime kreativne slobode i raznovrsnosti, prihvatići obnovljive izvore energije, održivi razvoj, kao i decentralizovane ekonomske i političke strukture.

Zatim, savremeni anarhisti su pod uticajem feminističkog pokreta takođe razvili bogatu tradiciju koja se danas zove *anarhofeminizam* (ili "anarha"-feminizam). On primenjuje anarhističke principe na analizu represije nad ženama, tvrdeći da je država inherentno patrijarhalna, te da je podređeni položaj žena posledica hijerarhije i autoriteta kojem se anarhizam protivi. Takođe, neophodno je razumeti da su feminističke tendencije oduvek bile integralni deo feminizma i da su samo osnažene tokom tzv. drugog talasa feminizma iz 1960-ih i 1970-ih godina. Dakle, anarhofeminizam kombinuje anarhizam i feminizam, pri čemu patrijarhat posmatra kao uzrok (i/ili posledicu) odnosa prinude, postojanja države itd., uz tvrdnju da

²⁶¹ Pobune iz maja 1968. godine u Parizu činile su razne demonstracije, radnički štrajkovi, kao i okupacija univerziteta i fabrika u Parizu, a zatim i Francuskoj. Zbog obima ovih pobuna delovalo je kao da se Francuska nalazi na ivici građanskog rata ili socijalističke/anarhističke revolucije. One su počele kao niz studentskih demonstracija protiv kapitalizma i tradicionalnih institucija, a zatim su se raširile na štrajkove koji su obuhvatili oko 11 miliona radnika ili 22% populacije. Odlikovao ih je i nasilni sukob sa policijom (kao i brojni radikalni i umetnički aspekti), ali su prestali nakon raspisivanja opštih parlamentarnih izbora.

je borba protiv patrijarhata integralni deo anarhističke borbe protiv države. S tim u vezi, ako je borba protiv autoriteta jedan od ključnih principa anarhizma, nije neobično što je i borba protiv autoriteta muškaraca među tim idejama.

Anarhopacifizam predstavlja ogrank anarhizma koji odbacuje upotrebu nasilja prilikom borbe za društvenu promenu i odbacivanje države. Rani uticaji mogu se pronaći kod Toroa i Tolstoja, a nešto kasnije kod Gandija i najrazvijeniji je bio u Holandiji, Britaniji i Sjedinjenim Državama, pre i tokom Drugog svetskog rata. Verovatno najvažnije obeležje ove varijante anarhizma jeste kritika nasilja, koje se tumači kao autoritarno i prinudno i iz čega se izvlači zaključak da je ono protivrečno anarhističkim principima – država je organizovano nasilje i stoga treba odbaciti svako nasilje.

Prevalentna struja anarhističkog pokreta danas predstavlja eklektičnu, kontrakulturalnu mešavinu teorija koje reflektuju niz umetničkih, književnih, političkih i filozofskih uticaja i najveći broj pristalica nalazi se među studentima i omladinom. Od ranih 1970-ih godina, anarhistički simbol kojeg čini zaokruženo slovo "A" postao je deo ikonografije globalne omladinske kulture. S druge strane, on se kao politički pokret vratio u okvirima antiglobalizma, odnosno alterglobalizma. Demonstracije organizovane protiv Svetske trgovinske organizacije u Sijetu 1999. godine koje su predvodile razne anarhističke grupe, zaokupile su veliku medijsku pažnju uz sukobe na ulicama i policijsku represiju. Publicitet koji su ovi događaji imali, uz detaljna izlaganja anarhističkih revolucionarnih ciljeva, privukao je brojne individue i do prineo je proliferaciji novih anarhističkih grupa, časopisa i internet sajtova. Slično je bilo na protestima protiv samita G8 u Čenovi 2001. godine, kao i na mnogim drugim ekonomskim i političkim sastancima posvećenim ubrzanju ekonomske globalizacije. Na svim ovim skupovima isticala se pozicija anarhističkih pokreta, na kojima su mnoge individue nosile crnu odeću i crne zastave koje su simbolizovale ovu političku ideologiju. Istovremeno, državne vlasti su, kao i tokom istorije, (zlo)upotrebile prisustvo anarhista da bi okrenule javnost protiv demonstranata i opravdale nasilje nad njima.

Anarhisti su imali i ogroman uticaj u mnogim drugim političkim pokretima, poput kampanja protiv policijske brutalnosti i smrtne kazne, u pokretu za gej prava, te pokreta koji se tiču prava životinja, vegetarijanskog i veganskog načina života, legalizacije marihuane itd. U pitanju je i širi pokret koji se naziva i "uradi sam kulaturom" ("do-it-yourself culture" ili "DiY culture"), koji se pre svega ogleda u umetnosti (a posebno muzici), ali i drugim aspektima kulture i načina života. Važan razvoj unutar savremenog anarhizma jeste formiranje onoga što je anarhistički teoretičar Hakim Bej nazvao "privremenim autonomnim zonama" ili "TAZ" ("temporary autonomous zones").²⁶² U pitanju je oznaka za slobodni prostor u kojem in-

²⁶² Hakim Bej (Hakim Bey, rođ. 1945), čije je pravo ime Peter Lemborn Wilson (Peter Lamborn Wilson) je američki anarhist, poznat po zagovaranju koncepta privremenih autonomnih zona. Branio je ideje o anarhizmu kao stilu života, a značajno je uticao na savremene anarhističke pokrete.

ividue mogu privremeno da stvore život kakav žele, odnosno u kojem mogu da budu slobodne. U pitanju je ideja o zonama u kojima je moguće živeti svoja uverenja, uključujući tu i razne muzičke festivale i kampove, dugotrajne proteste protiv rata, ali i trajne komune.

Na početku 21. veka nijedan anarhistički pokret ne predstavlja ozbiljnu pretjerajuću državnoj moći i anarhisti nisu ništa bliže idealu o državi bez vlasti nego što su to bili pre više od jednog veka. Ipak, jednako trajni neuspeh državne vlasti da reši mnoge društvene probleme poput ekonomske, rasne i rodne nejednakosti, siromaštva, uništenja životne sredine, političke korupcije i rata, uvećao je privlačnost anarhističkih ideja među mnogim grupama ljudi, a posebno mladih. Mnoge individue su privučene značajem koji anarhisti pridaju slobodi i jednakosti, kreativnosti i spontanosti, kreiranju novog društva ovde-i-sada, umesto njegovog odlaganja za doba "nakon revolucije". Konačno, savremeni anarhizam je postao na lik životnom stilu, ali je ostao i korpus veoma značajnih, aktivnih i produktivnih teorijskih ideja posvećenih nepokolebljivoj kritici, protestu i direktnoj akciji.

7. FAŠIZAM

Za razliku od konzervativizma, socijalizma ili liberalizma kao ideologija koje nastaju u 19. veku ili ranije, fašizam je ideologija 20. veka. On počinje da dominira određenim delovima centralne, južne i istočne Evrope između 1919. i 1945. godine i dovodi do jednog od najvećih masovnih zločina u istoriji – Holokaust.²⁶³ Prvi evropski fašistički lider, Benito Musolini, uzeo je latinsku reč "fasces" kao osnovu za naziv svoje paravojne naoružane formacije (a zatim i političke partije) koju je formirao tokom Prvog svetskog rata.²⁶⁴ Ova reč je značila snop pruća iz koje se pomalja oštrica sekire, što je bio drevni rimski simbol i ona sve do Musolinija nije imala jasno ideoološko značenje.

S druge strane, danas se reči "fašizam" i "fašista" često koriste kao politički termini sa ciljem diskreditacije političkih oponenata, obično kao etiketa za one koji imaju netolerantna ili neliberalna gledišta, što nije adekvatno. Fašizam ne treba izjednačavati sa pukom političkom represijom ili sa diktaturom, koja može da ka-

²⁶³ "Holokaust" je termin koji označava masovno ubistvo ili genocid nad oko 6 miliona Jevreja tokom Drugog svetskog rata, odnosno program sistematskog uništenja jevrejske populacije od strane nacističke Nemačke na teritorijama pod njenom kontrolom. Od oko 9 miliona Jevreja koji su živeli u Evropi pre Holokausta, ubijeno je oko 2/3 populacije (i oko 1/3 jevrejske populacije na svetu), uključujući tu i ubistvo preko milion jevrejske dece uz dva miliona Jevrejki i tri miliona odraslih Jevreja. Sama reč "holokaust" ili "potpuno spaljivanje" je kovanica dve grčke reči (*holos*, "celina", "potpuno" i *kaustos*, "spaljen") i prvobitno je označavala žrtvovanje cele životinje u antičkoj tradiciji religijskih rituala, dok Jevreji ovaj događaj nazivaju Šoa (ili "uništenje", odnosno "katastrofa"). Ovaj termin se ponekad prenosi i na druge slučajevе sistematskog i/ili masovnog istrebljivanja ljudi tokom Drugog svetskog rata (pre svega Roma), a metaforično se upotrebljava i u opisu nekih drugih istorijskih događaja ovog tipa. U okvirima nacističkog režima sistematski genocid nad Jevrejima je eufemistički nazivan "konačnim rešenjem" tzv. jevrejskog pitanja.

Sprotođenje Holokausta u nacističkoj Nemačkoj teklo je u fazama, a počelo je usvajanjem grupe zakona (pre svega tzv. Nirnberških zakona, usvojenih 1935. godine) sa namerom isključivanja Jevreja iz javnog života Nemačke, odnosno iskorenjivanja njihovog uticaja na nemačku politiku, ekonomiju, kulturu i slično, uz agresivnu antisemitsku kampanju i propagandu. Ovi zakoni su utvrđivali "rasno" poreklo nemačkih građana (prema poreklu deda i baba), zabranjivali su brak i seksualne odnose između Jevreja i Nemaca, Jevrejima su ukinuli nemačko državljanstvo i zabranjeno im je obavljanje javnih službi (što naročito pogda intelektualce poput naučnika, profesora, lekara, advokata itd.), zabranjen im je boravak na javnim mestima (parkovi, biblioteke, bazeni), a kasnije je propisano i obavezno nošenje oznaka na odeći i slično. U nacističkoj Nemačkoj formirana je i mreža koncentracionih kampova koji su prvobitno bili namenjeni političkim (a zatim i vojnim) zatvorenicima primoranim na prinudni rad (iako je stopa smrtnosti u njima bila preko 50%), da bi vremenom služili kao prostori za istrebljenje. Nemačka je stvorila preko 15000 ovakvih kampova, većinom na prostoru okupirane Istočne Evrope. Početkom rata, Holokaust se intenzivirao na okupiranim teritorijama (posebno današnje Ukrajine, Belorusije, Litvanije, Letonije itd.), gde su specijalni nemački "odredi smrti" sistematski istrebljivali jevrejsku populaciju uz podršku lokalnog stanovništva, a pod izgovorom borbe protiv pobunjenika, odnosno partizana. Istovremeno, nacisti su eksperimentisali sa novim metodama masovnog ubijanja, poput gušenja smrtonosnim gasom, i na sistematican način su pratili kako se Holokaust odvija.

rakteriše svaku ideologiju. Činjenica je da i fašizam ima inspiraciju u mnogim konkretnim društvenim teorijama i političkim vrednostima, zbog čega ipak čini koherentnu, iako heterogenu i hibridnu političku ideologiju. Drugim rečima, iako se mnoge fašističke partije i pokreti međusobno razlikuju, oni imaju određen korpus zajedničkih ideja koje fašizam čine zasebnom političkom ideologijom.

Druga tipična greška jeste stav da je fašizam kao ideologija definitivno poražen u Drugom svetskom ratu i da više nema razloga govoriti o njoj, te da kao takva nije prisutna u savremenom svetu. Danas se može govoriti o brojnim evropskim neofašističkim i neonacističkim grupama, od kojih mnoge imaju dosta sledbenika (npr. u Italiji i Francuskoj, ali i Rusiji i Nemačkoj). Ova činjenica upozorava, iako ove partije i pokreti nisu toliko uticajni kao što su to bile velike fašističke partije između dva rata. Međutim, ne sme se zaboraviti da fašizam nije bio poražen narod-

Definitivna odluka o "konačnom rešenju" doneta je na Konferenciji u Vaneu (predgrađu Berlina) 20. januara 1942. godine, gde se po Hitlerovom nalogu sastalo oko 15 visokih i najuglednijih zvaničnika nacističke Nemačke angažovanih u vezi sa "jevrejskim pitanjem". Namera ovog sastanka (čiji zapisnik je namerno napisan eufemistički) bila je u pravljenju plana za efikasnije i definitivno uništenje jevrejske populacije u Evropi, dok je osoba kojoj je poveleno organizovanje logistike i implementacije tog plana bio Adolf Ajhman. Sumirani su spiskovi (pre)ostalih evropskih Jevreja i osmišljen je njihov transport vozovima u specijalne kampove u Poljskoj, tj. u logore za istrebljenje (*Vernichtungslager*) ili logore smrti (*Todeslager*), namenjene isključivo masovnom ubijanju. Najveći i najzloglasniji od ovih logora bio je Aušvic-Birkenau (u kojem je ubijeno oko 1,5 miliona ljudi), a ostali su bili logori Treblinka, Belzec, Majdanek, Helmno, Sobibor i drugi. Ubistva su organizovana upotrebom otrovnog gasa, odnosno pesticida zasnovanog na cijanidu ("ciklon B"), koji je ispuštan iz "tuševa" u prostorijama kamufliranim kao kupaonice (žrtvama je ponekad dat i mali sapun i peškir, da bi se izbegla panika). Njihova tela zatim su spaljivana u specijalnim krematorijumima, sa ciljem prikrivanja tragova zločina. U Aušvicu, jedna gasna komora ("kupaonica") je mogla da primi oko 800, a druga oko 1200 ljudi, i žrtve bi obično preminule nakon 20 minuta, da bi se zatim prostorije čistile. U ovom kampu je dnevno bilo moguće ubiti i spaliti oko 20000 ljudi, a najveći broj ljudi koji je stigao vozovima obično je ubijen istog dana.

Holokaust je iza sebe ostavio ogromne i trajne posledice, gde se osim o demografskim može govoriti i o izuzetnim političkim, kulturnim i društvenim. U pitanju je (bio) veliki šok za zapadnu civilizaciju, jer su u masovnom, sistematskom i hladnokrvnom ubijanju jedne čitave etničke grupe korišćena napredna naučna i tehnološka sredstva od strane napredne, prosvaćene i civilizovane države kao što je Nemačka. Uz to, u pitanju je bio jedinstveni događaj u svetskoj istoriji, jer se neposredna odgovornost za njega pripisuje relativno malom broju ljudi (Adolfu Hitleru i vrhu nacističke partije) i specifičnom spletu okolnosti, dok je posredna odgovornost za događaj tako masovnog obima verovatno utemeljena u dugoj tradiciji evropskog antisemitizma.

Adolf Ajhman (Adolf Otto Eichmann, 1906–1962) je bio visoki oficir nacističke Nemačke, kao i jedna od ključnih figura u organizaciji Holokausta. Zbog njegovog organizacionog talenta poveren mu je zadatak koordinacije i organizovanja logistike masovnih deportacija Jevreja u koncentracione logore u Istočnoj Evropi. Nakon Drugog svetskog rata uspeo je da pobegne u Argentinu, gde je pod lažnim identitetom živeo do 1960. godine. Uhvaćen je od strane izraelske obaveštajne službe, nakon čega mu je suđeno u Izraelu i osuden je na smrt 1962. godine. Pepeo mu je rasut po međunarodnim vodama Sredozemnog mora, a ostala je upamćena njegova odbrana na suđenju, prema kojoj nije negirao svoja saznanja o gasnim komorama i masovnim ubistvima Jevreja, već je navodio da je "(samo) slušao naredbe, svejedno kakve".

nim revoltom i pobunom iznutra, već ratnim porazom spolja, dok svojevrsna kognitivna sigurnost u potčinjavanju svemoćnom vođi ili državi, hijerarhiji, autoritetu i sistemu "čvrste ruke" ostaje trajna opasnost.

7.1. Glavni mislioci i teoretičari fašizma

Pojedinci koji su stvorili i sistematizovali ideje koje čine osnovu fašizma kao političke ideologije istovremeno su bili i lideri fašističkih partija, a zatim i vođe fašističkih režima u prvoj polovini 20. veka, a to su pre svega Benito Musolini i Adolf Hitler.²⁶⁵ Ipak, ovo ne znači da u socijalnoj i političkoj filozofiji nisu postojali mislioci i ideje koje su indirektno uticale na razvoj fašizma, odnosno koje su predstavljale intelektualne korene fašizma. Među njima je moguće izdvojiti pojedince kao što su Žozef Artur de Gobino (Comte Joseph Arthur de Gobineau, 1816–1882), Ludvig Gumplovic (Ludwig Gumplowicz, 1838–1909), Gustav Racenhofer (Gustav Ratzenhofer, 1842–1904), Gistav Le Bon (Gustave Le Bon, 1841–1931), Fridrik Račel (Friedrich Ratzel, 1844–1904), Osvald Spengler (Oswald Spengler, 1880–1936), te Filipo Tomazo Marineti (Filippo Tommaso Emilio Marinetti, 1876–1944) i Karl Šmit (Carl Schmitt, 1888–1985).

²⁶⁴ Benito Musolini je bio italijanski političar, novinar, voda Nacionalne fašističke partije, italijanski diktator, kao i jedna od ključnih figura u stvaranju fašizma. Prvobitno je bio istaknuti član Italijanske socijalističke partije, ali je iz nje isteran nakon što se usprotvio stavu partije o neutralnosti Italije u Prvom svetskom ratu. Nakon puča poznatog i kao Marš na Rim 1922. godine, postao je najmladi predsednik vlade u italijanskoj istoriji (do 2014. godine). Ubrzo je uništovio svu političku opoziciju, zabranio štrajkove i transformisao Italiju u jednopartijsku diktaturu. Od 1939. godine nastojao je da odloži učešće Italije u ratu (zbog oslabljenih vojnih kapaciteta), iako se već naredne godine svrstao uz nacističku Nemačku. Nakon invazije Saveznika na Italiju u julu 1943. godine, Musoliniju je uskraćena politička podrška i italijanski kralj ga je uhapsio. Beži iz zatvora u aprilu 1945. godine, ali je ubrzo uhvaćen i obešen (naglavačke) od strane italijanskih partizana (antifašističkih boraca koji su bili članovi ili simpatizeri komunističke partije). Musoliniju vladavinu je odlikovao razvoj kulta (njegove) ličnosti (sebe je predstavljao kao vrednog sportista, veštog muzičara i briljantnog filozofa), brutalne aktivnosti fašističke tajne policije, represija i cenzura. Uz to, njegov režim je karakterisao i militantni i agresivni nacionalizam, ali i idealizacija antičkog Rima, invazija na Etiopiju 1935. godine i mnogi vojni porazi tokom Drugog svetskog rata.

²⁶⁵ Adolf Hitler (Adolf Hitler, 1889–1945) je bio nemački političar austrijskog porekla, odnosno vođa Nacističke partije i nemački diktator. Pod njegovom vlašću Nemačka je napala Poljsku 1939. godine, što je izazvalo Drugi svetski rat, i organizovala je genocid nad oko 6 miliona Jevreja, poznatiјi kao Holokaust. U mladosti je kao netalentovani slikar (dva puta) odbijen na prijemnom ispit u likovnu akademiju u Beču i živeo je (i) u skloništu za beskućnike, a zatim kao dobrovoljac učestvuje i ističe se u Prvom svetskom ratu, prvo kao kurir, nakon čega je unapređen u čin kaplara. U tom periodu postaje vatreni nemački nacionalista, antisemita i antikomunista i pristupa tadašnjoj maloj Nemačkoj radničkoj partiji čiji lider postaje 1921. godine. Dve godine kasnije pokušava da organizuje puč ili državni udar, odnosno svrgavanje vlade u Berlinu, koji kreće iz jedne pivnice u Minhenu, ali Hitlera i njegova saborce hapse i u aprilu 1924. godine osuđen je na zatvorsku kaznu od pet godina. Međutim, kao nacionalista u zatvoru je imao povlašćen položaj, primao je pisma od svojih (sve brojnih) obožavalaca i pušten je iz zatvora već u decembru iste godine. Ubrzo je obnovio partiju koja

Artur de Gobino je bio francuski aristokrata i diplomata upamćen po formulisanju rasističke teorije o arijevskoj rasi u svojoj knjizi *Nejednakost ljudskih rasa* (*Essai sur l'inégalité des races humaines*, 1853–1855). On je prvenstveno pokušavao da objasni propadanje evropske aristokratije preko opštijeg problema o dekadenciji i propasti civilizacije. Ovo je bila česta tema teoretičara tog doba, ali je Gobino u nju uveo eksplicitno odbacivanje progra uz aktivno zagovaranje propasti tadašnje zapadne civilizacije, kao i čitavog čovečanstva. Tvrđio je da je ljudska vrsta podeljena na tri rase, gde crnom rasom dominiraju „želja“ i potreba da se ona zadovolji i zato predstavlja prirodnog neprijatelja civilizacije, pored toga što joj nedostaju spekulativne i tehničke sposobnosti. Žuta rasa je antitip crnoj, tako da joj nedostaje fizička energija, ali ona zato poseduje prirodni talenat za tehnička postignuća koji joj omogućava da stvori pseudocivilizacije, iako je sprečava da razvije pravu nauku. Bela rasa je superiorna žutoj i crnoj jer kombinuje energiju i inteligenciju u pravim proporcijama. Ona ima „ljubav prema životu“, ali je sposobna da tu ljubav kontroliše i usmerava ka kulturno kreativnim ciljevima. Beli čovek je spekulativni mislilac, tako da je u stanju da stvori prirodnu nauku i političku nauku, što ga čini prirodnim osvajačem druge dve rase. Prema istim merilima, rasno mešanje rezultira u izopačenju bele rase. Što se tiče nacionalizma, njega je smatrao još jednim dokazom sloma rasne solidarnosti i maštao je o međunarodnoj aristokratiji kojoj pripadaju svi najčistiji elementi svih nacija.

Obično se smatra da je Gobino bio najuticajniji autor kada je reč o razvoju rasističkih ideja u okvirima nacionalsocijalizma. Njegove tvrdnje da je bela „arijevska“ rasa bila superiorna, ali i da rasno mešanje dovodi do degeneracije njenih kvaliteta bile su odbačene u najvećem delu Evrope, ali su najpopularnije bile u Nemačkoj. Među onima koji su prihvatali ove ideje bio je Rihard Wagner, uticajni i popularni nemački kompozitor, kao i prijatelj Artura de Gobinoa.²⁶⁶ Wagner je i sam doprineo porastu romantičarskog nacionализma u Nemačkoj, naglašavajući koncept tzv. dinamičkog karaktera nacije, odnosno „životne sile“ nacije, uz zagovaranje rasizma i antisemitizma u svojim esejima. Za Vagnera, „kralj“ ili „voda“ nacije ima nadljudske karakteristike i njihova volja je izraz kolektivne volje naroda.

nakon ekonomске krize 1930. godine dobija sve više pristalica i glasova na izborima. Nakon što je 30. januara 1933. godine izabran za kancelara, organizovani su novi izbori u martu, a Hitler ubrzo zabranjuje ostale partije i sindikate i ubija mnoge svoje političke protivnike. Zatim, 1934. godine ured-bom objedinjuje ovlašćenja i predsednika i kancelara u titulu „Firera“ (*Führer*) ili „Vode“ i uspostavlja totalitarni režim u Nemačkoj koji usvaja mnoge antisemitske zakone i priprema se za rat. Izvršio je samoubistvo 30. aprila 1945. godine u bunkeru u Berlinu (udaljenog nekoliko blokova od intenzivnih uličnih borbi), nakon što mu je bilo rečeno da će snage Sovjetskog Saveza osvojiti grad. Partijom i državom je vladao autokratski, često veoma iracionalno, zahtevajući potpunu poslušnost. Odgovoran je za sistematsko ubijanje mnogih civila, ali i za ubistva i progon komunista, Roma, homoseksualaca, intelektualaca itd. Pretpostavlja se da je nacistički režim odgovoran za smrt oko 21 miliona civila i ratnih zarobljenika, kao i dodatnih 29 miliona vojnika i civila u vojnim operacijama u Evropi.

U svojim poznim esejima prizivao je pojavu novog nemačkog vode koji će da ujedi-ni naciju, obnovi nacionalnu kulturu i iznova uspostavi čistoću arijevske rase.

Ludvig Gumplovic se rodio u asimilovanoj jevrejskoj porodici u Poljskoj, obrazovao se u Krakovu, a većinu života proveo je u Austriji. U početku je radio kao advokat, da bi 1875. godine postao profesor prava i političkih nauka na univerzitetu u Gracu, gde ostaje do kraja karijere. Nakon što je 1909. godine saznao da boluje od neizlečivog raka jezika, on i njegova poluslepa supruga izvršili su samoubistvo, ispijajući otrov. Iskustvo života u multinacionalnoj i multietničkoj sredini doprine-lo je njegovoj jasnoj svesti o etničkim podelama i sukobima kao značajnom faktoru društvenog razvoja. Oni čine osnovu njegove opšte socijalne teorije iz dela *Nacrt sociologije* (*Grundriss der Soziologie*, 1885), kao i teorijski okvir studije o formiranju države, *Rasa i država* (*Rasse und Staat: Eine Untersuchung über das Gesetz der Staatenbildung*, 1875). Isti okvir primenio je i na militarizam u delu *Rasna borba* (*Der Rassenkampf: Sociologische Untersuchungen*, 1883). Još tokom života glavna njegova dela prevedena su na više jezika, među kojima su bili engleski, francuski, italijanski, španski, ruski i japanski.

U svojoj društvenoj teoriji Gumplovic je isticao konfliktni model društvene promene – države su organizovane oko manjinske kontrole nad većinom. Za njega, ta situacija je posledica porobljavanja velike populacije od strane manje i bolje organizovane grupe koja se kasnije predstavlja kao elita. Takođe, rane ljudske populacije su bile rasno različite i sa migrantskim poreklom različitih bioloških karakteristika, a kontakt i konflikt među njima proizveli su rasno mešane populacije i uspostavili su forme rasnog osvajanja i rasne stratifikacije. Iako je Gumplovicovo osnovno interesovanje bilo u vezi sa etničkom distinkтивnošću i diverzitetom populacije, njih je tumačio kao da imaju osnovu u danas napuštenim kategorijama biološke rase. Drugim rečima, koristio je termin „rasa“ tamo gde bismo danas koristili termin „etnicitet“, a savremene „rase“ video je kao proizvod interakcije između bioloških karakteristika i društvenih uslova. Multietničko društvo Habzburške monarhije bilo je model za kompleksna društva kakva je on opisivao – Nemci, Poljaci, Česi, Jevreji, Mađari, Sloveni i ostali bili su organizovani u političku zajednicu u kojoj je jedna etnička grupa (austrijski Nemci) dominirala ostalima. Etnička diferencijacija, društvena stratifikacija i politička uprava činile su društvene konflikte trajnim, organizovanim i militarističkim. Gumplovicova poslednja studija predvidela je

²⁶⁶ Rihard Wagner (Wilhelm Richard Wagner, 1813–1883) je bio nemački kompozitor, pesnik, esejista i muzički teoretičar kontroverzne reputacije. Jedan je od najznačajnijih stvaralača operske muzike, a u svojim delima je postavio osnovu za klasičnu muziku 20. veka. U esejima je isticao kako je opera (ili „muzička drama“, kako je on naziva) najsvršeniji oblik umetničkog izraza jer obuhvata sve ostale grane umetnosti i da ima potencijal da „iskupi svet“. Njegova najpoznatija dela su opere *Prsten Nibelunga* (*Der Ring des Nibelungen*) koju je pisao 26 godina (1848–1874) i *Parsifal* (*Parsifal*, 1882), a upamćen je i kao kontroverzna, drska, plahovita i egocentrična ličnost. Uz to, otvoreno je iskazivao svoje antisemitske i rasističke stavove, posebno krajem života, a Hitler se otvoreno divio njegovim delima za koje je smatrao da otelovljuju „herojski duh nemačke rase“.

svetski rat među vodećim evropskim državama-nacijama.

Uz Gumploviča, *Gustav Racenhofer* je bio najtipičniji predstavnik austrijske konfliktne škole. Imao je samo nekoliko godina formalnog obrazovanja i radio je šegrtske poslove u očevoj radionici satova, a nakon očeve smrti njegova porodica zapada u ekonomski probleme i 1859. godine se prijavljuje u austrijsku vojsku. Imao je blistavu vojnu karijeru u kojoj dostiže čin poručnika feldmaršala i nekoliko godina pre penzionisanja postaje predsednik vrhovnog vojnog suda u Beču. Boravkom u vojsci on iz prve ruke saznaje o nacionalnim sukobima i netrpeljivostima koje su karakterisale Austrougarsku. Racenhofer je bio samouk i ostao je na marginama bečkog akademskog života, a jedan od njegovih retkih naučnih saveznika bio je Gumplovič, kao mentor i promoter njegove sociologije u međunarodnim naučnim krugovima.

Osnovu Racenhoferove sociologije čini ideja da je od samog početka društveni život bio inherentno antagonistički i da ga odlikuje "apsolutna netrpeljivost". Socijalni darvinizam Gustava Racenhofera vidljiv je u ideji da iako ljudi (kao i sva živa bića) radije žive u miru sa drugim pripadnicima svoje vrste, populacijski pritisci na prirodne uslove života gradualno vode interesu pojedinaca i grupa u stanje apsolutne netrpeljivosti i neprijateljstva jednih prema drugima.²⁶⁷ Uz to, njegova *Sociologija* (*Soziologie*, 1907) obiluje antisemitskim i rasističkim komentarima. U svojim spisima on je pozivao na totalnu asimilaciju Jevreja kako bi se ubrzao društveni progres, ali iako je isticao da su oni prvorazredni oficiri, sudije i birokrati, upozoravao je na njihove rasne nedostatke.

Fridrich Racel je bio nemački geograf i etnograf koji je svoju karijeru počeo kao šegrt farmaceuta, da bi se u 21. godini života zainteresovao za prirodne nauke, a posebno zoologiju. Studirao je na nekoliko nemačkih univerziteta (Jena, Berlin), a doktorirao je na Hajdelbergu tezom o maločekinjastim crvima. Upamćen je po tome što je skovao termin "životni prostor" (*Lebensraum*), koji su kasnije upotrebili nacisti za opravdanje svojih ekspanzionističkih ciljeva.²⁶⁸ Kontroverzni aspekti Racelovog rada nalaze se u prvom tomu *Antropogeografije* (*Anthropogeographie*, 1882), u kojem je sklon prepostavkama o direktnoj kauzalnoj vezi između geografi-

²⁶⁷ Socijalni darvinizam je naziv za skup različitih društvenih teorija koje se pojavljuju u drugoj polovini 19. veka, a koje su pokušavale da primene razne biološke koncepte na objašnjenje društvenih pojava. Među tim konceptima posebno se ističu ideje o prirodnoj i veštackoj selekciji, kao i koncept "opstanka najjačih" (što je neadekvatan prevod ili neprikladno razumevanje biološkog koncepta opstanka najbolje adaptiranih). Ove biološke ideje su zatim u okvirima socijalnog darvinizma (zlo) upotrebljavane za opravdanje različitih sociopolitičkih doktrina i praksi, od konflikta među rasama do kapitalizma.

²⁶⁸ "Lebensraum" je, kao termin koji vodi poreklo od Racelovih ideja, bio značajan element nacističke ideologije. U pitanju je ideja o potrebi za novim životnim prostorom i sirovinama za nemački narod koje je trebalo pronaći u Istočnoj Evropi. Sam Racel je takođe naglašavao potrebu za prostorom ove vrste, ali je on mislio na prekomorske kolonije po modelu drugih evropskih sila. Tako je rat, sa ciljem sticanja životnog prostora, smaran za svojevrsnu biološku nužnost.

skih karakteristika okruženja i ponašanja čoveka. Međutim, pažljivo čitanje ovog dela otkriva da je on bio mnogo oprezniji kada je reč o ovim prepostavkama, te da su mnogi kasniji interpretatori njegovog dela odgovorni(ji) za argumente ove vrste. U drugom tomu ovog dela bavi se distribucijom i kretanjem naroda i kultura, pišući o promenljivom karakteru ljudskog ekosistema sa posebnim naglaskom na procese difuzije i migracije.

Kada je reč o *Političkoj geografiji* (*Politische Geographie*, 1897) kontroverze u vezi sa Racelovim idejama tiču se njegove upotrebe bioloških analogija pri interpretaciji širenja ili smanjivanja država. Naglašavanjem koncepata prostora i lokacije kao ključnih elemenata pri analizi države, sugerisao je da je i država predmet prirodnih procesa poput rasta, razvoja i raspada. Pošto, prema njegovom mišljenju, države funkcionišu kao živi organizmi, one se ne mogu ograničiti strogim granicama, a opstanak države, nacije i kulture zavisiće od njenog kapaciteta za širenje. Drugim rečima, za Racela su države bile organski i promenljivi entiteti, čije trenutne granice predstavljaju samo privremeno zaustavljanje njihovog razvoja. Širenje države i njenih granica za njega je indikator zdravlja nacije, a smatrao je i da se zemlja nalazi u određenoj spiritualnoj vezi sa narodima koji žive od te zemlje.

Ove Racelove ideje bile su (zlo)upotrebljene tokom nacističkog režima, pošto su pretvorene u političku ideologiju, a doktrina o životnom prostoru tumačena je kao pseudonaučno opravdanje agresije i invazije na okolne države. Važno je primeti da samog Racela nije toliko interesovala državna politika, pošto je bio geograf obrazovan kao biolog, već je pokušavao da primeni ekološke i evolucionističke koncepte na politički i ekonomski razvoj društva. Uz to, i sam koncept životnog prostora nije neposredno preuzet od Racela, već iz dela švedskog politikologa Rudolfa Kjelena.²⁶⁹ Racelove ideje su ipak bile ključne u formiranju tzv. nemačke škole geopolitike (*Geopolitik*) koja počiva na organskoj teoriji države pod uticajem socijalnog darvinizma i nacionalističke ideologije, a karakterišu je i koncepti o nužnom sukobu kultura i civilizacija. Geopolitika je snažno uticala na međuratnu nemačku politiku i strategije u međunarodnim odnosima.

Gustav Le Bon je bio francuski društveni naučnik koji se jedno vreme bavio medicinom i pisao je o fiziologiji i higijeni, a francuska vlada ga je angažovala kao arheologa i paleografa na Dalekom istoku. Ipak, najpoznatiji je po istraživanjima iz tzv. psihologije gomile koju karakterišu rasni misticizam i antideokratska pristrasnost, gde se nejednakost među pojedincima smatra fundamentalnom društvenom činjenicom. Le Bonov cilj bio je kritika demokratskog "mita" putem deskripcije psiholoških karakteristika koje sačinjavaju "dušu" različitih rasa, odnosno preko ukazivanja na to kako su istorija čovečanstva i civilizacija determinisane tim kara-

²⁶⁹ Rudolf Kjelen (Rudolf Kjellen, 1864–1922) je bio švedski politikolog i političar, upamćen po tome što je skovao reč "geopolitika", kao i po promociji koncepta životnog prostora. Na Kjelena je izuzetno uticao Fridrich Racel, a on sam je bio konzervativni misilac i političar koji je zagovarao organicističku viziju društva.

kteristikama. Samo na ovaj način, smatrao je Le Bon, moguće je srušiti demokratiju i socijalizam. Moralne i intelektualne karakteristike ljudi, prema njegovom mišljenju, formiraju njihovu "dušu", koja je nasledena od predaka i koja čini osnovu ponašanja.

Le Bon se bavio i varijacijama u zapremini mozga i lobanje među različitim rasama, razlikujući superiorne i inferiore rase prema tom kriterijumu. Imao je i brojne negativne stavove o ženama i isticao je da mnoge žene imaju mozgove koji su po zapremini bliži mozgu gorile nego odraslotu muškom mozgu. Iz tih razloga, i žene su inferiori oblici ljudske evolucije, odlikuje ih nestalnost, neozbiljnost, te odsustvo mišljenja i logike, zbog čega je opasno pružiti isto obrazovanje devojčicama kao i dečacima. Za Le Bona, nacionalni karakter je determinisan jednostavnim psihološkim uzrocima i svaki pojedinac je proizvod ne samo svojih roditelja, već i svoje rase. On je smatrao da rasa posede psihološke karakteristike koje su jednakom fiksirane kao i fizičke, a njegova *Psihologija naroda* (izvorno: *Psihološki zakoni evolucije naroda* ili *Les Lois Psychologiques de l'Évolution des Peuples*, 1894) implicira prihvatanje mistične biologije i antidemokratskog rasizma.

S druge strane, Le Bonova *Psihologija gomile* (*La Psychologie des Foules*, 1895) je i dalje popularno delo, iako ga karakterišu slični navodi. U njemu on piše da u određenim situacijama dolazi do novih i drugaćijih psiholoških karakteristika od onih nacionalnih i rasnih. Te situacije su one u kojima se pojedinci okupe u gomilu u cilju neke društvene akcije i tada dolazi do formiranja nekakve "psihološke gomile" koja formira jedno biće i kojom upravljaju zakoni gomile. U tim slučajevima nestaju individualna ličnost i oštromost, a gomili karakteriše jedino destrukcija i varvarizam. Njegov prezir prema gomilama očigledan je i u frazama koje koristi: impulsivna, sugestibilna, lakoverna, netolerantna, diktatorska, konzervativna, infiornorna, površna, nemoralna. U stvarnosti, Le Bon se plašio demokratije, kao i socijalizma, a napisao je i veoma sličnu *Psihologiju socijalizma* (*Psychologie du Socialisme*, 1896). Navodi se i da je Adolf Hitler koristio određene propagandne tehnike o kojima je pisao Le Bon, kao i da ga je izučavao Benito Musolini, navodno držeći Le Bonovu *Psihologiju gomile* pored kreveta.

U sličnom kontekstu kao i Le Bona važno je spomenuti i Osvalda Špenglera, najpoznatijeg po knjizi *Propast Zapada* (*Der Untergang des Abendlandes*, 1918), koja je takođe danas relativno popularna. U njoj izlaže ideju da je vek trajanja civilizacija ograničen i da one nužno propadaju, što je smatrao da se dešava i evropskoj civilizaciji. Inače je bio srednjoškolski profesor, a doktorat mu je prvo bitno odbijen jer nije imao dovoljno referenci. Živeo je u Minhenu kao siromašni tutor i novinar, dok nije napisao *Propast Zapada*. Špengler je napadao i tehnologiju i industrijski znamenje po nemačku kulturu. Kada je reč o fašizmu, 1919. je napisao i delo *Pruska i socijalizam* (*Preussentum und Sozialismus*, 1920) u kojem je zagovarao organsku, nacionalističku verziju socijalizma i autokratije kao specifičnog "pruskog

socijalizma". U njemu je trebalo da budu inkorporirane nacionalne "pruske" karakteristike poput discipline, samozrtvovanja, kreativnosti, produktivnosti, marljivosti itd, a protivio se marksističkoj i internacionalnoj verziji socijalizma. Za Špenglera, bilo je potrebno boriti se protiv "Engleske u nama", odnosno u Nemcima, pri tom mislivši na demokratiju, uz tvrdnje poput: "Marks je mrtav". Za njega, englesko društvo je bilo zasnovano na podeli između bogatih i siromašnih, a nemačko društvo na one koji naređuju i one koji slušaju. Zagovarao je ukidanje demokratije, partija, profesionalnih političara itd., a ekonomiju je video kao korporativnu, odnosno kao lokalna korporativna tela organizovana prema značaju svake profesije koja bi služila svakom zanimanju kao celini. Tvrđio je da je nemački socijalizam kompatibilan nemačkom konzervativizmu, što je uticalo na ideologiju nacionalsocijalizma. Gebels je Špenglera smatrao svojim duhovnim ocem, a Hitler i Špengler su se upoznali 1933. godine, iako se Špengler kasnije distancirao od nacizma.²⁷⁰

Italijanski umetnik i politički aktivista Filipo Tomazo Marineti je bio zanimljiva figura kada je reč o fašizmu, pre svega zato što se nije protivio modernizmu, već naprotiv, važi za osnivača futurizma kao umetničkog pravca.²⁷¹ Rodio se u Aleksandriji, a studirao je u Parizu i 1909. godine napisao je *Futuristički manifest (Manifeste du futurisme)* koji je objavljen na prvoj stranici najuglednijih francuskih novina *Figaro (Le Figaro)*. U ovom manifestu tvrdio je da "umetnost može da bude jedino nasilje, okrutnost i nepravda", da treba uništiti svu dekadenciju i pretencioznost tadašnje epohe slobode i bratstva, kao i muzeje, biblioteke, univerzitete itd., slaveći rat kao jedinu istinsku "higijenu". Za njega su militarizam, patriotizam, ekspanzionizam i mržnja prema ženama bile jedine vrednosti novog čoveka budućnosti. Bio je i provokator koji je ulazio u tuče sa kritičarima svojih drama, terao je ljude da bacaju povrće na binu, zagovarao je da se sruši Venecija i tome slično, u ime industrije, mašina, agresije, vojske i sveopštег rata. Naravno, Marineti je bio među prvim

²⁷⁰ Jozef Gebels (Paul Joseph Goebbels, 1897–1945) je bio nemački političar i ministar propagande u nacističkoj Nemačkoj od 1933. do 1945. godine. Bio je jedan od najbližih Hitlerovih saradnika i najposvećenih sledbenika, a poznat je i po svom dubokom i vatrenom antisemitizmu. Doktorirao je na Hajdelbergu tezom o romantičarskoj književnosti 19. veka, a zatim je radio kao novinar i bankarski službenik. Postao je član Nacističke partie još 1924. godine, a ubrzo je postavljen za regionalnog partijskog vodu zaduženog za Berlin. Nakon dolaska nacista na vlast i postavljenja za ministra propagande organizovao je javno paljenje "dekadentnih" knjiga, kao i brojne akcije protiv nemačkih Jevreja. Gebelsovo ministarstvo je finansiralo i snimanje niza brutalnih antisemitskih filmova u kojima su Jevreji predstavljeni kao nemoralni i zli prevaranti. Nakon što je postalo očigledno da će Nemačka izgubiti rat on je pozivao na totalnu mobilizaciju i po cenu uništenja svih Nemaca. Jedan dan nakon što je Hitler izvršio samoubistvo (i u testamentu imenovao upravo njega za svog naslednika kao nemačkog kancelara), i sam Gebels se ubio, a pre toga je (sa suprugom) otrovaо svojih šestoro male dece.

²⁷¹ Futurizam je umetnički i društveni pokret koji je nastao u Italiji početkom 20. veka. Naglašavao je i slavio motive budućnosti, uključujući tu i brzinu, tehnologiju, mladost i nasilje, odnosno predmete poput automobila, aviona, fabrike itd., uz gnušanje prema prošlosti i tradicionalnoj umetnosti. Između ostalog, futuristi su (u književnosti) pozivali i na ukidanje priloga, prideva i interpunkcije, kao i na upotrebu glagola jedino u infinitivu itd.

članovima Italijanske fašističke partije i bio je koautor *Manifesta Borbenih fašista Italije*, poznatijeg kao *Fašistički manifest* (*Il manifesto dei fasci italiani di combattimento*, 1919). Međutim, napustio je partiju već 1920. godine i povukao se iz politike, iako je ostao važna figura u razvoju filozofije fašizma tokom celokupnog trajanja Musolinijeve diktature.

Karl Šmit je bio nemački filozof, pravnik i politički teoretičar koji je upamćen kao velika figura pravne i političke teorije 20. veka, ali i kao vodeći teoretičar prava Trećeg rajha.²⁷² Bio je sin katoličkog sveštenika (i u mладости je bio posvećeni katolik), studirao je pravo u Berlinu, Minhenu i Strazburgu, a dve njegove supruge su bile Srpskinje (Pavla Dorotić i Duška Todorović). Šmit se pridružio Nacističkoj partiji 1933. godine, zagovarao je spaljivanje jevrejskih i "antinemačkih" knjiga, a ubrzo je napredovao u karijeri u nacističkom režimu. Ipak, doprineo je teoriji fašizma i pre uspona nacionalsocijalizma, kao npr. u svojoj odbrani diktature u eseju *Diktatura* (*Die Diktatur*, 1921). Diktatorska vlast je za njega bila mnogo efikasnija od demokratske, posebno uzimajući u obzir sporost i neefikasnost demokratskog političkog procesa. Podržavao je uspon totalitarizma i kršenja vladavine zakona u interesu javnosti u eseju *Politička teologija* (*Politische Theologie*, 1922). U svom najpoznatijem delu, *Koncept političkog* (*Der Begriff des Politischen*, 1927), oštros kritikuje liberalne i socijalističke ("utopijske") ideje prema kojima se politika može odvijati na miran način, odnosno bez ratoborne energije i sukoba. Možda najpoznatija formulacija iz ovog dela bilo je njegovo razlikovanje "priatelja" i "neprijatelja" u određenom političkom entitetu. "Neprijatelj" je svako ko je egzistencijalno drugačiji ili stranac u bilo kom smislu, zbog čega su sa ovim pojedincima ili grupama mogući i potrebni sukobi. U tom smislu, politika države mora da bude zasnovana na borbi sa unutrašnjim "neprijateljima", "drugima" ili "strancima".

7.2. Opšte i društvene karakteristike fašizma

Fašizam je jedan od najkontroverznijih političkih fenomena 20. veka, prvenstveno zbog gotovo potpunog odsustva saglasnosti o definiciji ili značenju samog termina, kao i o fašizmu kao političkoj ideologiji. Kao što je spomenuto, fašizam se koristi i kao derogatorični epitet koji se pripisuje mnogim raznovrsnim političkim aktivnostima i u različitim istorijskim periodima kao "fašistički" etiketirani su gotovo svi krupni (radikalni) politički pokreti. S druge strane, još od 1920-ih godina postoje tendencije da uopštavaju termin "fašizam" na fenomene koji se ne odnose

²⁷² Treći rajh (*Dritte Reich*) je bio neformalni naziv za Nemačku pod nacističkim režimom, a zvanični nazivi ove države bili su Nemački Rajh (*Deutsches Reich*, do 1943.) i Velikonemački Rajh (*Grossdeutsches Reich*, do 1945.). Reč "rajh" označava "carstvo", iako Nemačka u tom periodu nije bila monarhija, a prema nacističkoj doktrini prva dva "rajha" bila su Sveti rimsко carstvo (nemačka država koja je postojala od 962. do 1806. godine) i Nemačko carstvo (nemačka država koja je postojala od 1871. do 1918. godine).

jedino na (istorijski) italijanski fašizam, te da se ovaj termin upotrebi i na mnoge druge ekstremno desničarske autoritarne pokrete ili režime. U tom smislu postoji i trend da se bilo koja forma nelevičarskog autoritarizma opiše kao fašistička, što nije (uvek) adekvatno. U nekim političkim kontekstima termin "fašista" je postao opšta uvreda za političke oponente.

Međutim, uprkos ovoj neodređenosti (pojma), postoji ograničeni konsenzus u vezi sa fašizmom kao političkom ideologijom. To jest, ističe se da postoji korpus međusobno bliskih ideoloških doktrina koje su odlikovale radikalne nacionalističke pokrete u Evropi između dva svetska rata – prvo u slučaju italijanskih fašista, a zatim i nemačkih nacionalsocijalista i mnogih njima sličnih partija i pokreta u drugim evropskim i neevropskim zemljama. Teorijske nesuglasice među društvenim naučnicima postoje oko toga da li se mnogi fašistički pokreti međuratne Evrope mogu međusobno povezati u jedan generički ili zajednički fenomen ili su se međusobno toliko razlikovali da je adekvatnije razmatrati ih kao pojedinačne fenomene. Preovladavajuće mišljenje ipak je na strani prvog argumenta, prema kojem fašizam nije samo istorijska "italijanska" ili "nemačka" politička ideologija, već opštija (iako heterogena) pojava.

Dakle, u užem smislu, termin "fašizam" se odnosi jedino na političku ideologiju koja je odlikovala režim Benita Musolinija od 1920-ih do (vojnog) poraza tog režima 1943. godine, dok je sličan režim u Nemačkoj bio "nacionalsocijalistički" (po nazivu Hitlerove partije). Međutim, ovo je preusko istorijsko značenje termina koje implicira da se kao fašizam mogu označiti jedino one ideje i vrednosti koje same sebe nazivaju fašističkim. Navedeno tumačenje je neadekvatno i ako se uzme u obzir činjenica da se za istorijski fašizam (u Italiji ili u Nemačkoj) danas s pravom vezuju izuzetno negativne konotacije, te pristalice fašističke ideologije najčešće odbijaju direktnu identifikaciju sa ovim istorijskim režimima. Drugim rečima, u širem i opštijem, kao i adekvatnijem smislu, fašizam se odnosi na političku ideologiju ili grupu političkih ideologija koja je bila uticajna u mnogim državama u različitim istorijskim periodima, a istorijski (italijanski) fašizam je prva, ali i samo jedna od njih. Uz to, tipična je zabluda da je fašizam bio vezan jedino za fašističke režime u Italiji, Nemačkoj i Japanu, kao sile koje su pokrenule Drugi svetski rat. Između dva svetska rata, manje ili više autohtona fašistička ideologija procvetala je u mnogim političkim partijama i pokretima širom Zapadne i Istočne Evrope, kao i sveta. Među njima su bile i Španija, Austrija, Francuska i Velika Britanija, kao i Rumunija, Madarska, Hrvatska i Srbija i mnoge druge zemlje, o čemu će više reći biti kasnije. Konačno, iako je nemački fašizam ili nacionalsocijalizam nesumnjivo bio najsnažnija i najuticajnija varijanta fašizma, u pitanju nije jedini izraz fašističke ideologije.

Kao ideologija koja nastaje u 20. veku, fašizam je specifična i pre svega "hibridna" ideologija u kojoj postoje uticaji i konzervativizma i liberalizma i socijalizma. Isto-

vremeno, ona je i populistička ideologija koja u propagaciji svojih ideja koristi doktrine sve tri navedene "klasične" ideologije, ali koja ih istovremeno i oštro napada (kada dođe na vlast). Ključnu podršku za svoje ideje fašizam obično zasniva na tzv. ekstremnoj desnici političkog spektra, iako mu se zbog navedenog hibridnog populističkog karaktera neretko pridružuju i umerena desnica i centar. Na primer, nemački fašizam ili nacionalsocijalizam je u doktrinarnom smislu karakterisala specifična mešavina konzervativizma, nacionalizma i socijalizma. Takođe, ovo nije bio prosti zbir doktrina navedenih ideologija, već istinski hibrid koji je generisao zaseban tip ideološkog mišljenja. Uz to, Musolini je govorio: "19. vek je vek socijalizma, liberalizma i demokratije, a 20. vek će biti vek autoriteta, vek fašizma. Ako je 19. vek bio vek individue, ovo stopeće će biti stopeće 'kolektiva', odnosno stopeće Države".

Musolini i drugi fašistički teoretičari i vođe su eksplisitno iznosili svoju kritiku drugih, "starih" ideologija. Odbacivanje individualizma u korist nacionalizma fašiste je suprotstavilo ideologiji liberalizma. Insistirajući na totalitarnoj državi, fašizam je odbacio ideju da država treba da ograniči svoju moć kako bi uvećala individualnu slobodu i, umesto toga, insistirao je da pojedinci priznaju autoritet i nadmoć države nad ličnim životom. Za razliku od klasičnog konzervativizma, fašizam se protivio i mnogim tradicionalnim institucijama koje su bile dovoljno snažne i uticajne da dovedu u pitanje moć države i partije. Fašisti su tvrdili da država mora da bude osnovni izvor moralnosti i da sve ostale društvene institucije (porodica, crkva, itd.) moraju da se povinuju odlukama države. Konačno, insistirali su i na tome da se fašizam značajno razlikuje od socijalizma i komunizma. Dok su socijalisti državu posmatrali preko njene ekonomske funkcije (u javnom upravljanju proizvodnjom i distribucijom ekonomske resursa), država je za fašiste imala mnogo veću ulogu. Uz to, fašizam se brutalno protivio socijalističkim i komunističkim vrednostima jednakosti, internacionalizma, materializma itd. Dakle, može se reći i da fašistička ideologija direktno napada filozofske ideje socijalizma, liberalizma i demokratije, dok se ideje konzervativizma kritikuju (samo) implicitno. U kontekstu ideologije i političke prakse, fašizam je od samog nastanka definisao sebe kao pokret koji odbacuje sve ideologije 19. veka, dok se posebno posvetio kategoričkom i strastvenom antikomunizmu.

Uspešna definicija fašizma kao generičkog entiteta mora definisati zajedničke specifične karakteristike svih fašističkih pokreta u Evropi između dva rata, uz njihovo razlikovanje od ostalih političkih fenomena. Ovakvo razumevanje mora obuhvatati određene osnovne karakteristike kao što su:

- (1) tipične fašističke negacije,
- (2) fašističke doktrine i ciljeve i
- (3) relativnu jedinstvenost fašističke organizacije i načina političkog delovanja.

Kada je reč o navedenim negacijama, fašizam je postulirao novi i jedinstveni (po-

litički) identitet i pokušao je da zauzme novu političku teritoriju protiveći se ili negirajući sve postojeće političke domene: levicu, desnicu i centar. Kao što je navedeno, fašizam je bio antisocijalistički, antiliberalan i antikonzervativan, iako su fašisti bili skloni privremenim savezima sa desničarskim i konzervativnim grupama (time dovodeći u pitanje svoj antikonzervativizam).

Kada je reč o samoj ideologiji i političkim ciljevima, fašizam je predstavljao najintenzivniju i najradikalniju formu nacionalizma koju je moderna Evropa (do tada) videla. Njegovi ciljevi kao ideologije bili su u kreiranju novih nacionalističkih i autoritarnih državnih sistema koji nisu zasnovani na dotadašnjim principima ili modelima. U pogledu ekonomskih ciljeva fašističke grupe su se međusobno veoma razlikovale, ali im je bilo zajedničko organizovanje neke nove vrste regulisane i integrisane nacionalne ekonomske strukture. Zatim, svi evropski fašizmi su kao svoj cilj imali teritorijalnu ekspanziju ili bar radikalnu promenu u globalnim odnosima moći u korist snage i ugleda sopstvene države-nacije. Doktrine fašizma su u filozofskom smislu počivale na idealizmu, vitalizmu, iracionalizmu, a imale su ambivalentan stav prema religiji (nekoliko fašizmi su bili sekularni, a neki izrazito religijski po karakteru).

Specifičnost fašizma se u velikoj meri ogleda i u organizaciji i načinu političkog delovanja. Fašisti su veliki značaj pridavali estetskom karakteru mitinga, simbola i političke koreografije, sa naglaskom na romantičarskim i mističnim aspektima ovih događaja. Svi fašistički pokreti su pozivali na masovnu mobilizaciju, uz militarizaciju političkih odnosa i političkog delovanja (npr. formiranje masovnih partiskih paravojnih formacija). Za razliku od nekih drugih radikalnih ideologija fašisti su visoko cenili upotrebu nasilja, kao i princip dominacije muškaraca (iako su se divili mlađosti kao vrlini). Verovali su i u organski koncept društva i društvene zajednice, uz prihvatanje nove forme društvenog elitizma za odabранe pripadnike partije. Fašizam je odlikovala i snažna sklonost autoritarnom, harizmatskom i personalizovanom stilu upravljanja i donošenja odluka.

Musolini i Hitler su zagovarali fašizam kao prikladnu i neophodnu reakciju na ono što su smatrali političkim, društvenim i moralnim problemima kraja 19. i početka 20. veka. Kako su obećavali, on je trebalo da izbavi njihova društva od ekonomske krize, nacionalne slabosti i posleratne sramote, političke nestabilnosti, neefikasnosti demokratije, kao i od moralnog propadanja. Ova ideologija se protivila i konceptima prirodne i građanske jednakosti i zagovarala je ideju o elitizmu.²⁷³ Prema fašistima, pojedinci se nisu rodili kao jednakci (ili nisu jednakci po prirodi),

²⁷³ Elitizam označavaverovanje da individue koje su pripadnici (ili se smatraju pripadnicima) društvene elite treba da imaju veći uticaj ili autoritet u društvu od individua koje ne pripadaju eliti. Postoje mnoge razlike u vezi sa tim ko tačno pripada eliti, kao i šta to elita jeste, a najčešće su to grupe ljudi sa određenim poreklom, intelektualnim ili fizičkim kvalitetima, velikim bogatstvom i tome slično. Prema elitizmu i elitistima, ljudi koji jesu elita mnogo više i konstruktivnije doprinose društvu u celini, zbog čega i društvena moć treba da bude koncentrisana u njihovim rukama.

zbog čega ne treba da budu jednaki ni po zakonu ili društvenoj vrednosti. U tom kontekstu, društvo treba da bude hijerarhijski uređeno kako bi reflektovalo razlike između "prirodno nadređenih" i "prirodno podređenih" grupa. Nadređeni slojevi stanovništva tada čine društvenu elitu, iako su različiti fašizmi imali različite zamisli o tome ko tačno (i zašto) treba da uđe u njen sastav. Na ovaj način su različite fašističke ideologije i za "inferiorne" grupe smatrali različite slojeve stanovništva po različitim (rasnim, etničkim, verskim, klasnim itd.) kriterijumima, što implicira i da doslovno svaka grupa može postati meta fašističke ideologije. Iz navedenih razloga, mnogi naučnici ga opisuju kao ideologiju sa "antiteorijskim" sklonostima, u smislu da se ne sastoji od određenih političkih ideja koje univerzalno prihvataju svi fašisti u svim sociokulturalnim kontekstima.

7.3. Poreklo, razvoj i društveni uzroci fašizma

U opštem smislu, fašizam je nastao kao pobuna protiv vrednosti prosvetiteljstva i razuma, najčešće u ime vere, autoriteta i hijerarhije. Ovakvo "zakasnelo" kontraprosvetiteljsko i kontrarevolucionarno delanje deli određene vrednosti sa konzervativizmom. Na primer, nacisti u Nemačkoj su tvrdili da se "ukida godina 1789.", a u fašističkoj Italiji je slogan "Poredak, autoritet, pravda" trebalo da zameni revolucionarnu krilaticu "Sloboda, jednakost, bratstvo". Međutim, u konkretnom ili neposrednjem smislu, glavne ideje i doktrine fašizma rodile su se kao reakcija na Prvi svetski rat i poredak u Evropi nakon tog rata. Njegovu pojavu je u tom smislu moguće protumačiti kao militantni i agresivni izraz nacionalnih frustracija onih zemalja koje su nakon Versajskog sporazuma bile uskraćene za određene "obećane" posleratne dobiti (Italija, Japan), odnosno zemalja koje su taj rat izgubile i suočile se sa različitim društvenim i ekonomskim nedaćama (Nemačka, Austrija, Mađarska).²⁷⁴ Takođe, Prvi svetski rat je bio izuzetno krvavi globalni sukob, do tada

²⁷⁴ Versajski sporazum je naziv za centralni mirovni sporazum između zaraćenih država koji je postignut nakon Prvog svetskog rata, odnosno sporazum koji je okončao rat između Nemačke i (tadašnjih) država Saveznica (Britanskog carstva, Francuske, Rusije, Sjedinjenih Država, Italije, Japana i drugih država). Potpisani je 18. juna 1919. godine, nakon šest meseci pregovora na mirovnoj konferenciji u Parizu (koja se održavala u palati Versaj). Uslovi sporazuma bili su posebno teški po Nemačku, kojoj je (na insistiranje Francuske) nametnuto razoružanje (Nemačka nije smela da uvozi ili izvozi oružje, poseduje podmornice i avijaciju itd.), izuzetno visoka ratna odšteta (koja je do kraja isplaćena tek 2010. godine) i gubitak mnogih teritorija u Evropi, kao i kolonija. Među klauzulama sporazuma bila je i klauzula o nemačkoj krvici za rat (kao osnova za ratnu odštetu). Svi nemački političari su prvo bitno odbacili sporazum kao "povredu časti", a prva nemačka posleratna vlada dala je ostavku da ga ne bi potpisala, nakon čega su Saveznici zapretili nastavkom rata i invazijom. Tek nakon brojnih političkih pregovora nemački parlament je ratifikovao sporazum nekoliko sati pre isteka zadatog krajnjeg roka. Nemački konzervativci, nacionalisti i vojni lideri su mahom osudili sporazum, a za ratifikaciju su optužili "domaće izdajnike" poput socijalista, komunista i Jevreja. Drugim rečima, ovim sporazumom su dodatno uvećana nacionalistička osećanja (kao i ekonomsko osiromašenje) u Nemačkoj, zbog čega se on često navodi kao indirektni uzrok Drugog svetskog rata. Takođe, među državama koje su bile

nezabeleženih razmera, koji je na određeni način urušio veru u progres i u razum, kao i u vrednosti demokratije, slobode i jednakosti.

U tom smislu, i Fašistička partija u Italiji i Nacionalsocijalistička partija u Nemačkoj formirane su iste godine, 1919. godine, (samo) godinu dana nakon rata. Ove partije su ubrzo postale veoma uspešne u političkom smislu – npr. Musolini je proglašen za premijera 1922. godine i do 1926. godine u Italiji je već bila uspostavljena fašistička jednopartijska država. Hitler je usvojio stil Musolinijevih fašista i imenovan je za nemačkog kancelara već 1933. godine. Za samo godinu dana on je Nemačku takođe ustrojio kao fašističku diktaturu, a sebe je prozvao neprikosnovenim vođom ili diktatorom. Međutim, zaboravlja se da u pitanju nisu bile samo Italija i Nemačka, jer su liberalne demokratije gušene ili svrgavane širom kontinenta. Do 1938. godine jedina preostala demokratija u istočnoj i centralnoj Evropi bila je Čehoslovačka, uz Mađarsku i Rumuniju koje su se kretale ka kolaboraciji sa fašističkim silama. Fašistički režimi uspostavljeni su i u Španiji i u Portugalu, a izvan Evrope u Argentini i u Japanu.

S druge strane, fašizam nije bio samo prosta reakcija na nevolje Prvog svetskog rata, a ove ideje su imale svoje filozofske i (pseudo)naučne prethodnice. Niz ideja koje indirektno doprinose genezi fašizma pojavljuje se još tokom doba prosvetiteljstva, odnosno u periodu reakcije na prosvetiteljstvo u vidu kontraprosvetiteljstva i romantizma. Na primer, među njima je bila ideja o izučavanju univerzalnih istorija od strane Johana Gotfrida Herdera, koja je rezultirala u romantičarskoj doktrini o razvoju nacija.²⁷⁵ Da bi opisao kulturni fenomen geneze modernih nacija Herder je formulisan termin *Nationalismus* ("nacionalizam") i u tom kontekstu "nacionalizam" nije označavao političku ideologiju koja je formulisana tokom i nakon Francuske revolucije, već specifičnu (pseudo)naučnu doktrinu. On je na osnovu analize jezika razvio teoriju da su Evropljani potomci Indoarijevskih naroda, a posebno da nemački narodi imaju bliske rasne veze sa drevnim Indijcima i drevnim Persijancima, za koje je tvrdio da imaju veliki kapacitet za mudrost, znanje, nauku, moral, kulturu itd.²⁷⁶ Herderovi savremenici i sledbenici su zatim koristili ovaj koncept

nezadovoljne rezultatima Versajskog sporazuma bile su i Italija i Japan (koje se u Drugom svetskom ratu pridružuju Nemačkoj). S druge strane, mnogi savremeni istoričari suprotstavljaju se tradicionalnom uverenju da su uslovi sporazuma bili prestrog i tvrde da su zapravo bili isuviše blagi za Nemačku (uprkos masovnom osećanju frustracije i ozlojeđenosti). Naime, tvrdi se da Nemačka, iako poražena, nije bila ni okupirana ni istinski pacifikovana, odnosno vojno oslabljena, kao i da ratna odšteta nije imala velikog uticaja po nemačku ekonomiju (već ga je imala svetska ekonomска kriza) zbog brojnih odlaganja ove isplate.

²⁷⁵ Johan Gotfrid Herder (Johann Gottfried von Herder, 1744–1803) je bio nemački filozof, teolog, pesnik i književni kritičar koji je bio zagovornik nemačkog prosvetiteljstva, ali i romantizma. Vremenom postaje protivnik prosvetiteljskih ideja i počinje da se povezuje sa nacionalizmom.

²⁷⁶ Indoarijevski narodi predstavljaju etničku i lingvističku grupu naroda koji govore indoarijevskom porodicom jezika (koja pripada široj porodici indoevropskih jezika). Danas indoarijevskim jezicima govorи oko milijardu ljudi, mahom u južnoj Aziji, odnosno u današnjoj Indiji, Pakistanu i Bangladešu.

arijevske rase da bi razlikovali "plemenitu" arijevsku kulturu, nasuprot "parazitskoj" semitskoj kulturi.²⁷⁷ U pitanju je bila tipična pseudoistorija, odnosno lažno predstavljanje nacionalističkih i antisemitskih stavova kao naučne istorije.

Kada je reč o romantizmu, na fašizam prvenstveno utiče romantičarska pobuna protiv prosvetiteljstva, u čemu je posebnu važnu ulogu igrala ideja o nacionalnom buđenju (nasuprot liberalnom ili prosvetiteljskom "buđenju" slobodne individue). Naravno, romantizam je bio široki kulturni, intelektualni i umetnički pokret, dok fašizmu indirektno doprinose jedino (ekstremni) antiracionalni i nacionalistički elementi romantizma. Jedna od ključnih ideja i najvećih nasleđa romantizma jeste upravo nacionalizam koji vremenom postaje centralna tema romantičarske umetnosti i političke filozofije. U pitanju je bilo naglašavanje značaja nacionalnih jezika i folklora, lokalnih običaja i tradicija, kao i društvenih pokreta koji su insistirali na nacionalnom jedinstvu i/ili nacionalnom oslobođenju od tadašnjih multinacionalnih carstava. Na primer, još je Fihte u svojim govorima upućenim nemačkoj naciji iz 1808. godine isticao da su pojedinci koji govore istim jezikom "prirodno" povezani mnogim nevidljivim vezama i da čine jedno nedeljivo jedinstvo.²⁷⁸ Među indirektnе uticajem na fašizam kao političku ideologiju moguće je ubrojati i političku filozofiju Georga Hegela, u kojoj ovaj nemački filozof zagovara apsolutni autoritet države. Za Hegela, država je bila "krajnje ostvarenje slobode i marširanje boga na Zemlji". Iako fašisti (najverovatnije) Hegela nisu čitali ili ga nisu razumeli, doctrine o ontološkom primatu države nad pojedincem predstavljaju integralni deo fašističke političke filozofije.

Zatim, koren fašizma sežu i u 1880-e godine, odnosno u specifični duh vremena koji je preovladavao u određenim političkim i filozofskim krugovima tog doba. Za optimistički orijentisane intelektualce i umetnike u pitanju je bila tzv. Divna epoha (*Belle Époque*), odnosno doba dominacije hedonizma, slobode, mira, napretka i prosperiteta, odnosno zlatno doba evropske istorije. S druge strane, određeni autori su izražavali sasvim suprotna i pesimistička stanovišta, (in)direktno kritikujući ovakvo društveno stanje. U pitanju je bila (tada) intelektualno i društveno atraktivna pobuna protiv materijalizma, racionalizma, buržoaskog društva i demokratije.

Ovi narodi su potomci Indoiranaca, naroda koji su stvorili razvijenu civilizaciju na indijskom potkontinentu u drugom i prvom milenijumu pre nove ere.

²⁷⁷ Koncept arijevske rase je bio istorijski uticajan u zapadnoj kulturi u periodu od druge polovine 19. do prve polovine 20. veka. Reč je o ideji da su izvorni pripadnici indoevropske grupe jezika i njihovi potomci (Indoarijevcii) predstavljali zasebnu rasu u okviru bele rase, i to rasu koja je intelektualno, kulturno i moralno superiorna. Dok je ovaj koncept prvobitno bio u vezi sa lingvističkim klasifikacijama, preuzet je za ideološki motivisane rasističke teorije u nacističkim doktrinama.

²⁷⁸ Johan Gotlib Fihte (Johann Gottlieb Fichte, 1762–1814) je bio nemački filozof i jedna od vodećih ličnosti i osnivača filozofije nemačkog idealizma. Pisao je i dela iz političke filozofije, zbog čega se smatra i za jednog od očeva nemačkog nacionalizma. Bio je mišljenja da je sloboda osnova ljudske egzistencije, a ostvarenje čoveka u okviru slobodne zajednice osnovni smisao postojanja ličnosti i čovečanstva.

je, pri čemu su na mesto tih ideja i političkih vrednosti stavljane ideje iracionalizma, subjektivizma, vitalizma i misticizma.

Brojni intelektualci tog doba dovodili su u pitanje slobodu i racionalistički individualizam, uz želju za povratak tradicionalnim vrednostima i pripadnosti kolektivitetu koji je veći od prostog zbira individua. Ove ideje su se obično grupisale u pesimističke ideje o "kraju stoljeća" (*Fin de siècle*), misleći na kraj 19. veka, kao period degeneracije, dekadencije, dosade, cinizma i pobune. Među tipične izraze duha "kraja stoljeća" spadaju i pesimizam filozofije Šopenhauera, subjektivizam Anrija Bergsona, kao i parareligijska književnost Dostoevskog ili slikarstvo Edvarda Munka.²⁷⁹ U tom smislu, mnogi autori posebno ističu ulogu filozofije Fridriha Ničea kada je reč o genezi fašizma.²⁸⁰ On u svojoj filozofiji ističe koncept "volje za

²⁷⁹ Artur Šopenhauer (Arthur Schopenhauer, 1788–1860) je bio nemački filozof koji je ostao upamćen po svojoj filozofiji pesimizma. Verovao je da emocionalne, fizičke i seksualne želje nikad ne možemo da ispunimo i zato je zagovarao život koji negira želje, koji je bio sličan asketskom životu nekih ranijih filozofa i verskih vođa.

Anri Bergson (Henri Bergson, 1859–1941) je bio francuski filozof koji je insistirao na značaju neposrednog iskustva i intuicije (a ne nauke i racionalizma) u razumevanju sveta. Bio je i talentovani matematičar, a dobio je i Nobelovu nagradu za književnost 1927. godine.

Fjodor Dostojevski (Fyodor Mikhailovich Dostoyevsky, 1821–1881) je bio ruski pisac romana, kratkih priča i eseja, a mnogi ga smatraju i filozofom. U svojim književnim delima istraživao je ljudsku psihologiju u kontekstu burne i problematične sociopolitičke atmosfere u Rusiji u 19. veku. Među njegovim najpoznatijim romanima su *Zločin i kazna* (*Prestuplenije i nakazaniye*, 1866), *Idiot* (*Idiot*, 1869) i *Braća Karamazovi* (*Bratya Karamazovy*, 1880), a njegova novela *Zapis iz podzemlja* (*Zapiski iz podpolja*, 1864) jedno je od prvih dela egzistencijalističke književnosti. Pripadao je i tajnom društvu liberalnih utopista čije je članove ruska vlast osudila na smrt, ali je Dostojevskog u poslednjem trenutku (pred strelnjačkim vodom) spasilo preinačenje kazne na četiri godine teškog rada u Sibiru. Putovao je i Zapadnom Evropom i razvio je zavisnost od kockanja koja ga je osiromašila. Bio je i duboko religiozna osoba, a izražavao je i antisemitska osećanja.

Edvard Munk (Edvard Munch, 1863–1944) je bio norveški slikar i grafičar koji je uticao na razvoj ekspresionizma. Studirao je inženjerstvo, a tvrdi se da je bio nespokojna i pesimistična osoba (za sebe je rekao da je nekoliko godina bio "gotovo lud"), odnosno slikar koji je osećao teskobu pred iskustvom života u velegradu, ali i pred uznemiravajućom veličinom prirode. Poznat je po istraživanju raznih psiholoških tema, a posebno samoće ljudskog bića, koje zatim prenosi na platno (npr. služeći se linijama koje se izdužuju i povijaju, kao i u melanholičnim tonovima boja). Njegova najpoznatija slika je *Krik* (*Skrik*, 1893), na kojoj prikazuje užasnutu i gotovo demonsku figuru koja stoji na mostu nasuprot krvavo crvenom nebu.

Ekspresionizam je bio umetnički pokret koji nastaje u Nemačkoj početkom dvadesetog veka. Za njega je karakteristično predstavljanje sveta isključivo iz subjektivne perspektive, zbog čega se predstava sveta često radikalno menja sa ciljem izazivanja (ekspresije) određenih osećanja ili ideja. Drugim rečima, ekspresionisti žele da iskažu značenje ili emocionalno iskustvo, a ne fizičku realnost.

²⁸⁰ Fridrih Nič (Friedrich Nietzsche, 1844–1900) je bio nemački filozof i filolog, koji je poznat po svojim kritičkim tekstovima o religiji, moralu, savremenoj kulturi i nauci. Njegov stil pisanja i radikalno preispitivanje kulturnih vrednosti i objektivnosti istine proizveli su mnoštvo različitih komentara i interpretacija, a među njegovim najznačajnijim konceptima nalaze se ideje o smrti boga, natčoveku i volji za moć. Centralna tema njegove filozofije jeste ideja o afirmaciji života, što podrazumeva preispitivanje svih doktrina koje uništavaju život.

moć”, odnosno značaj lične mentalne i fizičke snage, uz oštri napad na hrišćanske i demokratske vrednosti koje prema njegovom mišljenju štite “slabe”, umesto zaštite tzv. natčoveka. Dakle, kao filozofsku prethodnicu fašizma moguće je označiti i napad na pozitivizam u intelektualnim pokretima koji su naglašavali iracionalnost i nesvesno.²⁸¹ Naravno, navedene filozofske ideje ili umetnički izrazi nisu direktno doprineli genezi fašizma, ali je njihova pojava bila izraz duhovnog miljea nezadovoljstva racionalizmom i prosvetiteljstvom (uz iskazanu nadu za nečim novim i drugaćijim), a koju su delili i fašisti.

Na fašističke ideje uticala je i popularizacija eugenike kao teorije i prakse i još jednog širokog društvenog pokreta poboljšanja ljudskog nasleđa putem kontrole ljudske reprodukcije. Ovaj koncept je veoma star i može se pratiti od perioda antičke Grčke u slučaju infanticida mentalno i fizički nerazvijene dece, kao i nastojanja za strogom kontrolom reprodukcije opisane u Platonovoј *Državi* i sličnim utopističkim delima. Međutim, tipičan izraz eugenika dobija u delu Frensisa Goltona na temelju ideje da se i ljudske mentalne, moralne i karakterne osobine nasleđuju poput fizičkih.²⁸² Eugenički pokret se razvio krajem Goltonovog života i u periodu između 1890. i 1930. godine pojavio se u više od 30 država. Najuticajniji je bio u Sjedinjenim Državama, Kanadi, Velikoj Britaniji, Rusiji i skandinavskim zemljama. Eugenička segregacija i sterilizacija praktikovana je na različite načine i sa različitim stepenom prinude. Na primer, u američkoj državi Indijani 1907. godine je usvojen zakon o obaveznoj sterilizaciji “kriminalaca, idiota, silovatelja i imbecila”, nakon čega su slični zakoni usvojeni u još 30 američkih država, dve kanadske provincije, svim skandinavskim zemljama, Estoniji i Japanu. Najveći protivnik sterilizacije bila je katolička crkva (pre svega iz straha da će posledica sterilizacije biti seksualni promiskuitet), iako je eugenika zvanično prihvaćena 1930. godine u

²⁸¹ Pozitivizam je filozofska doktrina koja zagovara upotrebu naučnog metoda u društvenim naukama i koja ističe da društvo (poput prirodnog sveta) funkcioniše na osnovu opštih zakona. Prema pozitivizmu, (društveno) naučno saznanje mora biti zasnovano na iskustvu, empirijskim dokazima i na analizi koja je utemeljena na nauci, logici ili matematici.

²⁸² Frensis Golton (Francis Galton, 1822–1911) je bio istaknuti engleski naučnik i inovator koji se bavio biologijom, kriminologijom, psihologijom i drugim disciplinama, a danas je upamćen i po svojim inovacijama iz oblasti statistike. Takođe, u studiji *Nasledni genije* (*Hereditary Genius*, 1869) detaljno se bavio fenomenom nasleđivanja, odnosno tvrdio je da geniji imaju mnogo više predaka visokog društvenog i intelektualnog statusa. Predstavljajući porodična stabla za nekoliko stotina eminentnih pojedinaca izračunao je da 50 procenata dotičnih ima barem jednog istaknutog pretka i na taj način zaključuje da je nasleđe osnovna determinanta intelektualnih sposobnosti. Jedno poglavlje u svojoj studiji posvetio je i procenama “komparativne vrednosti” rasa i nacija. U izvesnom smislu, reproducovao je tipične viktorijanske zamisli o rasnoj hijerarhiji koja se proteže od belaca do crnaca, uz stav da su antički Grci bili prosečno inteligentniji od bilo koje moderne civilizovane nacije. Interesantno je da piše i kontroverzan članak “Afrika Kinezima”, u kojem zagovara ohrabrvanje migracije Kineza (kao rase sposobne za razvijenu civilizaciju) u Afriku, naseljenu “inferiorijim” rasama. Na osnovu svog istraživanja nasleđa, Golton je zagovarao regulaciju ljudskog sparivanja da bi uvećao biološki kvalitet nacije.

enklitici pape Pija XI.²⁸³ Tipični eugenički zakoni odnosili su se na zabranu braka pojedincima sa mentalnim bolestima, epilepsijom i slično. U nacističkoj Nemačkoj sterilisano je oko 400.000 ljudi pod uticajem eugeničke doktrine nazvane “rasna higijena” (*Rassenhygiene*).²⁸⁴

Društvene nauke su ponudile niz teorija i interpretacija kako bi objasnile pojavu i razvoj fašizma. Među tipičnim objašnjenjima su ona o socioekonomskim uzrocima prema kojima je on proizvod specifičnih ekonomskih sila ili interesa, kao i ekonomskih interesa određenih društvenih grupa (npr. krupnog biznisa, buržoazije, sitne buržoazije). Drugi tip objašnjenja je naglašavao psihokulturne motivacije koje imaju veze sa teorijama ličnosti ili socijalnom psihologijom. Među teorijama o uzrocima fašizma nalaze se i teorije modernizacije, prema kojima je fašizam blisko povezan sa određenim stadijumom modernog razvoja, dok ga neki teoretičari vide kao aspekt šireg fenomena totalitarizma 20. veka. Najfleksibilnija i multikauzalna objašnjenja usredsređuju se na mnoge dimenzije istorijskog razvoja u Evropi, a posebno na varijacije tog razvoja u različitim zemljama ranog 20. veka.

Ova multikauzalna objašnjenja obično izoluju nekoliko ključnih istorijskih varijabli koje su bile zajedničke za sociopolitičke okolnosti u zemljama u kojima se pojavljuju značajni fašistički pokreti. Među ovim varijablama nalaze se ključne razlike u oblastima kao što su nacionalni položaj, ekomska situacija, politički problemi, kulturne sklonosti i društvena struktura. Tipična zajednička varijabla u vezi sa nacionalnim položajem bila je status gubitnika ili osećanje snažne frustracije kada je reč o nacionalističkim ambicijama. U domenu ekonomije fašizam se razvio samo u državama sa velikim ekonomskim poteškoćama, iako je sadržaj tih problema izuzetno varirao u raznim privredama (npr. Nemačka je bila visoko industrializovana zemlja, a Rumunija, Hrvatska ili Srbija su bile poljoprivredne zemlje). Verovatno najtipičnija odlika ekonomskih varijabli bila je u opštem verovanju da su ekonomski problemi imali nacionalni karakter, ali i međunarodno poreklo.

Kada je reč o političkim okolnostima, jaki fašistički pokreti se pojavljuju u državama koje su bile na samom početku (teške) tranzicije ka demokratskom uređenju (odnosno, ni razvijene države sa dugom tradicijom demokratije, ni izu-

²⁸³ Papa Pije XI (pope Pius XI, 1857–1939) je bio rimski papa italijanskog porekla koji je vladao od 1922. do 1939. godine. Bio je prvi papa koji je vladao Vatikanom kao entitetom sa statusom države, što je status koji je Vatikanu 1929. godine dodelio Mussolini (i koji traje do danas). Naime, pape su tokom istorije upravljale tzv. papskim državama koje su često obuhvatale veliki deo Apeninskog poluostrva (i najčešće nisu ni živele ili stanovale na teritoriji današnjeg Vatikana, već u palati u jugoistočnom Rimu). Ovo je bio slučaj sve do 19. veka, kada je teritoriju Papskih država preuzeila novoformirana Kraljevina Italija. Zatim je Mussolini osnovao Vatikan kao nezavisnu državu u ime tadašnjeg italijanskog kralja. Sam papa Pije XI ostao je upamćen po kritikama kapitalizma, ali se oštro protivio nacizmu i komunizmu.

²⁸⁴ U Sjedinjenim Državama izvršeno je preko 64000 prinudnih sterilizacija, od čega je više od polovine ovog broja bilo u Kaliforniji. U Švedskoj je sterilisano više od 62000 ljudi, pre svega devijanata i mentalnih bolesnika.

zetno zaostale države u domenu demokratije nisu imale snažne fašističke pokrete). Ključna varijabla u vezi sa kulturnim miljeom odnosila se na stepen prihvatanja racionalizma i materijalizma, nasuprot idealizmu i vitalizmu (koji su bili snažni u fašističkim državama). U slučaju društvene mobilizacije postojala je zajednička varijabla rasprostranjenog nezadovoljstva među mladima i nižim srednjim klasama. Nijedna od navedenih varijabli nije bila dovoljna za stvaranje masovnog ili dominantnog fašističkog pokreta, a to često nije bio slučaj ni kada su bile prisutne dve ili čak tri spomenute varijable. Masovni fašizam se pojavljuje samo u onih nekoliko država u kojima su bile prisutne sve varijable u isto vreme.

Drugim rečima, u pitanju je bilo združeno delovanje niza istorijskih i političkih faktora ili varijabli koje su se pojavile na evropskoj i svetskoj sceni između dva rata. U konkretnijem smislu, u mnogim delovima Evrope su tek bile uspostavljene demokratske vlade, a starije autokratske političke vrednosti i prakse nisu bile zamrle. Demokratske vlade u ovim društвima su pred izazovima opšteg posleratnog ekonomskog kolapsa bile isuviše nestabilne i slabe, a u takvom kontekstu snažne harizmatične vođe koje zagovaraju upravljanje državom putem ličnog autoriteta deluju izuzetno privlačno. Mnoga evropska društva bila su teško pogodena industrijalizacijom koja je ugrožavala nižu srednju klasu ili "sitnu buržoaziju" sačinjenu od malih trgovaca, preduzetnika i zanatlja koji, uz farmere, postaju najvatreniji zagovornici fašizma. U ovakovom ekonomskom kontekstu, srednja klasa je bila "stisnuta" između krupnog biznisa sa jedne strane i radničke klase sa druge. Članstvo i podršku za svoje ideje i doktrine fašisti regrutuju upravo iz ovih klasa, populistički se protiveći i kapitalizmu i komunizmu, zagovarajući svojevrsni "treći put".

Osećanja nezadovoljstva i ekonomskim nedaćama doprinela je i svetska ekonomska kriza 1930-ih godina i masovna nezaposlenost, iako se ovi faktori ponekad pojednostavljeno tretiraju kao jedini ili dominantni faktori uspona fašizma. Sve navedene varijable generisale su masovno osećanje nezadovoljstva i pesimizma, što je proizvodilo atmosferu krize u širem društvenom (kulturnom, političkom, moralnom itd.) smislu, a što su koristili fašistički demagozi. Zatim, ne sme se zaboraviti da se u Rusiji nakon Prvog svetskog rata dogodila i Oktobarska revolucija, a komunističke i socijalističke ideje su bile popularne širom kontinenta, što je mnoge vlasnike kapitala dodatno uplašilo za svoju imovinu. Ove grupe su zatim i finansijski i politički podržavale fašističke grupe zbog njihovog vatretnog antikomunizma. Kao što je navedeno, Prvi svetski rat nije rešio međunarodne sukobe i međudržavna rivalstva zbog kojih je bio pokrenut, a iza sebe je ostavio nasleđe nacionalnih frustracija i želje za osvetom, posebno kod poraženih nacija. Nacionalističke tenzije su odmah nakon Prvog svetskog rata transformisane u novi i još militantniji oblik nacionalizma prožet militarističkim vrednostima, što je (zlo) upotrebio fašizam.

Na ovaj način ova politička ideologija je (kratkotrajno) postala dominantna poli-

tička sila u posleratnoj Evropi. Tome su doprineli gotovo svi navedeni faktori u određenim društвima uzeti zajedno, ali i (uspešno) vojno širenje nacističke Nemačke. Drugim rečima, čisto politički trijumfi fašističkih političkih pokreta bili su relativno retki, iako ne i zanemarljivi. Potpuni vojni poraz Nemačke i Italije u Drugom svetskom ratu je politički slomio fašizam, a militarizam i masovna ubistva nacista diskreditovali su ove ideje kod narednih generacija. Uprkos tome, fašizam nije u potpunosti iskorenjen nakon 1945. godine. Pokušaji da se oživi čak i ova "klasična" verzija fašizma bili su brojni, iako raštrkani na stotine ili hiljade manjih neofašističkih grupacija u drugoj polovini 20. veka. Uz to, neki aspekti fašističkog mišljenja (p)ostali su prisutni i u savremenim ekstremno desničarskim politikama poput protivljenja imigrantima i tome slično.

7.4. Škole mišljenja u fašizmu

Kao što se i mnogi liberali, socijalisti ili konzervativci međusobno razlikuju, uz razlike ovih političkih ideologija u konkretnim državama i istorijskim periodima, situacija nije drugačija ni u slučaju fašizma. Postojali su rivaliteti između mnogih autohtonih fašističkih pokreta raznih evropskih država u domenu ličnih netrpeljivosti, kao i u pogledu taktičkih pitanja i metoda političke borbe. Uz to, svako razmatranje fašizma kao jedinstvene političke ideologije suočava se sa problematičnom činjenicom prema kojoj je on kao ideologija blisko povezan sa specifičnim (i raznovrsnim) nacionalizmima, zbog čega je teško govoriti o "universalnom" fašizmu. Kada je reč o ideološkim razlikama među različitim verzijama, one su pre svega bile u vezi sa: (ne)prihvatanjem rasizma i antisemitizma, identifikacijama sa hrišćanstvom, te u vezi sa podrškom nacističkoj Nemačkoj. Pojedini fašisti i fašistički pokreti nisu pridavali veliku pažnju biološkom rasizmu, iako je rasizam igrao ključnu ulogu u političkoj ideologiji onih fašista koji ga prihvataju, kao npr. kod nacionalsocijalista. Slično tome, rasizam je igrao važnu ulogu u ideologiji američkih fašista iz Ku Klux Klan (u odnosu prema američkim crncima), japskog fašizma (u odnosu prema Kinezima), hrvatskog fašizma ili ustaškog pokreta (u odnosu prema Srbima i Romima) itd.²⁸⁵ S druge strane, italijanski fašizam je bio

²⁸⁵ Ku Klux Klan (Ku Klux Klan) ili samo "Klan" je naziv koji obuhvata nekoliko različitih rasističkih, nacionalističkih i fašističkih organizacija koje su postojale tokom američke istorije. Prva od njih, koja je postojala na jugu Sjedinjenih Država u drugoj polovini 19. veka, bila je paravojna organizacija nekoliko veterana Američkog građanskog rata (koji su se borili na strani Juga) i koji su se upotrebom nasilja i ubistava borili za nadmoć belaca u američkom društву, a akcijama države suzbijena je već 1870-ih godina. Zatim je 1915. godine u Atlanti osnovan "drugi" Klan, kada ovoj organizaciji pristupa izuzetno veliki broj građana, a osim rasizma i nacionalizma odlikovalo ju je i militantno antikatoličanstvo (u korist protestantizma) i antisemitizam. Na vrhuncu popularnosti, sredinom 1920-ih godina, (ovaj) Klan je imao oko 4-5 miliona članova, iako je zbog unutrašnjih nesuglasica i kriminalnog ponašanja vođa Klana do 1930-ih godina članstvo opalo na oko 30 hiljada. Konačno, "treći" Ku Klux Klan je zapravo ime koje od 1950-ih i 1960-ih koriste mnoge nezavisne lokalne rasi-

indiferentan prema antisemitizmu u prvih 12 godina svoje vladavine, a i nakon bližeg povezivanja Italije sa nacističkom Nemačkom Jevreji su bili optuživani jedino za "nepatriotizam", bez eksplisitne rasističke dimenzije. Udeo Jevreja kao članova italijanske Fašističke partije 1920-ih godina bio je veći nego udeo u ukupnom stanovništvu Italije, a kada su (imitirajući Nemačku) u Italiji 1938. godine usvojene prve pravne mere diskriminacije jevrejskog stanovništva one su bile veoma nepopularne čak i među samim italijanskim fašistima.

Zatim, većina fašističkih partija i pokreta u Evropi sebe je predstavljala kao branice hrišćanstva i tradicionalnih, hrišćanskih porodičnih vrednosti, delujući protiv ateista, komunista i "amoralnih" humanista. Ovo je bio slučaj u katoličkim i pravoslavnim fašističkim pokretima u Poljskoj, Španiji, Portugalu, Austriji, Mađarskoj, Rumuniji, Hrvatskoj, Srbiji, Boliviji, Argentinu, Čileu, Brazilu itd. S druge strane, iako su se fašisti u Italiji i Nemačkoj takođe predstavljali kao branici crkve, njihova ideologija je sadržala brojne elemente koji se suprotstavljaju tradicionalnim hrišćanskim verovanjima (posebno onim o milosrdju, praštanju itd.). Međutim, u Italiji su mnogi katolici i kardinali pristupili fašističkoj partiji i otvoreno delovali zastupajući fašističku ideologiju. Odnos između (ekstremno antisemitskog) nacionalsocijalizma i hrišćanstva je bio nešto kompleksniji, delom i zbog činjenice prema kojoj značajan deo *Biblije* čine jevrejski mitovi. Među (jedinim) visoko rangiranim nacistima koji su se protivili hrišćanstvu bili su Hitlerov sekretar Martin Borman i ministar propagande Jozef Gebels.²⁸⁶ Ipak, većina nacista je prihvatala mnoge aspekte hrišćanstva, transformišući ga u politički "prihvatljivu" verziju koja je više ili manje usklađena sa fašističkim doktrinama, uz dodatke romantičarske ezoterije i misticizma (prvenstveno pod uticajem Alfreda Rozenberga i Hajnriha Himlera).²⁸⁷ Jedan deo doktrinarne podrške za ovakvo antisemitsko hrišćanstvo

stičke grupe koje su organizovale mnoga ubistva i koje podsećaju na terorističke organizacije. U sva tri slučaja u pitanju je (bila) tajna organizacija koja je koristila nasilje, pretnje i ubistva kako bi terorisala crnačko stanovništvo i koja zagovara doktrine o dominaciji belaca nad ostalim rasama. Pripadnici Klana su prepoznatljivi i po svojim šiljatim kapama i ogrtačima bele boje koji simbolizuju duhove preminulih boraca na strani Juga u Američkom građanskom ratu, a odlikovalo ih je i paljenje krsta kao sredstvo zastrašivanja.

²⁸⁶ Martin Borman (Martin Bormann, 1900–1945) je bio istaknuti zvaničnik u nacističkoj Nemačkoj, šef partiskske kancelarije Nacističke partije, kao i lični sekretar Adolfa Hitlera od 1935. godine. Pridružio se Nacističkoj partiji 1927. godine, a tokom nacističkog režima koristio je svoj visoki položaj da bi kontrolisao protok informacija ka Hitleru i na ovaj način dominirao je strukturom nacističke birokratije. Do 1943. Borman je imao praktičnu kontrolu nad svim unutrašnjim pitanjima (i potpisivao je sve zakone) nacističke Nemačke, a bio je jedan od vodećih zagovornika antiklerikalnih politika (npr. zauzimanja crkava i manastira) i protivio se hrišćanstvu. Zagovarao je i brutalni tretman Jevreja i Slovена u oblastima koje je osvajala Nemačka tokom Drugog svetskog rata. Nakon Hitlerovog samoubistva pokušao je da napusti Berlin, ali je tokom lutanja razrušenim gradom i u strahu od hapšenja izvršio samoubistvo na jednom mostu. Njegovo telo nije bilo pronađeno do 1972. godine (što je DNK analizom potvrđeno tek 1998. godine), zbog čega se dugo vremena sumnjalo da je ostao živ.

²⁸⁷ Alfred Rozenberg (Alfred Rosenberg, 1893–1946) je bio uticajni ideolog Nacističke partije koji je

zauzimao nekoliko vrlo visokih pozicija u nacističkom režimu. Studirao je arhitekturu i inženjerstvo u Rigi i Moskvi i doktorirao je 1917. godine. Pridružio se Nacističkoj partiji još 1919. godine, devet meseci pre Adolfa Hitlera (a bio je i lider partije dok je Hitler bio u zatvoru). Važi za jednog od ideologa nacističkih doktrina, uključujući tu i nacističke rasne teorije, ponишavanje Versajskog sporazuma, doktrinu o životnom prostoru, kao i sistematski progon Jevreja. Poznat je i po svom odbacivanju hrišćanstva i razvoju tzv. pozitivnog hrišćanstva kao hrišćanske religije bez jevrejskih elemenata koja je usklađena sa idejama o rasnoj čistoći i sa nacističkom ideologijom. Bio je vodeći rasistički teoretičar Nacističke partije, a objavio je i knjigu u kojoj izlaže svoju rasnu teoriju, *Mit o 20. veku* (*Der Mythus des 20. Jahrhunderts*, 1930). Međutim, iako je ona bila veoma popularna ako se uzme u obzir broj prodatih primeraka, pitanje je koliko je zaista bila čitana i koliko je uticala na same naciste (bila je napisana teškim i nerazumljivim jezikom). S druge strane, Hitler je Rozenberga proglašio kulturnim i obrazovnim vodom Trećeg rajha još 1934. godine i on je na nacističku ideologiju uticao svojim govorima, političkim pamfletima, savetima i sličnim aktivnostima. Uticao je i na militantni antikomunizam nacista (i na povezivanje komunizma i jevrejstva u nacističkoj ideologiji), kao i na progon homoseksualaca itd. Posebno je upamćen po svom pseudonaučnom izučavanju "arijevske" kulture i civilizacije, kao i mnogih drevnih paganskih evropskih religija (sam Hitler je ove pseudoreligijske ideje nazivao i smatrao besmislicama). Zarobljen je od strane Saveznika, na suđenju u Nurnbergu je osuđen za ratne zločine i zločine protiv čovečnosti, tako da je ubijen vešanjem 1946. godine.

Hajnrih Himler (Heinrich Himmler, 1900–1945) je bio vodeća figura Nacističke partije, lider i zapovednik nacističkih S.S. paravojnih divizija i, faktički, osoba zadužena za sprovođenje izvršne vlasti u celokupnom Trećem rajhu. Od 1943. godine Himler je bio i šef nemačke policije, bezbednosti i tajne policije (Gestapo). Bio je jedna od najmoćnijih osoba u nacističkoj Nemačkoj i jedan od najdirektnije odgovornih za Holokaust. Naime, bio je glavni organizator Holokausta i osnivač i odgovorna osoba za nacističke logore smrti posvećene istrebljenju Jevreja, zbog čega ga je nemački časopis *Špicel* (*Der Spiegel*) 2008. godine proglašio najvećim masovnim ubicom u istoriji (odgovornim za smrt najmanje 6 miliona Jevreja, oko pola miliona Roma i mnogih drugih ljudi, sa procenom od 11 do 14 miliona civila). Imao je problema u komunikaciji i odnosima sa suprotnim polom još kao mladić, bio je opsednut željom za vojnom karijerom, a studirao je poljoprivredu u Minhenu. Na drugoj godini studija približava se nacistima i postaje vatreni antisemita oko 1922. godine, a čita i mnoge nemačke mitove i legende i okultnu literaturu i postaje uveren u superiornost arijevske rase. Sledeće godine stupa u Nacističku partiju, učestvuje u neuspelom Minhenskom puču, zbog čega gubi posao agronoma. Dodatno se interesuje za mitologiju i okultne teme i aktivira se u partiji (iako nije bio fasciniran Hitlerovom harizmom) i pridružuje se njenom elitnom paravojnem krilu nazvanom *Šutzbafel* (*Schutzbafel* ili S.S.), odnosno "Odbrambenim snagama", koje su bile deo mnogo većih *Šturmabteilung* (*Sturmabteilung* ili S.A.), odnosno "Jurišnih odreda". Kako je tekaо politički uspon nacista ubrzao počinje da dominira S.S.-om i zahteva da pripadnici ove jedinice (koja je do 1933. godine imala oko 52000 članova) budu pripadnici isključivo "više" arijevske rase. Ovo je značilo da pojedinci sa obe strane porodice imaju "arijevsko" poreklo do 1800. godine, kao i da ih odlikuju odredene fizičke karakteristike (iako sam Himler prvi nije ispunjavao ove stroge kriterijume). Nakon što su nacisti preuzeli vlast osnovao je prvi nacistički koncentracioni logor u gradu Dahaу, pored Minhena, prvobitno namenjen komunistima i drugim političkim protivnicima, koji je poslužio kao model za ostale logore. Ubrzo su i S.S. jedinice postale dominantnije od S.A. jedinica i nacisti organizuju politička ubistva mnogih S.A. zvaničnika u junu i julu 1934. godine (što je poznato kao "Noć dugih noževa"), jer su ove jedinice pretile da postanu veća politička snaga od same partije. Himler organizuje i nekoliko grana nemačke policije, a iste godine dolazi i na celo najozloglašenije grane među njima tajne policije ili Gestapo (koju je godinu dana ranije kreirao Gering). Zatim, pod Himlerovim liderstvom S.S. je oformio i sopstvenu vojnu jedinicu koja je postala poznata kao Waffen-SS i koja je bila posebno zloglasna po svojim zverstvima prema civilima. Međutim, najzloglasnije S.S. jedinice bile su tzv. "mrtvačke glave" (*SS-Totenkopfverbände*), zadužene za organizaciju masovnih ubistava u koncentracionim logorima.

nacisti su pronalazili i u vatrenom antisemitizmu Martina Lutera.²⁸⁸ Istovremeno, Adolf Hitler je sebe smatrao posvećenim katolikom koji "veruje u tvorca" i (uprkos popularnom verovanju da je bio mistik i ili ateista) snažno se protivio ezoteričnim i misticnim verovanjima koje eksplicitno kritikuje u *Mojoj borbi* (*Mein Kampf*, 1925–1926) i u brojnim javnim govorima. Nacistički režim nikada nije zagovarao ateizam (smatraljući da religija i fašistička ideologija mogu mirno da koegzistiraju), iako je pokušavao da umanji uticaj crkve u nemačkom društvu u korist dominacije nacističke partije.

Kada je reč o podršci Nemačkoj u Drugom svetskom ratu, autohtonim poljskim fašistima su se protivili nemačkoj invaziji na Poljsku, austrijski fašisti su se protivili nemačkoj aneksiji Austrije, a francuski fašisti nemačkoj invaziji na Francusku. Takođe, fašistički režimi u Portugalu i Španiji su ostali vojno neutralni tokom Drugog svetskog rata. S druge strane, mnogi fašistički pokreti i partije otvoreno su podržavali ratne ciljeve nacističke Nemačke, uključujući tu i Britansku uniju fašista u Velikoj Britaniji, Nemačko-američki savez u Sjedinjenim Državama, kao i brojni autohtonim fašističkim pokretima i partijama koji su činili okosnicu kolaboracionističkih režima, mahom u jugoistočnoj Evropi. Konačno, doktrine različitih evropskih fašizama razlikovale su se i u pogledu društvenih slojeva kojima su se obraćale – npr. francuski fašizam se zasnivao na podršci konzervativne i aristokratske elite, nacionalsocijalizam je svoju podršku zasnivao na srednjoj klasi, dok je fašističke pokrete u Rumuniji i Mađarskoj prvenstveno podržavala radnička klasa. Dok je većina fašističkih partija i pokreta pozivala na nasilno preuzimanje vlasti (najčešće upotreboom drža-

Kada je reč o Holokaustu (ili "konačnom rešenju jevrejskog pitanja"), za početak masovne kampanje istrebljenja Jevreja obično se uzima konferencija u predgradu Vanze nadomak Berlina, kojom je predsedavao Himler i na kojoj su učestvovali vodeći nacistički zvaničnici i na kojoj su opisani planovi za organizovanje ove kampanje – izrabljivanje do smrti onih Jevreja koji su sposobni za rad i masovno ubistvo onih koji nisu, u mreži logora smrti koja je kreirana u okupiranoj Poljskoj. Ovu operaciju organizovao je i lično nadgledao Himler. Uz to, ističe se i njegov govor na jednom tajnom S.S. sastanku u gradu Poznanju (koji je sniman, stenografsan i sačuvan, uprkos kasnijem uništavanju dokumenata) na kojem govor i sledeće: "Želim da ovde pred vama spomenem jedan veoma složen problem na sasvim otvoren način. Treba da ga raspravimo među nama, ali i da nikada o njemu ne govorimo javno . . . Govorim o iskorenjivanju Jevreja, o istrebljenju jevrejskog naroda. Ovo je nešto što se lako govoriti 'Jevrejski narod će biti iskorenjen', kaže svaki član partije, 'to je sasvim očigledno, to je u našem programu – eliminacija Jevreja, istrebljenje, ništa naročito.' I onda se oni pojave, 80 miliona izuzetnih Nemaca, i svako od njih ima jednog dobrog Jevreja. Oni kažu da su svi drugi Jevreji svinje, ali ovaj jedan je sjajan Jevrejin. Ali нико od njih to nije video svojim očima, to nije morao da izdrži. Većina vas ovde zna šta znači kada 100 leševa leže jedni pored drugih, kada ih ima 500, kada ih ima 1000. Istrajati u tome i u isto vreme ostati pristojna osoba - sa izuzecima zbog ljudskih slabosti – nas je učinilo jakim, i to je slavno poglavje o kojem nećemo i ne smemo da govorimo."

²⁸⁸ Martin Luter (Martin Luther, 1483–1546) je bio nemački sveštenik i profesor teologije koji je inicirao protestantsku reformaciju, odnosno pokret za reformu katoličke crkve. Tadašnjim praksama Rimokatoličke crkve suprotstavio se u formi od 95 teza koje je objavio 1517. godine. Autor je prvi prevoda *Biblije* na nemački jezik, čime afirmiše i nacionalni karakter protestantizma.

vnog udara), britanski fašisti su pokušavali da preuzmu vlast preko postojećeg demokratskog procesa.

U vezi sa navedenim diverzitetima, teško je govoriti o zasebnim "školama" fašističkog mišljenja ili fašističke ideologije, prvenstveno zato što je većina konkretnih nacionalnih fašizama u izvesnom smislu predstavljala zasebnu verziju ove ideologije. Uprkos tome, uz dve karakteristične i najznačajnije verzije fašizma, *italijanskog fašizma* i *nemačkog nacionalsocijalizma*, korisno je predstaviti još dva tipa fašističkog mišljenja: *frankoizam* (*falangizam*) i *austrofašizam*.

Kada je reč o *italijanskom fašizmu*, on zapravo predstavlja veoma specifičnu i "neobičajenu" verziju fašističkog mišljenja, iako je fašizmu dao ime i u pitanju je bila "izvorna" fašistička ideologija – prvo bitno je bio izuzetno modernistički po karakteru i nije imao dominantno rasistički karakter. On je prvenstveno bio ukorenjen u italijanskom nacionalizmu i političkom nastojanju da se povrate i prošire italijanske teritorije. Musolinijevi fašisti su isticali da je fašistička Italija naslednik antičkog Rima (kao i Italije u doba renesanse) i zagovarala je vojnu i političku kontrolu nad Sredozemnim morem. Ukoliko je antički Rim bio "prvi Rim", renesansna Italija "drugi Rim", fašistička Italija je proglašena "trećim Rimom" koji dominira evropskom političkom i kulturnom scenom. Specifični modernizam italijanskog fašizma bio je implicitan u protivljenju reakcionarnim i konzervativnim politikama (koje su pozivale na povratak društvenom poretku pre Francuske revolucije), odnosno u stalnim pokušajima zasnivanja "nečeg novog". Ipak, ovaj novi društveni poredak trebalo je da bude uspostavljen na osnovama i političkim vrednostima "reda, discipline i hijerarhije" koji su "u službi nacije", što je bile doktrine Musolinijeva fašističke partije iz 1921. godine.

U delu ili eseju *Doktrina fašizma* (*La dottrina del fascismo*, 1932), čije autorstvo se pripisuje Musoliniju, iako je prvi deo eseja napisao fašistički filozof Giovani Gentile, fašizam prvenstveno napada niz postojećih političkih vrednosti i doktrina.²⁸⁹ Izlažu se specifični argumenti na osnovu niza kontrasta koji predstavljaju fašističku alternativu drugim stavovima. Na primer, on se predstavlja kao ideologija koja se protivi pacifizmu, jer pacifizam počiva na stavu da države treba da koegzistiraju na miroljubiv način. Za italijanski fašizam, miroljubiva rešenja osuđuju državu na slabost i kukavičluk, kao što i sprečavaju razvoj snažnije i nadmoćnije države. Zatim, Musolini opisuje fašizam kao ideologiju koja zagovara nacionalizam kao ideologiju suprotstavljenu (socijalističkom) internacionalizmu i (liberalnom) individualizmu. On odbacuje argumente prema kojima međunarodni savezi treba da utiču na nacionalnu suverenost, kao što i kosmopolitske, univerzalne ili internacionalne perspektive ne smeju da "pregaze" nacionalne interese.

²⁸⁹ Giovani Gentile (Giovanni Gentile, 1875–1944) je bio italijanski idealistički filozof koji je sebe nazivao "filozofom fašizma" i koji je kao "pisac iz senke" zapravo napisao mnoge tekstove u ime Benita Musolinija. Bio je profesor filozofije na univerzitetima u Palermu, Pizi i Rimu, kao i ministar obrazovanja u fašističkoj Italiji i ostao je veran toj ideologiji do kraja života.

Prema italijanskim fašistima, lojalnost sopstvenoj državi i naciji mora da bude važnija od međunarodnih saveza i globalnih interesa. Samim tim, ključna vrednost italijanskog fašizma bio je zajednički, nacionalni interes italijanskog naroda. Svaki član (italijanske) nacije ima koristi od toga kada se mobilisu zajednički interesi Italijana i Italije. U tom kontekstu, fašistički nacionalizam je takođe i rešenje “srednjeg puta” između individualizma i internacionalizma, a interesi nacije stoje “između” ličnih interesa pojedinaca i kolektivnih interesa čovečanstva. Na primer, internacionalno orijentisane politike će tvrditi da je mir “dobar” za globalnu zajednicu, a individualno orijentisane politike da je sloboda govora “dobra” za izražavanje ličnih i manjinskih stavova. Iz fašističke perspektive obe politike su nelegitimne i pogrešne, zato što i jedna i druga ne uzimaju u obzir interes nacije. Na pitanje koji entitet može legitimno predstavljati i artikulisati zajedničke nacionalne interese Musolini odgovara: “Država”. U tom kontekstu, možda najtipičnija odlika italijanskog fašizma bila je u pripisivanju izuzetnog političkog, društvenog i kulturnog značaja (totalitarnoj) državi. Upravo su italijanski fašisti skovali reč “totalitarno” da bi opisali “prikladne” (totalne) granice autoriteta države. Spomenuti Đentile je u jednom predavanju iz 1925. godine proglašio da ništa ne sme da bude izvan granica državne kontrole.

Kada je reč o principima italijanskog fašizma, njih je moguće predstaviti i na osnovu niza zakona, odluka i dekreta koje su fašisti u Italiji doneli. Na primer, zakon iz 1925. godine stvorio je sistem praćenja aktivnosti pojedinaca koji učestvuju u sportskim događajima, pozorišnim trupama, bibliotekama, muzičkim grupama itd. Takođe, italijanski fašisti su 1939. godine doneli zakon da italijanski igrači tenisa na međunarodnim takmičenjima moraju da nose fašističke uniforme i da koriste fašistički pozdrav umesto rukovanja kada se susreću sa svojim protivnicima. Zakon iz 1926. godine je ukinuo štrajkove, a u zakonu iz 1927. godine doslovno je proglašeno da je nacija značajnija od individue. Prema jednoj Musolinijevoj proklamaciji iz 1928. godine popularna kultura je morala da reflektuje fašističke ideale, a ženama je zabranjeno da nose pantalone. U objavi iz 1929. godine izdavači su bili obavezani da podnose sve političke tekstove i knjige na odobrenje fašističkim vlastima, a zakon iz 1934. godine je korporacije (grupama radnika i poslodavaca kojima upravlja dominantni autoritet državnih zvaničnika) ovlastio da određuju cene i plate. Takozvana Konfederacija fašističkih korporacija, kojom je takođe dominirala država, bila je jedini autoritet koji je mogao da pregovara u interesu radnika.

Kada je reč o *nemačkom nacionalsocijalizmu*, on preuzima mnoge od ovih doktrina i vrednosti, kao i političku ikonografiju i bio je reakcionarniji po karakteru od italijanskog fašizma, neretko idealizujući ruralnu Nemačku i tradicionalne (predmoderne) društvene odnose. Međutim, distiktivna karakteristika nacionalsocijalizma, uz nemački nacionalizam, bio je militantni antisemitizam i biološki rasizam.

Ovo je bio specifični izraz viševekovnog antisemitizma u ovim delovima Evrope, pri čemu su Jevreji percipirani i kao “žrtveno jagnje” za sve političke i ekonomске nedaće nemačke nacije. Adolf Hitler je još u *Mojoj borbi* isticao nacističku ideologiju nacionalističkog i rasističkog elitizma, pozivajući na rasnu čistoću, kritikujući multikulturalizam Austrijskog carstva i napadajući Jevreje kao prirodno “inferiorna” bića koja su skovala zaveru protiv “prirodno superiornih” elita (Nemaca).²⁹⁰ On je u prividno autobiografskom duhu pisao o tome kako je austrijske Jevreje prvo posmatrao kao i svake druge građane, ali da je ubrzo uvideo njihove zavere i promociju liberalizma i komunizma, osmišljene sa namerom da se osuđeti dominacija više (nemačke) rase.

Jedna od osnovnih ideja nacionalsocijalizma bila je da je život večna borba za dominaciju, zbog čega su doktrine humanizma, pravde i jednakosti besmislene “jevrejske podvale”. Konstantna borba je bila preduslov društvenog razvoja, a njen izraz su bili i progoni, ubistva, eugenika itd. Koristeći definiciju rasizma Artura Gobinoa, nacisti su tvrdili da rase (a ne individue ili klase) stvaraju istoriju, zbog čega se nemačka nacija i/ili rasta moraju “pročistiti” kako bi postala istinski superiorna. S tim u vezi, svi resursi države moraju da se podrede “uzgajanju” čiste rase, što je bilo i opravdanje vojnog širenja Nemačke na teritorije koje joj istorijski nisu pripadale. U tom smislu, nacionalizam nemačkog fašizma je, za razliku od italijanskog, imao distiktivno rasističku dimenziju.

Kada su Hitler i nacisti preuzeли vlast, ovaj fašistički režim je proglašio da Nemci i Jevreji (kao i Romi, Sloveni itd.) pripadaju različitim i prirodno nejednakim rasama, zbog čega Jevrejima treba ukinuti sva građanska prava. Tokom 1930-ih godina nacistička vlast ohrabruje individualne građane na učešće u uvredama, napadima i bojkotu Jevreja i jevrejskih poslova, usvaja niz zakona kojima izoluje Jevreje i oduzima im svu društvenu, ekonomsku i političku moć, da bi ih zatim i fizički odvojila u geta. Drugim rečima, antisemitske i rasističke doktrine nacionalsocijalizma su veoma brzo transformisane u otvoreni progon, nasilje i ubistva koja su postajala sve masovnija i organizovanija. Njihov konačni izraz bio je u konceptu nazvanom “Konačno rešenje”, koje je trebalo da izbriše jevrejsku populaciju sa evropskog tla, a što je danas poznato kao Holokaust.

Za bližu analizu nacionalsocijalizma korisno je bliže pogledati u čuvenih “25 tačaka” programa Hitlerove Nacionalsocijalističke partije, kao nesumnjivo najuticajnijeg i najznačajnijeg političkog izraza fašističke ideologije. U pitanju je svojevrsni manifest nacizma koji je usvojen još 1918. godine (uz neznatne izmene dve

²⁹⁰ “Multikulturalizam” je termin koji označava prihvatanje, poštovanje i promociju mnogih kultura u okviru jednog društva, ali i u okviru različitih organizacionih jedinica poput škola, kompanija, susedstva, gradova itd. Isti termin može da se odnosi i na pojedince koje karakteriše više od jednog kulturnog identiteta. U političkom kontekstu obično se odnosi na zagovaranje ravnopravnog statusa za različite etničke i religijske grupe, odnosno na suprotstavljanje praksi asimilacije jedne kulture u drugu. Isti termin ponekad označava i stanje interakcije i komunikacije među različitim kulturama.

godine kasnije), a koji je predstavljao specifičnu mešavinu konzervativizma, nacionalizma i populističkog socijalizma u novi i zasebni ideoološki amalgam. Između ostalog, ovaj program je "zahtevao ujedinjenje svih Nemaca u Veliku Nemačku na osnovu prava nacionalnog samoopredelenja" (tačka 1). Zatim, isticalo se da "samo oni koji su pripadnici nacije mogu da budu građani Države", odnosno da "samo oni koji imaju nemačku krv, bez obzira na veroispovest mogu da budu pripadnici nacije", uz dodatak da stoga Jevreji ne mogu da budu pripadnici nacije (tačka 4). Nacional-socijalistička partija se "borila protiv korumpirane parlamentarne administracije gde se mesta popunjavaju prema partijskom opredeljenju, bez preporuka o karakteru i sposobnostima" (tačka 6) i isticala je da "stranci (ne građani) moraju da budu proterani iz države (Rajha)" (tačka 7). Prema ovom programu, prva dužnost svakog građanina "mora da bude mentalni i fizički rad. Aktivnosti pojedinca ne smeju se sukobiti sa opštim interesima, ali se moraju nastaviti unutar zajednice i moraju da budu za opšte dobro" (tačka 10). Uz to, nemački fašisti su zahtevali i nacionalizaciju svih poslova i raspodelu dobiti velikih industrijskih preduzeća, uz širok razvojni sistem za starosno osiguranje (tačke 13–15). Nacistički program je posebnu pažnju posvetio srednjoj klasi ("zahtevamo stvaranje i održavanje zdrave srednje klase"), uz posebnu pažnju posvećenu "malim trgovcima" (tačka 16).

Zatim, ovaj program je predviđao i da rimsко pravo, "koje služi materijalističkom narušavanju sveta" bude zamjenjeno "nemačkim opštim zakonima" (tačka 19). Kada je reč o obrazovanju, nacisti su tvrdili da "država mora da razmotri temeljne rekonstrukcije našeg nacionalnog sistema obrazovanja", kao i da "nastavni planovi i programi svih obrazovnih ustanova moraju da budu prilagođeni potrebama realnog života" (tačka 20). Prema ovom programu, "cilj školovanja mora da bude da đak, počev od prvog znaka inteligencije, shvati nacionalnu državu", uz stav da deca siromašnih roditelja budu školovana o trošku države. Uz obrazovanje, detaljna pažnja je posvećena i javnom (i reproduktivnom) zdravlju: "država mora obezbediti da se standardi nacionalnog zdravlja povećaju time što će se zaštititi majke i odojčadi", maloletnicima treba zabraniti rad, treba raditi na povećanju fizičke kondicije uvođenjem obavezne gimnastike i sporta, "time što će se pružiti najveća podrška udruženjima koja se bave fizičkim treninzima mladih" (tačka 21). Zahtevano je i stvaranje nacionalne vojske (tačka 22), a veliki deo ovog partijskog programa ticao se slobode štampe.

Prema tački 23 zahteva se "legalni rat protiv promišljenih političkih laži i širenja istih po štampi", zbog čega svi urednici i saradnici novina na nemačkom jeziku "moraju da budu članovi nacije", kao što i "novine koje ne doprinose opštem dobru nacije moraju da budu zabranjene". U tom smislu zahtevaju se i "zakonske mere protiv tendencija u umetnosti i književnosti koje uzdrmavaju naš nacionalni život, kao i suspenzija kulturnih događaja koji krše ove zahteve" (takođe tačka 23). Kada je reč o religiji, nacionalsocijalisti su isticali "slobodu za sve religijske ispoveti uko-

liko one ne ugrožavaju njeno postojanje i ne vredaju moralna osećanja nemačke rase", uz tvrdnju da partija ima "pozitivan stav prema hrišćanstvu, ali se ne vezuje ni za jednu posebnu veroispovest" (tačka 24). Partija se bori "jedino" protiv "jevrejskog materijalističkog duha", uz tvrdnju da "opšte dobro mora da bude iznad ličnog dobra". Na kraju, da bi sproveli svoj program od 25 tačaka, nacisti su zahtevali "stvaranje jake centralne vlasti Rajha" i "formiranje korporacija kojima će se sprovesti zakoni Rajha" (tačka 25).

Kada je reč o *frankoizmu*, u pitanju je specifična verzija militantnog nacionaлизma i fašizma koja je dominirala Španijom pod diktaturom generala Franciska Franka, od 1936. do 1975. godine. Njegova vladajuća stranka zvala se Falanga, odnosno Španska tradicionalna falanga saveta nacionalne sindikalne ofanzive (*Falange Espanola Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista*), zbog čega se španski fašizam naziva i *falangizam*. Sama reč "falanga" na španskom jeziku označava specifičnu vojnu ili militantnu političku formaciju, a njeni članovi i sledbenici su nazivani i falangistima. Istovremeno, ova dva termina se ne mogu izjednačiti u potpunosti, jer je fašistička Falanga postojala i pre Frankovog uspona, a njegov režim (frankoizam) u izvesnom smislu transformiše njene doktrine. U analitičkom smislu, odnos između falangizma i frankoizma je indikativan za sličnosti i razlike između fašizma i ekstremne desnice, iako su u realnoj političkoj praksi Španije ove politike bile neraskidivo povezane.

Do uspona Franka i Falange dolazi nakon pobeđe nacionalista u Španskom građanskom ratu, koje indirektno pomažu i fašistički režimi u Italiji i Nemačkoj. Zauzvrat, Frankov režim je i pomagao nacističku Nemačku i fašističku Italiju u Drugom svetskom ratu, iako je Španija zvanično bila vojno neutralna. Naime, Franko je 1937. godine preuzeo Falangu, proglašio ju je zvaničnom državnom partijom i usvojio je njen politički program (koji je bio zasnovan na Musolinijevom fašizmu). Ona je imala značajni politički uticaj, posebno između 1939. i 1942. godine, kada je Franko održavao bliske veze sa nacističkom Nemačkom. Nakon građanskog rata, Španija je ostala dramatično podeljena i ekonomski uništena, a Franko je organizovao masovnu represiju sa preko 200 hiljada ubijenih ljudi između 1939. i 1943. godine, uz ogroman broj političkih zatvorenika i izgnanika. Glavne mete represije bili su levičari (anarhisti i komunisti), španska inteligencija, ateisti i drugi pojedinci.

Po svojoj ideološkoj orientaciji, falangizam se (nalik na rani italijanski fašizam) prvo bitno temeljio na republikanizmu, modernizmu i avangardizmu, kao i na odbijanju kulturnog konzervativizma. S druge strane, frankoizam u smislu političkog režima odlikuje totalitarizam, agresivni španski nacionalizam, brutalni antikomunizam, ali i kulturni tradicionalizam i španski katolicizam (odnosno veliki uticaj religije). Nakon što je uvideo da će Hitler izgubiti rat, Franko je započeo sa "defašizacijom" Falange i sa smanjivanjem njenog uticaja u korist sopstvenog kulta

ličnosti. U tom smislu, njegova službena titula glasila je "Njegova ekselencija Vođa države" (*Su Excelencia el Jefe de Estado*), a nazivan je i el Generalísimo (*el Generalísimo*), "vodom poslednjeg krstaškog rata u španskom svetu" i "vodom rata za oslobođenje od komunizma i komunističkih saradnika". Zanimljivo je i da je Franko Španiju proglašio monarhijom, iako nije izabrao monarha (on sam je nosio uniformu predviđenu za kralja i odsedao je u kraljevskoj palati), a lično je potpisivao sve smrtnе kazne u državi. Zatim, katoličanstvo je proglašio državnom religijom, bilo je zabranjeno i korišćenje drugih jezika osim španskog uz veoma strogu cenzuru gotovo svih intelektualnih i kulturnih aktivnosti, a pružao je azil i mnogim fašističkim i nacističkim liderima nakon Drugog svetskog rata. Prema pojedinim interpretacijama frankoizam nije bila konzistentna politička ideologija, a Španija tog vremena se opisuje jedino kao autoritarna, ali ne i fašistička država. Prema nekim drugim mišljenjima frankoizam pripada (jedino) ekstremnom konzervativizmu, dok je falangizam taj koji je fašistički. Međutim, Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija je još 1946. godine opisao Frankov režim kao "fašistički" i odbijao je da ga zvanično prizna. Ipak, do doba kada je Franko preminuo 1975. godine, mnogi fašistički i kvazifašistički elementi koji su odlikovali početak njegovog režima bili su u potpunosti napušteni ili izgubljeni.

Na kraju, *austrofašizam* predstavlja fašističku školu i autoritarni režim koji je uspostavljen u Austriji 1934. godine i koji je trajao do aneksije Austrije od strane nacističke Nemačke 1938. godine. Vođa austrofašizma bio je Engelbert Dolfus, koji je prvo bitno bio političar i kancelar konzervativne Demohrišćanske partije, a zatim 1933. godine osniva partiju Otadžbinski front (*Vaterländische Front*).²⁹¹ Ova partija je zagovarala agresivni austrijski nacionalizam, ali i nezavisnost od nacističke Nemačke na osnovu "zaštite" zasebnog i katoličkog austrijskog identiteta. Iako su austrofašisti za Austrijance tvrdili da su etnički Nemci, odbijali su ideju da se potčine Nemačkoj i zagovarali su ideju o nacionalnoj i kulturnoj obnovi Austrije nalik na onu iz perioda Habzurške monarhije, ukinute nakon austrijskog poraza u Prvom svetskom ratu. Uz nacionalizam, i u ovoj fašističkoj školi veliku ulogu je igrala (katolička) religija, kao i u frankoizmu. Austrofašizam je nameravao da bude sveobuhvatni pokret koji nadilazi političke partije, iako je podršku za svoje ideje imao samo u određenim slojevima stanovništva. Prvenstveno je bio potpomognut delovanjem Katoličke crkve u Austriji, ali i podrškom od strane austrijske birokratije, vojske, zemljoposrednika i seljaka.

Ideologija austrofašizma počivala je na idejama o "zajednici naroda", što se u izvesnom smislu razlikovalo od doktrina nacionalsocijalizma. Austrofašizam, isto-

²⁹¹ Engelbert Dollfus (Engelbert Dollfuss, 1892–1934) je bio austrijski ministar šumarstva i poljoprivrede, a zatim i kancelar 1932. godine, koji je važio za centralnu figuru austrofašizma. Ugasio je parlament, a zabranio je Austrijsku nacističku partiju, kao i sve socijalističke partije i pokrete u Austriji i zagovarao specifičnu ("austrijsku") verziju fašističke ideologije. Ubijen je u atentatu u neuspelom pokušaju puča koji organizuju nacistički agenti 1934. godine.

vremeno, nije imao zvaničnu antisemitsku politiku a nasilje usmereno prema Jevrejima je bilo relativno retko. Uz to, ovaj fašistički pokret se fokusirao na istoriju i kulturu Austrije, uz veliki uticaj katoličanstva i tvrdnje da su Austrijanci "veći Nemci" od (protestantskih) Nemaca. Dolfusov austrofašistički režim bio je autoritarian i svoje političke protivnike je zatvarao u koncentracione logore, uključujući tu i austrijske nacionalsocijaliste, kao i komuniste i socijaldemokrate. Pojedini autori nazivaju austrofašizam i "imitacijom fašizma", iako su paralele sa "klasičnim" fašizmom (Italije i Nemačke) bile brojne – i on se brutalno protivio svim alternativnim ideologijama (i socijalizmu i liberalizmu i tradicionalnom konzervativizmu) i sebe je video kao deo nacionalističke političke avangarde, zagovarao je ujedinjenje svih Austrijanaca u jednu moćnu državu, uspostavio je totalitarni režim, pozivao je na obnovu ruralnih vrednosti i kulture itd. S druge strane, kancelar Dolfus je ubijen od strane nacista već u julu 1934. godine, a nasledio ga je austrofašista Kurt Šušnig koji se takođe protivio nemačkoj aneksiji Austrije.²⁹²

Slične ideje karakterisale su i mađarsku verziju fašizma koja se nekada naziva i hungarizam. Osnivač ovog ideološkog pokreta bio je Ferenc Salaši koji 1935. godine osniva Partiju strelastog krsta – Hungaristički pokret (*Nyilaskeresztes Párt - Hungarista Mozgalom*).²⁹³ Iako je ovaj pokret osnovan po uzoru na nacionalsocijalizam (i odlikovao ga je militantni antisemitizam i ideja o rasnoj čistoći Mađara), preciznije je uporediti ga sa austrofašizmom. Naime, ova škola fašizma je promovisala poljoprivrednu, tradicionalne ruralne vrednosti, uz antikapitalizam i antikomunizam, te stvaranje Velike Mađarske u granicama nekadašnjeg Ugarskog carstva. Uz to, hungarizam je odlikovao antisemitizam koji se zasnivao ne samo na rasnim, već i na religijskim osnovama, pošto je bio snažno katoličkog karaktera. Slične paralele mogu se povući i sa ostalim autohtonim fašizmima u jugoistočnoj Evropi koji su agresivni nacionalizam i antikomunizam vezivali za katoličanstvo (Hrvatska) ili pravoslavlje (Rumunija, Srbija). Sve ove činjenice upućuju na to da nemački (ili italijanski) fašizam nisu jedina "merila" za to šta fašizam jeste ili nije, odnosno na izuzetnu heterogenost doktrina ove političke ideologije.

²⁹² Kurt Šušnig (Kurt Schuschnigg, 1897–1977) je bio austrijski austrofašista slovenačkog porekla i austrijski kancelar nakon ubistva Engelberta Dolfusa 1934. godine do aneksije Austrije od strane nacističke Nemačke 1938. godine. Protivio se Hitlerovim ambicijama da apsorbuje Austriju u Treći rajh, zbog čega ga nacisti hapse i on boravi u brojnim koncentracionim logorima do 1945. godine. Zatim je radio kao profesor političkih nauka na Univerzitetu Sent Luis u Sjedinjenim Državama.

²⁹³ Ferenc Salaši (Ferenc Szálasi, 1897–1946) je bio militantni antisemita, nacionalista i lider fašističke Partije strelastog krsta i mađarski premijer tokom poslednja tri meseca učešća Mađarske u Drugom svetskom ratu. Pod njegovom vlašću mađarska vlada je nastavila sa politikom deportacije Jevreja u nacističke logore smrti. Nakon Drugog svetskog rata je uhapšen i osuđen na smrt za ratne zločine i veleizdaju.

7.5. Osnovni principi i prepostavke fašizma

Na osnovu svega rečenog, jasno je da je fašizam hibridna, populistička ideologija koja se prilagođava datom istorijskom i sociopolitičkom okruženju. U tom smislu, mnogi konkretni fašizmi u pojedinačnim državama i raznim istorijskim periodima su (bili) međusobno različiti, a ponekad i međusobno suprotstavljeni. Međutim, sve ove konkretnе varijacije poseduju određeni korpus zajedničkih ideja zbog čega se obično govorи o tzv. fašističkom minimumu. Pod ovim konceptom podrazumevaju se elementi koji moraju da budu prisutni u određenoj političkoj ideologiji ili političkoj praksi da bi se ona zvala fašističkom i najčešće se navode sledeće doktrine: *iracionalizam, socijalni darvinizam, nacionalizam, glorifikacija države, princip liderstva, rasizam i antikomunizam*. Ove doktrine je moguće smatrati i osnovnim principima i prepostavkama fašizma.

Kada je reč o *iracionalizmu*, potrebno je znati da su razum i nauka u 19. i ranom 20. veku bili osnovni stubovi liberalnog i socijalističkog pristupa društvenoj stvarnosti i društvenoj promeni. S druge strane, iracionalizam fašizma odbacuje ove pristupe i zamenuje ih (romantičarskim) mitovima, emocijama i neretko mržnjom. Na primer, nacionalsocijalizam je posebno bio sklon okultnom, astrologiji i drugim pseudonaukama, što je praksa koja se nastavlja i u savremenim neonacističkim pokretima. Osnovna prepostavka iracionalizma u fašizmu jeste ideja da ljudi nisu racionalna bića, kao i da ih je nemoguće urazumiti. Iz tih razloga ljude treba "voditi", kontrolisati ih i/ili upravljati njima. I druge političke ideologije, kao npr. konzervativizam, ističu iracionalne aspekte ljudskog bića, ali jedino fašizam naglašava iracionalnost i tretira je kao centralni deo svoje ideologije.

Naglasak iracionalne fašističke mitologije stavljen je na mitove o krvi (u smislu rasističkih mitova) i tlu (u smislu mitova nacionalizma), kao i o nasilju kao konstantnom, normalnom delu političkog života.²⁹⁴ U okvirima fašističkih režima pojedinci koji se nisu uklapali u pseudonaučnu sliku o rasnoj čistoći bili su eliminisani, kao npr. Jevreji, Romi, homoseksualci, osobe sa invaliditetom itd. Paradoksalno, ideologija zasnovana na krvi i tlu, odnosno rasna mržnja i intenzivni nacionalizam, su za mnoge individue elementi koji fašizam čine privlačnim. Za pojedince koji su finansijski, društveno ili emocionalno nesigurni, poziv na rasnu mržnju i intenzivni nacionalizam eksplicitno promovišu "nedostajuća" osećanja lične vrednosti (kao člana superiorne rase ili nacije), uključujući tu i iracionalno identifikovanje drugih individua kao inferiornih. Dakle, iracionalni elementi fašizma obezbeduju osećanja pripadnosti i superiornosti, kao i bezbednosti ili sigurnosti za one koji se

²⁹⁴ "Krv i tlo" je fraza koja u izvesnom smislu sumira nacističku ideologiju, odnosno reč je o (nacističkoj) političkoj doktrini fokusiranoj na etnicitet kao koncept koji je zasnovan na dva faktora: na zajedničkoj krvi (poreklu) i na teritoriji (nemačkog) naroda. Ideje "krvi i tla" istovremeno idealizuju odnos naroda sa zemljom na kojoj borave uz uzdizanje vrednosti ruralnog života. U pitanju je bio i slogan nacističkog Ministarstva hrane i poljoprivrede.

osećaju odbačeno, inferiorno ili nesigurno.

U slučaju *socijalnog darvinizma*, reč je o društvenim (a ne biološkim) teorijama iz 19. veka koje su ljudski život posmatrale kao borbu za opstanak unutar vrste, kao i između vrsta. Uz to, u pitanju je termin koji ima veoma malo ili nimalo veze sa samim Čarlsem Darvinom i njegovom (biološkom) teorijom evolucije putem prirodne selekcije, koji je bio antirasista i čije ime je (zlo)upotrebljeno. Za socijalne darviniste, ključ za uspeh bio je "opstanak najbolje adaptiranih", što je fraza koja je kod nas pogrešno prevedena kao "opstanak najjačih" i koja se obično tako i shvata na engleskom, a čiji autor takođe nije bio Darwin već britanski filozof i sociolog Herbert Spencer. Dok je za Darvina život evoluirao zbog stalne adaptacije, socijalni darvinisti su se fokusirali jedino na borbu unutar jedne (ljudske) vrste (npr. u svojoj odbrani *laissez-faire* kapitalizma) ili na borbu među "vrstama" ljudskog roda (prema nenaučnoj podeli na ljudske rase ili nacije). Prema ovim idejama, individue ili rase koje su "najjače" (najbolje adaptirane) uspinju se na vrh društvenih lestvica, dok oni "slabiji" izumiru, što je interpretirano kao činjenica "prirodnog" (i poželjnog) poretku. Sastav je druga stvar to što je naučna biologija (uključujući tu i Darvina, kao i anarhistu Kropotkina) svedočila i o adaptivnosti uzajamne koperacije, a ne samo sukoba i borbe. Fašizam preuzima određene doktrine socijalnog darvinizma i koristi ih kao pseudonaučno opravdanje sukoba, agresivnosti i stalne borbe, odnosno kao opravdanje fizičkog istrebljenja "slabijih" ("inferiornih") individua ili rasa.

Izuzetno važan i neodvojivi element fašizma jeste *nacionalizam*, što je činjenica koja se neretko zapostavlja ili marginalizuje. Iako je nacionalizam moguće shvatiti i kao zasebnu (političku) ideologiju, mnogi njegovi aspekti su utkani u samu suštinu fašizma. Na primer, osnovne ideje nemačkog fašizma bile su u izuzetnoj vrednosti (i istorijskoj ulozi) nemačke nacije u poređenju sa ostalim nacijama. Slično tome, nemački fašizam je insistirao na potrebi za uvećanjem teritorije nemačke države ("Velika Nemačka"), odnosno za inkorporiranjem svih etničkih Nemaca u jedan politički entitet ili državu, što su bili događaji koji su izazvali Drugi svetski rat. U tom slučaju, radi se o elementu "tla" u fašističkoj frazi "krv i tlo", a militantni nacionalizam je bila odlika i mnogih drugih nacionalnih fašizama, posebno u zemljama jugoistočne Evrope. Kao što je rečeno, fašizam je izgrađen na nacionalističkoj retorici u vidu nezadovoljenih "nacionalnih interesa" kao svojevrsnom nasleđu Prvog svetskog rata koje je eskaliralo u fašizmu.

Istovremeno, kada je reč o nemačkom fašizmu ili nacionalsocijalizmu, bio je to specifični "rasno" orijentisani nacionalizam. Drugim rečima, u pitanju je bio rasizam koji je orijentisan prema drugim *nacijama* (npr. raznim slovenskim narodima), a ne samo prema ljudima druge boje kože. U slučaju nacionalsocijalizma, ali i drugih evropskih fašizama, nacionalna pripadnost se neretko zasniva na etnicitetu ili etničkoj ("krvnoj") pripadnosti. Etnička pripadnost je definisana kao "rasa", a

nacije se interpretiraju kao "krvlju" (srodnici) povezani entiteti. Za naciste, individua mora da ima određeno etničko poreklo da bi bila deo "rase", odnosno nacije. U tom smislu, u pitanju je bio element "krv" u fašističkoj sintagmi "krv i tlo" i iz tih razloga nacisti su zagovarali "pravnu zaštitu rase koja je stvorila novi koncept nacionalnosti", uz stavove da je "najvažniji istorijski princip utemeljen pobedom nacionalsocijalista u održanju čiste rase i krvi". Konkretnе posledice ovakve ekstremno nacionalističke politike u nacističkoj Nemačkoj bile su u zabrani prokreacije između Nemaca i ne-Nemaca, oduzimanja imovine ne-Nemcima itd., sve do zabrane odlaska na bazen pripadnicima jevrejskog etniciteta. U duhu fašističke ideologije, "idealni" fašista ne (može da) postoji odvojeno od svoje ukorenjenosti u naciji i pojedinac je samo mali i relativno beznačajni deo nacije koja se shvata kao organska celina čiji je interes ispred pojedinačnih interesa. U pitanju je romantičarska i konzervativna verzija nacionalizma, za razliku od liberalne i građanske koncepcije ovog pojma. Hitler i ostali nacisti su visoko cenili mitologiju iz dela Riharda Vagnera koja je kao osnovne motive imala ideju o "narodnoj državi" i bila je vezana za pitanja nacije i etniciteta, odnosno bila je zasnovana na mitovima o krvi i tlu i nekadašnjem dobu visoke germanske kulture.

Uz rasno orijentisani nacionalizam mnogi fašisti izražavaju i "čista" rasistička verovanja. U pitanju su ideje o tome da se ljudska vrsta može podeliti na rase ili podgrupe sa sličnim kulturnim i fizičkim karakteristikama, kao i da je jedna rasa superiornija u odnosu na drugu. Fašistička ideologija obično ističe i da mnoge druge rase imaju i "subhumane" karakteristike, što je bila i česta tema fašističke propagande. Institucionalizovani rasizam je bio i specifični mehanizam društvene kontrole zbog toga što je odstranjivanje Roma, Jevreja, homoseksualaca i ostalih uveo strah među ostale Nemce, a kod mnogih je probudio i nacionalistički ponos jer su poverovali da je njihovo rasno nasleđe superiorno. Dakle, u mnogim aspektima rasizam i nacionalizam su isprepleteni u fašizmu, a posebno nacionalsocijalizmu. Rasna politika nacizma se bavila populacionom politikom u vidu eugenike (odnosno sprečavanjem prokreacije "nižih" rasa i podsticanjem prokreacije "čistokrvnih" Nemaca). Konačno, neofašizam danas obično nije toliko orijentisan ka konceptu rase, ali ostaje neodvojivo vezan za pitanja nacije i etniciteta.

Zatim, fašistima država predstavlja nosioca kulture i duha nacije, zbog čega fašističku ideologiju odlikuje *glorifikacija države*. Iz tih razloga, fašističke ideologije tvrde da fizičke granice nacije i države moraju da budu iste, odnosno elementi nacije izvan državnih granica moraju da postanu deo države. Zbog stava da je nacija otelovljena u državi fašizam glorificuje državu kao nadindividualni, organski entitet – država je osnovna sila koja drži ljude na okupu, zbog čega mora da bude snažna, odnosno mora da ima izuzetnu moć da bi postigla svoje ciljeve. U tom duhu, italijanski fašisti su Rimsko carstvo identifikovali sa idealnim organskim i stabilnim društvom, za razliku od tadašnjeg individualističkog liberalnog i haoti-

čnog društva. Čak su i nacisti gajili velike simpatije prema Rimskom carstvu, uprkos (istorijskoj) činjenici da ono nije bilo ni stabilno ni nehaotično.

Stoga država predstavlja osnovni mehanizam za propagaciju fašističkih verovanja, ali je najadekvatniji metod upravljanja njome sadržan u *principu vođe*. I Hitler i Musolini, kao dva najpoznatija fašistička lidera, nosili su titule vođe ("Firer" i "Duće"), a isto je bilo i sa drugim fašističkim liderima (npr. titula "poglavnika" za Ante Pavelića).²⁹⁵ Društvena hijerarhija koja prati princip vođe bila je jednostavna – vođa na vrhu je bio najvažniji i apsolutni vladar, a od njega se očekuje da reflektuje kolektivnu volju nacije. U tom smislu je i njegova volja po definiciji volja naroda, odnosno njegov autoritet je apsolutan. Dok se u demokratskim društvima očekuje da politički lider sluša volju naroda, autokratska fašistička društva počivaju na ideji da politički lider jeste volja naroda. On je sudbinski predodređen za lidersko mesto (fašističke vođe su neretko bile harizmatske vođe), zbog čega ima pravo da na potpuno autonoman način interpretira tu kolektivnu volju. Princip vođe se ogleda i u političkom i državnom aparatu fašističkih država, pri čemu je funkciju sprovodenja volje lidera (ili sprovođenja vlasti) obično imala (jedna) partija. Članovi fašističkih partija su obično bili odvojeni od ostalih građana, imali su veliku moć nad njima, a često su imali i neki jasno prepoznatljivi znak kao simbol partijske pripadnosti (uniforma, bedž itd.). U okvirima fašističkih partija obično je postojao i elitni paravojni korpus (kod nacista su to bili S.A., a zatim i S.S. odredi) koji proverava ostatak partije. Na ovaj način se ostvaruje totalna kontrola od strane vođe i njegovog partijskog aparata, a koja se obično naziva totalitarizmom. Međutim, pogrešno je smatrati da je svaki totalitarizam istovremeno i izraz fašizma, prvenstveno zato što je princip vođe samo jedan od principa fašističke ideologije.

Još jedan temeljni aspekt fašizma bio je vatreni *antikomunizam* koji je takođe učinio fašističku ideologiju veoma popularnom i u mnogo čemu fašizam "živi" od antikomunizma. Dok se socijalističke i komunističke ideologije u velikoj meri za-

²⁹⁵ Ante Pavelić (1889–1959) je bio hrvatski fašistički lider, odnosno lider hrvatskog ustaškog pokreta kao i vođa fašističke Nezavisne države Hrvatske ili NDH (Nezavisna država Hrvatska je bila marionetska država podeljena na dve zone vojne okupacije, nemačku i italijansku, tokom Drugog svetskog rata). Pod rukovodstvom Pavelića i njegovog režima organizovane su i mnoge fašističke politike, progoni i ubistva Jevreja, Roma i Srba. On je bio advokat i radikalni nacionalistički političar koji osniva hrvatski fašistički pokret "Ustaše" sa ciljem stvaranja nezavisne i etnički čiste Hrvatske (zbog čega je do izbijanja Drugog svetskog rata delovao iz emigracije). Ubrzo nakon invazije na Jugoslaviju vraća se u Hrvatsku i proglašava se poglavnikom (vođom) i imenuje prvu vladu marionetske NDH. Po uzoru na nacističku Nemačku stvara fašističku jednostranačku državu, a fašističkoj Italiji prepušta veliki deo dalmatinske obale i ostrva. Eliminacija levičara, komunista, Jevreja, Roma i Srba bila je organizovana na osnovu zakona o smrtnoj kazni za "delo povrede časti i životnih interesa hrvatskoga naroda", uz formiranje koncentracionih logora. Pred kraj rata krišom napušta Zagreb (dva dana pre oslobođenja od strane partizana) i preko Austrije i Italije beži u Argentinu koja je predstavljala utočište za mnoge faštiste, gde živi pod lažnim imenom. Na njega je pokušan atentat 1957. godine, nakon čega odlazi u Frankovu Španiju, i tamo umire krajem 1959. godine.

snivaju na prosvetiteljskim idejama progra-a i razuma, fašizam će isticati iracionalizam, a dok socijalizam zagovara internacionalizam i međunarodnu solidarnost fašizam promoviše nacionalizam i militarizam itd. Fašistički antikomunizam je bio očigledan još na italijanskim izborima 1921. godine, kada je podrška fašističkoj partiji bila predstavljena kao glas protiv socijalističkih kandidata. U nacističkoj Nemačkoj socijalisti i komunisti su bili među prvima proganjениm individuama, a (prvi) nacistički koncentracioni logor Dahu formiran je upravo za "političke" zatvorenike, odnosno za nemačke komuniste.

Činjenica da je fašizam svojevrsni antipod socijalizmu ponekad se neprimereno dovodi u pitanje zbog toga što je socijalizam bio deo sintagme "nacionalsocijalizam", zbog toga što je Musolini prvo bitno bio socijalista itd., zbog (navodnih) zajedničkih sklonosti totalitarizmu i jednopartijskoj državi itd. Iz navedenih razloga pojedine interpretacije ove dve ideologije ne suprotstavljaju, već povezuju, što nije adekvatno, zbog toga što je npr. nemački fašizam koristio određene aspekte socijalističke ideologije isključivo iz populističkih razloga, tj. da bi se dodvorio što većem broju stanovništva. Nacionalsocijalizam *nikada* nije bio socijalistički, a relativno brzo je i promenio i svoju (populističku) socijalističku retoriku – to je učinio čim je (upravo zbog svog antikomunizma) ostvario podršku krupnih kapitalista i sitnih preduzetnika iz srednje klase. Zatim, mnogi fašisti su svoj ekonomski program nazivali "trećim putem", kao nečim što stoji između kapitalizma i komunizma, a što se zasniva na mitološkim i organskim entitetima poput porodice, nacije i rase. Kada je reč o doktrini, opštu ekonomsku teoriju fašizma moguće je sumirati u stav da je sva imovina zajednička, ali i da je njen vlasnik obavezan da njome raspolaže na odgovoran način i u interesu države, nacije i rase. Drugim rečima, u fašističkim društвima imovina ostaje privatna, omogućava se i privatno preduzetništvo, ali po diktatu države. U praktičnom smislu, fašizam je bio sasvim kompatibilan kapitalizmu i kapitalističkoj eksploraciji, zbog čega su mnogi socijalisti isticali da "ko ne govori o kapitalizmu, neka čuti o fašizmu".

7.6. Fašistički politički pokreti i partije

Prva fašistička partija na svetu bila je *Nacionalna fašistička partija* (*Partito Nazionale Fascista* ili PNF) u Italiji, predvođena Benitom Musolinijem. Osnovana je u Rimu 9. novembra 1921. godine iz paravojne organizacije *Borbeni fašisti* (*Fasci di Combattimento*) koju je Musolini osnovao u Miljanu 1919. godine. Pripadnici paravojnog krila PNF, Dobrovoljne milicije za nacionalnu bezbednost, kolokvijalno su se nazivali crnokošuljašima, a 1939. godine ova partija je brojala 6 miliona članova. Nakon delimično uspešnog državnog udara 1922. godine, poznatog kao Marš na Rim, Musolini i tadašnji italijanski kralj su napravili sporazum prema kojem je Musolini postao italijanski premijer, zatim je pobedio na veoma kontroverznim iz-

borima u aprilu 1924. godine, a već početkom 1925. godine ukinuo je demokratiju i uveo diktaturu. Ovaj fašistički režim tada promoviše fašističku ideologiju i fašističke simbole širom Italije, a članstvo u PNF je postalo obavezno za dobijanje posla. Kreiran je i kult (Musolinijeve) ličnosti kao spasioca nacije koji je prozvan Vodom (*Il Duce*).

Zatim, najuticajnija i najznačajnija fašistička organizacija, odnosno politička partija, bila je *Nacionalsocijalistička nemačka radnička partija* (*Nazionalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*) ili *Nacistička partija* u Nemačkoj. Uz to, pripadnici ove partije sebe su nazivali nacionalsocijalistima, a ne nacistima (iako je skraćenica *Nazi* bila uobičajena za nemački jezik, kao što su se i članovi Nemačke socijaldemokratske partije nazivali *Sozi*). Ona je formirana iz nekoliko različitih desničarskih, militarističkih, nacionalističkih i konzervativnih političkih partija i paravojnih grupacija u Minhenu i to od strane ekstremnog nemačkog nacijonaliste i antimarksiste Antona Drekslera.²⁹⁶ Osnovana je kao Nemačka radnička partija 1919. godine, ali (uprkos nazivu) ona nije bila socijalistički orijentisana, već je bila osmišljena kao još jedna populistička "narodna" partija koja je zagovarala nacionalno jedinstvo, Veliku Nemačku. Od samog početka je promovisala antisemitizam i antikomunizam, odnosno borbu protiv "međunarodnog jevrejskog" i "boljševizma". Ova partija je, u početku, bila marginalna grupacija sa oko 60-ak članova, a Adolf Hitler je od strane vojne obaveštajne službe prvo bitno bio angažovan kao špijun u njenim redovima. Bio je 55. član po redu, ali je nacistička istorija zatim (lažno) isticala da je bio sedmi po redu (njegov broj članske knjižice bio je "555" zato što su nacisti dodavali broj "500", implicirajući navodnu brojnost). Međutim, Hitler je veoma brzo uvideo bliskost sopstvenih nacionalističkih, antisemitskih i antikomunističkih ideja sa doktrinama ove partije i istakao se kao njen nadahnuti govornik na sastancima po minhenskim pivnicama.

U svojim tadašnjim zapaljivim govorima on je naglašavao dva osnovna motiva – nepravednost Versajskog sporazuma i potrebu za Velikom Nemačkom kao i tzv. Jevrejsko pitanje (tvrdio je da nemačke spoljašnje neprijatelje, Veliku Britaniju, Sjedinjene Države i Sovjetski Savez kontrolisu Jevreji). Na temama nemačkog nacionalističkog ekspanzionizma i antisemitizma on ubrzo postaje dominantna figura partije, a partijskim programom pod njegovim uticajem počinju da dominiraju nacionalna i rasna pitanja. Paravojna formacija ove partije nazvana je *Šturmabteilung* (*Sturmabteilung* ili S.A.), što znači Jurišni odred, a njeni pripadnici su nosili braon košulje po ugledu na italijanske faštiste i kolokvijalno su nazivani braonkošuljašima. Nacistička partija je gradualno rasla tokom 1921. i 1922. godine,

²⁹⁶ Anton Dreksler (Anton Drexler, 1884–1942) je bio nemački konzervativni političar ekstremne desnice koji je formirao Nemačku radničku partiju (*Deutsche Arbeiterpartei*) kao preteču Nacističke partije. Gajio je ekstremne nacionalističke i antisemitske stavove i bio je politički mentor Adolfa Hitlera na počecima njegove političke karijere. U borbama za prevlast unutar Nacističke partije Hitler je vremenom marginalizovao Drekslera koji napušta partiju 1923. godine.

približavajući svoje ideje nezaposlenim, osiromašenim i ozlojedjenim ljudima srednje klase, posebno u kontekstu ekonomske i političke krize tadašnje (vojno poražene) Nemačke. Nalik na italijanske fašiste, i nacisti u noći 9. novembra 1923. godine pokušavaju da izvedu puč kojim bi preuzeли vlast. Tada je oko 2000 nacista marširalo do centra Minhena gde ih je sačekala policija i otvorila vatru, kada je život izgubilo 16 članova partije i četiri policijaca. Nacistička zastava koja je tom prilikom umrljana krvlju stradalih kasnije je postala sveta relikvija nacističkog režima – tzv. krvava zastava (*Blutfahne*) koja je imala istaknuto mesto na potonjim ceremonijama partije, a i 9. novembar je imao važno mesto u nacističkom kalendaru praznika. Puč nije uspeo, a Hitler i drugi nacisti su uhapšeni, suđeno im je za izdaju (tokom ovog suđenja Hitleru je omogućeno da iznosi svoje ekstremne nacionalističke i antisemitske stavove koji su postali predmet velike pažnje javnosti), ali su dobili izuzetno blage zatvorske kazne (Hitler je pušten na slobodu nakon manje od 9 meseci i u zatvoru piše knjigu *Moja borba*, kao autobiografiju i politički manifest).

Nakon puštanja iz zatvora reorganizovao je partiju uz najbliže saradnike: Rudolfa Hesa, Hajnriha Himlera, Jozefa Gebelsa i Hermana Geringa, koji će kasnije imati ključne uloge u nacističkom režimu.²⁹⁷ Tada je osnovana i nova paravojna formacija

²⁹⁷ Rudolf Hes (Rudolf Hess, 1894–1987) je bio istaknuti nacistički političar i funkcioner, koji je bio Hitlerov partijski zamenik od 1933. do 1941. godine i član njegovog najužeg kruga. Postao je član Nacističke partije 1920. godine i bio je nadomak Hitlera tokom pokušaja puča u Minhenu 1923. godine. Pomagao je Hitleru u zatvoru kao sekretar tokom pisanja *Moje borbe*, a nakon preuzimanja vlasti od strane nacista važio je za trećeg najmoćnijeg čoveka nacističkog režima. Međutim, nakon izbijanja rata i neuspele invazije Nemačke na Veliku Britaniju Hes je samoinicijativno avionom odleteo u Škotsku da sklopi mir. Uhapšen je pored Glazgova i do kraja rata se nalazio u engleskom zatvoru. Saznavši to da Hitler ga je proglašio ludim, odrekao ga se, a kao njegovog zamenika i ličnog sekretara imenovao je Martina Bormana. Po završetku rata Hes je suđeno u Nürnbergu (njegove poslednje reči pred sudom bile su: "Ni zbog čega ne žalim") kada je osuđen na doživotnu robiju u zatvoru u Berlinu, gde je izvršio samoubistvo 1987. godine.

Herman Gering (Hermann Göring, 1893–1946) je bio nemački političar, vojni zapovednik, komandant nemačke avijacije (*Luftwaffe-a*), osnivač zloglasne nacističke tajne policije (*Geheime Staatspolizei*, tj. *Gestapo*) koju je zatim prepustio Himleru na upravljanje. U velikoj meri bio je odgovoran za funkcionisanje nemačke ekonomije do izbijanja Drugog svetskog rata i važio je za drugog najmoćnijeg čoveka u nacističkoj Nemačkoj do 1942., kada dolazi do problema sa nemačkim ratnim ciljevima. Bio je član Nacističke partije od 1922. godine, a zatim i visoki nacistički funkcioner (između ostalog i predsednik Rajhstaga) i dogovoren naslednik Adolfa Hitlera. Gering je bio istaknuti vojni pilot u Prvom svetskom ratu, a nakon Drugog svetskog rata u Nürnbergu je osuđen za ratne zločine i smrt vešanjem (izvršio je samoubistvo popivši tabletu cijanida pre izvršenja smrte kazne). Bio je i jedan od glavnih organizatora Holokausta i najviši nacistički zvaničnik koji je izdao pisane naredbe za "konačno rešenje jevrejskog pitanja", iako je zapravo bio pragmatični nacistički funkcioner i mnogo manje posvećeni antisemita u poređenju sa npr. Gebelsom ili Himlerom. Bio je i veoma sujetan, sklon razmetanju, ekstravaganciji (umeo je da nosi crvenu togu, krznene ogrtiće, pušio je ogromnu lulu itd.), sticanju bogatstva i sakupljanju umetničkih dela (koja je konfiskovao iz raznih evropskih muzeja i privatnih kolekcija Jevreja), nasilne i plahovite naravi, kao i prekomerne težine i zavisnik od morfijuma. Pogrešno mu se pripisuje izjava: "Kada god čujem reč 'kulturna', uhvatim se za pištolj", koja

partije, tzv. Šučtafel (*Schutzstaffel* ili S.S.), što je značilo Odbrambeni odred. Ova formacija je prvenstveno osmišljena kao lična (odbrambena) garda Adolfa Hitlera, a zatim i garda partije, da bi vremenom zauzimala sve veću i dominantniju ulogu unutar nacističkog režima. U drugoj polovini 1920-ih podrška partiji sve više raste, posebno među populacijom državnih službenika, malih preduzetnika, učitelja, farmera i sličnih slojeva društva koji su i sami delili Hitlerov antisemitizam i antikomunizam, plašeći se za sopstvenu imovinu (pred socijalizmom ili sovjetskim komunizmom) i optužujući Jevreje za ekonomske nedade i ekonomsku krizu. Baza partije je oduvek bila u desničarski orientisanoj katoličkoj Bavarskoj, kao i u ruralnim protestantskim oblastima. S druge strane, najslabije uporište nacista, čak i nakon uspostavljanja nacističke diktature bio je (i ostao) Berlin, kao i veliki nemački gradovi na severu poput Hamburga.

Do 1929. godine Nacistička partija je imala 130 hiljada članova, a već sledeće godine nacisti su osvojili 18% glasova na izborima i postali su druga najveća partija u nemačkom parlamentu nakon socijalista iz Socijaldemokratske partije (SPD). Razlog tome bio je i u specifičnim političkim okolnostima u kojima su tadašnje konzervativne i nacionalističke partije oslabile, te su se nacisti nametnuli kao glavna alternativa SPD-u i liberalnim partijama (koje su bile razjedinjene). Takođe, nemački komunisti su bili svojevoljno izolovani od političkih procesa u Nemačkoj, a posebno su se protivili saradnji sa SPD-om po direktivama iz Moskve. Na prevremenim izborima zbog trajne političke krize, u julu 1932. godine, nacisti osvajaju 37,4% glasova i postaju najveća partija u parlamentu, iako i dalje nemaju većinu za formiranje vlade. Na izborima za predsednika 1932. godine Hitler je bio drugoplansirani, osvojivši 30,1% glasova u prvom krugu i 36,8% glasova u drugom, nasuprot 49% (prvi krug) i 53% glasova (drugi krug) koje osvaja dotadašnji (konzervativni) predsednik Paul fon Hindenburg.²⁹⁸ Usledila je nova politička blokada jer su nacisti i komunisti zajedno osvojili 52% glasova, ali i jedna i druga partija su odbijale saradnju sa ostalim političkim akterima, konzervativcima, odnosno socijalistima. Uz to, obe partije su se protivile i samom političkom i ekonomskom ustrojstvu tadašnje Nemačke kao i, naravno, međusobnoj saradnji. Na još jednim vanrednim izborima, u novembru iste godine, nacisti osvajaju manje glasova nego što je to bio

je zapravo (modifikovana) rečenica iz jedne nemačke pozorišne drame iz nacističkog perioda,igrane povodom rođendana Adolfa Hitlera.

²⁹⁸ Paul fon Hindenburg (Paul von Hindenburg, 1847–1934) je bio prusko-nemački feldmaršal, političar i konzervativni državnik koji je bio drugi predsednik međuratne Nemačke, od 1925. do 1934. godine. Imao je dugu i istaknuto vojnu karijeru pre Prvog svetskog rata, a zatim je pozvan u rat gde je (u 66. godini života) izvojevao važne ratne pobeđe. Pobedio je Adolfa Hitlera na izborima za predsednika u svom drugom mandatu 1932. godine, ali ga je zatim kao nemački predsednik (nakon političkih intriga) postavio za kancelara Nemačke sledeće godine. Uprkos tome, lično je prezirao Hitlera i nazivao ga je "češkim kaplarom" (verovatno namerno brkajući Hitlerovo rodno mesto Braunau u Austriji sa istoimenim gradom u Češkoj).

slučaj pre nekoliko meseci (33,1%), zbog čega je delovalo da su već bili došli do svog vrhunca (oko trećine biračkog tela).

Međutim, zbog razjedinjenosti ostalih partija, straha od komunizma, kao i zbog dugotrajne političke krize, pojedini konzervativni krugovi ubedjuju predsednika Hindenburga da je "bezbedno" da poveri mandat za formiranje vlade upravo Adolfu Hitleru, za vladu u kojoj će ministri iz Nacističke partije činiti manjinu. Ovo je i učinjeno 30. januara 1933. godine i za samo nekoliko meseci suspendovane su mnoge građanske slobode, zatim su ukinuti i sindikati i ostale političke partije, a Hitler se proglašio za neprikosnovenog vođu nove nemačke države nazvane Treći rajh (Treće carstvo). Povod za to bilo je kontroverzno paljenje Rajhstaga (zgrade nemačkog parlamenta) već 27. februara 1933. godine, što je Hitleru poslužilo kao izgovor za progon svojih političkih protivnika, a već 23. marta Rajhstag je doneo zakon prema kojem Hitlerov kabinet može da donosi zakone bez konsultacije sa parlamentom, odnosno dobio je diktatorsku moć. Uzgred, sve ove činjenice suprotstavljaju se popularnom verovanju da su Hitler i nacisti osvojili vlast na izborima – on je bio proglašen za novog nemačkog premijera (kancelara) tek nakon političkih intriga i zakulisnih pregovora tadašnjih političkih aktera.

Kada je reč o ostalim evropskim fašističkim pokretima i partijama, ističu se spomenuti Otadžbinski front u Austriji, koja je bila nosilac ideja ranije opisanog austrofašizma. Desničarska nacionalistička paravojna organizacija koja je pratila austrofašizam nazivala se Domobrani (*Heimwehr*). Kancelar Engelbert Dolfus je zajedno sa političkim predstavnicima Domobrana zabranio i austrijsku Nacističku partiju i austrijsku Komunističku partiju i stvorio je autoritarnu jednopartijsku državu koja je trajala do aneksije Austrije od strane nacista.

Zatim, u Velikoj Britaniji je delovala *Britanska unija fašista* (*British Union of Fascists*) koja je formirana 1932. godine, a četiri godine kasnije menja ime u Britansku uniju fašista i nacionalsocijalista i beleži skromni (ali ne i zanemarljivi) uspeh na izborima u Ist Endu u Londonu. Imala je oko 50 hiljada članova i bila je predvođena Osvaldom Mozlijem, konzervativnim političarem koji je pod Musolinijevim uticajem prihvatio fašizam.²⁹⁹ U jednom trenutku podržavao ih je i britanski list *Dejli Mejl* (*Daily Mail*) sa naslovima poput "Ura za crnokošuljašel". Ova partija je predstavljala gotovo bukvalnu imitaciju italijanskih fašista, a zagovarala je antikomunizam, ukidanje demokratije i britanski nacionalizam.

Fašizam u Belgiji je delovao u okvirima *Reksističke partije* (*Parti Rexiste*), zbog čega se i naziva *reksizam*, iako je pitanje da li je reč o zasebnoj fašističkoj školi miš-

²⁹⁹ Osvald Mozli (Oswald Mosley, 1896–1980) je bio engleski fašistički političar i osnivač Britanske unije fašista. Protiv se slobodnoj trgovini i blisko je saradivao sa nacističkom Nemačkom, zbog čega je zatvoren 1940. godine, a njegova partija zabranjena. Pušten je na slobodu 1943. godine, nakon čega je napustio Britaniju i ostatak života proveo je u Francuskoj. Njegov sin Maks Mozli (Max Mosley, rođ. 1940) bio je dugogodišnji predsednik Međunarodne automobilističke federacije (FIA), udruženja koje je između ostalog poznato i kao upravno telo Formule 1, od 1993. do 2009. godine.

ljenja ili ne. Ona je bila aktivna od 1930-ih do kraja Drugog svetskog rata, a zagovarala je jedinstvenu Belgiju i snažnu katoličku monarhiju. Njen naziv je izведен iz rimokatoličkih učenja o "Hristu caru" (*Christus Rex*), a na izborima 1936. godine osvaja 11,4% glasova. Nakon okupacije Belgije od strane Nemačke reksisti blisko saraduju sa nacistima, a pozivali su i na "moralnu obnovu" belgijskog društva i države na (klero)fašističkim i antisemitskim osnovama.

Kada je reč o autohtonom fašizmu u Francuskoj, između dva rata su postojale i fašistička partija *Vatrene krst* (*Croix de Feu*), koja je zatim transformisana u *Francusku socijalnu partiju* (*Parti Social Francais*), kao i pokret *Tajni komitet revolucionarne akcije* (*Comité secret d'action révolutionnaire*), uz mnoge druge manje fašističke, antisemitske i antikomunističke partije i pokrete. Jedan od glavnih finansijera spomenutog fašističkog Tajnog komiteta bio je osnivač kozmetičke kompanije *Loreal* (*L'Oréal*), Ožen Šuler, a nakon okupacije Francuske mnogi francuski fašisti zauzimaju funkcije u novom kolaboracionističkom režimu.³⁰⁰

Slično tome, u Norveškoj deluje fašistička partija *Nacionalna unija* (*Nasjonal Samling*) osnovana 1933. godine od strane Vidkuna Kvislina koji organizuje puč tokom nemačke invazije na Norvešku.³⁰¹ Kvislina je zatim postao norveški premijer koji je sarađivao sa nacistima, a sama reč "kvislina" postala je poznata kao sinonim za izdajnika i kolaboracionistu.

U Portugalu je delovala tzv. *Nacionalna unija* (*União Nacional*), kao jedina politička partija tokom diktature Antonija Salazar (Antonio de Oliveira Salazar, 1889–1970) koja je trajala od 1932. do 1968. godine.³⁰² Uz Španiju, u pitanju je bio jedan od najdugotrajnijih ekstremno desničarskih režima u Evropi, a obično se navodi da je Salazar prihvatio fašizam 1936. godine. Nacionalna unija formalno nije bila partija već "organizacija jedinstva svih Portugalaca", a bila je nacionalistička, desničarska i autoritarna sa mnogim fašističkim elementima. Uzori ove partije i pokreta bili su među Musolinijevim fašistima, kao i u spomenutom frankoizmu,

³⁰⁰ Ežen Šuler (Eugène Schueller, 1881–1957) je bio francuski hemičar nemačkog porekla i osnivač kompanije *Loreal* (*L'Oréal*), jedne od vodećih svetskih kozmetičkih kompanija. Smatra se i za jednog od osnivača modernog reklamiranja. Šuler je 1907. godine razvio inovativnu formulu za farbanje kose (koju je nazvao "Oreal"), a zatim je i osnovao kompaniju. Međutim, početkom 20. veka pružao je finansijsku podršku francuskom fašističkom pokretu koji se zvao Tajni komitet revolucionarne akcije, a mnogi sastanci ovog antisemitskog i antikomunističkog pokreta održavani su u glavnim kancelarijama kompanije.

³⁰¹ Vidkun Kvislina (Vidkun Quisling, 1887–1945) je bio norveški fašistički političar i kolaboracionista nacista. Preuzeo je vlast u Norveškoj 1940. godine u puču koji su podržali nacisti. Po završetku rata optužen je za ubistvo i veleizdaju i streljan je 1945. godine. Njegova uverenja su obuhvatala i mnoge kvazihrišćanske principe i principe istočnačkih religija.

³⁰² Antonio Salazar (Antonio de Oliveira Salazar, 1889–1970) je bio portugalski profesor ekonomije i političar koji je bio predsednik vlade i diktator Portugala od 1932. do 1968. godine. Njegovu vlast odlikovala je desničarska, konzervativna i nacionalistička retorika, branio je katoličanstvo, a ugledao se na Musoliniju i Franka. Postepeno je napuštao ove politike i doktrine i obezbedio je blagi ekonomski rast, iako je Portugal politički izlozao tokom trajanja diktature.

odnosno falangizmu u Španiji.

Fašističku partiju (*Partiju slobodnih mislilaca*) u Grčkoj osniva Joanis Metaksas koji je bio grčki premijer od 1936. do 1941. godine.³⁰³ Po ugledu na Treći Rajh ili Treći Rim, grčki fašizam je zagovarao Treću helensku civilizaciju (nakon antičke Grčke i Vizantije), brutalni nacionalizam, antikomunizam i totalitarizam, uz titulu "vođe" za Metaksasa. S druge strane, Grčka je od 1940. do 1941. godine vodila uspešan rat sa Musolinijevom fašističkom Italijom. Nacistička Nemačka je bila primorana da pomogne Italiji kao svom savezniku, zbog čega je morala da odloži invaziju na Sovjetski Savez. Ovo odlaganje je doprinelo boljoj pripremi sovjetske vojske i do tada se već "pripremila" zima, što je indirektno uticalo na tok Drugog svetskog rata u korist Sovjeta, odnosno Saveznika.

Fašističke ideje u Japanu propagirao je general Hideki Todžo, koji je bio i vođa fašističke organizacije Udruženje za pomoć carskoj vladavini.³⁰⁴ Todžo je bio i premijer od 1941. do 1944. godine i jedan od vojnih lidera Sila osovina u Drugom svetskom ratu. U Japanu je delovalo desetak ekstremno nacionalističkih, militarističkih i fašističkih grupa, partija i pokreta koji se nazivaju i Šova nacionalizmom ("Šova" je naziv za doba vladavine japanskog cara Hirohita, od 1926. do 1989. godine), kao mešavini niza desničarskih političkih ideologija.³⁰⁵

Takođe, i u Kini su osnivane ekstremne nacionalističke i fašističke grupe poput *Društva plavih košulja*. Veoma snažna podrška fašizmu postojala je i u Južnoafričkoj Uniji, odnosno sadašnjoj Južnoj Africi (čak tri velike i međusobno suprotstavljene

³⁰³ Joanis Metaksas (Ioannis Metaxas, 1871–1941) je bio grčki general i konzervativni diktator, koji je bio predsednik vlade Grčke od 1936. do smrti 1941. godine. On je 1936. godine izveo puč, raspustio je parlament i uspostavio je diktaturu, ali je u Drugom svetskom ratu odbio ultimatum fašističke Italije i započeo je Grčko-italijanski rat. Grčka izlazi kao pobednik, što je bila prva velika kopnena pobeda protiv fašističkih sila na tlu Evrope.

³⁰⁴ Hideki Todžo (Hideki Tojo, 1884–1948) je bio general Carske japanske armije i 40. premijer Japana tokom Drugog svetskog rata. Imao je reputaciju odlučnog i agresivnog vođe (nosio je nadimak "Žilet"), a nameravao je da proširi Japan na teritorije današnjeg Laosa i Vijetnama. Organizovao je iznenadni napad na Sjedinjene Države bombardovanjem vojne baze Perl Harbor na Havajima, što je bio čin nakon kojeg Amerika ulazi u rat. Kao premijer vodio je agresivnu nacionalističku spoljnu, ali i unutrašnju politiku u svim društvenim sferama (u kulturi, obrazovanju itd.), vladao je na totalitaran način i uveo je eugeničke mere prinudne sterilizacije "mentalno nepodobnih" individua. Na kraju rata je uhapšen i sudeno mu je za ratne zločine, nakon čega je obešen 1948. godine.

³⁰⁵ Hirohito (Hirohito, 1901–1989) ili car Šova (Shova) je bio 124. car Japana koji je vladao od 1926. do svoje smrti 1989. godine, što je najduža vladavina u japanskoj istoriji (Šova je naziv za eru koja korespondira njegovoj vladavini i to postaje njegovo lično ime nakon smrti). Bio je i prvi japanski princ koji je privremeno oputovao iz Japana 1921. godine kada obilazi evropske zemlje. Pod njegovom vladavinom pre rata Japan beleži nastavak ubrzane teritorijalne ekspanzije (na teritorije Kine i Indokine), kao i modernizacije i industrijalizacije (koja je započela sa njegovim prethodnikom), što je nastavljeno i nakon rata. On je bio jedan od retkih državnika i vodećih političkih figura kojima nije sudeno za ratne zločine (posebno zbog invazije Japana na Kinu i mnogih zločina u tom kontekstu), a njegov stepen uključenosti u rat i danas je predmet mnogih kontroverzi. Do kraja njegove vladavine Japan je postao druga najveća svetska ekonomija.

fašističke grupe formirane su nakon 1932. godine), kao i na Bliskom istoku, gde je do 1939. godine postojalo najmanje sedam arapskih fašističkih paravojnih formacija ili košulja: u Siriji, Iraku, Egiptu itd. Evropski fašizam je imitiran i u Latinskoj Americi, gde su delovali Naciji u Čileu, zlatnokošuljaši u Meksiku, Revolucionarna unija u Peruu, režim Huana Perona (Juan Domingo Perón, 1895–1974) u Argentini i mnogi drugi simpatizeri italijanskog fašizma i nemačkog nacionalsocijalizma.³⁰⁶ U Sjedinjenim Državama je delovalo rasistički Kluks Klan (*Ku Klux Klan*) sa mnogim fašističkim karakteristikama, kao i Crna Legija (*Black Legion*) sa oko 60 hiljada članova koja je 1930-ih godina zagovarala uspostavljanje fašizma u Americi, te pronaciščka organizacija Nemačko-američki savez (*German-American Bund*).

Kada je reč o centralnoj i jugoistočnoj Evropi, uz već opisanu prokatoličku, antisemitsku i militantno nacionalističku Partiju strelastog krsta u Mađarskoj, u Rumuniji je od 1927. godine delovala fašistička partija Gvozdena garda (*Garda de fier*). U pitanju je takođe bila ultranacionalistička, antisemitska i antikomunistička partija sa snažnim elementima pravoslavnog misticizma zasnovanog na kultu smrti i samožrtvovanja. Ova partija postaje deo vlasti u septembru 1940. godine, ali je ubrzo ugušena od strane tadašnje rumunske diktature. Pristalice Gvozdene garde sebe nazivaju legionarima (ili zelenokošuljašima, po boji uniforme) i njihov moto je bio: "Sve za otadžbinu", a u pitanju je bio relativno neobični fašistički pokret međuratne Evrope, prvenstveno zbog uloge religije. Naime, politička doktrina rumunskog fašizma u velikoj meri je počivala na pravoslavnom hrišćanstvu, a rumunski fašisti su prvenstveno zahtevali mističku duhovnu obnovu rumunske nacije. Ovi "legionari" su zagovarali fanatične i nasilne akcije (u velikoj meri i protiv Jevreja) u formi verskog žrtvovanja i mučeništva za naciju i otadžbinu.

U Hrvatskoj se 1930-ih godina pojavljuje fašistički pokret Ustaše (pun naziv: Ustaše, Hrvatska revolucionarna organizacija ili UHRO) sa ideologijom koja je predstavljala mešavinu fašizma, fanatičnog katoličanstva i ultrakonzervativizma, a čiji lider je bio Ante Pavelić (1889–1959). U pitanju je bio pokret čija se ideologija nekada naziva i nacionalnim katoličanstvom, a odlikovale su ga i doktrine zabrane kontracepcije i svetogrđa, ideje o nepogrešivosti pape itd., uz rasizam i nacionalizam. Ustaše su bile pod snažnim uticajem nacionalsocijalizma, zagovarali su jedinstvo hrvatske nacije, Veliku Hrvatsku, čistoću hrvatske krvi (tvrdili su da Hrvati nisu Sloveni, već Germani), antisemitizam, progon Srbra, Roma i drugih nehrvata, uz antikomunizam i antiliberalizam. U Drugom svetskom ratu ovaj pokret postaje saveznik fašističke Italije i nacističke Nemačke i formira Nezavisnu državu Hrvat-

³⁰⁶ Juan Domingo Perón (Juan Domingo Perón, 1895–1974) je bio argentinski oficir, političar i diktator od 1946. do svrgavanja i proterivanja u Španiju 1955. godine (na kratko se vratio na vlast u periodu između 1973. i 1974. godine). Bio je vojni ataše u Musolinijevoj Italiji 1930-ih godina, kada razvija simpatije prema fašizmu. Nakon završetka Drugog svetskog rata Argentina je postala popularno sklonište za naciste koji su uživali Peronovu zaštitu (a dobijali su falsifikovane pasoše u argentinskom konzulatu u Frankovoj Španiji).

sku pod indirektnom kontrolom Nemačke.

U Srbiji, autohton fašistički pokret je bio Jugoslovenski narodni pokret "Zbor" (što je akronim Združena borbena organizacija rada) Dimitrija Ljotića (1891–1945).³⁰⁷ Zbor je kao politička partija osnovan 1935. godine, a nastao je od tri manja fašistička pokreta iz Zagreba, Ljubljane i Petrograda (Zrenjanina). Glavne doktrine ove organizacije bile su militantni nacionalizam, antikomunizam, antikapitalizam, antisemitizam (u formi borbe protiv "jevrejske zavere" i "zavere masona"), kao i zagovaranje staleškog uređenja države. Pripadnici Zbora odbacuju individualizam, ateizam i demokratiju, a u svojim pamfletima brane fašističke režime po Evropi. Najveću podršku dobijaju od gradske srednje klase, desničarski orijentisanih studenata, kao i od delova vojske, a ova postojalo je oko 10 hiljada aktivnih članova (među simpatizerima Zbora bio je i tadašnji rektor Beogradskog univerziteta). Kada je reč o samom Ljotiću, on zagovara vrednosti tzv. patrijarhalnog srpskog seljaštva i porodice, kao i fanatično pravoslavlje (nazivan je i Mita Bogomoljac). Međutim, na izborima 1938. godine Zbor dobija samo oko 31.000 ili 1% glasova.

Nakon okupacije Jugoslavije 1941. godine, nemačka komanda je predlagala formiranje kvislinške (kolaboracionističke) vlade na čelu sa Ljotićem. Međutim, od toga se odustalo zbog njegove male popularnosti, te je za predsednika vlade Ljotić predložio generala i svog rođaka Milana Nedića.³⁰⁸ Tokom trajanja okupacije Ljotić je bio i ostao osoba od velikog poverenja nacista, štampao je mnogobrojne antisemitske knjige i pamflete (tvrdio je da "Srbi ne treba da čekaju Nemce da bi istrebili

³⁰⁷ Dimitrije Ljotić (1891–1945) je bio srpski fašistički i antisemitski političar i ideolog, kao i osnivač fašističkog Jugoslovenskog narodnog pokreta "Zbor". Bio je ministar pravde u jugoslovenskoj vladi 1931. godine, a dao je ostavku nakon što je odbijen njegov predlog o preuređenju zemlje po staleškom principu. Boravio je i po ustavovama za mentalno obolele pod dijagnozom "religijske manije". Nakon okupacije Srbije od strane nacističke Nemačke, Ljotić je aktivno učestvovao u pregovorima sa nacističkim vlastima i zagovarao sporazum sa njima. Tokom rata, Ljotić je veličao Hitlerove pobjede, formirao je koncentracioni logor ("vaspitni zavod") za komunističku omladinu i njihovo "prevaspitanje" u nacionalnom duhu, a bio je i idejni voda zloglasnog Srpskog dobrovoljačkog korpusa, paravojne kolaboracionističke jedinice sa između 3000 i 8000 pripadnika (koji su kolokvijalno nazivani "Ljotićevci"). Preminuo je u saobraćajnoj nesreći nakon povlačenja iz Srbije pred kraj rata, a opelo na sahrani mu je držao Nikolaj Velimirović, kada ga je nazvao "najodanijim sinom srpstva" i "ideologom hrišćanskog nacionalizma".

³⁰⁸ Milan Nedić (1878–1946) je bio srpski general, političar i predsednik kolaboracionističke vlade tokom nemačke okupacije Srbije u Drugom svetskom ratu. Naime, vrhovnu vlast u Srbiji od 1941. do 1944. godine činila je nemačka Vojna uprava u Srbiji (*Militärverwaltung in Serbien*) uz pomoć domaćih kvislinških organa vlasti, pre svega marionetske "Vlade nacionalnog spasa" Milana Nedića. On se aktivno borio protiv partizana, odnosno Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije, i doneo je Uredbu o prekim sudovima koja je komuniste po kratkom postupku osuđivala na smrt. Takođe, ključnu ulogu u sprovođenju Holokausta u Srbiji imala je upravo ova kvislinška vlada, čija je policija pomagala nacistima, a i sama je sprovodila razne nacionalsocijalističke politike (Jevrejima i Romima je zabranjen rad u državnim službama, studiranje na univerzitetu, oduzeta im je imovina itd.), kao i progone i ubistva. Već u avgustu 1942. godine Nemci su objavili da je Srbija očišćena od Jevreja, a posebno je istaknuta Nedićeva "istorijska zasluga" u tom činu. Sa svojim ministrima pobegao je iz Beograda u Austriju 1944. godine, ali su ga Saveznici po okončanju rata predali jugoslovenskim vlastima

Jevreje"), a održavao je redovne kontakte sa četnicima Draže Mihailovića.³⁰⁹ Od pripadnika predratnog Zbora Ljotić formira tzv. Srpski dobrovoljački korpus kao kvislinšku vojnu formaciju od oko 2000 dobrovoljaca (broj je rastao do kraja rata). U pitanju su bili ubedeni fašisti koji su se nalazili pod kontrolom nemačkih okupacionih snaga, a borili su se protiv pripadnika Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije i učestvovali su u mnogim zločinima prema Jevrejima i Romima širom okupirane Jugoslavije. Nosili su oznaku Svetog Đorda kao simbol sveca koji kopljem ubija "komunističku aždaju", a u sastavu Srpskog dobrovoljačkog korpusa bio je i po jedan četnički jurišni bataljon.

(izvršio je samoubistvo skokom kroz prozor dok je bio u zatvoru).

³⁰⁹ Dragoljub Draže Mihailović (1893–1946) je bio vođa paravojne monarhističke, fašističke i kolaboracionističke formacije kolokvijalno nazvane "četnici" u Drugom svetskom ratu (zvanični naziv Mihailovićevih četnika bio je "Jugoslovenska vojska u otadžbini"). Prvobitno je (formalno) kritikovao nemačkog okupatora, a zapravo je pokušavao da se paralelno osloni i na Saveznike i na okupatore u ostvarenju svojih ciljeva (stvaranje teritorijalno proširene i etnički čiste Srbije, uz borbu protiv partizana i komunista). Zatim se ponudio Nemcima za borbu protiv partizana (Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije ili NOVJ), stavljajući četničke odrede "na raspolaganje za borbu protiv komunista u saradnji sa nemačkim Vermahtom" već 30. oktobra 1941. godine (napad nemačkih i italijanskih snaga na Jugoslaviju dogodio se 6. aprila 1941. godine). Prema Mihailovićevim navodima upućenim nemačkoj komandi, on "nikada nije imao nameru da ratuje protiv okupatora" i otvoreno je tražio oružje i municiju za antipartizansku borbu. Neke druge frakcije četnika su i pre toga sklopile otvoren sporazum sa Italijanima i Nemcima (čime su izgubile uticaj među građanima kao izdajnici), zbog čega je Mihailović 1941. godine molio okupacione snage da njegova kolaboracija ostane tajna ("Molim još jednom da mi se još noćas isporuči određena količina municije! Samo po sebi je razumljivo da sve ovo sa obe strane treba da se zadrži u najvećoj tajnosti"). Zbog svog antikomunizma i kontakata sa Saveznicima on je jedno vreme uživao ugled kod određenih političkih i propagandnih savezničkih krugova, predstavljajući se kao borac protiv fašizma (s druge strane, već 1942. godine britanske obaveštajne službe su svedočile o saradnji četnika i Nemaca i Italijana). Velika Britanija je 1941. obećala podršku Mihailoviću, pod uslovom da postigne sporazum sa partizanima o zajedničkoj borbi, što je on odbio i tvrdio je da su oružane akcije protiv Nemaca bez izgleda za uspeh, da su štetne i da ih treba izbegavati. I u nemačkim izveštajima iz tog doba pisalo je da Mihailovićeve snage izbegavaju bilo kakav sudar sa nemačkom vojskom i da javljaju Nemcima podatke o komunističkim pokretima i delovanjima. Zbog svega navedenog Saveznici raskidaju svaku vezu sa Mihailovićem 1943. godine i svrstavaju se isključivo uz partizansku Narodnooslobodilačku vojsku, a čak je i jugoslovenski kralj u izgnanstvu Mihailovića razrešio vojnih dužnosti 1944. godine i naredio mu svrstavanje uz NOVJ (što je on odbio). Saradnja fašista i Mihailovićevih četnika tada postaje otvorenija i pod komandom fašističke Italije on i njegove trupe 1943. godine učestvuju u ofanzivama protiv partizana, a 1944. se bori na strani nemačke vojske tokom Bitke za Srbiju (koju su protiv Nemačke vodili Saveznici i NOVJ). U nemačkom dopisu Hitleru stajalo je da je Mihailović "vođa svih antikomunističkih elemenata Srbije koji, iz obzira prema svom narodu koji u njemu želi da vidi nepomirljivog nacionalnog heroja, želi da nametne svojoj ličnosti političku suzdržljivost", odnosno da želi da njegova kolaboracija ostane u pozadini ili senci zbog ugleda u narodu.

Ideologija Mihailovića i njegovih četničkih odreda odnosila se na stvaranje "Velike Srbije", uz militantni antikomunizam i nacionalizam. On je bio odgovoran i za etničko čišćenje, odnosno četnički pokolj muslimanskog stanovništva u Sandžaku i Istočnoj Bosni. U jednom izveštaju četničkog komandanta i kolaboracioniste Pavla Đurišića Dragoljubu Mihailoviću iz 1943. godine stoji i sledeće:

Kada je reč o neofašizmu, pod ovim terminom se obično podrazumevaju fašističke grupe, pokreti i partije koji su osnovani nakon Drugog svetskog rata, a koji se u nekoliko evropskih i neevropskih zemalja pojavljuju već krajem 1940-ih godina. Kao i u slučaju fašizma, i neofašizam zagovara militantni nacionalizam i autoritarne vrednosti nasuprot liberalnom individualizmu prosvetiteljstva i/ili socijalizmu, komunizmu i marksizmu. Neofašisti se obično angažuju u raznim rasističkim i ksenofobnim akcijama, predstavljaju sebe kao zaštitnike tradicionalne nacionalne kulture i religije, glorifikuju nasilje i vojni heroizam i promovišu populističke desničarske ekonomski programe.

Uprkos navedenim sličnostima neofašizam nije samo "oživljeni" fašizam, već i fenomen sa distinkтивним karakteristikama – neofašističke partije i organizacije se razlikuju od ranijih fašističkih pokreta u nekoliko važnih tačaka, a koje su izraz prilagođavanja na krupne političke, ekonomski i društvene promene u posleratnoj Evropi. Na primer, dok su fašisti ekonomski probleme svojih društava pripisivali malverzacijama komunista, liberala i Jevreja, neofašisti se obično fokusiraju na neevropske imigrante poput Turaka, Pakistanaca, Alžiraca itd., a koji su masovno emigrirali u Evropu 1970-ih godina. Drugo, nakon decenija dekolonizacije neofašisti u Zapadnoj Evropi gube interesovanje za vojno osvajanje drugih država i umesto toga se bore za osvajanje urbanog prostora (i proterivanje različitih populacija iz tih prostora). Podrška neofašizmu danas obično dolazi iz urbanih sredina, te i ruralni romantizam gubi na značaju u političkoj retorici neofašističkih pokreta u Zapadnoj Evropi. Na kraju, neofašističke partije u relativnom (i taktičkom smislu) prihvataju demokratske norme svojih društava i svesno redukuju autoritarni element u svojim ideologijama. Zbog negativnog istorijskog nasleđa fašizma u javnosti neofašisti pokušavaju da se predstave kao demokratske partije, izbegavaju paravojne uniforme ("košulje") i rimske salutiranje, a često i eksplisitno odbacuju

"Potpuno su uništena sledeća muslimanska sela . . . Ukupno 33 sela. Žrtve – muslimana boraca oko 400, žena i dece oko 1000." U drugom izveštaju, nekoliko meseci kasnije, stoji i: "Sva muslimanska sela u tri pomenuta sreza su potpuno spaljena da nijedan njihov dom nije ostao čitav. Za vreme operacija se pristupilo potpunom uništavanju muslimanskog življa bez obzira na pol i godine starosti. Žrtve – naše ukupne žrtve su bile 22 mrtva od kojih dva nesrećnim slučajem. Kod muslimana oko 1200 boraca i do 8000 ostalih žrtava: žena, staraca i dece". Mihailović je u jednoj depeši kao strateške ciljeve četničkih odreda naveo upravo etničko čišćenje svih nacionalnih manjina i "nenacionalnih elemenata" (Bošnjaka, Hrvata, Albanaca i ostalih).

Mihailovićeve snage su zajedno sa snagama Italijana i Nemaca vojno poražene od strane Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, a on je nakon jednogodišnjeg skrivanja uhapšen 1946. godine. Sudeno mu je i osuđen je za osam (od 47) tačaka optužnice, prvenstveno za oružanu borbu na strani okupatora, kao i za mnoge ratne zločine prema civilima. Na судu je priznao da su njegovi komandanti saradivali sa okupatorom i da je u pitanju bila izdaja, ali se branio da su to činili na svoju ruku (uprkos materijalnim dokazima o njegovim naredbama za tu saradnju) i osuđen je na smrt streljanjem.

Pavle Đurišić (1909-1945) je bio četnički komandant ("vojvoda") u Crnoj Gori, saradnik nacističke Nemačke i fašističke Italije, odgovoran za pokolj muslimana u februaru 1943. (u Pljevljima, Čajniču i Foči) što je bio najmasovniji ratni zločin etničkog čišćenja od strane četnika u Drugom svetskom ratu.

fašističke politike ili negiraju da su fašisti.³¹⁰ S druge strane, neofašistički pokreti u Rusiji i u Istočnoj Evropi neretko ostaju verni ikonografiji izvornog fašizma, sa retorikom koja je otvoreno nasilna, militantna i brutalna i koja takođe traži podršku među slojevima radnika i seljaka.

Zanimljivo je i to da se najistaknutiji neofašistički pokreti u Evropi osnivaju upravo tamo gde je fašizam ranije imao veliku podršku (Italiji, Nemačkoj, Austriji, Francuskoj, Hrvatskoj), ali i to da su se razvili tamo gde to nije bio slučaj (Rusija, Srbija, Sjedinjene Države itd.). Na primer, u Italiji je još 1946. godine osnovana neofašistička partija Italijanski socijalni pokret (*Movimento Sociale Italiano*) koja je odmah istakla (taktičku) potrebu za izbegavanjem nostalгије za predratnim fašizmom. Glavne teme ove partije bile su opiranje komunizma i jačanje snage države, ali i hrabrosti, akcije i patriotizam uz promociju "trećeg puta" između kapitalizma i komunizma. Među liderkama ove partije bila je i unuka Benita Musolinija, Alesandra Musolini, a imali su veliku podršku u Rimu, Napulju i drugim gradovima.³¹¹

U Nemačkoj, najveća neofašistička partija jeste *Nacionalna demokratska partija Nemačke* ili NPD (*Nationaldemokratische Partei Deutschlands*), koju je osnovao bivši član nacističke partije. Njihove kampanje su najčešće usmerene protiv imigranta, sa sloganima kao što su "Nemačka Nemcima" itd., a bliski su i sa omladinskim neonacističkim grupama. U Austriji je delovala Slobodarska partija Austrije Jerga Hajdera, čiji je otac bio nacista i koji je takođe insistirao na problemu imigracije, i ova partija je u jednom trenutku bila druga najveća partija u Austriji sa 27% glasova.³¹² U Francuskoj je delovao neofašistički Nacionalni front Žan-Marija Le Pena sa nacionalističkim sloganom "Francuska Francuzima" i koji je nezaposlenost povezivao sa imigrantima, a francuske muslimane i crnce video je kao pretjeru nacio-

³¹⁰ "Rimsko salutiranje", "rimski pozdrav" ili "fašistički pozdrav" je gest u kojem se (najčešće desna) ruka ispruži sa dlanovima okrenutim prema tlu i sa spojenim prstima. Italijanski fašisti su koristili ovaj pozdrav, navodeći da vodi poreklo iz antičkog Rima, iako o tome nema nikakvih istorijskih podataka niti umetničkih dela koji bi ga prikazivali. U fašističkoj Italiji usvojen je oko 1923. godine, a zatim je postao obavezan i za nemačke naciste oko 1926. godine. Nakon Drugog svetskog rata ovaj pozdrav predstavlja krivično delo u Nemačkoj i Austriji, a upotrebljavaju ga mnogi neofašisti i neonacisti.

³¹¹ Alesandra Musolini (Alessandra Mussolini, rođ. 1962.) je italijanska političarka, glumica, manekenka i unuka Benita Musolinija. Članica je italijanskog parlamenta od 2013. godine (kao i Evropskog parlamenta od 2004. do 2008. godine), a bila je osnivač i voda neofašističke političke partije Društvena akcija (Azione Sociale), iako je prvobitno zauzimala liberalne političke stavove. Objavila je i jedan pop album i bila je na naslovnoj stranici dva evropska izdanja časopisa *Plejboj* (Playboy), u Italiji i u Nemačkoj.

³¹² Jerg Hajder (Jörg Haider, 1950-2008) je bio austrijski političar, dugogodišnji predsednik ekstremno desničarske i neofašističke partije Austrijska slobodarska partija (Freiheitliche Partei Österreichs), kao i guverner austrijske pokrajine Karintija u dva mandata. Često je branio pojedine nacističke politike, izražavao antisemitske stavove i negirao Holokaust, uz vatreno protivljenje imigraciji. Preminuo je u automobilskoj nesreći nakon što se pod uticajem alkohola (navodno) vraćao iz jednog gej bara u Klagenfurtu.

nalnom identitetu i kulturi.³¹³ Doktrine Nacionalnog fronta usmerene su na kritiku multikulturalizma i liberalizma, zagovaranje povratka tradicionalnim vrednostima, porodici, zakonu, poretku, patriotizmu i tome slično.

³¹³ Žan-Mari Le Pen (Jean-Marie Le Pen, rođ. 1928.) je francuski političar i dugogodišnji lider ekstremno desničarske, nacionalističke i neofašističke partije Nacionalni front (Front national). Pet puta se kandidovao za predsednika Francuske (ušao je u drugi krug izbora 2002. godine), a poznat je po protivljenju imigraciji, zagovaranju tradicionalne kulture i moralu, strogog društvenog poretku itd.

Odabraná dodatná literatura

- Alexander, J. C. (2006). *The Civil Sphere*. Oxford: Oxford University Press.
- Althusser, L. (1984). *Essays on Ideology*. London: Verso.
- Anderson, B. (2005). *Under Three Flags: Anarchism and the Anti-Colonial Imagination*. London: Verso.
- Anderson, P. (2005). *Spectrum: From Right to Left in the World of Ideas*. London: Verso.
- Apter, D. A. (ed.) (1964). *Ideology and Discontent*. New York: Free Press.
- Arendt, H. (1958). *The Origins of Totalitarianism*. Cleveland and New York: Meridian Books.
- Aron, R. (1955/1957). *The Opium of the Intellectuals*. London: Secker and Warburg.
- Balkin, J. M. (1998). *Cultural Software: A Theory of Ideology*. New Haven: Yale University Press.
- Balmer, R. (2006). *Thy Kingdom Come: How the Religious Right Distorts the Faith and Threatens America. An Evangelical's Lament*. New York: Basic Books.
- Barber, B. R. (2003). *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. 20th Anniversary edition. Berkeley: University of California Press.
- Barry, B. (2001). *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge: Harvard University Press.
- Barth, H. (1945/1976). *Truth and Ideology*. Translated by Frederick Lilge. Berkeley: University of California Press.
- Bell, D. (1962). *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. New York: Collier Books.
- Bell, D. (1976). *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books.
- Bellamy, R. (1992). *Liberalism and Modern Society*. Cambridge: Polity Press.
- Berkman, A. (1964/2005). *ABC of Anarchism*. 3rd Edition. New York: Dover.
- Blinkhorn, M. (ed.) (1990). *Fascists and Conservatives: The Radical Right and the Establishment in Twentieth-Century Europe*. London: Unwin Hyman.
- Bookchin, M. (1986). *Post-Scarcity Anarchism*. 2nd Edition. Montreal: Black Rose Books.
- Bookchin, M. (1999). *Anarchism, Marxism, and the Future of the Left: Interviews and Essays, 1993–1998*. San Francisco: AK Press.
- Boudon, R. (1989). *The Analysis of Ideology*. Oxford: Polity Press.
- Braudel, F. (1982–1984). *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century*. Three volumes. New York: Harper & Row.
- Brennan, T. (2006). *Wars of Position: The Cultural Politics of Left and Right*. New York: Columbia University Press.

- Brown, W.** (2006). Neoliberalism, neoconservatism, and de-democratization. *Political Theory* 34 (6): 690–714.
- Buckley, W. F., Jr.** (1961). *Up from Liberalism*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Burrin, P.** (2005). *Nazi Anti-Semitism: From Prejudice to Holocaust*. New York: New Press. E
- Cumming, R. D.** (1969) *Human Nature and History: A Study of the Development of Liberal Thought*. Two volumes. Chicago: University of Chicago Press.
- de Ruggiero, G.** (1959). *The History of European Liberalism*. Boston: Beacon Press.
- Davies, P. and D. Lynch** (eds.) (2002). *The Routledge Companion to Fascism and the Far Right*. London: Routledge.
- Dobratz, B. E. and S. L. Shanks-Meile** (2000). *The White Separatist Movement in the United States: "White Power, White Pride!"*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Eagleton, T.** (1991). *Ideology: An Introduction*. London: Verso.
- Eatwell, E.** (1996). *Fascism: A History*. London: Vintage.
- Falwell, J.** (1980). *Listen America!* Garden City: Doubleday.
- Feuer, L. S.** (1975). *Ideology and the Ideologists*. New York: Harper & Row.
- Freeden, M.** (1996). *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Oxford: Clarendon Press.
- Freeden, M.** (1999). The ideology of New Labour. *Political Quarterly* 70 (1): 42–51.
- Freeden, M.** (2003). *Ideology: A Very Short Introduction*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Freeden, M.** (ed.) (2001). *Reassessing Political Ideologies: The Durability of Dissent*. London: Routledge.
- Freire, P.** (1968/2000). *Pedagogy of the Oppressed*. 30th Anniversary Edition. New York: Continuum.
- Friedman, M.** (1962/2002). *Capitalism and Freedom*. With the assistance of Rose D. Friedman, 40th Anniversary Edition. Chicago: University of Chicago Press.
- Fukuyama, F.** (2006). *America at the Crossroads: Democracy, Power, and the Neo-conservative Legacy*. New Haven and London: Yale University Press.
- Geertz, C.** (1973/1993). *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. London: Fontana.
- Goodwin, J. and J. M. Jasper** (eds) (2003). *The Social Movements Reader: Cases and Concepts*. Malden: Blackwell Publishing.
- Gramsci, A.** (1971). *Selections from Prison Notebooks*. Edited by Q. Hoare and G. Newell-Smith. London: Lawrence & Wishart.
- Griffin, R.** (1991). *The Nature of Fascism*. London: Routledge.
- Guibernau, M.** (1996). *Nationalisms*. Cambridge: Polity Press.
- Harvey, D.** (2005). *A Short History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Heywood, A.** (2003). *Political Ideologies: An Introduction*. Third edition. Basingstoke: Palgrave.
- Honderich, T.** (2005). *Conservatism: Burke, Nozick, Bush, Blair?* London: Pluto Press.
- Huntington, S. P.** (1957). Conservatism as an ideology. *American Political Science Review* 51 (1): 454–473.
- Kendall, W.** (1963). *The Conservative Affirmation*. Chicago: Henry Regnery.
- Keynes, J. M.** (1920/2003). *The Economic Consequences of the Peace*. New Brunswick: Transaction Books.
- Keynes, J. M.** (1936/2006). *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. London: Palgrave Macmillan.
- Kolakowski, L.** (1981). *Main Currents of Marxism*. Three volumes. Oxford: Oxford University Press.
- Kristol, I.** (1983). *Reflections of a Neoconservative: Looking Back, Looking Ahead*. New York: Basic Books.
- Larraín, J.** (1979). *The Concept of Ideology*. London: Hutchinson.
- Lewontin, R. C.** (1991). *Biology as Ideology: The Doctrine of DNA*. New York: HarperPerennial.
- Lewontin, R., S. Rose, and L. Kamin** (1984). *Not in Our Genes: Biology, Ideology and Human Nature*. New York: Pantheon Books.
- Mannheim, K.** (1936/1986). *Conservatism: A Contribution to the Sociology of Knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Nee, V. and R. Swedberg** (eds.) (2005). *The Economic Sociology of Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Nolan, P. and G. Lenski** (1996). Technology, ideology, and societal development. *Sociological Perspectives* 39 (1): 23–38.
- Nove, A.** (1992). *The Economics of Feasible Socialism Revisited*. Second edition. London: Harper-Collins Academic.
- O'Sullivan, N.** (1975). *Conservatism*. London: Dent.
- Parekh, B.** (1982). *Marx's Theory of Ideology*. London: Croom Helm.
- Pateman, C.** (1979) *The Problem of Political Obligation: A Critical Analysis of Liberal Theory*. New York: John S. Wiley & Sons.
- Popper, K.** (1945). *The Open Society and its Enemies*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Quarles, C. L.** (2004). *Christian Identity: The Aryan American Bloodline Religion*. Jefferson: McFarland & Co.
- Read, H.** (1940). *The Philosophy of Anarchism*. London: Freedom Press.
- Ricoeur, P.** (1976). *Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning*. Fort Worth: Texas Christian University Press.

- Ricoeur, P.** (1986). *Lectures on Ideology and Utopia*. New York: Columbia University Press.
- Rokeach, M.** (1960). *The Open and Closed Mind: Investigations into the Nature of Belief Systems and Personality Systems*. New York: Basic Books.
- Rothbard, M.** (1982). *The Ethics of Liberty*. Atlantic Highlands: Humanities Press.
- Sartori, G.** (1969). Politics, ideology, and belief systems. *The American Political Science Review* 63 (2): 398-411.
- Sassoon, D.** (1996). *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century*. London: Tauris.
- Schumpeter, J. A.** (1949). Science and ideology. *The American Economic Review* 39 (2): 345-359.
- Seliger, M.** (1976). *Ideology and Politics*. London: George Allen and Unwin.
- Sharpe, R. A.** (1974). Ideology and ontology. *Philosophy of the Social Sciences* 4 (1): 55-64.
- Sharpe, R. A.** (1976). Man, the ideological animal. *Philosophy of the Social Sciences* 6 (4): 363-368.
- Shaw, G. B.** (ed.) (1889). *Fabian Essays in Socialism*. London: Fabian Society.
- Shils, E.** (1955). The end of ideology? *Encounter* 5 (5): 52-58.
- Shils, E.** (1958). Ideology and civility: On the politics of the intellectual. *The Sewanee Review* 66 (3): 450-480.
- Shklar, J. (ed.)** (1966). *Political Theory and Ideology*. New York: Macmillan.
- Škorić, M.** (2008). Neuspješne konceptualizacije tradicije i potreba za zasnivanjem kognitivne antropološke teorije. U: M. Škorić, V. Sokolovska i Ž. Lazar, *Tradicia, jezik, identitet*. Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 11-55.
- Škorić, M.** (2010). *Sociologija nauke: mertonovski i konstruktivistički programi*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Škorić, M. i A. Kišjuhas** (2012a). Globalizacija kao hibridizacija i heterogenizacija globalnog. U: V. Sokolovska i D. Marinković (ur.), *Regioni i regionalizacija: sociološki aspekti*. Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 63-92.
- Škorić, M. i A. Kišjuhas** (2012b). Biološke osnove društvenih hijerarhija. U: D. Marinković i S. Šljukić (ur.), *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti*. Novi Sad: Filozofski fakultet i Odsek za sociologiju, str. 22-86.
- Škorić, M. A. Kišjuhas i J. Škorić** (2014). Neki kreacionistički "argumenti" protiv biološke (teorije) evolucije: kritička analiza. *Teme* 38 (3): 977-998.
- Therborn, G.** (1980). *The Ideology of Power and the Power of Ideology*. London: Verso.
- Thompson, J. B.** (1984). *Studies in the Theory of Ideology*. Cambridge: Polity Press.
- Thompson, J. B.** (1990). *Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication*. Cambridge: Polity Press.
- Tormey, S.** (2004). *Anti-Capitalism: A Beginner's Guide*. Oxford: Oneworld Publications.
- Torrance, J.** (1995). *Karl Marx's Theory of Ideas*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vincent, A.** (2002). *Nationalism and Particularity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Von Mises, L.** (1944/1969) *Bureaucracy*. New Rochelle: Arlington House.
- Ward, C.** (2004). *Anarchism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Waxman, C. I. (ed.)** (1968). *The End of Ideology Debate*. New York: Funk & Wagnalls.
- White, S. (ed.)** (2001). *New Labour: The Progressive Future?* Basingstoke: Palgrave.
- Wilson, E. O.** (1995). Science and ideology. *Academic Questions* 8 (3): 73-81.
- Wright, A.** (1987). *Socialisms*. Oxford: Oxford University Press.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

316.75

ШКОРИЋ, Марко

Vodič kroz ideologije I / Marko Škorić, Aleksej
Kišjuhas. - Novi Sad : Alternativna kulturna organizacija,
2014 (Novi Sad : Zola štampa). - 300 str. ; 24 cm

Tiraž 300.

ISBN 978-86-80150-01-7 (broš.)

1. Кишјухас, Алексеј [автор]

а) Идеологија

COBISS.SR-ID 291789319